วิสุทธิมรรค

และ

ปรมัตถมัญชุสามหาฎีกา

ภาค ๑ เล่ม ๑

สีลนิเทส และธุตังคนิเทส

กองทุนธรรมนิธิ
จัดพิมพ์เผยแผ่

คำแนะนำปกรณ์
และคำชี้แจงเกี่ยวกับการแปล

ศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และ ปฏิเวธ

ปริยัติ เป็นตำรา หรือคัมภีร์ทางศาสนา ที่เรียกว่า พระไตรปิฎก เป็นต้น ที่ต้องเรียนรู้ให้เข้าใจก่อนปฏิบัติตาม

ปฏิบัติ เป็นการดำเนินงานเพื่อความสิ้นทุกข์ ตามความมุ่งหมายของปริยัติ ได้แก่การเจริญ ศีล สมาธิ และปัญญา ที่เรียกว่า "ภาวนา" นั่นเอง

ปฏิเวธ เป็นการแทงตลอดในโลกุตตรธรรม ๙ อย่าง มีมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ตลอดทั้งคุณวิเศษอื่นๆ มีวิชชา ๓ เป็นต้น พูดง่ายๆ ว่า เป็นความสำเร็จที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นเหตุนั่นเอง"

ปริยัติ เปรียบเหมือนแผนที่ลายแทงเพื่อแสวงหาขุมทรัพย์ที่ต้องศึกษาให้เข้าใจก่อนออกเดินทางแสวงหา ปฏิบัติ เปรียบเหมือนการเดินทางแสวงหาขุมทรัพย์ตามแผนที่ลายแทง ปฏิเวธ เปรียบเหมือนการพบขุมทรัพย์

ในทางโลกการที่เราจะมีความรู้ความเข้าใจในวิชาการใดๆ สามารถนำเอาไปใช้ประกอบการงานสมตามความมุ่งหมายได้นั้น เราต้องมีการศึกษาเล่าเรียนจากท่านผู้รู้ หรือจากตำราในวิชาการนั้นๆ ก่อนทั้งสิ้น ยกเว้นบุคคลผู้ค้นพบหลักวิชาการนั้นๆ เป็นคนแรกเท่านั้นที่ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นหรือตำรา

ในทางศาสนาก็เช่นเดียวกัน ยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระศาสดาผู้ทรงค้นพบพระสัจจธรรมด้วยตัวของพระองค์เองแล้ว บุคคลที่เหลือนอกนี้ เมื่อต้องการจะปฏิบัติให้ถูกต้องเพื่อเป็นปัจจัยสำหรับปฏิเวธต่อไปนั้น ต้องอาศัยเรียนจากผู้รู้ และตำราทั้งสิ้น ขาดเสียมิได้เลย ถ้าผู้ใดยืนยันว่า สามารถทำได้โดยมิต้องอาศัยครูอาจารย์หรือตำราก็เท่ากับยืนยันว่า ตัวเขาเองเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งนั่นเอง.

ก็ตำราหรือคัมภีร์ที่เป็นอุปกรณ์ในการศึกษาเล่าเรียนคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น ก็

ได้แก่ ตำราหรือคัมภีร์ที่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** อันประกอบด้วยพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมนั่นเอง เพราะคำสอนของพระพุทธเจ้า และของพระสาวกองค์สำคัญมีพระสารีบุตรเป็นต้น ได้รับการสังคายนารวบรวมเข้าไว้ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ เพราะฉะนั้นการศึกษาพระพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาพระไตรปิฎก นั่นเอง

แต่เนื่องจากคำพูดในพระไตรปิฎกยังลึกซึ้ง เข้าใจยาก เหตุเพราะตรัสไว้ให้เหมาะต่ออุปนิสัย เป็นต้น เฉพาะของแต่ละคนหรือแต่ละพวก ผู้จะรับเอาเทศนาในเวลานั้นเท่านั้น ไม่ได้สาธารณะแก่คนทั่วไปทั้งปวง เพราะฉะนั้น เพื่อเป็นการอุปการะแก่คนทั้งปวงโดยทั่วๆ ไป โดยเฉพาะแก่ผู้ที่เกิดภายหลังแต่การปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ไม่ได้มีโอกาสได้เข้าฟังธรรมเฉพาะพระพักตร์โดยตรง จึงเกิดมีคัมภีร์ชั้นรองลงไปอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า คัมภีร์ **อรรถกถา** รวบรวมเอาคำพูดของพระมหาเถระแต่ครั้งโบราณกาลเข้าไว้ ซึ่งหลายท่านก็มีชีวิตอยู่ในสมัยพุทธกาล ท่านเหล่านั้นล้วนเป็นผู้ทรงธรรม ทรงวินัยแตกฉานในพระพุทธศาสนา เป็นที่ยกย่องของเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกัน คำพูดในอรรถกถานั้น อธิบายความในพระไตรปิฎกที่นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกกันว่า **บาลี** (คำว่า “บาลี” หมายถึงพระไตรปิฎกก็ได้ มิได้เป็นชื่อของภาษามคธอย่างเดียว) ไปตามลำดับบท แทบจะทุกบทไปเลยทีเดียว ช่วยให้ผู้ศึกษาพระบาลี สามารถเข้าใจความในพระบาลีได้ดี

ลักษณะโดยทั่วๆ ไปของคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เป็นอย่างนี้คือ :

อธิบายความเป็นมาของสูตรหรือเรื่องนั้นๆ, แปลและขยายความให้เข้าใจง่าย, ถ้าคำพูดในพระบาลีนั้นๆ แปลได้หลายอย่าง ก็จะแสดงคำแปลไว้ทั้งหมด โดยชี้แจงด้วยว่าคำนี้ปรากฏอยู่ในที่หลายแห่ง หลายสูตร ถ้าในที่นั้นหรือสูตรนั้น ต้องแปลว่าอย่างนี้ ในที่โน้นหรือสูตรโน้นจะแปลอย่างเดียวกันนี้มิได้ ต้องแปลไปอีกอย่างหนึ่ง พร้อมกันนั้นก็แสดงให้ทราบว่า ในที่นี้ต้องแปลว่าอย่างนี้, ถ้าหากว่า ข้อความในพระบาลีนั้น กล่าวพาดพิงถึงชื่อคน หรือสถานที่ ก็จะกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลหรือสถานที่นั้นเอาไว้ด้วย, แสดงวาทะของอาจารย์องค์อื่นๆ ที่อธิบายเรื่องนั้นๆ แล้วแสดงถึงความถูกต้องหรือไม่ถูกต้องในคำพูดของอาจารย์เหล่านั้น โดยยกหลักฐานอ้างอิง ขยายเนื้อความที่ลึกซึ้งให้เข้าใจง่าย สงเคราะห์คำพูดในที่นั้นๆ ลงในหมวดธรรมต่างๆ ฯลฯ

ในที่นี้ จะขอยกเอาคำพูดของอรรถกถาจารย์ที่อธิบายความในพระบาลีตอนหนึ่งมาแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างสักเล็กน้อย.

ข้อความตอนหนึ่งใน **โอฆตรณสูตร** สังยุตตนิกาย สคาถวรรค มีว่า :-

ข้าพเจ้า(พระอานนท์)ได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนเชตวัน อันเป็นอารามของท่านอานาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้เมืองสาวัตถี ครั้งนั้นแล เมื่อราตรีล่วงไปอยู่ เทวดาตนใดตนหนึ่ง ผู้มีผิวพรรณน่าพอใจยิ่งนัก ได้ยังสวนเชตวันทั้งสิ้นให้สว่างไสว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่ประทับ ครั้นเข้าไปแล้วก็ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง

เทวดาตนนั้น ครั้นยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้ว ก็ได้กราบทูลความข้อนี้ กะพระผู้มีพระภาคว่า : -

"ดูกร ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านข้ามโอฆะ (ห้วงน้ำ) ได้อย่างไร?" ตรัสตอบว่า "ดูกร อาวุโส เราเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จึงข้ามโอฆะได้" เทวดาทูลถามต่อไปว่า "ก็แต่ว่า ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จะข้ามโอฆะได้อย่างไรเล่า?" ครั้นตอบว่า "ในเวลาใดเรานั้นหยุดอยู่ ในเวลานั้นเราจะจม ในเวลาใดเราขวนขวาย (พยายามแหวกว่ายไป) ในเวลานั้นเราก็จะเลย(ฝั่ง)ไป ก็โดยประการนี้แล อาวุโส เราเมื่อไม่หยุดเฉย เมื่อไม่ขวนขวาย จึงข้ามโอฆะได้" ดังนี้ เป็นต้น.

อรรถกถาก็เริ่มอธิบายตั้งแต่คำว่า "เอวํ เม สุตํ" ที่แปลว่า "ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้" ไปเลยทีเดียว ไปตามลำดับบท ทีละบท จนกระทั่งจบเนื้อหาของสูตรทั้งหมด ในที่นี้จะขอยกคำอธิบายสูตรนี้ของท่านมาแสดงพอเป็นตัวอย่างสักตอนหนึ่ง

ในบทว่า **ข้ามโอฆะได้** นี้ ความว่า ชื่อว่า **โอฆะ** (กิเลสเป็นดุจห้วงน้ำ) มี ๔ อย่างคือ กาโมฆะ (โอฆะคือกาม) ๑, ภโวฆะ (โอฆะคือภพ) ๑, ทิฏโฐฆะ (โอฆะคือความเห็นผิด) ๑, อวิชโชฆะ (โอฆะคืออวิชชา ความไม่รู้) ๑.

ในบรรดาโอฆะ ๔ อย่างนั้น ความพอใจ ความกำหนัดในกามคุณ ๕ ชื่อว่า "กาโมฆะ", ความพอใจ ความกำหนัดในรูปภพและอรูปภพ และความใคร่ในฌาน ชื่อว่า "ภโวฆะ", มิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิด ๖๒ อย่าง ชื่อว่า "ทิฏโฐฆะ", ความไม่รู้ในสัจจะ ๔ ชื่อว่า "อวิชโชฆะ". ก็โอฆะแม้ทั้งหมดพึงทราบว่า ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ทำให้จมลงและพัดพาไป

จริงอยู่กิเลสชนิดนี้ทำสัตว์ทั้งหลายผู้ตกไปสู่อำนาจของตนให้จมลง คือไปเกิดในทุคติที่แตกต่างกันมีนรก เป็นต้น ฯลฯ เมื่อหยุดอยู่ด้วยอำนาจกามสุขัลลิกานุโยค ชื่อว่า “จม” เมื่อขวนขวายอยู่ด้วยอัตตกิลมัตถานุโยค ชื่อว่า “เลย(ฝั่ง)ไป” ดังนี้ เป็นต้น

จากคำพูดของอรรถกถาจารย์บางตอนเท่าที่ยกมานี้ ก็พอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ถ้าหากต้องการจะศึกษาพระบาลีให้เข้าใจแล้ว จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นคู่มืออย่างจะขาดเสียมิได้ทีเดียว.

สำหรับวิสุทธิมรรคนี้ เนื่องจากหยิบยกเอาคำพูดในพระบาลีมาอธิบายขยายความ จึงจัดว่าเป็น **อรรถกถา** แต่จะเป็นการอธิบายพระบาลีไปตามลำดับบทจนจบสูตรแต่ละสูตรเหมือนอย่างอรรถกถาเท่าที่ยกมาแสดงก็หาไม่ คือจะเหมือนคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ทั้งหลายมีสุมังคลวิลาสินี เป็นต้น ที่อธิบายพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เป็นต้น ก็หาไม่ หรือว่าจะเป็นปกรณ์พิเศษที่เก็บเนื้อหาสาระในพระบาลี ตลอดจนในอรรถกถาต่างๆ มาเรียบเรียงคำพูดเสียใหม่ แล้วแบ่งเป็นตอนๆ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาเหมือนอย่างอภิธัมมาวตาร สุมตาวตาร อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น ก็ไม่ใช่อีก ที่แท้แล้วต้องจัดว่า เป็นความพิเศษของอรรถกถาทั้งหลายมี อรรถกถาสุมังคลวิลาสินี เป็นต้น อีกทีหนึ่ง คืออย่างไร?

คือว่า วิสุทธิมรรค นี้ เป็นปกรณ์ที่รวบรวมเอาเนื้อหาสาระที่เกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา และหมวดธรรมต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในปิฎกทั้ง ๓ มาอธิบายขยายความไว้อย่างเป็นหลักการ ให้รายละเอียดในแง่มุมต่างๆ ชี้ให้เห็นความสำคัญเชื่อมโยงกันของธรรมที่พึงทราบเหล่านั้น ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจได้ทีเดียวว่า ถ้าหากจะปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาแล้วจะต้องประกอบด้วยความรู้ในเรื่องอะไรบ้าง ความรู้เหล่านั้นมีหลักการอย่างไร จะต้องปฏิบัติในเรื่องอะไรก่อน อะไรทีหลัง อย่างนี้ เป็นต้น.

เพราะเหตุนี้เอง ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมี สุมังคลวิลาสินี เป็นต้น เมื่อท่านอธิบายพระบาลีไปทีละบท บทใดมีคำอธิบายอยู่แล้วในวิสุทธิมรรค ท่านก็จะแนะนำให้ดูในวิสุทธิมรรค เช่น จากข้อความตอนหนึ่งในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ที่อธิบายคำว่า **สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ** ในสามัญญผลสูตร ไว้ว่า :-

สิกฺขติ สิกฺขาปเทสูติ สิกฺขาปเทสุ ตํ ตํ สิกฺขาปทํ สมาทยิตฺวา สิกฺขติ อยเมตฺถ สงฺเขโป วิตฺถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค วุตฺโต ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งแปลว่า **คำว่า “ย่อมศึกษาใน**

สิกขาบททั้งหลาย" คือในบรรดาสิกขาบททั้งหลาย ย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบทนั้นๆ นี้เป็นคำอธิบายสังเขปในคำนี้ ส่วนคำอธิบายพิสดาร ได้พูดไว้แล้วในวิสุทธิมรรค ดังนี้.

หรืออีกข้อความหนึ่ง ที่กล่าวว่า **อิเมสํ ปน จตุนฺนํ ฌานานํ อนุปทวณฺณนา จ ภาวนานโย จ วิสุทฺธิมคฺเค วุตฺโตติ อิธ น วิตฺถาริโต** แปลว่า **ก็คำพรรณนาไปตามลำดับบท และนัยแห่งการเจริญฌาน ๔ เหล่านี้ ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ขยายให้พิสดารในที่นี้ละ** ดังนี้ เป็นต้น. ถึงในอรรถกถาอื่นๆ มีปปัญจปสูทนี เป็นต้น ก็มีการแนะนำให้ดูความละเอียดพิสดารในวิสุทธิมรรค อย่างนี้เหมือนกัน

เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ตอนจะเริ่มอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้แต่งวิสุทธิมรรคนี้ ซึ่งท่านเป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาของเก่าโบราณ ซึ่งตกทอดสืบต่อกันมา แล้วตั้งชื่อเสียใหม่ว่า **สุมังคลวิลาสินี** เป็นต้น จึงได้บอกกล่าวให้ทราบเสียก่อนทีเดียวว่า

สีลกถา ธุตธมฺมากมฺมฏฺฐานานิ เจว สพฺพานิ จริยาวิธานสหิโต ฌานสมาปตฺติวิตฺถาโร ฯลฯ วิสุทฺธิมคฺเค มยา สุปริสุทฺธํ วุตฺตํ ตสฺมา ภิยฺโย เนตํ อิธ วิจารยิสฺสามิ แปลว่า **เพราะว่า เรื่องราวทั้งหมด คือคำวินิจฉัยศีล, ธุดงคธรรม, กรรมฐานทั้งปวง, ความพิสดารแห่งฌานและสมาบัติ ที่ประกอบด้วยวิธีการแห่งจริตทั้งปวง, ข้อวินิจฉัยทั้งสิ้นเกี่ยวกับปัญญา, ขันธ์, ธาตุ, อายตนะ, อินทรีย์, อริยสัจจ์ ๔, เทศนาปัจจยาการและวิปัสสนาภาวนา อันมีนัยละเอียดหมดจดดี ไม่นอกแนวพระบาลี ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้หมดจดดีแล้วในวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์เรื่องราวเหล่านี้ให้มากไปในที่นี้อีก** ดังนี้.

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิสุทธิมรรคเป็นอรรถกถาที่เป็นความพิสดารของอรรถกถาทั้งหลายอีกทีหนึ่ง คือเป็นที่รวบรวมหรือเป็นศูนย์กลางแห่งคำอธิบายที่ละเอียดของอรรถกถาทั้งหลายนั่นเอง ซึ่งท่านก็ได้กล่าวไว้เอง ในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี นี้แหละ ว่า :-

มชฺเฌ วิสุทฺธิมคฺโค เอส จตุนฺนมฺปิ อาคมานญฺหิ
ฐตฺวา ปกาสิสฺสติ ตตฺถ ยถาภาสิตมตฺถํ

ฯ เป ฯ

แปลว่า ปกรณ์วิสุทธิมรรค นี้ ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้อย่างนี้นั่นเทียว
ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งนิกาย ๔ (คือเป็นศูนย์กลางนั่นเอง)
จักประกาศเนื้อความ ตามที่กล่าวไว้ในนิกายเหล่านั้น
เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงเรียนวิสุทธิมรรคให้เป็นหลัก
แล้วเข้าใจเนื้อความที่มีอยู่ในทีฆนิกาย ด้วยอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี นี้เถิด ดังนี้.

(พึงทราบว่า คำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งเป็นชั้นพระบาลี นอกจากจะจำแนกเป็นปิฎกได้ ๓ ปิฎก มีวินัยปิฎกเป็นต้น แล้ว ท่านยังจำแนกเป็นนิกาย แปลว่า “หมู่” ได้ ๕ นิกายอีกด้วย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย อรรถกถาซึ่งเป็นคำอธิบายใน ๔ นิกายข้างต้นนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงแต่ผู้เดียว แล้วตั้งชื่อเสียใหม่ว่า สุมังคลวิลาสินี เป็นต้น ส่วนขุททกนิกาย ประกอบด้วยคัมภีร์หลายคัมภีร์ อรรถกถาซึ่งเป็นคำอธิบายในขุททกนิกายแต่ละคัมภีร์เหล่านั้น นอกจากท่านพระพุทธโฆสาจารย์แล้ว ก็ยังมีพระเถราจารย์อื่นๆ อีกหลายรูป เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียง เพราะเหตุนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์หมายเอาอรรถกถาเฉพาะที่เป็นผลงานรวบรวมของท่านเท่านั้น จึงไม่พูดถึงขุททกนิกายนั้น กล่าวถึง ๔ นิกายข้างต้นเท่านั้น ว่า “วิสุทธิมรรค ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งนิกาย ๔“ ดังนี้)

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เพียงเพื่อแนะนำให้ท่านผู้สนใจในการศึกษาพระปริยัติ ได้รู้จักวิสุทธิมรรค ว่ามีลักษณะแตกต่างจากปกรณ์อื่นๆ อย่างไรเท่านั้น จะเห็นว่าการศึกษาพระบาลีจำเป็นต้องอาศัยอรรถกถาเป็นเครื่องมือ จะละเลยเสียมิได้ ถึงอย่างนั้น ถ้าไม่มีความรู้ในวิสุทธิมรรค แม้ว่าจะหนักแน่นในอรรถกถามากมายเพียงไรก็ตาม ก็หาเข้าถึงนัยที่ละเอียดสุขุมในคำพูดเหล่านั้นไม่ เพราะว่านัยที่ละเอียดสุขุมเหล่านั้น จะหาพบได้ก็โดยอาศัยคำพูดอย่างพิสดารกว้างขวางในวิสุทธิมรรค ดังได้กล่าวแล้วเท่านั้น เพราะฉะนั้น ก็พูดได้ง่ายๆ ว่า ก่อนจะศึกษาพระบาลี พร้อมทั้งอรรถกถาอื่นๆ ทั้งหลาย ชั้นแรก ต้องปลูกฝังความรู้ในวิสุทธิมรรคให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อน ไม่เช่นนั้น การศึกษาจะสำเร็จโดยดีมิได้

ปกรณ์วิสุทธิมรรค นี้ ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ ชาวมัชฌิมประเทศ ชมพูทวีป ได้แต่งไว้ที่สำนักมหาวิหาร เกาะสีหล (ประเทศลังกาในปัจจุบัน) ตรงกับรัชสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรง

พระนามว่า พระเจ้ามหานาม ประมาณ พ.ศ. ๙๕๐ กว่าๆ เป็นที่ยกย่องสรรเสริญแห่งบรรดานักปราชญ์ผู้ชำนาญการปริยัติทั้งหลาย และใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาพระศาสนาสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันนี้.

สำหรับประวัติท่านพระพุทธโฆสาจารย์ผู้แต่งปกรณ์นี้ นั้น ปรากฏความละเอียดอยู่แล้วในตอนท้ายของปกรณ์นี้ เพราะฉะนั้นจะไม่ขอกล่าวเสียก่อนในวาระนี้

ปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ มีการแปลเป็นภาษาไทยออกเผยแผ่กันมาแล้วจากหลายฝ่าย นักศึกษาส่วนใหญ่ที่ไม่สันทัดภาษามคธ (ภาษาบาลี) ก็ได้อาศัยฉบับแปลเหล่านั้นนั่นแหละสร้างความรู้ในพระศาสนาให้เกิดขึ้น

จากประสบการณ์ของกระผม เท่าที่คลุกคลีอยู่ในวงการปริยัติมานาน เห็นว่าการจะศึกษาปกรณ์วิสุทธิมรรคให้เข้าใจดีนั้น เป็นเรื่องทำได้ยาก และอาจตีความผิดพลาดไปจากที่ท่านประสงค์ ดังนั้นเพื่อไม่ให้เกิดอุปสรรคในเรื่องนี้ ในโอกาสนี้ กระผมนอกจากจะแปลเนื้อความวิสุทธิมรรคเป็นตอนๆ แล้ว ก็ยังแปลเนื้อความปกรณ์ชั้นฎีกา ที่มีชื่อว่า **ปรมัตถ-มัญชุสา** ซึ่งเป็นคำอธิบายวิสุทธิมรรค กำกับเข้าไว้เป็นตอนๆ พร้อมกันไปด้วย.

ก็ปกรณ์ชั้นฎีกาที่อธิบายวิสุทธิมรรคนี้มี ๒ ปกรณ์ ปกรณ์แรก คือปรมัตถมัญชุสา (แปลว่าหีบใส่ปรมัตถ์) นิยมเรียกว่า มหาฎีกา ปกรณ์หลัง นิยมเรียกว่า จูฬฎีกา ในที่นี้กระผมขอแปลเฉพาะมหาฎีกา

ปกรณ์มหาฎีกานี้ ท่านอาจารย์มหาธรรมปาละ ผู้ทรงพระไตรปิฎก ได้แต่งไว้ที่สำนักวิหาร สำนักเดียวกับที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์อาศัยเป็นที่แต่งวิสุทธิมรรค นั่นแหละ หลังการแต่งวิสุทธิมรรคได้ไม่นาน ผลงานของท่าน นอกจากมหาฎีกานี้แล้ว ท่านยังได้แต่งปกรณ์อรรถกถาคัมภีร์ต่างๆ ในขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ ล้วนแต่ได้รับการยกย่อง และอ้างอิงเป็นหลักฐาน ถือเป็นแบบฉบับการศึกษาพระปริยัติ สืบต่อมาจนถึงสมัยปัจจุบันนี้

เนื้อความมหาฎีกานั้น มีมากกว่าเนื้อความวิสุทธิมรรค ๓ - ๔ เท่าทีเดียว อธิบายหมดทุกบท คำอธิบายที่ชัดเจนของท่าน ช่วยให้เกิดความเบาใจ มั่นใจในความรู้ที่ได้จากการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งท่านทั้งหลายจะได้พบเอง เมื่อได้ศึกษาไปสักระยะเวลาหนึ่ง

อนึ่ง ในการแปลวิสุทธิมรรค โดยมีมหาฎีกากำกับเป็นตอนๆ นี้ กระผมได้ดำเนินการมาก่อนนับเป็นครั้งแรกในนามมูลนิธิแนบ มหานีรานนท์ ครั้งนี้ (ครั้งที่ ๒) ก็เป็นเพียงนำครั้ง

แรกมาแก้ไข ปรับปรุง หรือเปลี่ยนสำนวนแปลในบางประโยคให้ถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้นเท่านั้น เนื้อความทั้งหมดมี ๒ ภาค (จำแนกจำนวนภาคตามฉบับพะม่า) ได้แปลหมดทั้ง ๒ ภาค จับตั้งแต่ภาคแรกไป แต่เนื่องจากเมื่อผนวกคำพูดของมหาฎีกาเข้าไปด้วยแล้ว เล่มหนังสือที่จัดพิมพ์นี้จะมีความหนามาก ไม่สะดวกในการใช้ เพราะฉะนั้น แม้แต่ละภาคนั้นก็ได้ตัดตอนจัดพิมพ์เป็นเล่มๆ ไม่หนาจนเกินไปนัก ทยอยจัดทำทีละเล่ม จนจบทั้ง ๒ ภาค

สำหรับมหาฎีกา เพื่อลดจำนวนหน้ากระดาษ และลดค่าใช้จ่ายในการพิมพ์ลงไปบ้าง ก็จำต้องตัดข้อความที่ไม่จำเป็นสำหรับผู้ศึกษาฉบับแปล คือข้อความเกี่ยวกับการวิเคราะห์ศัพท์ภาษาบาลี คำแสดงที่ไปที่มาของรูปศัพท์ ประกอบด้วยหลักเกณฑ์ของไวยากรณ์ขั้นสูง ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งก็เฉพาะผู้ที่ศึกษาฉบับบาลีเท่านั้น ตลอดจนข้อความเกี่ยวกับชื่อของสิ่งของต่างๆ ในสมัยโบราณ เป็นต้น ที่ไม่รู้จักกันแล้วในสมัยนี้ และไม่ได้ช่วยให้เกิดความเข้าใจธรรมะมากขึ้นแต่ประการใด นอกจากว่าเป็นคำพูดพาดพิงหลักธรรมเท่านั้น ก็ข้อความที่จำต้องตัดไป ไม่แสดงคำแปลไว้นี้มีเพียงเล็กน้อย ประมาณ ๑๐ เปอร์เซ็นต์เท่านั้น เฉพาะวิสุทธิมรรคเท่านั้นที่แปลเต็มบริบูรณ์ ไม่มีการตัดทอนเลย

ก็การแปลข้อความจากบาลีเป็นไทยนี้ ไม่สามารถจะแปลเรียงไปตามลำดับบทที่ปรากฏในฉบับภาษาบาลีได้ เพราะหลักเกณฑ์ของภาษาทั้ง ๒ และความนิยมแตกต่างกัน บทบาลีที่ปรากฏก่อน กลับต้องไปแปลทีหลัง ที่อยู่หลังกลับต้องแปลก่อนจึงจะได้ความในภาษาไทย กระผมแปลเนื้อความวิสุทธิมรรคบทไหนก่อน ก็ยกคำอธิบายบทนั้นของมหาฎีกามาแสดงไว้ก่อน บทไหนแปลทีหลังก็ยกคำอธิบายแม้ว่ามีก่อน ก็มาแสดงทีหลัง. ทั้งนี้เพื่อจะให้ท่านที่อ่านเฉพาะฉบับแปลได้รับความสะดวกมากยิ่งขึ้นนั่นเอง ขอให้ท่านผู้ต้องการจะนำเอาข้อความของมหาฎีกาที่แปลไว้นี้ไปเทียบกับต้นฉบับภาษาบาลี พึงทราบตามนี้ จะได้ไม่สับสน.

ส่วนทั้งวิสุทธิมรรค ทั้งมหาฎีกา ฉบับที่แปลแยกกัน และแปลไปตามลำดับบทที่ท่านแสดงไว้ โดยไม่มีการตัดทอนข้อความเลยนั้น กระผมก็ได้ทำไว้แล้วเหมือนกัน เป็นรูปเล่มหนังสือวางขายอยู่ที่สถาบันแปลคัมภีร์ทางพระศาสนาสถาบันหนึ่ง ท่านที่ต้องการพึงแสวงหาเอง

อนึ่ง ทั้งวิสุทธิมรรค ทั้งมหาฎีกา กระผมใช้ฉบับภาษาบาลีของมหามกุฏราชวิทยาลัย

เป็นต้นฉบับในการแปล ข้อความประโยคไหนไม่ชัดเจน ก็ตรวจสอบกับฉบับพะม่า ได้ความแน่ชัดแล้วจึงแปลไปตามนั้น

อย่างไรก็ตาม แน่ใจว่าความบกพร่อง ไม่ถูกต้อง ในฉบับแปลครั้งนี้ ก็ยังคงมีอยู่บ้าง เพราะหลงหูหลงตาไป หรือรู้เท่าไม่ถึง หากทราบก็จะได้แก้ไข เตรียมไว้สำหรับการพิมพ์ครั้งต่อไป

ท้ายสุดนี้ กระผมขออนุโมทนาในกุศลของคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ผู้มีจิตอนุเคราะห์ช่วยจัดทำต้นฉบับ เพื่อการจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม รวมทั้งท่านผู้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสมทบในการพิมพ์ และทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือในด้านต่างๆ เพื่อให้หนังสือสำเร็จ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่มงคล พานพบแต่ความสวัสดี ตลอดกาลทุกเมื่อเทอญ และขอบุญที่เกิดจากความขวนขวายเพื่อให้หนังสือสำเร็จนี้ ของกระผมและของท่านทั้งหลายจงเป็นปัจจัยแก่ความสวัสดีของสรรพสัตว์

ด้วยความปรารถนาดี อย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ ผู้แปล

สารบัญ

สารบัญ (ต่อ)

วิสุทธิมรรค

ภาค ๑

ปริจเฉทที่ ๑ สีลนิเทส

วิสุทธิมรรค

กถาว่าด้วยคำนิทาน เป็นต้น

เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้ไว้ ว่า : -

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ

แปลว่า นระผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้วเจริญจิตและปัญญาอยู่
เป็นผู้มีความเพียร มีความฉลาด เป็นภิกษุ เขานั้นจะพึงถางชัฏนี้ได้

ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไรจึงได้ตรัสคำนี้ไว้ ? มีเรื่องว่า เทพบุตรตนหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซึ่งประทับอยู่ใกล้เมืองสาวัตถีในตอนกลางคืน ประสงค์จะถอนความสงสัยของตน จึงได้ทูลถามปัญหานี้ ว่า : -

อนฺโตชฏา พหิชฏา ชฏาย ชฏิตา ปชา
ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ โก อิมํ วิชฏเย ชฏํ

แปลว่า ชัฏภายใน ชัฏภายนอก หมู่ประชาถูกชัฏเกาะเกี่ยวไว้
ข้าแต่พระโคตมะ เพราะฉะนั้นข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ว่า
ใครเล่าจะพึงถางชัฏนี้ได้

ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า “กิระ” ที่แปลว่า **ได้ยินมาว่า** มีความหมายว่า ฟังตามๆ กันมา คำว่า **ในตอนกลางคืน** อธิบายว่า ในส่วนหนึ่งของราตรี คือในมัชฌิมยาม

ท่านเรียกเทพบุตรว่า **เทวดาตนหนึ่ง** ก็เพราะความที่ไม่ปรากฏชื่อ เหมือนอย่างเทวดาอื่นๆ ทั้งหลาย มีท้าวเวสวัณณ์ เป็นต้น

คำว่า **เพื่อถอนความสงสัย** นี้ ประกอบความว่า เทพบุตรย่อมถามเพื่อถอนขึ้นซึ่งลูกศร คือวิจิกิจฉา ด้วยคำว่า "เพื่อถอนความสงสัยนี้" นี้ ท่านแสดงว่า ในบรรดาปุจฉา (แปลว่า คำถาม) ๕ อย่าง คำถามของเทพบุตรนี้ เป็นวิมติเฉทนาปุจฉา (แปลว่า ถามเพื่อตัดความสงสัย)

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นความหมายโดยสังเขปแห่งปัญหานั้น :

คำว่า **ชัฏ** (พงรก) นี้ เป็นชื่อเรียกตัณหาซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีข่าย. เป็นความจริงว่า ตัณหา นั้น เพราะความที่เกิดขึ้นอยู่บ่อยๆ ในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ และส่วนเบื้องสูง จึงชื่อว่า ชัฏ เพราะมีความหมายว่าเป็นเหมือนชัฏ กล่าวคือ กิ่งก้านเครือข่ายแห่งกอไม้ มีกอไผ่ เป็นต้น โดยความหมายว่าประสานไว้ ก็ตัณหานี้นั้น เรียกว่า **ชัฏภายใน ชัฏภายนอก** ก็เพราะมีความเกิดขึ้นในบริขารของตน และในบริขารของผู้อื่น ในอัตภาพของตนและในอัตภาพของผู้อื่น และในอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก. **หมู่ประชาถูกชัฏ** ที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้นั้น **เกาะเกี่ยวไว้**. ความว่า เปรียบเหมือนว่า ต้นไม้ทั้งหลายมีต้นไผ่ เป็นต้น ถูกชัฏ มีชัฏไผ่ เป็นต้น เกาะเกี่ยวไว้ ฉันใด, หมู่ประชา กล่าวคือ หมู่สัตว์นี้แม้ทั้งปวง ถูกชัฏ คือตัณหานั้น เกาะเกี่ยวแล้ว คือรัดรึงแล้ว ประสานแล้ว ฉันนั้น. ก็เพราะเหตุที่ถูกเกาะเกี่ยวอย่างนี้ คำว่า **ตํ ตํ โคตม ปุจฺฉามิ** จึงมีความหมายว่า "ข้าแต่พระโคตมะ เพราะฉะนั้นข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์". เทพบุตรร้องเรียกพระผู้มีพระภาคโดยพระโคตร ว่า **"พระโคตมะ"**. คำว่า **ใครเล่าจะพึงถางชัฏนี้ได้** ความว่า เทพบุตรทูลถามว่า ใครเล่าจะพึงถาง คือใครเล่าสามารถที่จะถางชัฏที่ตั้งอยู่เกาะเกี่ยวโลกธาตุทั้ง ๓ อย่างนี้ได้.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์อาศัยสภาวะใด เรียกตัณหาว่า "ชัฏ" เพื่อจะแสดงสภาวะนั้นนั่นแหละ

จึงกล่าวคำว่า **ตัณหาซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีข่าย** ดังนี้ เป็นต้นไว้ เพราะว่าตัณหานั้นมีข่าย คือประเภทแห่งตัณหาวิจริต ๑๐๘ อย่าง อันเป็นอวัยวะ (องค์ประกอบ) ของตน เพราะเหตุนั้น ตัณหานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มีข่าย**

ท่านกล่าวคำว่า **เป็นความจริงว่า ตัณหา นั้น** ดังนี้เป็นต้นไว้ ก็เพื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งอาการที่เป็นชัฏของตัณหานั้น

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น** ท่านกล่าวถึงที่เป็นไปของตัณหานั้น เพราะวิสัยของตัณหาที่จะพ้นไปจากอารมณ์ ๖ หามีไม่

คำว่า **โดยเกี่ยวกับเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ และส่วนเบื้องสูง** ความว่า ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปในเบื้องต่ำและในเบื้องสูง อย่างนี้ คือ

ในบางคราวเป็นไปในรูปารมณ์ ในบางคราวก็สูงไปกระทั่งถึงธรรมารมณ์ ในบางคราวเป็นไปในธรรมารมณ์ ในบางคราวก็ต่ำลงมากระทั่งถึงรูปารมณ์

ก็ความเป็นเบื้องต่ำ เบื้องสูง ในที่นี้ พึงทราบว่า มีโดยลำดับแห่งเทศนา

ความเป็นไปเกี่ยวกับเบื้องต่ำ เบื้องสูง ในที่นี้ พึงทราบแม้อย่างนี้ว่า บางคราวเป็นไปในกามภพ บางคราวเป็นไปในรูปภพ บางคราวก็เป็นไปในอรูปภพ (ต่ำขึ้นไปหาสูง) หรือว่า บางคราวเป็นไปในอรูปภพ ฯลฯ บางคราวเป็นไปในกามภพ (สูงลงมาหาต่ำ) ดังนี้

เพราะความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวง มีสภาวะแตกทำลายไปในขณะๆ ความเกิดขึ้นต่อๆ ไปอีกของตัณหา จึงชื่อว่า ความประสานไว้ ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ ดังนี้ไว้

ความเป็นอุปมาอุปมัยกันแห่งชัฏและตัณหา ที่ว่า **ชื่อว่า ชัฏ เพราะมีความหมายว่าเป็นเหมือนชัฏ** ดังนี้ มีได้ด้วยความสัมพันธ์อันใด คำว่า **โดยความหมายว่าประสานไว้** ดังนี้ นี้ เป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์กันอันนั้น (คือที่เป็นอุปมาอุปมัยกันได้ ก็เพราะว่ามีความสัมพันธ์กันเกี่ยวกับว่า ต่างก็ทำหน้าที่ประสานด้วยกัน)

ต่อไปนี้ เป็นความหมายในคำว่า ประสาน ไว้นี้

เหมือนอย่างว่า ข่าย คือกิ่งก้านของก่อไผ่ และกระเปาะหุ้มตัวหนอน ซึ่งมีความซ้ำซ้อนกันเป็นต้น ถูกตนเองประสาน รัดรึง เข้าไว้ด้วยอวัยวะทั้งหลายของตน จึงเรียกว่า “ชัฏ” ฉันใด แม้ตัณหาก็เรียกว่า “ชัฏ” ได้ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมีการประสานกันไว้เป็นสภาพ

จริงอยู่ ตัณหานี้ ย่อมเป็นไปประสานตนเข้าไว้กับตนทีเดียว เช่นเดียวกับหนอนที่สร้างรังหุ้มตัว (ตัวไหม) เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ในมหาสติปัฏฐานสูตร ม.มู.) ว่า "รูปตัณหา เป็นปิยรูป สาตรูป ในโลก ตัณหานั้นเมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในรูปตัณหานี้ เมื่อจะติดข้อง ย่อมติดข้องในรูปตัณหานี้" ดังนี้ เป็นต้น

ก็สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เมื่อสำคัญซึ่งวัตถุอันติดเนื่องในตน (คืออวัยวะทั้งหลายของตน, บริขารของตน) ซึ่งหวงแหนอยู่ว่า "นี้ของเรา" ดังนี้ ชื่อว่า กระทำตัณหานี้เข้าไว้ภายใน ศัพท์ว่า "อนฺโต" มีอรรถว่า ภายใน เพราะเหตุนั้น ตัณหาแม้ที่เกิดขึ้นในบริขารของตน ท่านก็เรียกว่า "ชัฏภายใน"

ชื่อว่า **บริขารของตน** สำหรับบรรพชิต ก็ได้แก่ วัตถุ มีบาตร เป็นต้น สำหรับคฤหัสถ์ ก็ได้แก่ วัตถุ มีช้าง เป็นต้น

คำว่า **อัตภาพ** มีอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **อัตภาพ** เพราะมีความหมายว่า เป็นที่มีชื่อว่า "ตน" ได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ ร่างกาย

พึงทราบอาการที่เกิดขึ้นของตัณหาในธรรมทั้งหลาย มีอัตภาพของตน เป็นต้น ก็โดยนัยว่า "อัตภาพของเรางาม, ขออัตภาพของเราพึงเป็นเช่นกับอัตภาพของท่านผู้โน้นเถิด" ดังนี้ เป็นต้น

อายตนะ มีจักขุ เป็นต้น (จักขุ, โสตะ, ฆานะ, ชิวหา, กายะ, มนะ) ของตน ชื่อว่า **อายตนะภายใน**, อายตนะ มีรูป เป็นต้น (รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, ธรรม) ทั้งของตนและของผู้อื่น ชื่อว่า **อายตนะภายนอก** อีกอย่างหนึ่ง อายตนะทั้งหมดของผู้อื่น ชื่อว่า **อายตนะภายนอก**

อีกนัยหนึ่ง อายตนะ ๖ มีจักขุ เป็นต้น ที่นับเนื่องในความสืบต่อของตนและของผู้อื่น ชื่อว่า **อายตนะภายใน** ถึงอายตนะ ๖ มีรูป เป็นต้น ก็อย่างนั้น (คือนับเนื่องในความสืบต่อของตนและของผู้อื่น) ชื่อว่า **อายตนะภายนอก** ฯลฯ

ในบรรดาโลกธาตุ ๓ ชัฏนี้ตั้งอยู่เกาะเกี่ยวโลกธาตุทั้ง ๓ โดยอาการประสานไว้ไม่ให้มีเหลือแม้สักโลกธาตุเดียว ด้วยคำว่า "ชัฏ" นั้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงภาวะที่ตัณหานั้น มีอารมณ์มากมาย และภาวะที่การถาง อันบุคคลกระทำได้ยากนัก ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ก็พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงยังพระญาณให้เที่ยวไปไม่ติดขัดในธรรมทั้งหลายทั้งปวง ผู้ทรงเป็นเทพแห่งเทพทั้งหลาย เป็นเทพยิ่งเหล่าเทพ เป็นสักกะยิ่งเหล่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งเหล่าพรหม เป็นผู้แกล้วกล้าด้วยพระจตุเวสารัชชญาณ เป็นผู้ทรงพระทศพลญาณ เป็นผู้มีพระอนาวรณญาณ มีพระสมันตจักษุ ผู้ทรงถูกถามอย่างนี้ นี้ เมื่อจะทรงวิสัชชนาความข้อนี้ จึงตรัสพระคาถานี้ ว่า : -

นระผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญาอยู่
เป็นผู้มีความเพียร มีความฉลาด เป็นภิกษุ เขานั้นจะพึงถางชัฏนี้ได้.

ดังนี้.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์เมื่อจะประกาศพระศาสดาให้ปรากฏโดยพระคุณว่า ท่านผู้เป็นเช่นนั้นเท่านั้น จึงสามารถแก้ปัญหานี้ได้ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ผู้ทรงยังพระญาณให้เที่ยวไปไม่ติดขัดในธรรมทั้งหลายทั้งปวง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ในธรรมทั้งหลายทั้งปวง** คือในไญยธรรม (ธรรมที่ควรรู้) ทั้งหลายทั้งปวง อันแตกต่างกันโดยความต่างกันแห่งกาล มีอดีต เป็นต้น ฯลฯ

อนึ่ง ในบรรดาบททั้งหลายเหล่านี้, จากความสงสัยที่ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้สามารถที่จะแก้ปัญหา แม้แต่ของเทวดาเชียวหรือ ? ดังนี้ เพื่อห้ามความสงสัยอันนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "**เป็นเทพแห่งเทพ**" ดังนี้ไว้ เพราะความเป็นผู้สามารถในการแก้ปัญหาที่ย่างขึ้นสู่กาลทั้ง ๓ ได้ ปรากฏแล้วด้วยคำว่า "ผู้ทรงยังพระญาณให้เที่ยวไปไม่ติดขัดในธรรมทั้งหลายทั้งปวง"

สำหรับบุคคลผู้คิดว่า "ท้าวสักกะ เป็นเทพยิ่งพวกเทพทั้งหลาย เป็นจอมเทพ ย่อมแก้ปัญหาของพวกเทวดาได้ ท่านผู้นี้ (พระผู้มีพระภาค) จะมีอะไรวิเศษไปกว่าท้าวสักกะนั้นเล่า?" ดังนี้ เพื่อคัดค้านความคิดที่ว่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "**เป็นสักกะยิ่งเหล่าสักกะ**" ดังนี้ไว้

สำหรับบุคคลผู้คิดว่า "พวกพรหมทั้งหลาย มีท้าวสนังกุมารพรหม เป็นต้น ย่อมแก้เนื้อความที่คนอื่น แม้แต่ท้าวสักกะถามก็ได้ ท่านผู้นี้ จะมีอะไรดียิ่งกว่าพวกพรหมเหล่านั้นเล่า?" ดังนี้ เพื่อคัดค้านความคิดนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**เป็นพรหมยิ่งเหล่าพรหม**" ดังนี้ไว้

เพื่อแสดงว่า "ก็คุณวิเศษของพระผู้มีพระภาคนี้นั้น ปรากฏขึ้นแล้ว ก็ด้วยอาศัยพระจตุเวสารัชชญาณ และพระทศพลญาณ" ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "**เป็นผู้แกล้วกล้าด้วยพระจตุเวสารัชชญาณ เป็นผู้ทรงพระทศพลญาณ**" ดังนี้ไว้ (รายละเอียดเกี่ยวกับเวสารัชชญาณ ๔ และพลญาณ ๑๐ ให้ดูในมหาสีหนาทสูตร ม. มู.)

เพื่อแสดงว่า "ก็พระจตุเวสารัชชญาณ และพระทศพลญาณ รวม ๒ ญาณนั้น ย่อมสำเร็จได้พร้อมกับการบรรลุพระอนาวรณญาณ (ญาณความรู้อันหาเครื่องขวางกั้นในการรู้มิได้) และพระสัพพัญญุตญาณ (ญาณสามารถรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง) นี้นั่นเทียว" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "**ผู้มีพระอนาวรณญาณ มีพระสมันตจักษุ** (มีจักษุเห็นโดยรอบ คือมีพระสัพพัญญุตญาณนั่นเอง)" ดังนี้ไว้

เมื่อจะแสดงว่า "พระอนาวรณญาณ และพระสัพพัญญุตญาณทั้ง ๒ นี้นั้น สำเร็จแล้วเพราะความที่ทรงหักทำลายโทษได้ อันสำเร็จเพราะการสั่งสมพระบุญญาธิการ" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "***ภควา***" ดังนี้ไว้

พึงทราบประโยชน์และคำพูดที่มีตามลำดับ ในการทำความเข้าใจบททั้งหลายเหล่านี้ดังนี้เถิด

อนึ่ง ๒ ญาณหลัง คือพระอนาวรณญาณ และพระสัพพัญญุตญาณ นี้ใด ๒ ญาณนั้น ว่าโดยสภาวะก็ไม่แตกต่างกัน เพราะแตกญาณเดียวเท่านั้นให้เป็น ๒ ญาณ เพื่อแสดงถึงภาวะที่เป็นญาณ อันไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น (มีเฉพาะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น) ไว้โดยมุข คือความเป็นไปในอารมณ์ ความว่า เรียกว่า **สัพพัญญุตญาณ** ก็เพราะความที่มีธรรมอันเป็นสังขตะ, อสังขตะ และสมมุติ เป็นอารมณ์ได้ไม่มีเหลือ แต่เพราะอาศัยความเที่ยวไปไม่ขัดข้อง เหตุเพราะไม่มีเครื่องขวางกั้นในการเที่ยวไปในอารมณ์นั้น จึงเรียกว่า "**อนาวรณญาณ**" ก็ได้

ในญาณทั้ง ๒ นั้น มีคำอธิบายใดที่ข้าพเจ้าควรกล่าวไว้ คำอธิบายนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวไว้ในนิเทศแห่งพุทธานุสสติ ข้างหน้า

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาตามความเป็นจริง ซึ่งเนื้อความที่มีการจำแนกคุณ มีศีล เป็นต้น แห่งพระคาถาที่พระมเหสีเจ้าตรัสไว้นี้ ก็จักขอกล่าว **วิสุทธิมรรค** (ทางแห่งวิสุทธิ) ที่มีข้อวินิจฉัยอันหมดจดดี อิงอาศัยนัยเทศนาของพระเถระชาวสำนักมหาวิหาร ที่สร้างความปราโมทย์แก่บรรดาพระโยคีทั้งหลายในพระศาสนานี้ ผู้ได้รับการบรรพชาในพระศาสนาของพระชินเจ้าที่หาได้ยากแสนยาก ผู้เมื่อไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งทางแห่งวิสุทธิที่สงเคราะห์ด้วยคุณ มีศีล เป็นต้น อันเป็นทางที่เกษม ที่ตรง แม้ว่าเป็นผู้ต้องการวิสุทธิ แม้พยายามไปก็หาบรรลุวิสุทธิไม่ ดูกร สาธุชนทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้ากล่าววิสุทธิมรรคนั้นอยู่อย่างเคารพ ก็ขอท่านทั้งหลายผู้ต้องการวิสุทธิ แม้ทุกท่านจงตั้งใจฟัง.

มหาฎีกา

คำว่า **เมื่อจะพรรณนา** คือ เมื่อจะเปิดเผย เมื่อจะขยายให้พิสดาร

คำว่า **ตามความเป็นจริง** คือ ไม่วิปริต

คำว่า **ที่มีการจำแนกคุณ มีศีล เป็นต้น** คือ ที่จำแนกคุณมีศีล สมาธิ และปัญญา

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า **พระมเหสี** ก็เพราะอรรถว่า ทรงแสวงหาคุณที่ยิ่งใหญ่ มีศีลขันธ์ เป็นต้น

ชื่อว่า **มีข้อวินิจฉัยอันหมดจดดี** ก็เพราะมีการวินิจฉัยหมดจดอย่างดี โดยภาวะที่ไม่เจือปนด้วยนิกายอื่น และลัทธิภายนอก

คำว่า **อิงอาศัยนัยเทศนา** คือ อันอิงอาศัยนัยแห่งการสังวรรณนาพระธรรม (อาศัยนัยของอรรถกถาทั้งหลาย นั่นเอง)

คำว่า **ของพระเถระชาวสำนักมหาวิหาร** ท่านแสดงนิกายอันเป็นที่พึ่งของตน

ก็วิสุทธิมรรคนี้ เป็นเหตุกระทำความปราโมทย์แก่ผู้ขวนขวายในการฟัง, การทรงจำ, การสะสม เป็นต้น เพราะความที่มีความดีโดยรอบด้านก็จริง แต่เพราะเป็นเหตุกระทำความ

ปราโมทย์อย่างยิ่งแก่พระโยคีทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า "**ที่สร้างความปราโมทย์แก่บรรดาพระโยคีทั้งหลายในพระศาสนานี้**" ดังนี้ไว้

คำว่า **ที่หาได้ยากแสนยาก** คือ ที่ได้โดยยากอย่างยิ่ง เพราะความที่การบวชกุลบุตรจะพึงได้ ก็ในขณะที่ ๙ เว้นไป ๘ ขณะ (ขณะคือโอกาสที่หาได้ยากมี ๙ ขณะ คือ ๑. การได้เกิดเป็นมนุษย์ ฯลฯ ๙. การได้บวชในพระพุทธศาสนา)

สาธุชน ชื่อว่า **ผู้ต้องการวิสุทธิ** เพราะอรรถว่า ต้องการ คือปรารถนา ซึ่งความหมดจดจากสังกิเลสและจากสงสาร ศัพท์ที่แปลว่า **แม้ว่า** มีอรรถว่า ยกย่อง ด้วยศัพท์ว่า "แม้ว่า" นั้น ท่านแสดงว่า มิได้เป็นผู้ยินดีด้วยคุณสักว่าศีลอย่างเดียว แต่ทว่ายังเป็นผู้ต้องการความหมดจดอีกด้วย

ประกอบความว่า พระโยคีทั้งหลาย แม้พยายามอยู่ ด้วยความเป็นผู้ประกอบชอบในภาวนา คือแม้เมื่อกระทำอยู่ซึ่งความเพียรพยายาม ก็หาบรรลุถึงวิสุทธิไม่ เพราะความที่ตนยังไม่เข้าใจอุบาย

ชื่อว่า **มรรค** ที่แปลว่า **ทาง** เพราะไป คือเป็นไปด้วยสามารถยังสังกิเลสธรรมทั้งหลายทั้งปวงให้ตาย ๑ เพราะเป็นการแสวงหาพระนิพพาน ๑ เพราะบุคคลทั้งหลายผู้ต้องการพระนิพพานพึงแสวงหา ๑

คำว่า **แห่งวิสุทธิ** คือแห่งพระนิพพาน หรือแห่งความหมดจด มีความหมายว่า แห่งความเป็นพระอรหันต์

คำว่า **ที่สงเคราะห์ด้วยคุณ มีศีล** เป็นต้น คือที่สงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ มีศีลเป็นต้น

จริงอยู่ พระอริยมรรคมีองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ เพราะความที่มีส่วนให้สงเคราะห์ได้ เหมือนอย่างสงเคราะห์นครเข้าด้วยราชสมบัติ ฉะนั้น ขันธ์ ๓ มิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะความที่ไม่มีส่วนให้สงเคราะห์เข้าได้

ข้อนี้ สมจริงตามที่พระธรรมทินนาเถรี ได้กล่าวไว้ (ในจูฬเวทัลละสูตร ม.มู.) ว่า "ดูกรท่านวิสาขะ ขันธ์ ๓ หาสงเคราะห์เข้าด้วยพระอริยมรรคมีองค์ ๘ ไม่ พระอริยมรรคมีองค์ ๘ แล สงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓" ดังนี้

ชื่อว่า **เกษม** เพราะความที่หาอันตรายจากโจร คือ กิเลสทั้งหลายไม่ได้

ชื่อว่า **ตรง** เพราะเว้นจากส่วน ๒ ข้าง และเพราะละความคดโกงแห่งกาย เป็นต้น มีมายา เป็นต้น ได้ ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ในคำเหล่านั้น คำว่า "วิสุทธิ" พึงทราบว่า ได้แก่ พระนิพพานอันเว้นจากมลทินทั้งปวง บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว. ชื่อว่า **วิสุทธิมรรค** เพราะมีความหมายว่า เป็นทางแห่งวิสุทธินั้น ท่านเรียกอุบายบรรลุว่า "มรรค". ความว่า ข้าพเจ้าจักขอกล่าววิสุทธิมรรค นั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **อันเว้นจากมลทินทั้งปวง** คือ อันเว้น อันสงัดจากมลทิน มีราคะ เป็นต้น และจากมลทิน คือสังกิเลสทั้งปวง เพราะเหตุนั้น นั่นเอง จึงชื่อว่า บริสุทธิ์โดยส่วนเดียว มีความหมายว่า บริสุทธิ์ในกาลทุกเมื่อและโดยประการทั้งปวง

บุคคลย่อมไป คือย่อมแสวงหา ย่อมบรรลุวิสุทธิตามที่กล่าวแล้วด้วยอุบายนั้น เพราะเหตุนั้น อุบายนั้นชื่อว่า วิสุทธิมรรค (แปลว่า อุบายเครื่องบรรลุวิสุทธิ) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เรียกอุบายของการบรรลุว่า **มรรค** ดังนี้ไว้

ก็คำว่า **วิสุทธิมรรค** โดยตรงพึงทราบว่า ได้แก่ **โลกุตตรมรรค** แต่มรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งเป็นที่อาศัยของโลกุตตรมรรค และมีความเกี่ยวข้องกับคำอธิบาย ท่านก็เรียกว่า วิสุทธิมรรค เหมือนกัน เพราะความที่เป็นอุบายบรรลุโลกุตตรมรรคนั้น

วิสุทธิมรรค

ก็วิสุทธิมรรคนี้ นั้น ในบางสูตรทรงแสดงไว้ **โดยเกี่ยวกับสักว่าเป็นวิปัสสนาเท่านั้น**. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า –

"สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา" [๑]

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๖๙

แปลว่า “เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้คือทางแห่งวิสุทธิ”
ดังนี้.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงว่าวิสุทธิมรรคนี้ นั้น พระศาสดาทรงแสดงไว้โดยนัยต่างๆ ตามความเยื้องกรายแห่งเทศนา และตามอัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์ ในบรรดานัยทั้งหลายเหล่านั้น อันนี้เป็นนัยหนึ่งที่ทรงถือเอา จึงเริ่มคำว่า “**วิสุทธิมรรคนี้ นั้น**” ดังนี้ เป็นต้นไว้

ด้วยคำจำกัดความว่า **เกี่ยวกับสักว่าเป็นวิปัสสนาเท่านั้น** ดังนี้ ท่านห้ามสมถะไว้ เพราะว่า สมถะนั้น มีความขัดแย้งต่อพระคาถานั้น ไม่ใช่คุณ มีศีล เป็นต้น

และด้วยศัพท์ว่า **สักว่า** มีอรรถว่า ห้ามความพิเศษ คือห้ามสมาธิที่มีความพิเศษ ก็ความพิเศษนั้น มีประเภทเป็นอุปจาระและอัปปนา เพราะกระทำความหมายให้รู้ว่า เป็นเทศนา สำหรับพระโยคี ผู้เป็นวิปัสสนายานิก เพราะเหตุนั้น จึงไม่ได้ห้ามสักว่า สมาธิ เพราะวิปัสสนาเว้นขณิกสมาธิแล้ว ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้

คำว่า **วิปัสสนา** พึงทราบว่า ได้แก่ อนุปัสสนา ๓ อย่าง ไม่ใช่เฉพาะอนิจจานุปัสสนาเท่านั้น เพราะว่าการตรัสรู้สัจจะจะมีไม่ได้โดยเพียงการเห็นอนิจจลักษณะ แต่ในพระคาถาทรงกระทำการถือเอาเฉพาะอนิจจลักษณะเท่านั้น ก็การถือเอาเฉพาะอนิจจลักษณะเท่านั้นปรากฏชัดเจนดียิ่งแก่บุคคลใด ก็ตรัสเฉพาะการถือเอาอนิจจลักษณะนั้นเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งบุคคลเช่นนั้น ถึงอย่างนั้น เขานั้นย่อมพิจารณา กระทำลักษณะ ๒ นอกนี้ (ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ) ให้เป็นอันปรากฏชัดยิ่ง จึงจะบรรลุคุณวิเศษได้ ไม่ใช่เฉพาะอนิจจ-ลักษณะเท่านั้น

คำว่า **สังขารทั้งหลายทั้งปวง** ได้แก่ สังขารที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหลายทั้งปวง เพราะว่าสังขารทั้งหลายที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่พึงพิจารณา

คำว่า **ไม่เที่ยง** คือ เป็นของเที่ยงหามิได้ ได้แก่ ไม่คงทน, ชั่วคราว, มีความดับไปในขณะ

คำว่า **ด้วยปัญญา** ได้แก่ เห็น คือ พิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา

ชื่อว่า **เมื่อนั้น** คือในภายหลังจากที่วิปัสสนาญาณทั้งหลาย มีอุทยัพพยญาณ เป็นต้น เกิดขึ้น ได้แก่ ตลอดกาลยิ่งขึ้นไป

คำว่า **ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์** ความว่า ย่อมเบื่อหน่าย คือได้นิพพิทาญาณในทุกข์ กล่าวคือ ขันธ์ ๕ ที่มีในภูมิ ๓ ที่ตรัสไว้ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวง” ที่พระโยคีเห็นแล้วโดยอาการว่า ไม่เที่ยง นั้นนั่นแหละ

คำว่า **นี้คือทางแห่งวิสุทธิ** คือ นี้กล่าวคือ นิพพิทานุปัสสนานี้ เป็นเหตุแห่งธรรม มีวิราคะ เป็นต้น คือเป็นอุบายบรรลุพระนิพพาน

วิสุทธิมรรค

ในบางสูตร ทรงแสดงไว้ **โดยเกี่ยวกับเป็นฌานและปัญญา** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า -

“นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน
ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ ส เว นิพฺพานสนฺติเก” [๑]

แปลว่า “ผู้ไม่มีปัญญาก็ย่อมไม่มีฌาน ผู้ไม่มีฌานก็ย่อมไม่มีปัญญา
ฌานและปัญญามีอยู่ในบุคคลใด บุคคลนั้นแล อยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน”

ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **เกี่ยวกับเป็นฌานและปัญญา** คือเกี่ยวกับเป็นสมถะและวิปัสสนา ก็คำว่า ฌาน นี้ ท่านหมายเอาฌานที่เป็นบาทแก่วิปัสสนา ในคำว่า “**ฌานและปัญญามีอยู่ในบุคคลใด**” นี้ มีความหมายว่า ได้แก่ บุคคลผู้ที่ทำฌานให้เป็นบาท ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้น แล้วทำวิปัสสนานั้นให้ก้าวหน้าไป ดังนี้

คำว่า **บุคคลนั้นแล อยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน** ความว่า บุคคลนั้นอยู่ในที่ใกล้พระนิพพานอย่างประจักษ์ คือจะพึงถึงพระนิพพานโดยแน่นอน

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๘๙

วิสุทธิมรรค

ในบางสูตร ทรงแสดงไว้ **โดยเกี่ยวกับเป็นธรรม มีกรรม เป็นต้น** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

"กมฺมํ วิชฺชา จ ธมฺโม จ สีลํ ชีวิตมุตฺตมํ
เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ น โคตฺเตน ธเนน วา" [๑]

แปลว่า "กรรม ๑ วิชชา ๑ ธรรม ๑ ศีล ๑ ชีวิตที่อุดม ๑
สัตว์ทั้งหลายย่อมหมดจดได้ด้วยธรรม มีกรรม เป็นต้นนี้
มิใช่ด้วยโคตร หรือด้วยทรัพย์"

ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **กรรม** ได้แก่ มรรคเจตนา จริงอยู่ มรรคเจตนานั้น ย่อมนำมาซึ่งความหมดจดแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็น "อปจยคามี" (ถึงความไม่สะสม, เป็นไปเพื่อความไม่สะสม)

คำว่า **วิชชา** ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ

คำว่า **ศีล** ได้แก่ สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะ

คำว่า **ชีวิตที่อุดม** ได้แก่ สัมมาอาชีวะ

คำว่า **ธรรม** ได้แก่ อริยมรรคธรรม ๔ ที่เหลือ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **กรรม** ถือเอาสัมมากัมมันตะ

คำว่า **วิชชา** ถือเอาสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ เพราะมีคำพูด (ในจูฬเวทัลละสูตร ม.มู.) ว่า "ดูกร ท่านวิสาขะ สัมมาทิฏฐิอันใดก็ดี สัมมาสังกัปปะอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ์" ดังนี้

คำว่า **ธรรม** ได้แก่ สมาธิ ทรงถือเอาสมาธิด้วยศัพท์ว่า "ธรรม" นั่นเอง เหมือนอย่างคำพูดที่มีมา (ในอัจริยอัพภูตสูตร ม.อุ.) ที่ว่า "......จะทรงทราบพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตที่ปรินิพพานไปแล้ว ผู้ตัดขาดธรรมเครื่องเนิ่นช้าได้แล้ว ฯลฯ ว่าพระผู้มีพระภาคทั้งหลาย

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๗๓

เหล่า นั้น เป็นผู้มี **ธรรม** อย่างนี้" ดังนี้ เป็นต้น พึงทราบว่าถือเอาทั้งสัมมาวายามะและสัมมาสติด้วย เพราะมีคำพูด (ในจูฬเวทัลละสูตร ม.มู.) ว่า "ดูกร ท่านวิสาขะ สัมมาวายามะอันใดก็ดี สัมมาสติอันใดก็ดี สัมมาสมาธิอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี่ สงเคราะห์เข้าในสมาธิขันธ์" ดังนี้

คำว่า **ศีล** ถือเอาสัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะ

คำว่า **ชีวิตที่อุดม** ความว่า ชีวิต (ความเป็นอยู่) ของพระอริยบุคคลผู้เห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า "ชีวิตที่อุดม" เพราะเหตุนั้น โดยประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ พึงทราบว่าในพระคาถานี้ ตรัสถึงพระอริยมรรคมีองค์ ๘ ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ในบางสูตร ทรงแสดงไว้ **โดยเกี่ยวกับเป็นคุณ มีศีล เป็นต้น** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

"สพฺพทา สีลสมฺปนฺโน ปญฺญวา สุสมาหิโต
อารทฺธวีริโย ปหิตตฺโต โอฆํ ตรติ ทุตฺตรํ" [๑]

แปลว่า "ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดี
มีความเพียรอันปรารภแล้ว มีตนอันส่งไปแล้วในกาลทุกเมื่อ
ย่อมข้ามโอฆะที่ใครๆ ข้ามได้ยาก"

ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **เกี่ยวกับเป็นคุณ มีศีล เป็นต้น** คือเกี่ยวกับเป็นศีล สมาธิ ปัญญา และวิริยะ

คำว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล** คือ ผู้ถึงพร้อม ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยความถึงพร้อมแห่งปาริสุทธิศีล ๔

คำว่า **ในกาลทุกเมื่อ** คือตลอดกาลทั้งปวง นับแต่การสมาทาน

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๗๐

คำว่า **มีปัญญา** คือประกอบพร้อมด้วยปัญญาที่เป็นโลกีย์ และโลกุตตระ

คำว่า **มีจิตตั้งมั่นดี** ได้แก่ มีจิตตั้งมั่นดีด้วยสมาธิอันสัมปยุตกับปัญญานั้น

คำว่า **มีความเพียรอันปรารภแล้ว** คือมีความเพียรอันประคับประคองแล้ว เพื่อละอกุศลทั้งหลาย เพื่อการเข้าไปทำกุศลธรรมทั้งหลายให้ถึงพร้อม

คำว่า **มีตนอันส่งไปแล้ว** คือมีจิตปราศจากความเยื่อใยในกายและชีวิต โดยความเป็นผู้มีตนอันส่งไปสู่พระนิพพาน

คำว่า **โอฆะ** ได้แก่ โอฆะทั้ง ๔ อย่าง มีกาโมฆะ เป็นต้น หรือได้แก่ ห้วงน้ำใหญ่ คือสังสารวัฏ นั่นเอง

วิสุทธิมรรค

ในบางสูตร ทรงแสดงไว้ **โดยเกี่ยวกับเป็นโพธิปักขิยธรรม มีสติปัฏฐาน เป็นต้น** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า –

"เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค ฯเปฯ ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา" [๑]

แปลว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน, มรรคอันเป็นทางสายเดียวนี้คือสิ่งใดเล่า? คือ สติปัฏฐาน ๔ "

ดังนี้

แม้ในโพธิปักขิยธรรมที่เหลือ มีสัมมัปปธาน เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. ส่วนในปัญหาพยากรณ์นี้ ทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคุณ มีศีล เป็นต้น

มหาฎีกา

ความหมายของคำว่า **เอกายโน** ที่แปลว่า ทางสายเดียว มีดังต่อไปนี้

๑. เป็นทางสายเดียว ไม่ใช่ทาง ๒ สาย

๒. เป็นทางไปสู่ที่แห่งเดียว คือ พระนิพพาน

---

[๑] ที . มหา. ๑๐/๓๒๑

๓. เป็นทางที่ผู้จะไป ต้องเป็นผู้เดียว ละความคลุกคลีด้วยหมู่ หลีกออก มีจิตสงบระงับ พึงไป คือพึงปฏิบัติ

๔. เป็นทางของพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นเอก คือประเสริฐสุด เพราะพระองค์นั้นทรงทำให้เกิดขึ้น

๕. เป็นทางมีอยู่ในธรรมวินัยเดียวนี้เท่านั้น ดังนี้

คำว่า **เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย** ความว่า เพื่อความหมดจด คือเพื่อความบริสุทธิ์จากมลทิน มีราคะ เป็นต้น จากอุปกิเลส มีอภิชฌาวิสมโลภะ เป็นต้น แห่งสัตว์ทั้งหลาย

เพราะธรรมที่เรียกในตอนต้นว่า **มรรค** โดยลักษณะของตน และโดยอรรถว่าเป็นมรรคนั่นเทียว มี ๔ ประเภท ตามความแตกต่างกันแห่งอารมณ์ มีกาย เป็นต้น จึงตรัสว่า **สติปัฏฐาน ๔** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำว่า **ในโพธิปักขิยธรรมที่เหลือ มีสัมมัปปธาน เป็นต้น** ดังนี้ นี้ ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาธรรมทั้งหลาย มีความยินดีในความไม่ประมาท เป็นต้น ไว้

จริงอยู่ ในบางสูตร ทางแห่งวิสุทธิ ทรงแสดงไว้ เกี่ยวเนื่องด้วยธรรม มีความยินดีในความไม่ประมาท เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ใน ขุ. ธ. ๒๕/๑๙) ว่า

คาถา	**อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ**	**ปมาเท ภยทสฺสิ วา**
	อภพฺโพ ปริหานาย	**นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก**
แปลว่า	ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท	หรือว่าเห็นภัยในความประมาท
	เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อความเสื่อมรอบ	อยู่ในที่ใกล้พระนิพพานแน่นอน

ดังนี้.

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นคำพรรณนาความอย่างสังเขป ในพระคาถานั้น

บทว่า **สีเล ปติฏฺฐาย** แปลว่า ตั้งอยู่ในศีลแล้ว, ก็ในที่นี้ ท่านเรียกนระผู้ทำศีลให้

บริบูรณ์อยู่นั่นเทียวว่า “ผู้ตั้งอยู่ในศีล”, เพราะฉะนั้น ในบทว่า สีเล ปติฏฺฐาย นี้ จึงมีความหมาย นี้ ว่า ตั้งมั่นแล้วในศีล โดยการทำศีลให้บริบูรณ์

มหาฎีกา

ในคำว่า **ตั้งอยู่ในศีลแล้ว** นี้ บทว่า **ในศีล** ได้แก่ ในกุศลศีล ถึงแม้ว่าอกุศลธรรมทั้งหลายมาแล้วว่า เป็นศีล ในพระดำรัส (ใน ม. มู. ๑๓/๓๔๗) ที่ว่า “ดูกร ถปติ อกุศลศีลเป็นไฉน ?” ดังนี้ เป็นต้น ก็ตาม แต่ว่า แม้กิริยาศีลทั้งหลาย ยังไม่มีความเหมาะสม ต่อความเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญจิตและปัญญาที่กำลังกล่าวถึงอยู่ อกุศลศีลทั้งหลายจะมีความเหมาะสมได้แต่ไหน เพราะเหตุนั้น ในคำว่า “ตั้งอยู่ในศีลแล้ว” ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์ประสงค์เอาเฉพาะกุศลศีลเท่านั้น

คำว่า **ผู้ทำศีลให้บริบูรณ์อยู่** คือ ผู้รักษาอยู่โดยรอบ หรือว่าทำให้เจริญอยู่โดยรอบ หมายความว่า สำรวมไม่ให้ก้าวล่วงอยู่โดยส่วนทั้งสิ้น จริงอยู่ ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น เมื่อไม่ละศีลนั้นอยู่ ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า ตั้งอยู่ในศีลนั้นแล้ว

คำว่า **ตั้งอยู่แล้ว** ความว่า ที่ตั้งมี ๒ อย่าง โดยประเภทแห่งนิสสยปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย

ในที่ตั้ง ๒ อย่างนั้น ที่ตั้งโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นโลกีย์ ที่ตั้งโดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นโลกุตตระ ในเมื่อจะไม่จำแนกถือเอา แต่เมื่อจะจำแนกถือเอาในจิตตุปบาทที่เป็นโลกีย์ ที่ตั้งโดยความเป็นนิสสยปัจจัย และโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย ย่อมมีได้ด้วยสามารถเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน และเกิดก่อนเกิดหลังกันฉันใด ถึงในโลกุตตรจิตทั้งหลาย แม้ที่ตั้งโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยก็ย่อมมีได้ ด้วยสามารถเป็นศีลในมรรคและในผลเบื้องต่ำฉันนั้น (คือ ศีลในมรรคและในผลเบื้องต่ำเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ธรรม มีศีล เป็นต้น ในมรรคและผลเบื้องบน)

อนึ่ง สำหรับคำว่า **ตั้งอยู่แล้ว** นี้ ในเวลาใดหมายเอาที่ตั้งโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย ในเวลานั้นพึงทราบความหมาย ด้วยอำนาจของการกระทำมีในกาลก่อน เหมือนอย่างในคำว่า “เข้าไปอาศัยแล้ว ซึ่งศรัทธา” เป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้

(ใน ม. อุ. ๑๔/๕๒๕) ว่า “ก็แต่ว่า กายกรรม วจีกรรม และอาชีวะในกาลก่อนของเขาบริสุทธิ์ดี” ดังนี้

แต่ว่า ในเวลาใดหมายเอาที่ตั้งโดยความเป็นนิสสยปัจจัย ในเวลานั้นพึงทราบความหมาย ด้วยอำนาจของการกระทำมีในเวลาเดียวกัน เหมือนอย่างในคำว่า “อาศัยจักขุด้วย รูปด้วย” ดังนี้ เป็นต้น

จริงอยู่ วิรติศีลทั้งหลาย มีสัมมาวาจา เป็นต้น ย่อมเป็นนิสสยปัจจัยด้วยอำนาจความเกิดขึ้นพร้อมกันนั่นเทียวแก่ธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น อันสัมปยุตกับตน

วิสุทธิมรรค

บทว่า **นโร** (นระ) ได้แก่ สัตว์.

บทว่า **สปญฺโญ** (ผู้มีปัญญา) ได้แก่ ผู้มีปัญญา ด้วยปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิอันเกิดจากกรรม.

มหาฎีกา

สัตว์ชื่อว่า **นระ** เพราะอรรถว่า แนะนำ ได้แก่ บุรุษ ฯลฯ แต่ในอรรถกถา ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงว่า ศัพท์ว่า นระ นี้ เป็นปริยายของบุคคล โดยไม่มีการจำแนก (ว่าเป็นหญิงหรือชาย) จึงกล่าวคำว่า **บทว่า นระ ได้แก่ สัตว์** ดังนี้ไว้

คำว่า **สปญฺโญ** ความว่า นระ ชื่อว่า สปัญโญ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับปัญญาที่เป็นวิบาก จริงอยู่ เมื่อปัญญาอันเป็นวิบากนั้นเป็นไปมาก ด้วยอำนาจของความสืบต่อกันไปตั้งแต่ต้น สัตว์ผู้นี้ ย่อมควรซึ่งความเป็นผู้ที่ใครๆ ควรเรียกให้มีความหมายแปลกไปว่า สปัญโญ เพราะว่าแม้ปัญญาที่เป็นวิบาก ก็ยังเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นของภาวนาปัญญา โดยการทำสันดานให้แปลกไป เพราะวิบากปัญญาไม่มีแก่อเหตุกสัตว์ และทวิเหตุกสัตว์ทั้งหลาย

ความจริง ควรที่จะกล่าวว่า สปัญโญ ก็ด้วยสามารถแห่งปัญญา กล่าวคือ สัมปชัญญะอันเป็นผู้กระทำกิจนั้นๆ (หมายถึงปาริหาริกปัญญานั่นแหละ) แต่ในอรรถกถา (วิสุทธิมรรคนั่นแหละ) ปาริหาริกปัญญา ท่านได้ถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า **นิปโก** ที่แปลว่าเป็นผู้มีความ

ฉลาด เพราะเหตุนั้น ความหมายในคำว่า สปัญโญ นี้ เป็นอันท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจปัญญาที่เป็นวิบากเท่านั้น

คำว่า **ด้วยปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิ อันเกิดจากกรรม** (จากศัพท์ว่า **กมฺมช-ติเหตุกปฏิสนฺธิปญฺญาย**) พึงเชื่อมศัพท์ **ติเหตุกะ** เข้ากับศัพท์ว่า **ปฏิสนธิ** (ซึ่งจะแปลได้ว่า "ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะ") ไม่ใช่เชื่อมเข้ากับศัพท์ว่า ปัญญา (ซึ่งจะกลายเป็นแปลว่า "ปัญญาที่เป็นติเหตุกะ") อย่างนี้ คือด้วยปัญญาอันเกิดแต่กรรมในปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ เพราะ ว่า ปัญญาที่เป็นติเหตุกะ คือมีเหตุ ๓ หามีไม่ ปัญญาที่เป็นไปจำเดิมเริ่มแต่ปฏิสนธิไป ท่านเรียกว่า ปัญญาในปฏิสนธิ เพราะความที่มีปฏิสนธินั้นเป็นมูล ไม่ใช่เฉพาะปัญญาที่เป็นไปในขณะปฏิสนธิเท่านั้น

วิสุทธิมรรค

คำว่า **เจริญจิตและปัญญาอยู่** คือเจริญสมาธิและวิปัสสนาอยู่นั่นเทียว, เพราะว่าในพระคาถานี้ ทรงแสดงไขสมาธิไว้ด้วยคำว่า จิต เป็นสำคัญ, และทรงแสดงไขวิปัสสนาไว้โดยชื่อว่า ปัญญา.

มหาฎีกา

สมาธิชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า **คิด** คือเข้าไปเพ่งอารมณ์ (ธรรมชาติชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า "คิด" ก็ได้) ก็สมาธินั้น มีกิจ คือการเข้าไปเพ่งอย่างดียิ่ง จริงอยู่องค์ฌานทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้น เว้นสมาธิแล้วก็จะไม่ทำประโยชน์ คือการเข้าไปเพ่งนั้นให้สำเร็จได้ ส่วนสมาธิแม้เว้นจากองค์ฌานทั้งหลายเหล่านั้นบ้าง ก็ยังทำประโยชน์นั้นให้สำเร็จได้

สมาธิชื่อว่า **จิต** แม้เพราะอรรถว่า พอถูกปัจจัยทั้งหลายสั่งสม โดยการยังให้ถึงความคล่องแคล่วมีกำลังแล้ว ก็สั่งสมสันดานไว้โดยประการอย่างนั้น (ธรรมชาติ ชื่อว่า "จิต" เพราะอรรถว่า สั่งสม ก็ได้)

อนึ่ง สมาธิชื่อว่า **จิต** เพราะเป็นความวิจิตรของจิต ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น และเพราะกระทำให้วิจิตร ด้วยอภินิหาร มีการแสดงฤทธิ์ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น

ถึงแม้เว้นการชี้ถึงนัยอื่น สมาธินั้นก็ย่อมได้ปริยายว่า **จิต** ทีเดียว (ธรรมชาติชื่อว่า “จิต” ก็เพราะอรรถว่า วิจิตร หรือทำให้วิจิตรก็ได้)

ก็แต่ว่า เพราะอธิบายว่า ศัพท์ว่า “จิต” ยังนิยมใช้ในอรรถว่า “วิญญาณ” ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า “**เพราะว่า ในพระคาถานี้ ทรงแสดงไขสมาธิไว้ด้วยคำว่า จิต เป็นสำคัญ**” ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า รู้สภาวธรรมตามความเป็นจริง โดยประการต่างๆ แม้ว่าปัญญานั้นมีหลายอย่าง เพราะความต่างกันแห่งชาติ มีกุศล เป็นต้น แต่เพราะมีคำพูดว่า **เจริญอยู่** ดังนี้ นี้ ในที่นี้ จึงหมายเอาปัญญาที่ควรเจริญเท่านั้น เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงปัญญาที่ควรเจริญนั้น ท่านอาจารย์จึงอธิบายว่า **วิปัสสนา**

ก็ในคำว่า **เจริญอยู่** นี้ พึงประกอบเข้าแต่ละบทว่า เจริญจิตอยู่ด้วย เจริญปัญญาอยู่ด้วย

หากถามว่า ก็จิตและปัญญาทั้ง ๒ นี้นั้น เป็นโลกีย์หรือโลกุตตระ? ตอบว่า พึงทราบว่า โดยการแสดงไขอย่างอุกฤษฏ์ ก็เป็นโลกุตตระ เพราะท่านกล่าวถึงบุคคลผู้เจริญจิตและปัญญานั้นว่า ย่อมถางชัฏ คือตัณหาได้ ซึ่งก็ด้วยสามารถสมุจเฉทปหาน ในขณะแห่งพระอริยมรรค ดังนั้น จึงไม่ใช่โลกีย์

แต่ในพระคาถานี้ ปัญญาแม้ที่เป็นโลกีย์ก็ถือเอาได้เหมือนกันทีเดียว โดยความเป็นธรรมอันมีมาเป็นลำดับ เพราะเว้นสมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกีย์แล้ว จิตและปัญญา ที่เป็นโลกุตตระนั้นก็มีไม่ได้

จริงอยู่ สำหรับพระโยคาวจรที่เป็นสมถยานิก (มีสมถะเป็นยาน) เว้นสมาธิ อันมีประเภทเป็นอุปจาระและอัปปนา, เว้นวิโมกขมุข ๓ (ช่องทางแห่งความหลุดพ้นมี ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑) การบรรลุโลกุตตรธรรม ก็จะมีไม่ได้เลย

สำหรับพระโยคาวจร ผู้เป็นวิปัสสนายานิก (มีวิปัสสนาเป็นยาน) เว้นขณิกสมาธิ, เว้นวิโมกขมุข ๓ เสีย การบรรลุโลกุตตรธรรมก็จะมีไม่ได้เลย ไม่ว่าในกาลไหนๆ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**คือเจริญสมาธิและวิปัสสนา**” ดังนี้ไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น ในเวลาที่ประสงค์เอาสมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกีย์ คำว่า

เจริญอยู่ นี้ ก็เป็นคำกล่าวถึง ความเป็นเหตุแห่งกิริยา คือการเจริญ ความว่าการเจริญ อันเป็นเหตุ เพราะว่ากิริยาคือการถางชัฏ มีการเจริญสมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกีย์นั้นเป็นเหตุ

อนึ่ง ในเวลาที่หมายเอาสมถะและวิปัสสนาที่เป็นโลกุตตระ ก็เป็นการแสดงไขถึงความที่สมถะและวิปัสสนา อันเป็นโลกุตตระนั้น กำลังเป็นไป (คือกำลังเกิดอยู่) แต่อย่างเดียว

ก็การถางชัฏคือตัณหา แห่งภาวนาทั้ง ๒ นั้น (ทั้งสมถะและวิปัสสนา) สิ้นกาลพร้อมกันทีเดียว

วิสุทธิมรรค

บทว่า **อาตาปี** แปลว่า ผู้มีความเพียร เป็นความจริงว่า ความเพียร ตรัสเรียกว่า "อาตาปะ" โดยความหมายว่า ทำกิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อนแต่ต้น ให้เร่าร้อนโดยรอบ นระชื่อว่า อาตาปี เพราะมีความหมายว่า มีความเพียร ที่เรียกว่า อาตาปะ นั้น

บทว่า **นิปโก** (มีความฉลาด) ความว่า ปัญญา ท่านเรียกว่า เนปักกะ (ความฉลาด) ได้แก่ เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยปัญญาที่เรียกว่า เนปักกะ นั้น. ด้วยบทว่า "นิปโก" นี้ ทรงแสดงปาริหาริกปัญญา. ก็เป็นอันว่า ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาแล้วถึง ๓ วาระ, ในปัญญา ๓ วาระ นั้น ปัญญาวาระแรก (สปญฺโญ – ผู้มีปัญญา) เป็นสชาติปัญญา (ปัญญาที่เป็นไปพร้อมกับความเกิด), ปัญญาวาระที่ ๒ (ในคำว่า "เจริญจิตและปัญญาอยู่") เป็นวิปัสสนาปัญญา, ปัญญาวาระที่ ๓ (มีความฉลาด) เป็นปาริหาริกปัญญา ซึ่งเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง.

มหาฎีกา

คำว่า **เป็นผู้มีความเพียร มีความฉลาด** ดังนี้ นี้ เป็นการแสดงธรรมที่เป็นอุปการะต่อภาวนาตามที่กล่าวแล้ว จริงอยู่ ธรรม ๓ ประการเหล่านี้คือ วิริยะ สติ และสัมปชัญญะ เป็นอุปการะมากต่อบุคคลผู้ตามประกอบกรรมฐาน เพราะว่ากรรมฐานที่วิริยะอุปถัมภ์แล้ว ที่สติและสัมปชัญญะตามรักษาแล้ว ย่อมไม่ตกไปโดยรอบ และย่อมนำมาซึ่งคุณวิเศษเบื้องสูง

อนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เมื่อที่ตั้ง (คือศีล) สำเร็จแล้ว ศรัทธาก็เป็นอันสำเร็จด้วย เพราะความที่ศีลและความสำเร็จของธรรม ๓ มีวิริยะ เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว

จะเกิดขึ้นไม่ได้ แก่บุคคลผู้ไม่เชื่อซึ่งวัตถุที่ควรเชื่อ แม้สมาธิก็เกิดไม่ได้อย่างนั้นเหมือนกัน

เหมือนอย่างว่า ความสำเร็จแห่งศรัทธา มีได้ด้วยธรรม มีวิริยะ เป็นต้น โดยความเป็นเหตุฉันใด ความสำเร็จแห่งสมาธิ มีได้ด้วยธรรม มีวิริยะ เป็นต้น นั้นก็โดยความเป็นผลฉันนั้น เพราะว่าเมื่อธรรม มีวิริยะ เป็นต้น ถึงพร้อมอยู่ สมาธิก็เป็นอันถึงพร้อมทีเดียว เพราะธรรม มีวิริยะ เป็นต้นนั้น จะไม่มีแก่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น

ถามว่า ก็ในเรื่องนี้ ความสำเร็จของสติ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ความสำเร็จของสติ มีได้ด้วยศัพท์ว่า "นิปโก" ที่แปลว่า ผู้ฉลาด เพราะว่า **สติ** ที่ถึงความคมกล้า สละสลวยก็เรียกว่า **เนปักกะ** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ (ใน อ. ทสก. ๒๔/๖๗) ว่า "เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเนปักกะ คือ สติอย่างยิ่ง" ดังนี้

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ด้วยคำว่า สปัญโญ ที่แปลว่า ผู้มีปัญญานี้นั่นแหละ ถือเอาทั้งปาริหาริกปัญญาด้วย" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวความหมายของบทว่า "นิปโก" ไว้ว่า "สโต" แปลว่า ผู้ระลึกได้ (คือ มีสติ)

แม้ว่า การละกิเลส เป็นการทำกิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อน ซึ่งธรรมอื่น มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ก็มีการทำกิเลสให้เร่าร้อนนั้นเหมือนกันก็ตาม แต่ศัพท์ว่า อาตาปะ ก็เช่นเดียวกับศัพท์ว่า อาตัปปะ นิยมใช้ในวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **บทว่า อาตาปี แก้เป็น วิริยวา แปลว่า ผู้มีความเพียร** ดังนี้ไว้

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อวิริยะเป็นไปด้วยอำนาจการยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้อุตสาหะยิ่งในการละกิเลสอยู่ การทำกิเลสให้เร่าร้อนอย่างยิ่ง จึงจะมีได้ เพราะเหตุนั้น วิริยะเท่านั้นจึงจะเรียกได้อย่างนั้น หาเรียกธรรมพวกอื่นไม่

ด้วยศัพท์ว่า **วิริยวา** นั้น เป็นอันว่า ท่านกล่าวถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยสัมมัปปธาน

ก็ในคำว่า **ให้เร่าร้อนแต่ต้น ให้เร่าร้อนโดยรอบ** ดังนี้ นี้ ด้วยคำว่า **ให้เร่าร้อนแต่ต้น** ท่านกล่าวถึงอารัมภธาตุ (ความเพียรเริ่มแรก) เพราะอธิบายว่าเป็นผู้ปรารภความเพียรแต่ต้น ด้วยคำว่า **ให้เร่าร้อนโดยรอบ** ท่านกล่าวถึงนิกกมธาตุ (ความเพียรก้าวออกไปจากความเกียจคร้านได้) และปรักกมธาตุ (ความเพียรก้าวหน้า) อันเป็นความออกไปจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ และเป็นความดำเนินไปสู่คุณวิเศษสูงๆ ขึ้นไปโดยประการทั้งปวง

บุคคลชื่อว่า **นิปโก** เพราะอรรถว่า ไม่สะสม คือยังธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ให้เหือดแห้งไป หรือเพราะอรรถว่า ดูแล คือรักษาตนจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์นั้น

ปัญญาชื่อว่า **ปาริหาริกา** เพราะอรรถว่า ประกอบในการบริหารกรรมฐาน ชื่อว่า **ปริณายิกา** แปลว่า ผู้นำในกิจทุกอย่าง เพราะอรรถว่า กำหนดแล้วนำไปซึ่งกิจทั้งปวง มีการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสัมปชัญญะทั้งหลาย มีสาตถกสัมปชัญญะ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาที่เป็นผู้นำในกิจทั้งปวงอย่างนี้ คือการเรียนกรรมฐาน การสอบถาม การปรารภภาวนา มนสิการวิธี และความเป็นผู้มีปกติกระทำอย่างเคารพ ความเป็นผู้มีปกติกระทำได้ติดต่อ ความเป็นผู้มีปกติกระทำให้เป็นสัปปายะ ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต ความเป็นผู้มีตนอันส่งไปแล้ว ความไม่เอื้อมระอาเสียในระหว่าง การกระทำความเสมอกันแห่งอินทรีย์ให้สำเร็จ การประกอบภาวะที่เสมอกันแห่งความเพียร ในกรรมฐานนั้น ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ปัญญาเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง

วิสุทธิมรรค

คำว่า **เป็นภิกษุ** ความว่า นระ ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะมีความหมายว่า เห็นภัยในสังสารวัฏ.

มหาฎีกา

ด้วยคำที่กล่าวถึงลักษณะของภิกษุ โดยความหมายอันเป็นสาธารณะว่า **บุคคลใดเห็นภัยในสังสารวัฏ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ภิกษุ** ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า ความเป็นภิกษุมีได้ด้วยการปฏิบัติ ไม่ใช่ด้วยการขอ, การนุ่งห่ม, การทรงผ้าฉีก เป็นต้น จึงเป็นอันทำการสงเคราะห์เอาบรรพชิตอื่น มีสามเณร เป็นต้น ที่กระทำกิจอย่างนี้ และแม้บุคคลผู้มิใช่บรรพชิต แต่ปฏิบัติ ก็ใน คำว่า ภิกษุ นี้ พึงทราบความหมายเกี่ยวกับว่า เป็นผู้ปฏิบัติ

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะอรรถว่า ทำลายอกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นบาปก็ได้

วิสุทธิมรรค

คำว่า **เขานั้นจะพึงถางชัฏนี้ได้** ความว่า เปรียบเหมือนว่า บุรุษยืนอยู่บนแผ่นดินแล้ว ก็พึงยกศัสตราที่ลับดีแล้วขึ้นถางกอไผ่ใหญ่ได้ ฉันใด, เขานั้น คือภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรม ๖ อย่าง คือด้วยศีลนี้ ด้วยสมาธิที่ทรงแสดงไขไว้ด้วยคำว่า จิต เป็นสำคัญนี้ ด้วยปัญญา ๓ อย่างนี้ และด้วยความเพียรนี้ ยืนอยู่บนพื้นดินคือศีลแล้ว ก็พึงใช้มือ คือปาริหาริกปัญญา ที่กำลังคือความเพียรประคองไว้แล้ว ยกศัสตราคือวิปัสสนาปัญญาที่ลับดีแล้วบนหิน คือสมาธิ ถางคือตัด ทำลายซึ่งชัฏ คือตัณหาที่ตกไปในสันดานของตนแม้ทั้งหมดได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. ก็ในขณะแห่งมรรค ภิกษุนี้ชื่อว่า กำลังถางซึ่งชัฏนั้น. ในขณะแห่งผล ชื่อว่า ถางชัฏได้แล้ว เป็นอัครทักขิไณยบุคคลแห่งโลกอันมีพร้อมพรั่งทั้งเทวดา เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ว่า –

“นระผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญาอยู่
เป็นผู้มีความเพียร มีความฉลาด เป็นภิกษุ เขานั้นจะพึง
ถางชัฏนี้ได้”

ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยศีลนี้** เป็นต้น นั้น เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายมีศีล เป็นต้น ที่ทรงถือเอาในพระคาถา เป็นไปในสันดานของพระโยคาวจรมีขณะต่างๆ กัน ปะปนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะถือเอาธรรมทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น เหล่านั้น รวมเป็นส่วนเดียวกัน จึงกล่าวคำว่า **ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรม ๖ อย่าง** ดังนี้ไว้

ความจริง ธรรม ๖ อย่าง เหล่านั้น บัณฑิตจะหาได้ในความสืบคราวเดียวกัน คือในขณะเดียวกันก็หาไม่ ฯลฯ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ที่ลับดีแล้ว** หมายความว่าที่ลับแล้วอย่างดี คือคมกล้ายิ่งนัก ท่านกล่าวอุปมากระทำกิจทั้ง ๒ ให้สำเร็จประโยชน์ คือการกระทำภาวะที่ศัสตราถูกลับดียิ่งบนหินลับมีด และการใช้กำลังแขนยกศัสตรานั้นขึ้น เพราะเหตุนั้น เมื่อจะแสดงกิจทั้ง ๒ นั้น

ไว้ในอุปไมย ท่านจึงกล่าวว่า "ใช้มือ คือปาริหาริกปัญญา ฯลฯ ที่ลับดีแล้วบนหิน คือสมาธิ" ดังนี้ไว้

จริงอยู่ ปัญญา มีความคมกล้า ก็ด้วยอาศัยคุณ คือสมาธิ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระ-ภาคจึงตรัสไว้ (ใน อํ. ทสก. ๒๔/๑๓) ว่า "บุคคลผุ้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง" ดังนี้

ส่วน วิริยะ ชื่อว่า เป็นผู้อุปถัมภ์ปัญญานั้น ก็โดยการประคองไว้

คำว่า **พึงถาง** คือพึงอาจที่จะถาง ด้วยว่า เมื่อวุฏฐานคามินีวิปัสสนาเป็นไปอยู่ พระโยคาวจร ชื่อว่า เป็นผู้สามารถที่จะถางซึ่งชัฏ คือตัณหาได้ แต่เพราะการถางในที่นี้ คือ การละด้วยสามารถสมุจเฉทปหาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "**พึงตัด คือพึงทำลาย**" ดังนี้ไว้

บุคคลชื่อว่า **ทักขิไณย** เพราะอรรถว่า ควรต่อทักขิณา (ทักขิณา = ทานที่เขาถวายเพราะเชื่อโลกหน้า) บุคคลใดเป็นผู้สูงสุดด้วย เป็นทักขิไณยด้วย เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า **อัครทักขิไณยบุคคล** ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ในพระคาถานั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุนี้ว่า "สปญฺโญ – ผู้มีปัญญา" ด้วยปัญญาใด, ภิกษุไม่มีกิจที่ต้องทำในปัญญานั้น, เพราะว่า ปัญญานั้นเป็นอันสำเร็จแล้วแก่เธอด้วยอานุภาพของกรรมเก่านั่นเทียว แต่ว่า ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้มีปกติกระทำให้ติดต่อกัน ด้วยอำนาจแห่งความเพียรที่ตรัสไว้ในบทว่า **อาตาปี**. และเป็นผู้มีปกติกระทำสัมปชัญญะด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่ตรัสไว้ในบทว่า **นิปโก** นี้ ตั้งอยู่ในศีลได้แล้วก็เจริญสมถะและวิปัสสนาที่ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นจิตและปัญญา แล. ในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิสุทธิมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) ไว้ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นสำคัญ

มหาฎีกา

เพราะปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิไม่มีการยึดถือเอาคุณวิเศษได้ กิจที่พึงกระทำ (ในปัญญานี้) จึงไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **เพราะว่าปัญญานั้นเป็นอัน**

สำเร็จแล้วแก่เธอ ด้วยอานุภาพของกรรมเก่านั่นเทียว ดังนี้ไว้

พระโยคี ชื่อว่า **เป็นผู้มีปกติกระทำให้ติดต่อกัน** เพราะความที่มีวิริยะเป็นไปติดต่อโดยการเจริญ

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งปัญญา** คือด้วยอำนาจของปัญญาที่เรียกว่า เนปักกะ ตามที่กล่าวแล้ว

กิจอย่างใดอย่างหนึ่งที่พึงกระทำ พระโยคีบุคคลใด เป็นผู้มีปกติกระทำกิจนั้นทั้งหมดด้วยอำนาจของความรู้ตัวทั่วพร้อมทีเดียว เหตุนั้น พระโยคีบุคคลนั้น ชื่อว่า **สัมปชานการี** ฯลฯ

ในการยังธรรม มีศีล เป็นต้น ให้ถึงพร้อม เพราะภาวะที่ธรรม มีศีล เป็นต้น เหล่านั้น มีวิริยะเป็นองค์ประกอบ ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาวิริยะนั้น แยกเป็นอีกอย่างหนึ่ง กล่าวเพียงว่า **ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นสำคัญ** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ก็ด้วยพระเทศนาเพียงคาถาเดียวนี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศสิกขา ๓, พระศาสนาอันมีความงาม ๓ ประการ, อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น การละเว้นส่วนสุดทั้ง ๒ และการเสพข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง, อุบายก้าวล่วงภพมีอบายเป็นต้น, การละกิเลสโดยอาการ ๓ อย่าง, ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมกิเลส เป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓ อย่าง และเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น.

มหาฎีกา

คำว่า **สิกขา** ชื่อว่า สิกขา โดยความหมายว่า ควรศึกษา ก็การศึกษาในที่นี้ พึงทราบว่า ได้แก่ การเสพ เพราะว่า บุคคลเมื่อเสพอยู่ซึ่งธรรมทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น ด้วยอำนาจของความสำรวม เป็นต้น จึงจะกล่าวถึงเขาได้ว่า “กำลังศึกษาธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น เหล่านั้น” ดังนี้

คำว่า **ศาสนา** ได้แก่ ปฏิบัติศาสนา

ชื่อว่า **อุปนิสัย** ได้แก่ เหตุมีกำลัง

ชื่อว่า **การละเว้น** ได้แก่ การไม่เข้าใกล้

ชื่อว่า **การเสพ** ได้แก่ การเจริญ

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือ เป็นผู้ละ ชื่อว่า **ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์**

วิสุทธิมรรค

คืออย่างไร? คือว่า อธิศีลสิกขา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, อธิจิตสิกขา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, อธิปัญญาสิกขา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

แม้ว่าในพระคาถา พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยคำพูดอย่างสามัญว่า "ในศีล" ไม่ใช่ "ในอธิศีล" ก็ตาม แต่ว่าในศีลนั้น ทรงประสงค์เอาศีลอันเป็นที่ตั้งของการถางชัฏ คือตัณหา (ซึ่งจะต้องเป็นอธิศีล) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**อธิศีลสิกขา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล**" ดังนี้ไว้

ก็ศีลที่เป็นเหตุไปสู่ภพ (ภวคามิ) ชื่อว่า "ศีล" อย่างเดียว ศีลที่เป็นเหตุไปสู่ความปราศจากภพ (วิภวคามิ) ชื่อว่า "อธิศีลสิกขา" แม้ในสิกขาที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล เพราะว่าศีลเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา ตามพระดำรัสที่ตรัสว่า "**โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ**[๑] - ก็อะไรเล่าเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย, ได้แก่ ศีลที่หมดจดดี" เป็นต้น และตามพระดำรัสที่ว่า "**สพฺพปาปสฺส อกรณํ**[๒]- การไม่กระทำบาปทั้งปวง" เป็นต้น, ก็ศีลนั้น ชื่อว่า งาม เพราะนำมาซึ่งคุณมีอวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ) เป็นต้น. ความงามในท่ามกลางแห่งพระศาสนา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ เป็นความจริงว่า สมาธิชื่อว่างามในท่ามกลางแห่งพระศาสนา ก็ตามพระดำรัสที่ว่า "**กุสลสฺสูปสมฺปทา**[๒]– การทำกุศลให้

---

[๑] สํ.มหา.๑๙/๑๘๕

[๒] ที.มหา.๑๐/๕๗

ถึงพร้อม" เป็นต้น ก็สมาธินั้น ชื่อว่า งาม ก็เพราะความที่เป็นเหตุนำมาซึ่งคุณวิเศษมีอิทธิวิธะ (การแสดงฤทธิ์) เป็นต้น. ความงามในที่สุดแห่งพระศาสนา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา ก็ตามพระดำรัสที่ว่า "**สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ**[๑] – การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้ และเพราะพระศาสนามีปัญญาเป็นคุณสูงสุด, ก็ปัญญานั้น ชื่อว่า งาม ก็เพราะความที่เป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า :-

"เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมีรติ
เอวํ นินฺทาปสํสาสุ น สมิญฺชนฺติ ปณฺฑิตา"[๒]

แปลว่า "ภูเขาศิลาที่เป็นก้อนทึบอันเดียวกัน ย่อมไม่สั่นคลอน
เพราะลม ฉันใด, บัณฑิตทั้งหลายก็ย่อมไม่หวั่นไหว
ในเพราะนินทา และสรรเสริญ ฉันนั้น"

ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า ทรงประกาศแล้ว **ด้วยศีล** คือด้วยศีล อันเป็นอธิศีลสิกขา จริงอยู่ ศีลนั้นย่อมประกาศความงามในเบื้องต้นของศาสนา เพราะไม่สาธารณะด้วยศาสนาอื่น ไม่ใช่ประกาศสักว่าเป็นวัตรที่ควรประพฤติประจำ, วัตรที่ควรประพฤติเป็นครั้งคราว (เหมือนอย่างในลัทธิภายนอก) เท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงมีพระดำรัสตรัสไว้ว่า "**ศีลที่หมดจดดี**" และว่า "**การไม่กระทำบาปทั้งปวง**" ดังนี้ไว้

คำว่า เป็นเบื้องต้น **แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ แห่งกุศล คือมรรคทั้งหลาย หรือว่า แห่งธรรมอันหาโทษมิได้ทั้งหลาย

ด้วยคำว่า "กุศล" นั้น เป็นอันสำเร็จการสงเคราะห์เอาทั้งธรรม คือพระอริยผลทั้งหลายด้วย

---

[๑] ที.มหา.๑๐/๕๗

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๓๑

คำว่า **การไม่กระทำบาปทั้งปวง** ความว่า การไม่กระทำ คือการไม่ล่วงละเมิดกรรมที่มีโทษทั้งหมด ด้วยคำนี้ เป็นอันท่านอาจารย์กระทำการรวบรวมเอาศีลทั้งหมดที่แตกต่างกันด้วยจาริตศีลและวาริตศีลเข้าไว้ อนึ่ง แม้การไม่กระทำกรรมที่ควรกระทำ ก็ชื่อว่า "กรรมที่มีโทษ" นั่นแหละ ฯลฯ

ก็ศีลนั้น มีความเป็นเบื้องต้น ก็เพราะความที่อุตริมนุสสธรรมทั้งหลาย มีศีลนั้น เป็นมูล ฯลฯ

ศีล ชื่อว่า **นำมาซึ่งคุณมีอวิปปฏิสาร เป็นต้น** ก็เพราะกระทำเหตุแห่งความเดือด-ร้อนใจให้อยู่ในที่ไกล เพราะความเป็นศีลบริสุทธิ์

ด้วยคำว่า "เพราะนำมาซึ่งคุณมีอวิปปฏิสาร เป็นต้น ดังนี้ นี้ พึงทราบว่า ไม่ใช่ท่านแสดงเพียงแต่ความงามของศีลเท่านั้น แต่ทว่า ยังแสดงความเป็นเบื้องต้นของศีลไว้ด้วย

จริงอย่างนั้น ภาวะที่คุณทั้งหลายของศีลนั้น มีความไม่เดือดร้อนใจ เป็นต้น มีวิมุตติญาณเป็นที่สุด เป็นปัจจัยสืบต่อกันไป ก็ได้ตรัสไว้แล้วในพระสูตร

คำว่า เป็นอันทรงประกาศแล้ว **ด้วยสมาธิ** คือด้วยสมาธิอันเป็นอธิจิตสิกขา

จากพระคาถาที่เป็นไปสงเคราะห์พระศาสนาทั้งสิ้น เพราะศีล ซึ่งพึงปฏิบัติในเบื้องต้น ท่านถือเอาแล้วด้วยบทต้น (คือการไม่กระทำบาปทั้งปวง), ปัญญาซึ่งพึงปฏิบัติในที่สุด ท่านถือเอาแล้วด้วยบทที่ ๓ (การกระทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว), สมาธิซึ่งพึงปฏิบัติในท่ามกลางจึงเป็นอันถือเอาด้วยบทที่ ๒ (การเข้าไปยังกุศลให้ถึงพร้อม) เพราะเป็นส่วนที่ยังเหลืออยู่ ฉะนี้แล

ก็คำที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า "จริงอยู่ เพราะมีพระดำรัสตรัสไว้ว่า 'การเข้าไปยังกุศลให้ถึงพร้อม' ดังนี้ สมาธิจึงชื่อว่า มีในท่ามกลางของศาสนา" ดังนี้ ท่านมิได้กล่าวไว้ เพราะความที่ศัพท์ว่า "กุศล" เป็นศัพท์ที่บอกถึงสมาธิ

ก็ความควรต่ออภินิหาร เพราะความถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ ประการ มีความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น เป็นต้น ชื่อว่า **ความที่เป็นเหตุนำมาซึ่งคุณวิเศษมีอิทธิวิธะ เป็นต้น** ของสมาธิ

บุคคลยังประโยชน์ใดให้ลุล่วงไป เพราะได้บรรลุปัญญาในพระอรหัตมรรค ประโยชน์นั้นชื่อว่าเขาได้ทำให้สิ้นสุดลงได้แล้ว เพราะเหตุนั้น ปัญญาจึงเป็นที่สุดของศาสนา เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ใน อํ. จตุ. ๒๑/๓๒๙) ว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราประพฤติ

พรหมจรรย์นี้ อันมีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีศรัทธาเป็นใหญ่ (ใน บาลี มีสติเป็นใหญ่) มีปัญญาเป็นคุณสูงสุด มีวิมุตติเป็นแก่นสาร” ดังนี้ไว้

จิตของตนชื่อว่า **สจิตฺตํ** การชำระจิตของตน โดยการตัดขาดกิเลสทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว**

พึงทราบภาวะที่พระศาสนามีปัญญาเป็นคุณสูงสุด ก็เพราะเมื่อกิจของปัญญาถึงยอดนี้แล้ว ก็ไม่มีกิจที่พึงกระทำให้ยิ่งขึ้นไปอีก

คำว่า **เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่** ความว่าบุคคลใดเป็นเช่นใดในสิ่งที่ปรารถนา มีลาภ เป็นต้น เพราะไม่มีความดีใจ และเป็นเช่นนี้ในสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา มีความเสื่อมลาภ เป็นต้น เพราะไม่มีความขัดเคือง เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า “ผู้คงที่”

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดเป็นเช่นใด ในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ซึ่งยังมาไม่ถึงคลองทวาร (แห่งทวาร) และเป็นเช่นนั้นในอารมณ์ที่มาถึงคลองแล้ว เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้นั้น ชื่อว่า ผู้คงที่ ภาวะแห่งบุคคลผู้คงที่นั้น ชื่อว่า **ความเป็นผู้คงที่** ความว่าเพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่นั้น

คำว่า **เพราะลม** คือ เพราะลมเป็นเหตุ ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

อย่างนั้นเหมือนกัน อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล เป็นความจริงว่า เพราะอาศัยศีลสมบัติ ภิกษุจึงบรรลุวิชชา ๓ ได้, มิใช่จะบรรลุได้เพราะได้อาศัยธรรมอย่างอื่นจากศีลสมบัตินั้น. อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ. เป็นความจริงว่า เพราะอาศัยสมาธิสมบัติ ภิกษุจึงบรรลุอภิญญา ๖ ได้ มิใช่จะบรรลุได้เพราะได้อาศัยธรรมอย่างอื่นจากสมาธิสมบัตินั้น. อุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา เป็นความจริงว่า เพราะอาศัยปัญญาสมบัติ ภิกษุจึงบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้ มิใช่จะบรรลุได้ด้วยเหตุอื่น (จากปัญญาสมบัติ) นั้น.

มหาฎีกา

ศัพท์ว่า "ตถา" ที่แปลว่า **เหมือนกัน** ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีศีลเป็นต้น ประกาศคุณทั้งหลาย มีอธิศีลสิกขาเป็นต้น ฉันใด ก็ประกาศคุณ คืออุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ศัพท์ว่า "ตถา" จึงมีความหมายว่า เปรียบเทียบกันโดยอาการที่ประกาศคุณ

เพราะเหตุที่ศีล เมื่อจะหมดจด ย่อมหมดจดจากมลทิน คือสังกิเลส และถึงความบริบูรณ์ได้ด้วยกำลังของสติและสัมปชัญญะ และด้วยกำลังของกรรมสกตาญาณ เพราะฉะนั้น ศีลสัมปทา เมื่อจะสำเร็จ ย่อมยังกำลังคือสติ และกำลังคือญาณให้ตั้งขึ้น โดยความเป็นอุปนิสัยสมบัติให้ เพราะเหตุนั้น พึงทราบถึงความที่ศีลสัมปทานั้นเป็นอุปนิสัยแห่งวิชชา ๓ ก็โดยการทำเหตุอันเป็นสภาคะ (เหตุที่มีส่วนเข้ากันได้อย่างเหมาะสมกับสติและสัมปชัญญะอันเป็นผล) ให้สำเร็จ

อธิบายว่า ปุพเพนิวาสาวิชชา มีความสำเร็จได้ เพราะความคมกล้าสละสลวยแห่งสติ

วิชชาที่ ๒ (จุตูปปาตวิชชา) ซึ่งตามรู้จุติและอุปบัติ มีความสำเร็จได้ เพราะการสั่งสมความเป็นผู้มีปกติกระทำ (ประโยชน์) ให้เป็นอันเห็นได้แล้ว ในกิจทั้งหลายทั้งปวงด้วยสัมปชัญญะ

ความสำเร็จแห่งวิชชาที่ ๓ (อาสวักขยวิชชา) ย่อมมีเพราะความหมดจดแห่งอัชฌาสัยด้วยอำนาจความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิวัฏฏะ เพราะศีลมีการละสังกิเลส โดยไม่มีการก้าวล่วงเป็นสภาวะ

ภาวะที่ศีลเป็นอุปนิสัยแก่อาสวักขยญาณ โดยเว้นความบริบูรณ์แห่งสมาธิและปัญญาที่สำเร็จก่อนหน้า บัณฑิตพึงเข้าใจด้วยพระขีณาสพผู้สุกขวิปัสสก

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **มิใช่จะบรรลุได้เพราะได้อาศัยธรรมอย่างอื่นจากศีลสมบัตินั้น** ดังนี้ไว้ เพราะอธิบายว่า "อภิญญาและปฏิสัมภิทาทั้งหลายจะมีศีลเป็นเหตุที่เป็นสภาคะเหมือนอย่างสมาธิและปัญญาก็หาไม่" ดังนี้ (วิชชา ๓ เท่านั้นที่มีศีลเป็นเหตุ ที่เป็นสภาคะ)

จากพระดำรัส (ใน อํ. ทสก. ๒๔/๓) ที่ว่า "ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง" เพราะเหตุนั้น สมาธิสัมปทา จึงเป็นอุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ เพราะเหตุว่า

ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย จะมีสมาธิเป็นเหตุ ที่เป็นสภาคะเหมือนอย่างปัญญาก็หาไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มิใช่จะบรรลุได้เพราะอาศัยธรรมอย่างอื่นจากสมาธิสมบัตินั้น** ดังนี้ไว้ (คือ สมาธิเป็นเหตุที่เป็นสภาคะของอภิญญา ๖ เท่านั้น ไม่ใช่ของปฏิสัมภิทา ๔)

จากพระดำรัส (ใน ขุ. ธ. ๒๕/๕๒) ที่ว่า “ปัญญาแล ย่อมเกิดแก่การประกอบ” ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาสมบัติที่อบรมโดยชอบแล้วด้วยบุพประโยค (การบำเพ็ญวิปัสสนาในศาสนาของพระพุทธเจ้าในกาลก่อน) และด้วยการอยู่อาศัยครู, ความเป็นผู้ฉลาดในภาษาประจำประเทศ (รวม ๑๐๑ ภาษา แต่โดยพิเศษ ได้แก่ ภาษามคธ), การเรียน, การไต่ถามเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นอุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทา แม้การตรัสรู้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าและของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็มีปัญญาสมบัติเป็นที่อิงอาศัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวว่า “จะอาศัยธรรมอื่นยิ่งไปกว่าปัญญานั้นก็หาไม่” ดังนี้ไว้ เหมือนอย่างในหนก่อน กลับกล่าวคำว่า “มิใช่จะบรรลุได้ด้วยเหตุอื่น” ดังนี้ไว้ เพราะคุณวิเศษที่ปัญญาจะพึงบรรลุไม่ได้ไม่มี และเพราะปัญญาเป็นเหตุที่แน่นอนแห่งความแตกฉานของปฏิสัมภิทา

ก็ในเรื่องนี้ เพราะความที่ท่านอาจารย์กล่าวแล้วว่า **เพราะอาศัยศีลสมบัติ** ดังนี้ ความหมายจึงมีว่า พระอริยบุคคลใดสำเร็จอภิญญาทั้ง ๖ อันเป็นความคล่องตัวของสมาธิอย่างไม่มีเหลือไม่ได้ พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่มีสมาธิสัมปทา ด้วยอำนาจของการกำหนดอย่างอุกฤษฏ์

แม้ว่าวิชชาทั้งหลาย มีความเป็นเอกเทศ (เป็นส่วนหนึ่ง) ของอภิญญาก็ตาม ท่านก็ถือเอาวิชชา ๓ เฉพาะที่อาศัยศีลสมบัติเป็นไปเท่านั้น

เหมือนอย่างว่า ปฏิสัมภิทา ๔ ที่อาศัยปัญญาสมบัติเป็นไป ย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยก็โดยมรรคเท่านั้น เพราะความที่ปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านั้น บุคคลจะพึงได้มาก็ในขณะแห่งมรรคฉันใด วิชชา ๓ ที่อาศัยศีลสมบัติเป็นไป ย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยก็โดยมรรคเท่านั้น ฉันนั้น เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า การบรรลุเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น ก็โดยการบรรลุมรรคนั่นเอง

อนึ่ง การบรรลุคุณวิเศษเหล่านี้ของพระอริยบุคคลเหล่านี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับการบรรลุพระปัจเจกโพธิของพระปัจเจกพุทธเจ้า พระสัมมาสัมโพธิของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย

เพราะเหตุนั้น แม้ความเป็นอุปนิสัยแห่งความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น (ของศีล เป็นต้น) เพราะการปฏิบัติชอบ ก็พึงทราบโดยวิธีตามที่ตรัสไว้แล้วในพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม เถิด

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง การละเว้นส่วนสุดที่เรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, การละเว้นส่วนสุดที่เรียกว่า อัตตกิลมัตถานุโยค เป็นอันประกาศแล้วด้วยสมาธิ การเสพข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

เพราะท่านผู้มีศีลสมบูรณ์ไม่มีการส้องเสพกาม การเว้นส่วนสุดข้อแรก (คือกามสุขัล-ลิกานุโยค) จึงตรัสไว้ด้วยศีล

จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย โดยมาก เพราะกามเป็นเหตุ จึงเป็นผู้ประกอบกรรมไม่บริสุทธิ์ แม้เกี่ยวกับอกุศลกรรม มีปาณาติปาต เป็นต้น

ท่านผู้ได้ความสุขในฌาน ย่อมไม่มีความลำบากกายเกิดขึ้นเลย เพราะกายถูกรูปประณีต อันมีฌานเป็นสมุฏฐานกระทบอยู่ เพราะเหตุนั้น การเว้นส่วนสุดข้อที่ ๒ (อัตตกิลม-ถานุโยค) จึงได้ตรัสไว้ด้วยสมาธิ

บทว่า **ด้วยปัญญา** ได้แก่ ด้วยมรรคปัญญา จริงอยู่ โดยการแสดงไขอย่างอุกฤษฏ์ อริยมรรคเท่านั้น ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิบัติ แม้ว่าเป็นอย่างนี้ บัณฑิตก็พึงแสดงการเว้นส่วนสุดทั้ง ๒ เกี่ยวเนื่องด้วยโลกิยปัญญาไว้ด้วย

วิสุทธิมรรค

อย่างนั้นเหมือนกัน อุบายก้าวล่วงอบายเป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, อุบายก้าวล่วงกามธาตุ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, อุบายก้าวล่วงภพทั้งปวง เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

เพราะศีลเป็นเหตุหลุดพ้นจากอบาย ๔ โดยการทำให้ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยศีลนั้นบังเกิดในกามสุคติภูมิทั้งหลายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อุบายก้าวล่วงอบายเป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล** ดังนี้ไว้ อธิบายว่า ความงดเว้นจากอกุศลกรรม มีปาณาติปาต เป็นต้น ย่อมไม่นำมาซึ่งความเดือดร้อนในทุคติ

เพราะสมาธิทำให้หลุดพ้นจากกามภพทั้งสิ้น โดยการทำให้บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยสมาธินั้น บังเกิดในมหัคคตภูมิเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อุบายก้าวล่วงกามธาตุ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ** ดังนี้ไว้ อธิบายว่าฌานอันเป็นตัวข่มนิวรณ์ทั้งหลาย มีกามฉันท์ เป็นต้น ซึ่งเป็นกิเลสคอยตามให้กำลังแก่กามาวจรกรรม ย่อมไม่เป็นธรรมชาติที่นำมาซึ่งความเดือดร้อนในกามธาตุ ก็ในข้อนี้น่าจะแสดงอุปจารฌานไว้ แต่ท่านก็ไม่ได้แสดงไว้ เพราะประสงค์เอาอัปปนาสมาธิ

แม้ในโอกาสที่จะกล่าวว่า อบายภพที่พึงก้าวล่วงด้วยศีลนั่นแหละ ก็พึงใช้สมาธิก้าวล่วงได้ ดังนี้ไม่มี เมื่อบุคคลก้าวล่วงได้แม้แต่สุคติภพ (กามสุคติ) ในการก้าวล่วงทุคติภพ จะมีอะไรพูดกันอีกเล่า?

คำว่า **อุบายก้าวล่วงภพทั้งปวง** ได้แก่ อุบายก้าวล่วงภพทั้ง ๙ มีกามภพ เป็นต้น อันว่าภพทั้งหลาย แม้ว่าบุคคลใช้ศีลและสมาธิก้าวล่วงอยู่ แต่ก็ชื่อว่า ยังก้าวล่วงไม่ได้นั่นแหละ เพราะความที่เหตุยังไม่ถูกละไป แต่เพราะเหตุถูกละไปโดยดีด้วยปัญญา ภพเหล่านั้นจึงชื่อว่า ถูกก้าวล่วงได้แล้วทีเดียว

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง การละกิเลสด้วยสามารถตทังคปหาน เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, การละกิเลสด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, การละกิเลสด้วยสามารถสมุจเฉทปหาน เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยสามารถตทังคปหาน** คือด้วยสามารถการละองค์อกุศลนั้นๆ ด้วยองค์

กุศลนั้นๆ อันเป็นไปในบุญกิริยาวัตถุ เหมือนอย่างการละความมืดด้วยแสงสว่างแห่งประทีป ฉะนั้น

คำว่า **ด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ** คือด้วยสามารถการละธรรมทั้งหลาย มีนิวรณ์ เป็นต้น นั้นๆ โดยการใช้สมาธิอันต่างด้วยอุปจาระและอัปปนาห้ามความเป็นไป เช่นเดียวกับการกำจัดกอสาหร่ายที่ผิวน้ำ โดยใช้หม้อน้ำตีให้แยกออก ฉะนั้น

คำว่า **ด้วยสามารถสมุจเฉทปหาน** คือด้วยสามารถการละ คือการตัดขาด กล่าวคือ ทำให้เป็นไปไม่ได้แน่นอน ซึ่งหมู่กิเลสอันเป็นฝักฝ่ายของสมุทัย ที่ท่านได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า “ด้วยการละทิฏฐิ อันเป็นไปในสันดานของตน แห่งท่านผู้มีมรรคนั้นๆ เพราะได้เจริญอริยมรรคทั้ง ๔ แล้ว” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ด้วยปัญญา** คือ ด้วยปัญญาในพระอริยมรรค

วิสุทธิมรรค

อย่างนั้นเหมือนกัน สำหรับกิเลสทั้งหลาย ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมกิเลส (กิเลสเป็นเหตุก้าวล่วงทางกายและวาจา) เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐานกิเลส (กิเลสกลุ้มรุมจิต) เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่องในขันธสันดาน) เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

คำว่า **ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมกิเลส** อธิบายว่า ความประพฤติละเมิดทางกายทวารและวจีทวาร แห่งสังกิเลสทั้งหลาย หรือแห่งกรรม และกิเลสทั้งหลายอันใด ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมะ (ความประพฤติละเมิด) นั้น ทรงประกาศไว้ด้วยศีล เพราะความที่ศีลมีความไม่ก้าวล่วงเป็นสภาวะ

ความตั้งขึ้นในจิตครอบงำความเป็นไปของกุศล ด้วยอำนาจของการไม่ให้โอกาสแห่งกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า **ปริยุฏฐานะ** สมาธิย่อมข่มปริยุฏฐานะนั้นได้ เพราะเหตุนั้น ท่าน

อาจารย์จึงกล่าวว่า **ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐานกิเลส เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ** ดังนี้ไว้ เพราะสมาธิเป็นผู้ละปริยุฏฐานะ

กิเลสทั้งหลายที่นอนตามๆ ไปในสันดาน โดยภาวะที่ยังละไม่ได้ ควรที่จะเกิดขึ้นในเมื่อได้เหตุ ชื่อว่า **อนุสัย** ก็กิเลสที่ชื่อว่า อนุสัยเหล่านั้น พึงทราบว่า ได้แก่ กิเลส ๗ อย่าง มีกามราคะ เป็นต้น ที่มีกำลัง ได้เหตุที่เหมาะสมแล้วก็ควรที่จะเกิดขึ้น อนุสัยเหล่านั้นถูกละไปโดยประการทั้งปวงด้วยพระอริยมรรคปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา** ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง การชำระสังกิเลส คือทุจริต เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, การชำระสังกิเลสคือตัณหา เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, การชำระสังกิเลส คือทิฏฐิ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา.

มหาฎีกา

ความประพฤติที่ไม่ดี มีความประพฤติที่ไม่ดีทางกาย เป็นต้น หรือว่า ความประพฤติที่กิเลสทั้งหลายทำให้เสียหาย ชื่อว่า **ทุจริต** ทุจริตนั่นเทียว เกิดขึ้นในสันดานใด ย่อมยังสันดานนั้นให้ลำบาก คือเบียดเบียนและทำให้เดือดร้อน เหตุนั้น ทุจริตนั้น จึงชื่อว่า สังกิเลส การชำระสังกิเลส คือทุจริตนั้น ที่เป็นการละด้วยสามารถตทังคปหานมีได้ด้วยศีล เพราะศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง

การชำระสังกิเลส คือตัณหา ที่เป็นการละด้วยสามารถวิกขัมภนปหานมีได้ด้วยสมาธิ เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยุฏฐานะ และเพราะสมาธินั้น เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อตัณหา

การชำระสังกิเลส คือทิฏฐิ ที่เป็นการละด้วยสามารถสมุจเฉทปหานมีได้ด้วยปัญญา เพราะปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย และเพราะปัญญาอันมีการยึดถือตามความเป็นจริง เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อทิฏฐิ อันมีการยึดถือตามความไม่เป็นจริง

วิสุทธิมรรค

อย่างนั้นเหมือนกัน เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยศีล, เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามี เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยสมาธิ, เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ เป็นอันทรงประกาศแล้วด้วยปัญญา เป็นความจริงว่า ตรัสถึงพระโสดาบัน ว่า “สีเลสุ ปริปูรีการี – เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย”, ตรัสถึงพระสกทาคามีก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ส่วนพระอนาคามี ตรัสไว้ว่า “สมาธิสฺมึ ปริปูรีการี – เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ” ส่วนพระอรหันต์ ตรัสไว้ว่า “ปญฺญาย ปริปูรีการี – เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในปัญญา” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **เหตุ** ได้แก่ อุปนิสสยปัจจัย

คำว่า **เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย** ความว่า พระโสดาบัน ชื่อว่า เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เพราะอรรถว่า กิจที่พึงกระทำในศีลทั้งหลาย อันใด ย่อมกระทำกิจนั้นให้บริบูรณ์ โดยการไม่ก้าวล่วงสิกขาบทอันเป็นมหาศีล กล่าวคือ ปาราชิกและสังฆาทิเสส อันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ เพราะความที่เป็นเบื้องต้นของมรรคพรหมจรรย์ โดยการออกจากอาบัติทั้งหลายเหล่านั้นโดยเร็วทีเดียว ในเมื่อต้องอาบัติเล็กอาบัติน้อยทั้งหลาย

คำว่า **ตรัสถึงพระสกทาคามีก็อย่างนั้นเหมือนกัน** ความว่า ท่านใช้ศัพท์ว่า “อย่างนั้นเหมือนกัน” แทนคำว่า “เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย”

จริงอยู่ พระอริยบุคคล ๒ จำพวกนี้ แม้ว่าเจริญสมาธิและปัญญาอยู่ แต่เพราะยังถอนกามราคะกับพยาบาท อันเป็นข้าศึกโดยตรงของสมาธิ และถอนโมหะ อันเป็นตัวปิดบังสัจจะ ซึ่งเป็นข้าศึกโดยตรงของปัญญาไม่ได้ กิจที่พึงกระทำในสมาธิและปัญญาอันใด ท่านย่อมทำกิจนั้นพอประมาณ คือเพียงบางส่วนเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงกล่าวถึงท่านเหล่านั้นว่า “ผู้กระทำพอประมาณในสมาธิและปัญญา, ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย” ดังนี้ ได้ทีเดียว

ส่วนพระอนาคามี เพราะความที่ท่านตัดขาดกามราคะ และพยาบาททั้งหลายได้แล้ว จึงชื่อว่า **เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ**

พระอรหันต์ ชื่อว่า เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในปัญญา เพราะความที่ท่านถอนความลุ่มหลงได้อย่างดี โดยประการทั้งปวง

สมจริงตามที่ตรัสไว้ (ใน อํ. ติก. ๒๐/๒๙๗ - ๒๙๙) ว่า

"ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เป็นผู้กระทำพอประมาณในสมาธิ เป็นผู้กระทำพอประมาณในปัญญา สิกขาบทเล็ก สิกขาบทน้อยเหล่านั้นอันใด เธอย่อมต้องสิกขาบททั้งหลายเหล่านั้นบ้าง ย่อมออกบ้าง นั่นเป็นเพราะเหตุแห่งอะไร? ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ในสิกขาบทเหล่านี้ เราหากล่าวว่า มีความเป็นสิกขาบทที่อาภัพ (ที่ไม่ควรจะล่วงได้เลย) ไม่ แต่ว่าสิกขาบทอันเป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ ควรต่อพรหมจรรย์ เหล่านั้นอันใด เธอย่อมเป็นผู้มั่นคงเป็นปกติ, ดำรงอยู่เป็นปกติในสิกขาบทเหล่านั้น ย่อมสมาทานศึกษา อยู่ในสิกขาบทเหล่านั้น เธอนั้นเพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ ๓ อย่าง จึงเป็นพระโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้าต่อไปแน่นอน

อนึ่ง ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ฯลฯ เธอนั้นเพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ทั้ง ๓ อย่าง เพราะกระทำราคะ โทสะและโมหะให้เบาบางได้ จึงเป็นพระสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกคราวเดียวเท่านั้น แล้วจะกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

อนึ่ง ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เป็นผู้กระทำพอประมาณในปัญญา สิกขาบทเล็ก สิกขาบทน้อยเหล่านั้นอันใด ฯลฯ เธอย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบทเหล่านั้น เธอนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อย่าง จึงเป็นพระอนาคามี ไม่กลับมาจากโลกนั้น (สู่โลกมนุษย์นี้) อีกเป็นธรรมดา

อนึ่ง ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในปัญญา สิกขาบทเล็ก สิกขาบทน้อยเหล่านั้นอันใด ฯลฯ เธอย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบทเหล่านั้น เธอนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงอยู่ ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ด้วยพระเทศนาเพียงเท่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ เป็นอันว่า พระผู้มีพระภาคทรงประกาศคุณ ๙ อย่าง เหล่านี้คือ สิกขา ๓, พระศาสนามีความงาม ๓ ประการ, อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชชา ๓ เป็นต้น การละเว้นส่วนสุดทั้ง ๒ และการเสพข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง, อุบายก้าวล่วงภพ มีอบาย เป็นต้น, การละกิเลสโดยอาการ ๓ อย่าง, ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวีติกกมกิเลส เป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓ อย่าง, และเหตุแห่งความเป็นพระอริยบุคคลมีพระโสดาบัน เป็นต้น และหมวด ๓ แห่งคุณอื่นๆ เช่นเดียวกันนี้

มหาฎีกา

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **และหมวด ๓ แห่งคุณอื่นๆ** คือหมวด ๓ แห่งคุณอื่นๆ จากหมวด ๓ แห่งสิกขา เป็นต้น อย่างนี้คือ วิเวก ๓, กุศลมูล ๓, วิโมกขมุข ๓, อินทรีย์ ๓ ดังนี้ เป็นต้น

- จบพรรณนาปัญหาพยากรณ์ -

๑ สีลนิเทส
กถาว่าด้วยสภาวะที่มีอยู่เป็นต้นแห่งศีล

วิสุทธิมรรค

อันว่า วิสุทธิมรรค นี้ แม้ว่าทรงแสดงไว้ด้วยศีล สมาธิ และปัญญาเป็นมุข (เป็นสำคัญ) อันสงเคราะห์เอาคุณเป็นเอนกอย่างนี้ ก็ยังจัดว่าทรงแสดงไว้สังเขปเกินไปนั่นแหละ เพราะฉะนั้นก็ยังไม่เพียงพอแก่การอุปการะชนทั้งปวงได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความพิสดารแห่งวิสุทธิมรรคนั้น ต่อไปนี้ก็จะเป็นปัญหากรรม (การตั้งปัญหา) ปรารภศีลก่อน

อะไรคือศีล, ชื่อว่า ศีล โดยความหมายว่ากระไร, อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีลนี้, ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์, ก็ศีลนี้มีกี่อย่าง, ก็อะไรเป็นความมัวหมองของศีลนี้ อะไรเป็นความผ่องแผ้ว ดังนี้

มหาฏีกา

คำว่า **แม้ว่าทรงแสดงไว้ด้วยศีล, สมาธิ และปัญญาเป็นมุข** ความว่า แม้มิได้ทรงแสดงไว้อย่างสังเขปด้วยคุณสักว่าวิปัสสนา เป็นต้น เป็นมุข เหมือนอย่างในคำทั้งหลายที่ว่า “สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง” ดังนี้ เป็นต้น แต่ได้ทรงแสดงไว้ด้วยศีล, สมาธิ และปัญญาเป็นมุข ฯลฯ

คำว่า **อันสงเคราะห์เอาคุณเป็นเอนก** คืออันสงเคราะห์เอาคุณทั้งหลาย มีอธิศีลสิกขา เป็นต้น และคุณอื่นๆ เป็นเอนก

คำว่า **ก็ยังไม่เพียงพอ** คือยังไม่ชัดเจนพอ ยังไม่สามารถ

คำว่า **ชนทั้งปวง** คือต่อชนทั้งหลายทั้งปวง แม้ที่ชอบใจในเทศนาที่ไม่ย่อจนเกินไปและที่ชอบใจในเทศนาอย่างพิสดาร หรือว่า แม้ที่เป็นวิปัจจิตัญญูบุคคล และที่เป็นไนยบุคคลด้วยว่าเทศนาอย่างย่อมีเพื่ออุปการะต่อชนทั้งหลาย ผู้ที่ชอบใจในธรรมที่แสดงไว้อย่างย่อและต่อชนทั้งหลายที่เป็นอุคฆฏิตัญญูเท่านั้น แต่หาได้มีเพื่ออุปการะต่อชนทั้งหลายนอกนี้ไม่

ชื่อว่า **ปัญหา** ก็โดยอรรถว่า “ถาม” กิริยาคือการกระทำชื่อว่า **กรรม** กรรมคือปัญหา ชื่อว่า **ปัญหากรรม** ได้แก่ การประกอบคำถาม

คำว่า **อะไรคือศีล** เป็นคำถามโดยสรุป

คำว่า **ชื่อว่า ศีล โดยความหมายว่ากระไร** คือโดยความหมายว่ากระไร จึงเรียกว่า “ศีล” ความว่า บทว่า “ศีล” เป็นไปอาศัยความหมายอะไรเป็นชื่อ

เพื่อจะให้ทราบว่า ศีลนี้นั้น จะพึงทราบโดยสภาวะ, โดยกิจ, โดยอาการปรากฏ และโดยเหตุใกล้ให้เกิดอย่างไร เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีลนี้** ดังนี้ไว้

ขึ้นชื่อว่า การปฏิบัติ ย่อมมีอานิสงส์อันเห็นได้แน่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์** ดังนี้ไว้

คำว่า **มีกี่อย่าง** เป็นคำถามถึงประเภทของศีล

ชื่อว่า **ความผ่องแผ้ว** ได้แก่ ความหมดจด ก็ความหมดจดนั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากมลทิน คือความมัวหมอง

เพราะเหตุที่ บุคคลผู้ต้องการความหมดจด ก็ควรทราบถึงความมัวหมองด้วย เหมือนอย่างบุคคลผู้ต้องการความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ควรทราบถึงความเป็นผู้ฉลาดในอบาย (ความเสื่อม) ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อะไรเป็นความมัวหมองของศีลนี้** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้เป็นคำวิสัชนาของปัญหากรรมนั้น. คำว่า **อะไรคือศีล** เฉลยว่า ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีเจตนา เป็นต้น ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่ จากทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้น หรือของบุคคลผู้ทำให้เต็มอยู่ซึ่งวัตรปฏิบัติ. ข้อนี้ก็สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า

กึ สีลนฺติ เจตนา สีลํ, เจตสิกํ สีลํ, สํวโร สีลํ, อวีติกฺกโม สีลํ [๑] – อะไรคือศีล

---

[๑] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๖

ตอบว่า เจตนาก็เป็นศีล, เจตสิกก็เป็นศีล, สังวรก็เป็นศีล, ความไม่ก้าวล่วงก็เป็นศีล” ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **วิสัชนา** ได้แก่ เปิดเผย ก็อรรถที่ถูกถาม เพราะยังไม่เปิดเผย จึงลึกลับ ตั้งอยู่เหมือนถูกทำให้อยู่ในกำมือ ฉะนั้น การเปิดเผยถึงอรรถนั้นจึงชื่อว่า วิสัชนา เพราะกระทำให้ปรากฏ

ในคำว่า **จากทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้น** คำว่า “ปาณาติปาต” มีอรรถวิเคราะห์ว่า บทว่า “ปาณะ” ว่าโดยโวหาร ก็ได้แก่ สัตว์ ว่าโดยปรมัตถ์ ก็ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ การทำสัตว์ผู้ที่จะต้องตกไปอยู่แล้วเป็นธรรมดาตามสภาวะของตนนั่นเอง ให้ตกไปในลำดับทันทีทีเดียว ชื่อว่า “อติปาต” ความว่า ทำให้ตกไปโดยเร็ว ไม่ยอมให้ค่อยๆ ตกไป

อีกอย่างหนึ่ง การใช้เครื่องประหารมีศัสตรา เป็นต้น ก้าวล่วงเสีย คือย่ำยี ทำให้ตกไป ชื่อว่า “อติปาต” ได้แก่ การฆ่าสัตว์ ด้วย “อาทิ” ศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น ท่านรวมเอาทุจริต มีอทินนาทาน เป็นต้น เข้าไว้ ได้แก่ จากการกระทำแห่งความเป็นคนทุศีล มีปาณาติปาต เป็นต้นเหล่านั้น

คำว่า **ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่** คือของบุคคลผู้งดเว้นอยู่ ด้วยสามารถสมาทานวิรติ (ความงดเว้นที่เกิดขึ้นเพราะได้สมาทานศีล) และด้วยสามารถสัมปัตตวิรติ (ความงดเว้นที่เป็นไปในเวลาประจวบกับอารมณ์อันควรงดเว้น แม้มิได้สมาทานศีลมาก่อน)

คำว่า **วัตรปฏิบัติ** ได้แก่ การกระทำวัตร มีอุปัชฌายวัตร เป็นต้น

ท่านอาจารย์ประสงค์จะจำแนกเนื้อความตามที่กล่าวแล้วอย่างสังเขปว่า “ธรรมทั้งหลายมีเจตนา เป็นต้น” ดังนี้ ด้วยสามารถพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค จึงกล่าวคำว่า **สมจริงดังคำที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบรรดาธรรมที่เป็นศีลเหล่านั้น ธรรมชาติ ชื่อว่า **เจตนา** ก็เพราะอรรถว่า จงใจ ความว่า จัดแจงสัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์พร้อมกับตน จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนานั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ได้ ก็ด้วยอำนาจความช่วยเหลือจากเจตนาเท่านั้น

เจตนา ชื่อว่า เป็นสาธารณะในธรรมหมวด ๓ มีกุศล เป็นต้น ก็จริง แต่เพราะอธิบายว่า ในที่นี้ประสงค์เอาเจตนาที่เป็นศีล จึงพึงทราบว่า ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศล

ธรรมชาติที่ประกอบในจิตชื่อว่า เจตสิก ความว่า สัมปยุตกับจิต

แม้เมื่อเจตนามีความเป็นเจตสิกก็ตาม แต่เพราะความที่เจตนานั้น ท่านจับแยกไปเป็นอีกอย่างหนึ่งว่า “เจตนา ก็เป็นศีล” ดังนี้เสียแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบว่า เจตสิกอื่นจากเจตนานั้นมีวิรติ (ความงดเว้น) และอนภิชฌา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้) เป็นต้นเท่านั้นที่เป็นเจตสิกศีล โดยเทียบกับเรื่องโคพลิพัทธ์ ก็พอเข้าใจได้ (โคพลิพัทธ์ แม้ว่าเป็นโค แต่ก็กล่าวแยกไปดุจสัตว์อีกชนิดหนึ่งจากโค, โคพลิพัทธนัย)

ความสำรวม ชื่อว่า **สังวร** ได้แก่ การปิดกั้น โดยประการที่อกุศลธรรมทั้งหลายจะหยั่งลงจากจิตเสียได้

จิตและเจตสิกทั้งหลายที่เป็นไปเกี่ยวกับว่าไม่ก้าวล่วง เป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง ชื่อว่า อวีติกกมะ แปลว่า **ความไม่ก้าวล่วง**

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาศีลเหล่านั้น เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นอยู่จากทุจริตทั้งหลายมีปาณาติปาตเป็นต้นก็ดี ของผู้ทำให้เต็มอยู่ซึ่งวัตรปฏิบัติก็ดี ชื่อว่า **เจตนาศีล** ความงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นอยู่จากทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น ชื่อว่า **เจตสิกศีล**.

มหาฎีกา

ในบรรดาธรรมที่เป็นศีลเหล่านั้น คำว่า **ชื่อว่าเจตนาศีล** เป็นต้น เป็นการเปิดเผยบทแห่งพระสูตรตามที่มีอยู่

ท่านกล่าวเจตนาที่เป็นประธาน อันสัมปยุตกับวิรติว่า **เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นอยู่**

กล่าวถึงเจตนาที่มีความขวนขวายในการทำวัตรปฏิบัติว่า **เจตนาของผู้ทำให้เต็มอยู่ซึ่งวัตรปฏิบัติ**

คำว่า **ความงดเว้นได้ของบุคคลผู้กำลังงดเว้น** ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นประธานแห่งวิรติ

ก็ในเรื่องนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงเจตนาศีล หมายเอาความหมายนี้ว่า ในกาลใดเจตนาพิเศษกว่าวิรติ เป็นปฏิปักษ์ต่อทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้น ตามพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายสัญญาเจตนา ๓ อย่าง ชื่อว่า กายกรรมที่เป็นกุศล" ดังนี้ เป็นต้น เป็นไปโดยอาการอย่างนั้นแล้ว ก็ยังความงดเว้นจากทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้น ให้สำเร็จได้ โดยภาวะที่เป็นประธาน ในกาลนั้นวิรติที่สัมปยุตกับเจตนานั้นและธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นเพียงฝักฝ่ายของเจตนาก็ได้ เป็นอัพโพหาริก (ไม่ควรพูดถึง) ก็ได้ ดังนี้

ท่านกล่าวถึงเจตสิกศีล หมายเอาความหมายนี้ว่า "ส่วนในกาลใด เมื่อบุคคลกำลังรังเกียจจากทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้น วิรติและธรรมทั้งหลาย มีอนภิชฌา เป็นต้น พิเศษกว่าเจตนากำลังเป็นไปโดยอาการที่งดเว้นจากทุจริต มีปาณาติปาต เป็นต้นนั้น เป็นผู้ทำกิจ (คือความงดเว้น) ให้สำเร็จ โดยความเป็นประธานในธรรมเหล่านั้นๆ ในกาลนั้น เจตนาที่สัมปยุตกับวิรติ เป็นต้นนั้น ชื่อว่า เป็นเพียงฝักฝ่ายของวิรติ เป็นต้น ก็ได้ เป็นอัพโพหาริกก็ได้"

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง เจตนาในกรรมบถ ๗ ของผู้ละอยู่ซึ่งทุจริต ๗ อย่าง มีปาณาติปาต เป็นต้น ชื่อว่า **เจตนาศีล**. ธรรมทั้งหลายมีอนภิชฌา อัพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "**อภิชฺฌํ ปหาย วิคตาภิชฺเฌน เจตสา วิหรติ**[๑] – ภิกษุละอภิชฌา มีใจปราศจากอภิชฌาอยู่" ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า **เจตสิกศีล**.

มหาฎีกา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะจำแนกแสดงเจตนาศีลและเจตสิกศีลไว้ เกี่ยวกับกุศลกรรมบถ ๑๐ ตามนัยที่มีมาในพระสูตร จึงกล่าวคำว่า **อีกนัยหนึ่ง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **เจตนาในกรรมบถ ๗** ได้แก่ เจตนาในกุศลกรรมบถ ๗ ที่ให้สำเร็จการละอกุศลกรรมบถ ๗ มีปาณาติปาต เป็นต้น ตามลำดับ

---

[๑] ที. สี. ๙/๙๖

คำว่า **ของผู้ละอยู่** คือของบุคคลผู้ละอยู่ซึ่งอกุศลกรรมบถ ๗ ซึ่งแม้มีวัตถุอันประจวบเข้าแล้ว โดยไม่ประพฤติล่วงเกิน ด้วยอำนาจของการสมาทานว่า “ตั้งแต่นี้ไป เราจักไม่กระทำ (อกุศลกรรมบถ ๗)” ดังนี้ เป็นต้น

อกุศลกรรมบถใด มีการเข้าไปคบหาภรรยาของผู้อื่นเป็นต้น ที่บุคคลทำไปด้วยอำนาจของกิเลสมีอภิชฌาเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีอนภิชฌาเป็นต้น อันเป็นผู้ละอกุศลกรรมบถนั้นชื่อว่า “ศีล” เพราะเหตุนั้น ท่านกล่าวคำว่า “ธรรมทั้งหลาย มีอนภิชฌา ฯลฯ ชื่อว่า เจตสิกศีล” ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ในคำว่า **สังวรก็เป็นศีล** นี้ พึงทราบสังวรโดยประการ ๕ คือปาติโมกขสังวร สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร วิริยสังวร

ในสังวร ๕ ประการนั้น สังวรที่ตรัสไว้ว่า **“อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต**[๑] - ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยปาติโมกขสังวรนี้” ดังนี้ เป็นต้น นี้ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร**.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า “**รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, สํวรํ อาปชฺชติ**[๒] – ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์” ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า **สติสังวร**.

สังวรที่ตรัสไว้ว่า “**ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ ฯเปฯ ปญฺญาเยเต ปิถิยฺยเร**[๓] – กระแสทั้งหลายเหล่าใดในโลก สติ เป็นเครื่องกางกั้นกระแสเหล่านั้น เราขอกล่าวถึงเครื่องสังวร (เครื่องตัด) กระแสทั้งหลายว่า กระแสเหล่านี้ อันบุคคลพึงตัดเสียได้ด้วยปัญญา” ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่า **ญาณสังวร**. แม้การพิจารณาแล้วจึงส้องเสพปัจจัย ก็ถึงความรวมลงในญาณสังวรนี้นั่นเทียว.

ก็สังวรที่มาแล้วโดยนัยว่า “**ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส**[๔] – เป็นผู้อดทนต่อความหนาวต่อความร้อน“ ดังนี้ เป็นต้น นี้ใด, นี้ ชื่อว่า **ขันติสังวร**.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๐

[๒] ที. สี. ๙/๙๒

[๓] ขุ. จูฬ. ๓๐/๘

[๔] ม. มู. ๑๒/๑๖

อนึ่ง สังวรที่มาแล้วโดยนัยว่า **อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ**[๑] - ไม่ยอมรับไว้ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ เป็นต้น นี้ใด นี้ ชื่อว่า **วิริยสังวร** แม้ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะก็ถึงซึ่งความรวมลงในวิริยสังวรนี้นั่นเทียว

สังวรทั้ง ๕ อย่าง ตามประการที่กล่าวมานี้ก็ดี, ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้าแล้วแห่งกุลบุตรผู้กลัวบาปทั้งหลาย อันใดก็ดี ธรรมชาติแม้ทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า **สังวรศีล**.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** ได้แก่ ศีลสิกขาบท อันนับเนื่องในพระวินัย ที่จำแนกเป็นจาริตศีล และวาริตศีล

ชื่อว่า **สติสังวร** ได้แก่ การรักษาอินทรีย์ทั้งหลาย มีใจเป็นที่ ๖ คือสติที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้นนั่นเอง

ชื่อว่า **ญาณสังวร** ได้แก่ ปัญญา

ชื่อว่า **ขันติสังวร** ได้แก่ ความอดกลั้น ก็ความอดกลั้นนั้น ได้แก่ นามขันธ์ทั้งหลายที่มีอโทสะ (ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ) เป็นประธาน อันเป็นไปโดยอาการที่อดกลั้นนั้น หรือว่า ได้แก่ ตัวอโทสะนั่นแหละ

ชื่อว่า **วิริยสังวร** ได้แก่ ความเพียรที่เป็นไปเกี่ยวกับการบรรเทาวิตกทั้งหลาย มีกามวิตก เป็นต้น

คำใดที่ข้าพเจ้าควรกล่าวไว้ ในบรรดาสังวรทั้งหลาย มีปาติโมกขสังวร เป็นต้น คำนั้นจักมีแจ้งต่อไปข้างหน้า

คำว่า **กระแส** ได้แก่ กระแสทั้งหลาย มีตัณหา, ทิฏฐิ, อวิชชา, ทุจริตและกิเลสที่เหลือ

ด้วยพระดำรัสที่ตรัสว่า “เราขอกล่าวถึงเครื่องสังวร (เครื่องตัด) กระแสทั้งหลาย” ดังนี้แล้ว ก็ยังตรัสต่อไปว่า “กระแสเหล่านี้ อันบุคคลพึงตัดเสียได้ด้วยปัญญา” ดังนี้อีก จึงทราบได้ว่า เครื่องสังวร (ป้องกัน) กระแสนั้น ก็คือเครื่องปิดกั้น เครื่องตัดขาด คือญาณ ดังนี้

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๗

ภิกษุใช้ญาณใด พิจารณาโดยถูกอุบาย แล้วเสพปัจจัยทั้งหลาย โดยกระทำภาวะที่การเสพปัจจัยนั้น มีสิ่งนี้ (เช่นเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้ เป็นต้น) เป็นประโยชน์เข้าไว้ในใจ แม้การส้องเสพปัจจัยนั้น ก็ถึงซึ่งความรวมลง คือสงเคราะห์เข้าในสังวรข้อนี้นั่นเอง คือในญาณสังวรนั่นเอง เพราะมีสภาวะเป็นญาณ

ภิกษุ ชื่อว่า เป็น **ผู้อดทน** ก็เพราะอรรถว่า ทน คือ อดกลั้นได้

คำว่า กามวิตก **ที่เกิดขึ้นแล้ว** คือ ที่เกิดแล้ว ได้แก่ บังเกิดแล้วในอารมณ์นั้นๆ

คำว่า **กามวิตก** ได้แก่ วิตกที่ประกอบกับกาม

คำว่า **ไม่ยอมรับ** คือ ไม่ยอมให้ยกจิตแล้วอาศัยอยู่ภายในจิต

คำว่า **แม้ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ** คือแม้อาชีวปาริสุทธิศีลที่สำเร็จ โดยการแสวงหาปัจจัยอันหาโทษมิได้ เพราะละอาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนได้ ก็ย่อมถึงความรวมลงในสังวรข้อนี้นั่นเอง คือในวิริยสังวรนั่นเอง เพราะมีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ

อนึ่ง ในสังวรทั้ง ๕ พึงทราบว่า ญาณ ชื่อว่า “สังวร” โดยความหมายว่าปิดกั้น เพราะเหตุที่ห้ามความเป็นไปของกระแสทั้งหลายมีตัณหา เป็นต้น, ชื่อว่า “ศีล” โดยความหมายว่าเป็น “สีลนะ” เพราะภาวะที่รองรับ เป็นต้น ซึ่งคุณทั้งหลาย อันจะเป็นไปต่อไปข้างหน้า (ที่จะเกิดขึ้นต่อไป) ฉันใด ถึงขันติก็ชื่อว่า “สังวร” เพราะความป้องกันกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะความไม่อดกลั้น โดยการอดกลั้นเสียได้ ชื่อว่า “ศีล” โดยความหมายว่าเป็น “สีลนะ” เพราะภาวะที่รองรับ เป็นต้น ซึ่งคุณทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะความอดกลั้นเป็นเหตุ, วิริยะชื่อว่า “สังวร” เพราะความป้องกันไว้โดยการบรรเทาบาปธรรมทั้งหลายที่พึงบรรเทา ชื่อว่า “ศีล” โดยความหมายว่า เป็น “สีลนะ” เพราะภาวะที่รองรับ เป็นต้น ซึ่งคุณทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะการบรรเทาเป็นเหตุ ฉันนั้น เหมือนกัน

อนึ่ง ศีลมีปาติโมกข์ เป็นต้น เป็นความป้องกัน คือปิดกั้น ด้วยอำนาจการไม่ยอมให้บาปธรรมนั้นๆ เป็นไป เพราะหมายเอาความหมายนั้น จึงชื่อว่า “สังวร” ฉันใด แม้ว่าความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้าแล้ว แห่งบุคคลผู้ไม่ได้สมาทานศีลก็ชื่อว่า “สังวร” ได้ฉันนั้นเหมือนกัน (เพราะเป็นการปิดกั้นไม่ให้บาปธรรมเป็นไปเช่นดียวกัน) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า “ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้าแล้ว แห่งกุลบุตรทั้งหลายผู้กลัวบาป อันใดก็ดี ธรรมชาตินั้นทั้งหมด พึงทราบว่า ชื่อว่า **สังวรศีล**” ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

คำว่า **ความไม่ก้าวล่วงก็เป็นศีล** ได้แก่ ความไม่ก้าวล่วงทางกายและทางวาจา แห่งบุคคลผู้สมาทานศีล. นี้ เป็นวิสัชนาในปัญหาข้อว่า อะไรคือศีล ก่อน.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **อวีติกกมะ** ที่แปลว่า ความไม่ก้าวล่วง เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ไม่ก้าวล่วง หมายถึงจิตตุปปาทที่เป็นกุศล อันเป็นไปโดยอาการอย่างนั้น

วิสุทธิมรรค

ในปัญหากรรมข้อที่เหลือ ข้อว่า **ชื่อว่า ศีล โดยความหมายว่ากระไร** เฉลยว่า ธรรมชาติมีเจตนา เป็นต้น ชื่อว่า ศีล โดยความหมายว่า เป็นสีลนะ. ถามว่า ชื่อว่า สีลนะ นี้ คืออะไร? ตอบว่า คือความตั้งไว้ด้วยดี ก็ได้, ความว่า เป็นภาวะที่กรรมทั้งหลายมีกายกรรมเป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีศีลดี. ได้แก่ ความเข้าไปทรงไว้ก็ได้, ความว่าเป็นภาวะที่รองรับไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย. ก็ในศัพท์ว่า สีลนะ นี้ ผู้รู้สัททลักษณะ (สูตรการทำศัพท์) ย่อมเห็นชอบความหมายทั้ง ๒ นี้ นั่นเทียว.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **สมาธาน** แปลว่า ความตั้งใจไว้โดยชอบ ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีกายกรรมเป็นต้น ที่เป็นไปด้วยอำนาจของความเป็นคนทุศีล นำเอาสิ่งอันหาประโยชน์เกื้อกูลมิได้ และความทุกข์มาให้ในปัจจุบันนี้และในกาลต่อไป จึงเป็นอันมิได้ตั้งไว้โดยดี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ไม่ตั้งไว้โดยชอบ กระจัดกระจาย และแยกกันเป็นอย่างๆ** ส่วนกายกรรม เป็นต้น ที่เป็นไปด้วยอำนาจของความเป็นผู้มีศีลดี ก็โดยปริยายตรงข้ามจากกายกรรม เป็นต้น ที่ว่านั้น คือ ชื่อว่า **ความตั้งไว้โดยชอบ** ได้แก่ ไม่กระจัดกระจาย และไม่แยกกันเป็นอย่างๆ เช่นอย่างความเป็นผู้มีจักษุอันทอดลง (เหลือบดูชั่วแอก) การไม่ยกแขนกวัดแกว่งวุ่นวาย เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความว่า เป็นภาวะที่กรรมทั้งหลายมีกายกรรมเป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีศีลดี** ดังนี้ไว้

ด้วยคำว่า “**ความว่า ฯลฯ ไม่กระจัดกระจาย ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้มีศีลดี** ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์ทำสีลนะ ให้ต่างไปจากกิจของสมาธิ ที่จริงชื่อว่า “สมาธาน” ที่แปลว่า “ความตั้งไว้โดยชอบ” สำหรับสมาธิ ก็ได้แก่ ความเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมทั้งหลาย ไม่มีความฟุ้งซ่าน แต่ว่าความตั้งไว้โดยชอบของศีลอันนี้ เป็นความตั้งมั่น คือความสำรวมกรรมทั้งหลาย มีกายกรรม เป็นต้น

ชื่อว่า **ความเข้าไปทรงไว้** คือเป็นที่ตั้งมั่น ได้แก่ ความเป็นรากเหง้า สมจริงตามที่ว่านั้น เพราะว่า ศีลนั้น เป็นข้อประพฤติในเบื้องต้น เป็นต้น

ด้วยคำว่า **ความเข้าไปทรงไว้** นั้น เป็นอันท่านอาจารย์ทำสีลนะให้ต่างไปจากกิจของปฐวีธาตุ คือว่าปฐวีธาตุนั้น เป็นไปด้วยอำนาจทรงไว้มั่นซึ่งรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน แต่สีลนะอันนี้ เป็นไปโดยความเป็นที่ตั้งมั่น คือเป็นรากเหง้าของธรรมที่ไม่มีโทษทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงอธิบายไว้ว่า **เป็นภาวะที่รองรับไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย** ดังนี้ไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า “กุศลธรรม” ได้แก่ มหัคคตธรรม และโลกุตตรธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งกุศลธรรม อันเป็นส่วนเบื้องต้น

วิสุทธิมรรค

ส่วน อาจารย์อีกพวกหนึ่ง พรรณนาความหมายในศัพท์ว่า สีลนะ นี้ แม้โดยนัยนี้ ว่ามีความหมายว่า สีระ (เศียร), มีความหมายว่า สีสะ (ศีรษะ), มีความหมายว่า สีตละ (เยือกเย็น), มีความหมายว่า สิวะ (เกษม) ดังนี้ นี้ ก็มี

มหาฎีกา

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า **มีความหมายว่า สีระ** ดังนี้ เป็นต้น อธิบายว่า อุปมาเหมือนเมื่อเศียรขาดแล้ว อัตภาพทั้งหมดก็ย่อมพินาศไปฉันใด เมื่อศีลขาดแล้ว ร่างกายคือคุณทั้งหมด ย่อมพินาศไปฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความหมายว่า เป็นอวัยวะที่สูงสุด ชื่อว่า **ความหมายว่า สีระ ของศีลนั้น** หรือว่า เมื่อควรจะกล่าวว่า “สีระ, สีสะ” ท่านกลับกล่าวเสียว่า “สีละ” โดยนัยแห่งนิรุติ

ความหมายว่า เข้าไปสงบความเร่าร้อน ชื่อว่า **ความหมายว่า สีตละ** ด้วยคำว่า สีตละ นั้น ท่านอาจารย์เหล่านั้นแสดงว่า คำว่า สีตละ เรียกเสียว่า สีละ โดยนัยแห่ง นิรุติ เท่านั้น เพราะทำการลบ “ต” อักษรออกไป ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ จะวิสัชนาในปัญหากรรมข้อว่า **อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานของศีล นี้** สีลนะ เป็น **ลักษณะ** ของศีลนั้น แม้ที่แตกต่างกันโดยอเนกประการ เหมือนอย่างที่ความเป็นสนิทัสสนะ เป็นลักษณะของรูป (วัณณะ – สี) ที่แตกต่างกันโดยอเนกประการ ฉะนั้น

เปรียบเหมือนว่า ความเป็นสนิทัสสนะ เป็นลักษณะของรูปายตนะ แม้ที่ต่างกันโดยอเนกประการ ตามความต่างกันแห่งสีมี สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น เพราะรูปายตนะแม้ว่าแตกต่างกันตามความต่างกันแห่งสีเขียว เป็นต้น ก็หาล่วงพ้นความเป็นสนิทัสสนะไปได้ไม่ ฉันใด, สีลนะที่ได้กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นความตั้งไว้ได้ด้วยดีซึ่งกรรมทั้งหลายมีกายกรรมเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับความเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้ใด, สีลนะนั้นนั่นแหละเป็นลักษณะของศีล แม้ที่แตกต่างกันโดยอเนกประการ ตามความต่างกันแห่งธรรมมีเจตนาเป็นต้น เพราะหาล่วงพ้นภาวะคือความตั้งไว้ด้วยดี และความเป็นที่ตั้งไปได้ไม่, ฉันนั้นเหมือนกัน

มหาฎีกา

ด้วยการยกความหมายของศัพท์ขึ้นไว้ในตอนก่อนที่ว่า **ชื่อว่า ศีล โดยความหมายว่าเป็น สีลนะ** ดังนี้นั่นเอง ก็เป็นอันประกาศทั้งสภาวะแห่งความเป็นศีลด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **สีลนะ เป็นลักษณะของศีลนั้น** ดังนี้ไว้

ท่านอาจารย์แต่งคำซักไซ้ไว้ในใจว่า “ก็ความหมายอื่นจากความหมายว่า สีลนะ นั้น ที่สงเคราะห์เอาศีลอันแตกต่างกัน เพราะความต่างกันด้วยธรรม มีเจตนา เป็นต้น ได้อย่างไม่มีเหลือหามีไม่ ผู้ใดเล่าจะพึงกล่าวความหมายว่า สีลนะ นั้น โดยความเป็นวิเสสลักษณะได้ ก็ลักษณะที่สงเคราะห์เอาธรรมได้หลายประเภท พึงเป็นสามัญญลักษณะ ไม่ใช่เป็นวิเสสลักษณะ

ไม่ใช่หรือ” ดังนี้ แล้วจึงกล่าวอธิบายว่า เหมือนอย่างว่า ความเป็นสนิทัสสนะ เป็นลักษณะของรูปายตนะ แม้ที่แตกต่างกันเป็นอเนกประการ ดังนี้ เป็นต้นไว้

เหมือนอย่างว่า ความเป็นสนิทัสสนะ เป็นวิเสสลักษณะของรูปายตนะ แม้ที่แตกต่างกันเป็นหลายประเภท เกี่ยวกับสีมีสีเขียว เป็นต้น ไม่พึงเห็นว่าเป็นสามัญญลักษณะ เหมือนอย่างความเป็นอนิจจัง เป็นต้น หรือเหมือนอย่างความย่อยยับ (ซึ่งเป็นสามัญญลักษณะของรูปทั้งหมด) เพราะไม่สาธารณะด้วยธรรมอื่นจากรูปายตนะนั้นฉันใด แม้ในศีลนี้ก็พึงทราบอุปไมยฉันนั้น

ถามว่า ก็ความเป็นสนิทัสสนะนี้คืออะไร? ตอบว่า ความเป็นธรรมที่บุคคลพึงเห็นได้คือความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ อธิบายว่า แม้ในภาวะที่ความเป็นสนิทัสสนะนั้นไม่ได้เป็นอื่นไปจากรูปายตนะก็ตาม แต่พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะกระทำรูปายตนะให้แปลกไปจากธรรมทั้งหลายอื่นๆ จึงทรงอธิบายรูปายตนะนั้นดุจว่า เป็นธรรมอีกอย่างหนึ่งตรัสว่า เป็นไปกับนิทัสสนะ ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** ดังนี้ไว้

ก็ในบรรดาธรรมทั้งหลายอันเป็นอันเดียวกัน เพราะความเหมือนกันแห่งสภาวธรรม มีสภาวะอันใด เป็นเครื่องกระทำให้แตกต่างกันได้ สภาวะนั้นก็ชอบที่จะประยุกต์ใช้ ทำให้เหมือนกับว่าเป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง ด้วยว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ การหยั่งรู้อรรถวิเศษก็ย่อมมีได้แล ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ส่วนว่า ภาวะที่กำจัดความทุศีลเสียได้ อนึ่ง คุณคือความเป็นธรรมที่หาข้อติเตียนมิได้ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **รส** โดยความหมายว่าเป็นกิจและสมบัติของศีลที่มีลักษณะอย่างนี้นั้น

เพราะฉะนั้น ชื่อว่า ศีล นี้ พึงทราบว่า มีการกำจัดความทุศีลเป็นรส โดยรสที่มีความหมายว่า กิจ, มีความเป็นธรรมที่หาข้อติเตียนมิได้เป็นรส โดยรสที่มีความหมายว่า สมบัติ. เพราะว่าในอาการทั้งหลาย มีลักษณะ เป็นต้น กิจนั่นแหละก็ดี สมบัติก็ดี ท่านเรียกว่า รส.

มหาฎีกา

คำว่า **มีการกำจัดความทุศีลเป็นรส** คือมีความย่ำยีความเป็นคนทุศีล อันต่างด้วยความไม่สำรวมทางกาย เป็นต้น เป็นกิจ

คำว่า **มีความเป็นธรรมที่หาข้อติเตียนมิได้เป็นรส** คือมีความเป็นธรรมที่พึงติเตียนมิได้เป็นสมบัติ ได้แก่ มีความถึงพร้อมโดยความเป็นธรรมที่ไม่ควรติเตียน หรือว่ามีความถึงพร้อมโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีข้อติเตียน

คำว่า **ในอาการทั้งหลาย มีลักษณะ** เป็นต้น คือในอาการทั้งหลาย มีลักษณะและกิจ เป็นต้น ที่กำลังกล่าวถึงอยู่

กิจนั่นเอง หรือว่า สมบัติ ท่านเรียกว่า **รส** อธิบายว่า ไม่ใช่รส คือ รสายตนะ เป็นต้น ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ศีล นี้นั้น วิญญูชนกล่าวว่า มีความสะอาดเป็น **ปัจจุปัฏฐาน** มีหิริและโอตตัปปะนั่นเทียว เป็น **ปทัฏฐาน** เป็นความจริงว่า ศีล นี้นั้น มีความสะอาด ที่ตรัสไว้ว่า "**กายโสเจยฺยํ วจีโสเจยฺยํ มโนโสเจยฺยํ**[๑] - ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา ความสะอาดใจ" ดังนี้ เป็นปัจจุปัฏฐาน คือย่อมปรากฏ ย่อมถึงภาวะที่พึงถือเอาได้โดยความเป็นธรรมสะอาด. ส่วนหิริและโอตตัปปะ วิญญูชนกล่าวว่า เป็นปทัฏฐานของศีล นั้น, ความว่า เป็นเหตุใกล้. เป็นความจริงว่า เมื่อมีหิริและโอตตัปปะ ศีลจึงเกิดขึ้น และตั้งอยู่ได้เทียว เมื่อไม่มี ก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้เลย แล. พึงทราบลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีล โดยประการที่กล่าวนี้ เถิด.

มหาฎีกา

คำว่า **มีความสะอาดเป็นปัจจุปัฏฐาน** คือย่อมปรากฏ โดยความเป็นธรรมสะอาดทางทวารทั้งหลาย มีกายทวาร เป็นต้น

---

[๑] องฺ.ติก.๒๐/๓๕๐

ด้วยคำว่า **มีความสะอาดเป็นปัจจุปัฏฐาน** นั้นท่านอาจารย์กล่าวถึงปัจจุปัฏฐานไว้โดยความหมายว่า เป็นอาการที่ปรากฏ ส่วนปัจจุปัฏฐาน คือความไม่เดือดร้อนใจก็ดี ปัจจุปัฏฐาน คือสมาธิก็ดี ท่านกล่าวไว้โดยความหมายว่าเป็นผล อธิบายว่า ศีลย่อมยังความไม่เดือดร้อนใจให้ปรากฏขึ้นในเวลานั้น และยังสมาธิให้ปรากฏขึ้นในกาลต่อๆ ไป แต่ในที่นี้ พึงทราบว่า ท่านอาจารย์มิได้ถือเอาผล ซึ่งเป็นอานิสงส์อันนี้ เพราะท่านจักกล่าวไว้ในอานิสังสกถา (กถาว่าถึงอานิสงส์ของศีล)

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ในคำว่า ปัจจุปัฏฐานนี้ การที่ท่านอาจารย์มิได้ถือเอาผลก็เพราะความที่ท่านไม่ต้องการ” ดังนี้ คำพูดของอาจารย์พวกนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะการที่ท่านจำแนกศีลแม้ที่เป็นโลกิยศีล เป็นต้น เป็นต่างๆ กันได้ ก็เพราะอาศัยความที่ผลมีหลายอย่าง จริงอย่างนั้น ต่อไปท่านจักกล่าวคำว่า “นิสิตศีล, อนิสิตศีล” ดังนี้ เป็นต้นไว้ (หมายความว่า ในคำว่า “ปัจจุปัฏฐาน” การที่ท่านประสงค์เอาอาการปรากฏ ไม่ประสงค์เอาผลคืออานิสงส์ ก็เพราะอานิสงส์ของศีลมีหลายอย่างแตกต่างกัน อันเป็นเหตุให้จำแนกศีลออกไปได้หลายอย่าง แต่ปัจจุปัฏฐานอันนี้เป็นสาธารณะแก่ธรรมที่นับว่าเป็นศีลอย่างเดียวเสมอกัน ไม่มีการจำแนก จึงมิได้หมายถึงผล คืออานิสงส์ – ผู้แปล)

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า “เหตุมีกรรม เป็นต้น เป็นเหตุไกลของปฐวีธาตุ ภูตรูป ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้ ฉันใด, อนึ่ง อุปกรณ์มีตัวช่างหูก กระสวยและสลาก เป็นต้น เป็นเหตุไกลของผืนผ้า เส้นด้าย เป็นต้น เป็นเหตุใกล้ ฉันใด กิจมีการฟังพระสัทธรรม เป็นต้น เป็นเหตุไกลของศีล, หิริและโอตตัปปะเป็นเหตุใกล้ ฉันนั้น” ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ส่วนหิริและโอตตัปปะ วิญญูชนกล่าวว่า เป็นปทัฏฐานของศีล นั้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **เมื่อมีหิริและโอตตัปปะ** เป็นต้น ท่านแสดงถึงภาวะที่หิริและโอตตัปปะสำเร็จความเป็นเหตุใกล้ของศีลนั้น

ในคำว่า **เมื่อมีหิริและโอตตัปปะ ศีลจึงเกิดขึ้น และตั้งอยู่ได้** ดังนี้นั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **เกิดขึ้น** ก็เกี่ยวกับการสมาทาน ชื่อว่า **ตั้งอยู่** ก็เกี่ยวกับความไม่ก้าวล่วง

กถาว่าด้วยอานิสงส์ของศีล

วิสุทธิมรรค

ปัญหากรรมข้อว่า **ศีล มีอะไรเป็นอานิสงส์** คำเฉลย คือ ศีลมีการได้มาซึ่งคุณเป็นอเนก มีอวิปปฏิสาร (ความไม่เดือดร้อนใจ) เป็นต้น เป็นอานิสงส์. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "**อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข ปนานนฺท กุสลานิ สีลานิ อวิปฺปฏิสารานิสํสานิ**[๑] - ดูกร อานนท์ ก็กุศลศีลทั้งหลาย มีอวิปปฏิสารเป็นผล มีอวิปปฏิสารเป็นอานิสงส์" ดังนี้

มหาฎีกา

ในบทว่า **มีความไม่เดือดร้อนใจ เป็นต้น** ความว่า กุศลจิตตุปบาท ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความเดือดร้อนใจ ชื่อว่าความไม่เดือดร้อนใจ ก็ความไม่เดือดร้อนใจนั้น โดยพิเศษพึงทราบว่า เป็นไปเกี่ยวกับการพิจารณาศีลของตนว่า "เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ข้อที่ศีลของเราบริสุทธิ์ดี" ดังนี้

ด้วยศัพท์ว่า อาทิ ที่แปลว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอาความปราโมทย์, โภคสมบัติ, กิตติศัพท์ เป็นต้นไว้

คำว่า **มีอวิปปฏิสารเป็นผล** ความว่า มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นประโยชน์

คำว่า **กุศลศีล** แปลว่า ศีลอันหาโทษมิได้

คำว่า **มีอวิปปฏิสารเป็นอานิสงส์** ความว่า เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งความไม่เดือดร้อนใจ ด้วยคำว่า มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์นั้น ท่านแสดงว่า เพียงแต่ศีลเกิดขึ้นเท่านั้นก็ชื่อว่ามีความไม่เดือดร้อนใจ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่งอกงามแล้ว ก็มีร่มเงาและผลิดอกได้ฉะนั้น ส่วนคุณอย่างอื่น มีสมาธิ เป็นต้น นั่นเทียว อันบุคคลจะพึงทำให้สำเร็จได้ ก็เพราะอาศัยความไม่เดือดร้อนใจนั้น

วิสุทธิมรรค

ยังตรัสข้อความอื่นอีกว่า "**ปญฺจิเม คหปตโย อานิสํสา สีลวโต สีลสมฺปทาย ฯเปฯ**

---

[๑] องฺ.เอกาทสก.๒๔/๓๕๖

อยํ ปญฺจโม อานิสํโส สีลวโต สีลสมฺปทาย[๑] - ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ อย่างเหล่านี้ ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล. อานิสงส์ ๕ อย่างอะไรบ้าง. ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมประสบกองโภคะใหญ่ เพราะเหตุแห่งความไม่ประมาท นี้เป็นอานิสงส์ข้อแรก ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล. ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง กิตติศัพท์ที่ดีงามของท่านผู้มีศีลถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมฟุ้งไป, นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๒ ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล. ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทอื่นใด ไม่ว่าขัตติยบริษัท ไม่ว่าพราหมณบริษัท ไม่ว่าคฤหบดีบริษัท ไม่ว่าสมณบริษัท ย่อมเป็นผู้องอาจเข้าไป ไม่เก้อเขิน, นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๓ ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล. ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมเป็นผู้ไม่ลุ่มหลง กระทำกาละ, นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๔ ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล. ดูกร ท่านคฤหบดีทั้งหลาย ยังมีอีกข้อหนึ่ง ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล หลังจากตาย เพราะกายแตกทำลาย ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์, นี้เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๕ ย่อมมีแก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล” ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **แก่ท่านผู้มีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล** คือเพราะความทำศีลให้ถึงพร้อม โดยกระทำให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ ได้แก่ แก่ท่านผู้มีศีลเพราะความถึงพร้อมด้วยศีล

คำว่า **กิตติศัพท์ที่ดีงามย่อมฟุ้งไป** ความว่า เสียงชมเชยที่ไพเราะย่อมฟุ้งขึ้น แผ่ไปตลอดโลกว่า “ท่านผู้นี้ เป็นผู้มีศีล” ดังนี้ บ้าง, ว่า “ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกัลยาณธรรม” ดังนี้บ้าง

คำว่า **เป็นผู้องอาจ** ความว่า เมื่อแลไม่เห็นซึ่งความประพฤติอะไรๆ ที่ใครๆ พึงติเตียนได้, พึงว่ากล่าวได้ จึงเป็นผู้ปราศจากความขลาด, ไม่มีความกลัว

คำว่า **เป็นผู้ไม่ลุ่มหลง** คือ เป็นผู้ไม่ลุ่มหลง เพราะไม่มีความเดือดร้อนใจโดยนัยเป็นต้น ว่า “เรามิได้กระทำกรรมดีเลยหนอ” ดังนี้ และเพราะในกาลนั้น กัลยาณธรรมมีกุศล-

---

[๑] ที.มหา.๑๐/๑๐๓

กรรม เป็นต้น นั่นเอง ปรากฏขึ้น มีใจผ่องใสอยู่นั่นเทียว กระทำกาละ

คำว่า **เพราะกายแตกทำลาย** คือ ความสละอุปาทินนกขันธ์ ได้แก่เพราะความเข้าไปตัดขาดชีวิตินทรีย์

คำว่า **หลังจากตาย** คือ ถัดไปแต่จุติ

คำว่า **สุคติ** แปลว่า คติที่ดี ด้วยคำว่า สุคติ นั้น รวมทั้งคติของมนุษย์ด้วย

คำว่า **โลกสวรรค์** ได้แก่ เทวคติ จริงอยู่ เทวคตินั้น เรียกว่า สวรรค์ เพราะอรรถว่า ดีเลิศด้วยอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น และเรียกว่า **โลก** เพราะอรรถว่า เป็นที่อันบุคคลจะเห็นผลแห่งบุญที่มโหฬารได้

วิสุทธิมรรค

ยังมีอานิสงส์แห่งศีลแม้อื่นอีกเป็นอเนก มีความเป็นที่รักที่ชอบใจ เป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด อันได้ตรัสไว้โดยนัยว่า “**อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีนํ ปิโย จสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ**[๑] - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากภิกษุพึงหวังว่า ขอเราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย ไซ้ร ก็ขอภิกษุจงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เถิด” ดังนี้ เป็นต้น. ศีล มีคุณอเนกประการ มีอวิปปฏิสาร เป็นต้น เป็นอานิสงส์ ตามประการดังกล่าวมาแล้วนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **หากภิกษุพึงหวังว่า** คือ หากว่าพึงปรารถนา

คำว่า **พึงเป็นที่รัก** คือ เป็นผู้อันเขาพึงรัก, เป็นผู้อันเขาพึงแลดูด้วยจักษุแห่งความรักมีอรรถว่า เป็นบุคคลน่ารัก

คำว่า **เป็นที่ชอบใจ** อธิบายว่า เป็นผู้น่าเจริญใจสำหรับเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย หรือว่าเป็นผู้ที่เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์เหล่านั้นพึงถึง คือพึงแผ่ไปด้วยจิตอันประกอบด้วยเมตตา

---

[๑] ม.มู.๑๒/๕๑.

คำว่า **เป็นที่เคารพ** คือ เป็นบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพ คือหนักแน่นเสมือนฉัตรหิน

คำว่า **เป็นที่ยกย่อง** คือ เป็นผู้ที่ควรยกย่องว่า “ท่านผู้นี้ เมื่อจะรู้ ย่อมรู้ได้, เมื่อจะเห็น ย่อมเห็นได้เป็นแน่แท้” ดังนี้

คำว่า **ในศีลทั้งหลาย** คือ พึงเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในจตุปาริสุทธิศีลทั้งหลาย นั่นเอง ได้แก่ ไม่กระทำศีลนั้นให้บกพร่อง ถึงพร้อมด้วยอาการแห่งความบริบูรณ์

ด้วยคำว่า **โดยนัย...เป็นต้น** ดังนี้ นี้ ท่านสงเคราะห์เอาอานิสงส์ของศีล ๑๗ ข้อ ที่มีมาในพระสูตร อันว่าถึง การยกย่องศีลที่ว่า “ขอภิกษุพึงเป็นผู้ตามประกอบเจโตสมถะภายใน เป็นผู้เพ่ง ไม่ท้อถอย ถึงพร้อมด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนสุญญาคาร (สุญญตานุปัสสนา)” ดังนี้ เป็นต้น ไว้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง เว้นศีลใดเสีย ที่พึ่งของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนาก็ย่อมไม่มี ใครจะพึงกล่าวกำหนดอานิสงส์ของศีลนั้นได้เล่า

แม่น้ำใหญ่ที่ไหลไปสู่ที่ลุ่มทั้งหลาย คือคงคาก็ดี ยมุนาก็ดี สรภูก็ดี สรัสวดีก็ดี อจิรวดีก็ดี มหิก็ดี ไม่อาจชำระมลทินของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ น้ำคือศีล ย่อมชำระมลทินของสัตว์ทั้งหลายได้ แล.

ศีลอันเป็นอริยะนี้ มีความเยือกเย็นยิ่งนัก อันบุคคลรักษาไว้ดีแล้ว ย่อมสงบความเร่าร้อนอันใดของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ ลมที่พัดไปพร้อมกับฝน ก็สงบความเร่าร้อนนั้นไม่ได้ แม้แก่นจันทร์แดงก็ไม่ได้ สร้อยคอก็ไม่ได้ แก้วมณีก็ไม่ได้ รัศมีอ่อนๆ ของพระจันทร์ก็สงบไม่ได้

กลิ่นที่ฟุ้งไปเสมอ ทั้งในที่ตามลม ทั้งในที่ทวนลม อันเสมอด้วยกลิ่นศีล ชื่อว่า จักมีแต่ที่ไหนได้ บันไดย่างขึ้นสวรรค์ ก็หรือว่าประตูในอันเข้าไปสู่นคร คือพระนิพพาน อย่างอื่นที่เสมอด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหนได้ เหล่าพระราชาประดับด้วยมุกดาและแก้วมณีแล้ว หางดงามเหมือนเหล่านักพรตผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลแล้วงดงามอยู่ไม่

ศีลย่อมกำจัดภัย มีภัยคือการติเตียนตนเอง เป็นต้น ได้โดยประการทั้งปวง ยังเกียรติ์และความบันเทิงให้เกิดแก่ท่านผู้มีศีลได้ในกาลทุกเมื่อ บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบกถามุขว่าด้วยอานิสงส์ของศีล อันเป็นมูลแห่งคุณทั้งหลาย อันมีปกติกำจัดกำลังของโทษทั้งหลายตามประการดังกล่าวมาฉะนี้แล.

มหาฎีกา

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงอานิสงส์ของศีลทั้งหลาย เหล่านั้นว่า “ก็อานิสงส์ทั้งหลาย มิใช่จะมีแต่ความไม่เดือดร้อนใจ เป็นต้นเหล่านี้ อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทว่า ยังมีอานิสงส์แม้อื่นๆ อีกเป็นอันมาก” ดังนี้ จึงเริ่มคำว่า **อนึ่ง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **ในพระศาสนา** ได้แก่ ในพระศาสนาของพระศาสดาอันนำมาซึ่งโลกิยคุณและโลกุตตรคุณทั้งสิ้น ความว่า เว้นศีลใดเสีย ที่พึ่งคือที่ตั้งลงของเหล่าบุคคลผู้เป็นกุลบุตรเพราะความประพฤติดี หามีไม่ ก็ใครพึงกล่าว คือพึงอาจที่จะกล่าวถึงขอบเขตปริมาณทางอานิสงส์ทั้งหลายของศีลนั้น ที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ได้เล่า

ด้วยคำว่า **เว้นศีลใดเสีย ที่พึ่งของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนาก็ย่อมไม่มี** ดังนี้นี้ ความว่า ท่านอาจารย์ครั้นแสดงว่า “ศีลเท่านั้นที่เป็นมูลแห่งโลกิยคุณและโลกุตตรคุณทั้งหลายทั้งปวง” ดังนี้แล้ว แม้ถัดไปจากนั้น เมื่อจะแสดงว่า “ธรรมชาติอย่างอื่นที่จะนำเอาประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะการชำระมลทินได้, เพราะสงบความเร่าร้อนได้, เพราะฟุ้งด้วยกลิ่นที่หอมได้, เพราะความเป็นอุบายบรรลุถึงสวรรค์ และนิพพานได้, เพราะสำเร็จเป็นเครื่องประดับที่สวยงามได้, เพราะย่ำยีภัยได้ และเพราะทำชื่อเสียง และความปราโมทย์ให้เกิดได้เหมือนอย่างศีล หามีอยู่ไม่” ดังนี้ จึงได้กล่าวไว้เป็นคาถาว่า “น คงฺคา” ดังนี้ เป็นต้นไว้ ฯลฯ

ความว่า แม่น้ำทั้งหลาย มีแม่น้ำคงคา เป็นต้น ย่อมไม่อาจที่จะชำระมลทินอันนั้นของสัตว์ทั้งหลายได้ ฯลฯ

คำว่า **ศีลอันเป็นอริยะ** คือ ศีลอันหมดจด

กิตติศัพท์ที่มีศีลเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **กลิ่น** ท่านเรียกว่า **กลิ่นศีล** เพราะมีความน่าชื่นใจ และเพราะฟุ้งไปในทิศทั้งหลาย ก็กลิ่นศีลนั้น ย่อมฟุ้งไปได้แม้ทวนลม โดยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ใน ขุ. ธรรมบท) ว่า “กลิ่นของสัตบุรุษ ย่อมฟุ้งไปได้ทวนลม” ดังนี้

ความประพฤติล่วงละเมิดวัตถุ ชื่อว่า **กำลังของโทษทั้งหลาย** พึงทราบว่า ศีลนั้น เมื่อไม่ยอมให้กระทำกำลังของโทษเหล่านั้น ก็ชื่อว่า มีปกติกำจัดกำลังของโทษทั้งหลาย

กถาว่าด้วยประเภทแห่งศีล

วิสุทธิมรรค

คำที่ข้าพเจ้าได้กล่าวว่า **ก็ศีลนี้มีกี่อย่าง** ดังนี้ใด, บัดนี้ ต่อไปนี้จะเป็นวิสัชนาในคำนั้น. ก่อนอื่น ศีลนี้ ทั้งหมดนั่นเทียว จัดว่า **มีอย่างเดียว** โดยลักษณะ คือสีลนะของตน

จัดว่า **มี ๒ อย่าง** โดยเกี่ยวกับเป็นจาริตตศีล และวาริตตศีล. มี ๒ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็นอภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล, โดยเกี่ยวกับเป็นวิรติศีลและอวิรติศีล, โดยเกี่ยวกับเป็นนิสิตศีล และอนิสิตศีล, โดยเกี่ยวกับเป็นกาลปริยันตศีล และอาปาณโกฏิกศีล, โดยเกี่ยวกับเป็นสปริยันตศีล และอปริยันตศีล, และโดยเกี่ยวกับเป็นโลกิยศีลและโลกุตตรศีล

มหาฎีกา

ในบทว่า **กติวิธํ** ที่แปลว่า มีกี่อย่างนี้ ศัพท์ว่า "วิธํ" ที่แปลว่า "อย่าง" เป็นปริยายของคำว่า โกฏฐาส (แปลว่า ส่วน) ก็ได้ หรือมีอรรถว่า ประการ ก็ได้ เช่นในคำทั้งหลาย ที่ว่า "**เอกวิเธน รูปสงฺคโห**" ที่แปลว่า การสงเคราะห์รูปโดยประการเดียว ดังนี้เป็นต้น ความว่า ศีล มีกี่ประการ ประเภท คือ ประการ ของศีลมีเท่าไร?

คำว่า **โดยลักษณะ คือสีลนะ** ได้แก่ โดยสภาวะ คือสีลนะ

ภิกษุย่อมประพฤติ คือย่อมเข้าถึงความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายได้ ก็ด้วยศีลนั้น เหตุนั้นศีลนั้น ชื่อว่า จริตตะ จริตตะนั่นเอง เป็น **จาริตตะ**

ภิกษุย่อมรักษาตนเองไว้ได้ด้วยศีลนั้น โดยเป็นศีลข้อที่พระพุทธองค์ทรงห้ามไว้ เหตุนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **วาริตตะ**

ความประพฤติดียิ่ง ชื่อว่า "อภิสมาจาร" ศีลที่ประกอบในอภิสมาจารนั้น เรียกว่า **อภิสมาจาริกศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ศีลชื่อว่า **อภิสมาจาริกศีล** เพราะอรรถว่า มีความประพฤติดียิ่ง เป็นประโยชน์

ศีลชื่อว่า "อาทิพรหมจริยศีล" เพราะอรรถว่า เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์ อาทิ-

พรหมจริยศีลนั่นเอง เป็น **อาทิพรหมจริยกศีล**

บุคคล ย่อมงดเว้นได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **วิรติ**

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดงดเว้นเอง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **วิรติ**

อีกอย่างหนึ่ง เพียงความงดเว้นได้ ก็ชื่อว่า **วิรติ**, ชื่อว่า **อวิรติ** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่วิรติ

ศีล ชื่อว่า **นิสิตศีล** เพราะอรรถว่า อาศัย ชื่อว่า **อนิสิตศีล** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ นิสิตศีล

ศีล ชื่อว่า **ปริยันตศีล** เพราะอรรถว่า มีที่สุดรอบ ศีลมีที่สุดรอบตามกาล ชื่อว่า **กาลปริยันตศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กาลปริยันตศีล** เพราะอรรถว่า มีกาลตามที่กำหนดไว้แล้วเป็นที่สิ้นสุด

ศีล ชื่อว่า **อาปาณโกฏิกศีล** เพราะอรรถว่า มีอยู่ตราบเท่าลมปราณ คือชีวิตเป็นที่สุด

ศีล ชื่อว่า **โลกิยศีล** เพราะอรรถว่า ถูกปัจจัยของตนประกอบเข้าไว้ในโลก หรือว่า พบได้ในโลกนั้น

ศีล ชื่อว่า **โลกุตตรศีล** เพราะอรรถว่า ข้ามขึ้นจากโลก

วิสุทธิมรรค

จัดว่า **มี ๓ อย่าง** โดยเกี่ยวกับเป็นศีลอย่างเลว ศีลอย่างกลาง และศีลอย่างประณีต, จัดว่ามี ๓ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็น อัตตาธิปไตยศีล โลกาธิปไตยศีล และธัมมาธิปไตยศีล, โดยเกี่ยวกับเป็น ปรามัฏฐศีล อปรามัฏฐศีล และปฏิปัสสัทธศีล, โดยเกี่ยวกับเป็น วิสุทธศีล อวิสุทธศีล และเวมติกศีล, และโดยเกี่ยวกับเป็น เสขศีล อเสขศีล และเนวเสขานาเสขศีล.

มหาฎีกา

ศีล ชื่อว่า **หีนศีล** – ศีลอย่างเลว เพราะอรรถว่า ด้อยกว่ามัชฌิมศีลและปณีตศีล โดยปัจจัยและโดยผล หรือเพราะอรรถว่า เสื่อมรอบจากคุณทั้งหลายของมัชฌิมศีล และปณีตศีล เหล่านั้น

ศีล ชื่อว่า **ปณีตศีล** - ศีลอย่างประณีต เพราะอรรถว่า ถูกปัจจัยทั้งหลายของตนนำไปสู่ความเป็นประธาน ศีลที่มีในระหว่างหีนศีลและปณีตศีลนั้นนั่นเอง ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** - ศีลอย่างกลาง

ศีลที่มาแล้วโดยมีตนเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อัตตาธิปไตยศีล** แม้ในโลกาธิปไตยศีลและธรรมาธิปไตยศีล ๒ บทที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ

ศีลชื่อว่า **ปรามัฏฐศีล** เพราะอรรถว่า ถูกตัณหาหรือทิฏฐิถือมั่น คือทำให้เป็นไป ศีลชื่อว่า **อปรามัฏฐศีล** เพราะห้ามเสียได้ซึ่งปรามัฏฐศีลนั้น

ศีลที่มีกิเลสอันระงับได้แล้ว ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธศีล**

ศีลที่เกิดแล้วในสิกขาทั้งหลาย ชื่อว่า **เสขศีล** อีกอย่างหนึ่ง ศีลชื่อว่า เสขศีล เพราะอรรถว่า ศีลนี้ เป็นของพระเสขะ ศีลที่นับเนื่องเข้าในอเสขธรรม เพราะความที่มีกิจในสิกขาทั้งหลายสำเร็จโดยรอบแล้ว ชื่อว่า **อเสขศีล** ศีลชื่อว่า **เนวเสขานาเสขศีล** เพราะห้ามเสียซึ่งเสขศีล และอเสขศีล ทั้งสองอย่างนั้น (ไม่เป็นทั้งเสขศีล ทั้งอเสขศีล - ผู้แปล)

วิสุทธิมรรค

จัดว่า **มี ๔ อย่าง** โดยเกี่ยวกับเป็น หานภาคิยศีล ฐิติภาคิยศีล วิเสสภาคิยศีล และนิพเพธภาคิยศีล. มี ๔ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็น ภิกขุศีล ภิกขุนีศีล อนุปสัมปันนศีล และคหัฏฐศีล, โดยเกี่ยวกับเป็น ปกติศีล อาจารศีล ธัมมตาศีล และปุพพเหตุกศีล, และโดยเกี่ยวกับเป็น ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสิตศีล.

จัดว่า **มี ๕ อย่าง** โดยเกี่ยวกับเป็นปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นต้น แม้ข้อนี้ ก็มีสมจริงตามคำที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “**ปญฺจ สีลานิ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํ ฯเปฯ ปฏิปสฺสทฺธิปาริสุทฺธิสีลํ** [๑] - ศีลมี ๕ อย่าง คือปริยันตปาริสุทธิศีล อปริยันตปาริสุทธิศีล ปริปุณณปาริสุทธิศีล อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล” ดังนี้. มี ๕ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน โดยเกี่ยวกับเป็นปหานศีล เวรมณีศีล เจตนาศีล สังวรศีล และ

[๑] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๘

อวีติกกมศีล

ในหมวดแห่งศีลเหล่านั้น พึงทราบอรรถาธิบายในหมวดศีลมีอย่างเดียว ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว

มหาฎีกา

ศีลชื่อว่า **หานภาคิยศีล** เพราะอรรถว่า คบกะความเสื่อม อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **หานภาคิยศีล** เพราะอรรถว่า มีส่วนแห่งความเสื่อม แม้ในศีลที่เหลืออีก ๓ ก็มีนัยนี้แหละ

ศีลที่มีที่สุดรอบ เพราะความที่นับปริมาณได้ และมีความบริสุทธิ์ด้วย ชื่อว่า **ปริยันต-ปาริสุทธิศีล** ศีลไม่มีที่สุดรอบ เพราะความที่นับปริมาณไม่ได้ และมีความบริสุทธิ์ด้วย ชื่อว่า **อปริยันตปาริสุทธิศีล** ศีลที่มีความบริสุทธิ์ บริบูรณ์แล้วโดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า **ปริ-ปุณณปาริสุทธิศีล**

บทว่า **ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว** คือโดยนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนก่อนที่ว่า ชื่อว่า ศีล โดยอรรถว่า เป็นสีลนะ ดังนี้ เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ใน **หมวดศีลมี ๒ อย่าง** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้. การทำให้เต็มซึ่งสิกขาบท ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ว่า “ข้อนี้ ภิกษุควรทำ” ดังนี้ ใด, นั้นชื่อว่า **จาริตตะ**. การไม่กระทำความประพฤติที่ทรงห้ามไว้ ว่า “ข้อนี้ ภิกษุไม่ควรทำ” ดังนี้ใด, นั้นชื่อว่า **วาริตตะ**. ในบรรดาคำเหล่านั้น ต่อไปนี้ เป็นความหมายของคำ. ภิกษุทั้งหลายย่อมประพฤติในศีลนั้น จึงจะเป็นไปโดยความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ศีลนั้น จึงชื่อว่า **จาริตตศีล**. ภิกษุทั้งหลาย ย่อมป้องกัน คือย่อมรักษาสิกขาบทข้อที่ทรงห้ามไว้ได้ด้วยศีลนั้น เพราะเหตุนั้น ศีลนั้นจึงชื่อว่า **วาริตตศีล**. ในศีล ๒ อย่างนั้น จาริตตศีลมีศรัทธาและวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ, วาริตตศีลมีศรัทธาอย่างเดียวเป็นเหตุให้สำเร็จ. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นจาริตตศีลและวาริตตศีล ตามประการดังกล่าวมานี้.

มหาฎีกา

คำว่า **การทำให้เต็มซึ่งสิกขาบท ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ว่า** “**ข้อนี้ ภิกษุควรทำ**” คือ การทำให้เต็มซึ่งศีลในสิกขาบท ที่ทรงบัญญัติแล้วอย่างนี้ว่า “สิกขาบทข้อนี้ เป็นอภิสมาจาริกะ อันภิกษุควรกระทำ คือควรปฏิบัติ” ด้วยว่า เมื่อทำศีลในสิกขาบทให้เต็มอยู่ ชื่อว่า ย่อมทำทั้งตัวสิกขาบทให้เต็ม คือรักษาเอาไว้ได้

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบความว่า สิกขา นั่นเอง ชื่อว่า สิกขาบท เพราะเป็นข้อที่ภิกษุพึงศึกษาและปฏิบัติ ความว่า การทำให้เต็มซึ่งสิกขาบทนั้น

คำว่า **การไม่กระทำความประพฤติที่ทรงห้ามไว้ ว่า** “**ข้อนี้ ภิกษุไม่ควรกระทำ**” คือการไม่กระทำ ได้แก่ งดเว้นความประพฤติที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ว่า “นี้เป็นทุจริตอันภิกษุไม่ควรกระทำ”

ด้วยคำว่า **ย่อมประพฤติในศีลนั้น** ความว่า ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความเป็นอธิกรณะของจาริตตศีล (คือเป็นที่ประพฤติ) ว่า “บรรดาผู้พร้อมเพรียงด้วยศีลทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมประพฤติในศีลนั้น” ชื่อว่า แสดงถึงภาวะที่จาริตตศีลเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของศีลทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **จึงจะเป็นไปโดยความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายได้** ดังนี้ไว้

ความประพฤติที่ไม่สมควร หรือวัตถุที่ไม่สมควรตามพระพุทธอนุญาต ที่เรียกว่า **อกัปปิยะ** อันทรงห้ามไว้แล้วว่า “สิ่งนี้ภิกษุไม่ควรกระทำ” ชื่อว่า **ความประพฤติที่ทรงห้ามไว้** (หรือวัตถุที่ทรงห้ามไว้)

คำว่า **ย่อมป้องกัน** คือ ย่อมป้องกันเอาไว้ ด้วยการไม่กระทำนั่นเอง

คำว่า **ด้วยศีลนั้น** ท่านกล่าวถึง วาริตตศีล

อีกอย่างหนึ่ง พระศาสดาทรงห้ามไว้ในสิกขาบทนี้ หรือด้วยสิกขาบทนี้ เหตุนั้นสิกขาบทนี้ จึงชื่อว่า “**วาริตตะ**” (แปลว่า สิกขาบทเป็นที่ห้ามหรือเป็นเครื่องห้าม) เมื่อไม่ทำสิกขาบทนั้นให้กำเริบอยู่ ชื่อว่า ย่อมรักษาเอาไว้ได้ด้วยศีลนั้น เหตุนั้น ศีลนั้นชื่อว่า “วาริตตะ” (ศีลเป็นเครื่องรักษาสิกขาบทข้อที่ทรงห้ามไว้)

บทว่า **มีศรัทธาและวิริยะ เป็นเหตุให้สำเร็จ** ได้แก่ เป็นศีลที่ภิกษุพึงให้สำเร็จได้ด้วยศรัทธาและวิริยะ คือความขยัน เพราะว่า คนที่ไม่ศรัทธาและเกียจคร้าน จะทำวัตรปฏิบัติให้บริบูรณ์ไม่ได้

ผู้มีแต่ศรัทธาเท่านั้น ย่อมเป็นผู้เห็นภัยในโทษที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไว้ แม้มีประมาณเล็กน้อย ย่อมสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า **วาริตตศีลมีศรัทธาอย่างเดียว เป็นเหตุให้สำเร็จ** ดังนี้

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะ** (ศีลหมวด ๒) **ที่ ๒** มีดังนี้ ความประพฤติดีสูงสุดชื่อว่า **อภิสมาจาระ** อภิสมาจาระ นั่นเอง เป็น **อภิสมาจาริกะ**. อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภอภิสมาจาระ (ความประพฤติดีสูงสุด) ชื่อว่า อภิสมาจาริกะ คำว่า อภิสมาจาริกะ นี้ เป็นชื่อเรียกศีลที่เหลือจาก อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีสัมมาอาชีวะเป็นข้อที่ ๘) ศีล ชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกะ** เพราะมีความหมายว่า มีความเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์. คำว่า อาทิพรหมจริยกะ นี้ เป็นชื่อเรียก อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีสัมมาอาชีวะเป็นข้อที่ ๘) เป็นความจริงว่า อาชีวัฏฐมกศีลนั้น มีความเป็นเบื้องต้นแห่งมรรค, เพราะภิกษุจะต้องทำให้บริสุทธิ์ในเบื้องต้นเลยทีเดียว. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "**ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ**[๑]- ก็แล กายกรรม วจีกรรม อาชีวะของเธอ ย่อมเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์ดี ในกาลก่อนเทียว" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบททั้งหลายที่ตรัสไว้ว่า "สิกขาบทเล็ก สิกขาบทน้อย" ดังนี้ ใด, นี้ ชื่อว่า อภิสมาจาริกศีล. ที่เหลือชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกศีล**.

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ (ภิกขุวิภังค์, ภิกขุนีวิภังค์) ชื่อว่า อาทิพรหมจริยกศีล, ที่นับเนื่องในขันธกวัตรชื่อว่า อภิสมาจาริกศีล. อาทิพรหมจริยกศีลย่อมถึงพร้อมได้เพราะความถึงพร้อมแห่งอภิสมาจาริกศีลนั้น. เพราะเหตุนั้น นั่นเอง พระผู้มีพระภาค

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/ ๔๗๖

จึงได้ตรัสไว้ว่า "**โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาภิสมาจาริกํ ฯเปฯ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ**[๑] - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ฐานะที่ว่าภิกษุนั้นไม่ยังอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักยังอาทิพรหมจริยกธรรมให้บริบูรณ์ได้ดังนี้ นี้ หามีไม่" ดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นอภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล ตามประการดังกล่าวมานี้.

มหาฎีกา

อภิสมาจาระ เป็นความประพฤติดีที่พิเศษยิ่ง เพราะความที่นับเนื่องเข้าในอธิศีลสิกขา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความประพฤติดีสูงสุด** ดังนี้ไว้ อธิบายว่า อภิสมาจาระนั่นเอง ชื่อว่า อภิสมาจาริกะ เช่นเดียวกับคำว่า เวนยิกะ (ซึ่งก็ได้แก่ เวนยะ นั่นแหละ แปลว่า ผู้เรียนพระวินัย)

ชื่อว่า "อภิสมาจาระ" ว่า โดยการแจกแจงแสดงอย่างอุกฤษฏ์ ก็หมายถึงศีลในมรรคและศีลในผล ศีลที่ทรงบัญญัติปรารภเจาะจงอภิสมาจาระ มีอภิสมาจาระนั้นเป็นอรรถ คือ มีอภิสมาจาระนั้นเป็นประโยชน์ ชื่อว่า **อภิสมาจาริกศีล**

ศีล คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ และอาชีวะที่บริสุทธิ์ดีนี้ ชื่อว่า **อาชีวัฏฐมกศีล** ในอาชีวัฏฐมกศีลนั้น ความงดเว้นจากทุจริต ๗ อย่าง โดยมีอาชีวะเป็นเหตุชื่อว่า สัมมาอาชีวะ เพราะเหตุนั้น แม้สัมมาอาชีวะจะมีถึง ๗ อย่างก็จริง แต่ท่านอาจารย์กล่าวทำสัมมาอาชีวะ ๗ อย่างนั้นให้เป็นอย่างเดียว เพราะความเสมอกันในความเป็นสัมมาชีพ

อีกอย่างหนึ่ง ท่านทำความงดเว้นจากการเลี้ยงชีพผิด โดยอาศัยกุหนวัตถุ ๓ อย่าง (แปลว่า ที่ตั้งแห่งความหลอกลวง ๓ อย่าง) ให้เป็นอย่างเดียวกัน กล่าวว่า "เป็นอาชีวะที่บริสุทธิ์ดี" ดังนี้ไว้

มรรคนั่นเอง เป็นพรหมจรรย์ เพราะความเป็นข้อควรประพฤติที่ประเสริฐสุดจึงชื่อว่า **มรรคพรหมจรรย์** ความว่า อาทิพรหมจริยกศีล เป็นศีลอันถึงความเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์นั้น

---

[๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๑๖

คำว่า **มีความเป็นเบื้องต้น** ได้แก่ มีความเป็นศีลที่พึงเจริญ, ที่พึงทำให้สำเร็จในเบื้องต้น ว่าโดยลำดับของเทศนา มรรคพรหมจรรย์ มีสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องต้น แต่ว่าโดยลำดับของการปฏิบัติ มีอาชีวัฏฐมกศีลเป็นเบื้องต้น

คำว่า **เพราะความถึงความพร้อมแห่งอภิสมาจาริกศีลนั้น** ความว่า อาทิพรหมจริยกศีล ย่อมถึงพร้อมได้อย่างบริบูรณ์ ก็เพราะความถึงพร้อมแห่งอภิสมาจาริกศีล คำที่ควรจะกล่าวได้ว่า "ภิกษุใด งดเว้นความผิดเล็กน้อยทั้งเบาได้ ภิกษุนั้น จักงดเว้นความผิดมากทั้งหนัก มีโทษมาก เป็นต้น ได้ด้วย" ดังนี้ มีไม่ได้เลย ก็พระสูตรย่อมแสดงถึงความหมายนี้ไว้ด้วยสามารถ เป็นคำพูดที่ยังเหลืออยู่

ในบททั้งหลายจากพระสูตรเหล่านั้น บทว่า **ซึ่งธรรม** คือซึ่งศีล ศีลนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ธรรม" ก็โดยความหมายว่า รองรับคุณวิเศษเบื้องสูงไว้ได้

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะที่ ๓** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นวิรติศีล และอวิรติศีล อย่างนี้ คือเพียงความงดเว้นจากทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้นได้ ก็ชื่อว่าเป็น **วิรติศีล**. ธรรมชาติที่เหลือมีเจตนา เป็นต้น ชื่อว่า เป็น **อวิรติศีล** (ศีลที่ไม่ใช่วิรติศีล).

มหาฎีกา

แม้เมื่อวิรติศีล มีการประกอบร่วมกันได้กับศีลที่เหลือ คำที่ท่านกล่าวว่า **เพียงความงดเว้น** ก็เพื่อแสดงแยกมิให้ปะปนกัน

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะที่ ๔** มีดังนี้. ชื่อว่า นิสัย (ที่อาศัย) ได้แก่ นิสัย ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสัย และทิฏฐินิสัย. ในนิสัย ๒ อย่างนั้น ศีลใด อันบุคคลผู้หวังอยู่ซึ่งภพสมบัติ ทำให้เป็นไปอย่างนี้ว่า "เราจักขอเป็นเทพเจ้าหรือเทวดาตนใดตนหนึ่ง ด้วยศีลนี้" ดังนี้, ศีลนี้ ชื่อว่า **ตัณหานิสิตศีล**. ศีลใด อันบุคคลทำให้เป็นไปด้วยสุทธิทิฏฐิ อย่างนี้ว่า "ความหมดจดจักมีได้ด้วยศีล" ดังนี้, ศีลนี้ ชื่อว่า **ทิฏฐินิสิตศีล**. ส่วน โลกุตตรศีล และโลกิยศีล ที่เป็นสัมภาระ

แห่งโลกุตตรศีลนั้น นั่นแหละ ใด, นี้ ชื่อว่า **อนิสิตศีล**. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นนิสิตศีลและอนิสิตศีล ตามประการดังกล่าวมานี้.

มหาฎีกา

ในคำว่า **คือนิสิตศีล และอนิสิตศีล** นี้ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า นิสัย ที่แปลว่า ที่อาศัย เป็นต้น ไว้ ก็เพื่อจะแสดงที่อาศัยอันได้อยู่

ในนิสัย ๒ อย่างนั้น ตัณหานั่นเอง ชื่อว่า ตัณหานิสัย เพราะบุคคลผู้เป็นตัณหาจริตพึงอาศัย ถึงทิฏฐินิสัย ก็พึงมีวิเคราะห์อย่างนั้นเหมือนกัน

ความว่า คนที่เป็นทิฏฐิจริต แม้เมื่อทิฏฐิจะไม่มีความละเว้นจากตัณหาก็ตาม ก็ย่อมเป็นผู้อาศัยทิฏฐิเป็นไป

ท่านกล่าวถึงเทวดา ผู้มีชื่อปรากฏว่า ท้าวจาตุมหาราชา, ท้าวสักกะ, ท้าวสุยามะ เป็นต้นไว้ด้วยคำว่า **เทพเจ้า** กล่าวถึงเทวดาผู้ไม่มีชื่อปรากฏไว้ด้วยคำว่า **เทวดาตนใดตนหนึ่ง**

ศีล อาศัยแล้วซึ่งตัณหานั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ตัณหานิสิตศีล** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ศีล อันตัณหาอาศัยแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ตัณหานิสิตศีล สำหรับอาจารย์เหล่านั้น คำว่า นิสัย ๒ อย่าง เป็นต้น ก็ย่อมผิด

คำว่า **ด้วยสุทธิทิฏฐิ** คือด้วยทิฏฐิที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “ความหมดจดจากสงสารจักมีได้อย่างนี้” ดังนี้ ได้แก่ สำคัญว่า เป็น โลกุตตรศีล

คำว่า **เป็นสัมภาระแห่งโลกุตตรศีลนั้น นั่นแหละ** คือ เป็นสัมภาระ ได้แก่ เป็นเหตุแห่งโลกุตตรศีลนั่นแหละ มีอรรถว่า เป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิวัฏฏะ

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะที่ ๕** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล อย่างนี้ คือศีลที่บุคคลสมาทานกระทำกำหนดกาลไว้ ชื่อว่า **กาลปริยันตศีล** (ศีลมีกาลที่กำหนดไว้เป็นที่สุด). ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิต ทำให้เป็นไปได้อย่างที่สมาทานนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **อาปาณโกฏิกศีล** (ศีลมีลมหายใจเป็นที่สุด).

มหาฎีกา

คำว่า **กระทำกำหนดกาล** คือ ทำการกำหนดไว้เกี่ยวกับกาล เช่นโดยนัยว่า "ตลอดคืนนี้ และตลอดวันนี้" ดังนี้ เป็นต้น

เพื่อจะแสดงว่า แม้ศีลที่บุคคลสมาทานโดยไม่ได้กระทำการกำหนดกาลไว้ ไม่ขาดไปเสียในระหว่าง ถึงจะเป็นไปได้ตลอดชีวิต ด้วยสามารถสัมปัตตวิรติ ก็หาชื่อว่า อาปาณโกฏิกศีล ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิต ทำให้เป็นไปได้อย่างที่สมาทานนั้นนั่นแหละ** ดังนี้ไว้ (คือต้องตั้งใจไว้ก่อนด้วยว่า จะรักษาไว้ตลอดชีวิต จึงจะเป็นอาปาณโกฏิกศีล)

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะที่ ๖** มีดังนี้. ศีลจัดว่ามี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็น สปริยันตศีล และอปริยันตศีล อย่างนี้ คือศีลมีที่สุดปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งลาภ ยศ ญาติ อวัยวะและชีวิต ชื่อว่า **สปริยันตศีล**. ที่ผิดตรงข้าม ชื่อว่า **อปริยันตศีล**. แม้ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า "**กตมนฺตํ สีลํ สปริยนฺตํ ฯเปฯ อิทํ ตํ สีลํ ลาภปริยนฺตํ**[๑] - ถามว่า ศีล มีที่สุดนั้นเป็นไฉน. ตอบว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดก็มี, ศีลมียศเป็นที่สุดก็มี, ศีลมีญาติเป็นที่สุดก็มี, ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดก็มี, ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดก็มี. ถามว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นไฉน. ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นการณ์ ย่อมก้าวล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้, ศีลนี้นั้น ชื่อว่ามีลาภเป็นที่สุด" ดังนี้ เป็นต้น. ศีลมีที่สุดแม้นอกนี้ บัณฑิตก็พึงขยายให้พิสดาร โดยอุบายนี้นั่นเทียว. แม้ในการวิสัชนาอปริยันตศีล ก็ได้กล่าวไว้ว่า "**กตมนฺตํ สีลํ น ลาภปริยนฺตํ ฯเปฯ อิทนฺตํ สีลํ น ลาภปริยนฺตํ**[๒]- ถามว่า ศีลที่ไม่ใช่ศีลมีลาภเป็นที่สุดเป็นไฉน. ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นการณ์ ก็ไม่ทำแม้ความคิดให้เกิดขึ้น เพื่ออันก้าวล่วงสิกขาบทตามที่ตนสมาทานไว้, เขานั้นจักก้าวล่วง (จริงๆ)

---

[๑] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๔

[๒] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๕

กระไรได้, ศีลนี้ นั้น ชื่อว่า ไม่ใช่ศีลมีลาภเป็นที่สุด แม้ศีลที่ไม่ใช่ศีลมีที่สุดนอกนี้ ก็พึงขยายให้พิสดารโดยอุบายนี้เหมือนกัน

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต** คือด้วยอำนาจการทำลาภและยศที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น, ด้วยอำนาจการรักษาไว้ และการทำให้เจริญซึ่งลาภและยศทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจการไม่ทำญาติ, อวัยวะและชีวิตให้พินาศไป

คำว่า **เขานั้นจักก้าวล่วงกระไรได้** ความว่า บุคคลใดไม่ยังแม้ความคิดเพื่อจะก้าวล่วง ข้อว่า เขานั้น จะก้าวล่วงด้วยกาย, ด้วยวาจาดังนี้ นี้ จะมีกระไรได้ คือย่อมมีไม่ได้ เพราะว่า ศัพท์ว่า "**กึ**" (ที่แปลว่า กระไร) เป็นไปในอรรถว่า ปฏิเสธ

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ทุกะที่ ๗** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๒ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นโลกิยศีล และโลกุตตรศีล อย่างนี้ คือศีลที่เป็นไปกับอาสวะทั้งหมด ชื่อว่า **โลกิยศีล**. ศีลที่มิได้เป็นไปกับอาสวะ ชื่อว่า **โลกุตตรศีล**. ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกิยศีล เป็นเหตุนำมาซึ่งภพวิเศษ และเป็นสัมภาระ(องค์ประกอบ)แห่งการสลัดออกจากภพ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "**วินโย สํวรตฺถาย ฯเปฯ ยทิทํ อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมกฺโข**"[๑]–วินัยเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สังวร, สังวรเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อวิปปฏิสาร, อวิปปฏิสารเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปราโมทย์, ปราโมทย์เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปีติ, ปีติเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ, ปัสสัทธิเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สุข, สุขเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ, สมาธิเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ, ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา, นิพพิทาเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ, วิราคะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ, วิมุตติเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ, วิมุตติญาณทัสสนะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน, คำพูดมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์, การปรึกษากันมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์, การนั่งใกล้กันมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์, การเงี่ยโสตลงสดับมี

---

[๑] วิ.ป. ๘/๓๔๔

สิ่งนี้เป็นประโยชน์ สิ่งนี้คืออันใดเล่า สิ่งนี้คือความหลุดพ้นแห่งจิตเพราะไม่ยึดมั่น" ดังนี้. โลกุตตรศีลเป็นเหตุนำมาซึ่งการสลัดออกจากภพ และเป็นภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ.

มหาฎีกา

ศีลที่หลั่งไหลออกไปเพราะอาสวะ มีกามาสวะ เป็นต้น โดยความเป็นอารมณ์ของอาสวะ เช่นกับบาดแผลที่มีเลือด, หนองไหลออก เพราะเหตุนั้น แม้จะมีหรือไม่มีการประกอบร่วมกันกับอาสวะก็ตาม ก็ชื่อว่า สาสวะ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับอาสวะ เป็นธรรมชาติมีในภูมิ ๓ (เว้นโลกุตตรภูมิ) เพราะเหตุนั้น จึงเป็นศีลที่นับเนื่องเข้าในภูมิ ๓ นั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ศีลที่เป็นไปกับอาสวะ ชื่อว่า โลกิยศีล** ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **ภพวิเศษ** ได้แก่ สัมปัตติภพ (ภพสมบัติ)

คำว่า **วินัย** คือ ปริยัติส่วนพระวินัย หรือว่า ได้แก่ สิกขาบททั้งหลาย อันมาแล้วในปริยัติส่วนพระวินัยนั้น

ชื่อว่า **ปราโมทย์** ได้แก่ ปีติอย่างอ่อน

ชื่อว่า **ยถาภูตญาณทัสสนะ** คือการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย หรือได้แก่ วิปัสสนาอย่างอ่อน อันมีการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้น เป็นที่ตั้ง

คำว่า **นิพพิทา** คือนิพพิทาญาณ ด้วยคำว่า นิพพิทา นั้น ท่านกล่าวถึงวิปัสสนาที่มีกำลัง

ชื่อว่า **วิราคะ** ได้แก่ มรรค

ชื่อว่า **วิมุตติ** ได้แก่ อรหัตตผล

ชื่อว่า **วิมุตติญาณทัสสนะ** ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ

ชื่อว่า **คำพูด** (กถา) ได้แก่ คำพูดเกี่ยวกับพระวินัย

ชื่อว่า **การปรึกษากัน** ได้แก่ การวิจารณ์พระวินัยกัน

คำว่า **การนั่งใกล้กัน** ได้แก่ อุปนิสัยปัจจัย กล่าวคือ ความเป็นไปสืบต่อกันแห่งเหตุและผลตามที่กล่าวแล้ว

ชื่อว่า **โลกุตตรศีล** ได้แก่ อาชีวัฏฐมกศีล อันสัมปยุตกับมรรคจิตและผลจิต ในศีลอันสัมปยุตกับมรรคจิตและผลจิตนั้น ศีลในมรรค นำมาซึ่งการสลัดออกไปจากภพ และเป็นภูมิของปัจจเวกขณญาณ ส่วนศีลในผล เป็นภูมิของปัจจเวกขณญาณอย่างเดียว

วิสุทธิมรรค

ในติกะ (ศีลหมวด ๓) ทั้งหลาย คำวินิจฉัยใน **ติกะแรก** มีดังนี้

ศีล จัดว่ามี ๓ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นศีลอย่างเลว ศีลอย่างปานกลาง และศีลอย่างประณีต อย่างนี้คือ ศีลที่บุคคลทำให้เป็นไปด้วยฉันทะ ด้วยจิต ด้วยวิริยะ หรือด้วยวิมังสาอย่างเลว ชื่อว่า **ศีลอย่างเลว**. ที่ทำให้เป็นไปด้วยฉันทะเป็นต้นที่เป็นอย่างปานกลาง ก็ชื่อว่า **ศีลอย่างปานกลาง**. ที่ทำให้เป็นไปด้วยฉันทะเป็นต้นที่ประณีต ก็ชื่อว่า **ศีลอย่างประณีต**. อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลสมาทานเพราะต้องการยศ ชื่อว่า ศีลอย่างเลว. ศีลที่บุคคลสมาทานเพราะต้องการผลของบุญ ชื่อว่า ศีลอย่างปานกลาง. ที่บุคคลสมาทานอาศัยอริยภาวะ ว่า “สิ่งนี้ เราควรทำทีเดียว” ดังนี้ ชื่อว่า ศีลอย่างประณีต. อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่มัวหมองเพราะเหตุทั้งหลายมีการยกตนข่มผู้อื่น เป็นต้น อย่างนี้ว่า “เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล แต่ว่าภิกษุอื่นเหล่านี้ เป็นคนทุศีล มีธรรมลามก” ดังนี้ ชื่อว่า ศีลอย่างเลว. โลกิยศีลที่ไม่มัวหมอง ชื่อว่าศีลอย่างปานกลาง. โลกุตตรศีล ชื่อว่า ศีลอย่างประณีต. อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลทำให้เป็นไป เพื่อประโยชน์แก่ภพและโภคะ ชื่อว่า ศีลอย่างเลว. ศีลที่ทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้นของตน ชื่อว่า ศีลอย่างปานกลาง. ปารมิตาศีลที่พระโพธิสัตว์ทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ชื่อว่า ศีลอย่างประณีต.

มหาฎีกา

ภาวะที่ธรรม มีฉันทะ เป็นต้น เป็นธรรมชาติที่เลว ก็เกี่ยวกับอธิมุติ (ความน้อมใจ) ที่เลว มีความเป็นธรรมชาติที่ประณีต ก็เกี่ยวกับอธิมุติที่ประณีต มีความเป็นธรรมชาติปานกลาง ก็เกี่ยวกับความเป็นอย่างกลางระหว่างอธิมุติทั้ง ๒ นั้น.

เหมือนอย่างว่า กรรมเป็นอันแตกต่างกันโดยประเภทแห่งกรรมเลว เป็นต้นได้ ก็เกี่ยวกับเหตุที่ประมวลมา (คือตัณหา) ฉันใด แม้ธรรมทั้งหลาย มีฉันทะ เป็นต้น มีอันแตกต่าง

กันโดยประเภทแห่งฉันทะที่เลว เป็นต้น ก็เกี่ยวกับอาการที่เป็นไปฉันนั้น พึงทราบว่า ก็อาการที่เป็นไปของธรรม มีฉันทะ เป็นต้น ย่อมมีตามความต่างกันแห่งอธิมุติ.

คำว่า **เพราะต้องการยศ** คือเพราะความยินดีในเกียรติ และชื่อเสียง หรือเพราะความต้องการบริวาร.

ชื่อว่า **อาศัยอริยภาวะ** ก็เพราะความรังเกียจต่อบาป โดยนัยว่า "คนเช่นเราพึงกระทำกรรมเช่นนี้ได้ไฉนเล่า?" ดังนี้.

คำว่า **โลกิยศีลที่ไม่มัวหมอง** คือไม่มัวหมอง เพราะอุปกิเลสทั้งหลาย มีการยกตนข่มผู้อื่นและอุปกิเลสอย่างอื่น.

คำว่า **เพื่อประโยชน์แก่ภพและโภคะ** คือเพื่อประโยชน์แก่ภพสมบัตินั่นเทียว และเพื่อประโยชน์แก่โภคะสมบัติ.

คำว่า **ศีลที่ทำให้เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้นของตน** ท่านกล่าวถึงศีลของพระสาวกโพธิสัตว์ และของพระปัจเจกโพธิสัตว์.

คำว่า **เพื่อประโยชน์แก่ความหลุดพ้นของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง** คือเพื่อประโยชน์แก่การเปลื้องสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ให้หลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการ คือสังสารวัฏ

ศีลของพระมหาโพธิสัตว์ ชื่อว่า **ปารมิตาศีล** ได้แก่ ความเป็นศีลบารมีที่เป็นความสะอาดและความประพฤติขูดเกลานิสัยอันถึงความสูงส่งยิ่ง ที่ได้ถือเอาแล้วด้วยความเป็นผู้ฉลาดในอุบายของการกระทำ ปรารภความตรัสรู้ที่ยิ่งใหญ่ที่เป็นไปควรต่อข้อกำหนด มีเทศะ, กาละ, สัตว์ เป็นต้น.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ติกะที่ ๒** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๓ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นอัตตาธิปไตยศีล เป็นต้น อย่างนี้ คือศีลที่บุคคลผู้ต้องการละความประพฤติที่ไม่สมควรแก่ตน มีตนเป็นที่เคารพ ทำให้เป็นไปเพราะความเคารพในตน ชื่อว่า **อัตตาธิปไตยศีล**. ศีลที่บุคคลผู้ต้องการหลีกเลี่ยงคำกล่าวหาของชาวโลก มีโลกเป็นที่เคารพ ทำให้เป็นไปเพราะความเคารพในชาวโลก ชื่อว่า **โลกาธิปไตยศีล**. ศีลที่บุคคลผู้ต้องการบูชาความยิ่งใหญ่ของพระธรรม มีพระธรรมเป็นที่เคารพ ทำให้เป็นไปเพราะความเคารพในพระธรรม ชื่อว่า **ธัมมาธิปไตยศีล**.

มหาฎีกา

บุคคลชื่อว่า “อัตตครุ” เพราะอรรถว่ามีตนนั่นเอง หนัก คือเป็นอธิบดี (แปลว่า เป็นใหญ่) ได้แก่ บุคคลผู้ยิ่งด้วยความละอาย ศีลที่มาแล้วโดยมีตนเป็นใหญ่ ชื่อว่า **อัตตาธิปไตยศีล**

บุคคลชื่อว่า “โลกาธิปตี” เพราะอรรถว่า มีโลกเป็นใหญ่ คือ หนัก ได้แก่ บุคลผู้ยิ่งด้วยโอตตัปปะ (ศีลที่มาแล้วโดยมีโลกเป็นใหญ่ ชื่อว่า **โลกาธิปไตยศีล**).

ชื่อว่า **ธัมมาธิปไตยศีล** ได้แก่ ศีลที่บุคคลผู้ใคร่จะบูชาความเป็นใหญ่ของพระธรรมทำให้เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ว่า “ชื่อว่า พระธรรมนี้ มีอานุภาพมาก เป็นความนำออกจากทุกข์ได้แน่นอน บุคคลจะพึงบูชาพระธรรมนั้นได้ ก็ด้วยการปฏิบัติเท่านั้น เพราะเหตุนั้น เราจักบูชาพระธรรมนั้น ด้วยความถึงพร้อมแห่งศีล” ดังนี้.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ติกะที่ ๓** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๓ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็น ปรามัฏฐศีล เป็นต้น อย่างนี้ คือศีลใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในบรรดาทุกะทั้งหลาย ว่า นิสิตศีล, ศีลนั้นชื่อว่า **ปรามัฏฐศีล** เพราะถูกตัณหาและทิฏฐิถือมั่น (หรือทำให้แปดเปื้อน). ศีลที่เป็นสัมภาระแห่งมรรคของปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชน และศีลที่สัมปยุตกับมรรคของพระเสขะทั้งหลาย ชื่อว่า **อปรามัฏฐศีล**. ศีลที่สัมปยุตกับผลของพระเสขะและพระอเสขะทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธศีล**.

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะที่ถูกตัณหาและทิฏฐิถือมั่น** คือ เพราะความที่ถูกตัณหาและทิฏฐิถือแล้วด้วยอำนาจของการทำให้เสื่อมเสียไป อธิบายว่า ตัณหาและทิฏฐิ เมื่อจะถือมั่นซึ่งศีลของบุคคลผู้เป็นไปอยู่โดยอาการอย่างนี้ว่า “อาศัยศีลของเราชื่อนี้ ความหมดจดจากสังสารวัฏจักมีได้” ดังนี้ ก็ย่อมยังศีลนั้นให้ถึงความเสื่อมเสียไป เพราะไม่กระทำความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่มรรค.

คำว่า **ของปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชน** คือในบรรดาปุถุชนทั้งหลาย เป็นของปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชน เพราะว่าปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชนเท่านั้น ที่เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลที่ดีงามทั้งหลายได้.

ชื่อว่า **อปรามัฏฐศีล** เพราะอรรถว่า ไม่ถูกกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นถือมั่น เพราะการข่ม และเพราะการตัดเสียได้ซึ่งกิเลสถือมั่นเหล่านั้น.

ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธศีล** เพราะการระงับ คือ เข้าไปสงบซึ่งความกระสับกระส่ายด้วยกิเลสนั้นๆ ได้.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ติกะที่ ๔** มีดังนี้ คือ ศีล จัดว่ามี ๓ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นวิสุทธศีล อวิสุทธศีล เป็นต้น อย่างนี้คือ ศีลใดที่ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติทำให้เต็ม หรือต้องอาบัติแล้วก็ทำกลับคืน (ปลงอาบัติ) อีก, ศีลนั้นชื่อว่า **วิสุทธศีล**. ศีลที่ยังไม่มีการทำกลับคืน แห่งภิกษุผู้ต้องอาบัติ ชื่อว่า **อวิสุทธศีล**. ศีลของภิกษุผู้มีความสงสัยในวัตถุก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอัชฌาจาร (ความประพฤติล่วงละเมิด) ก็ดี ชื่อว่า **เวมติกศีล**, ในเวมติกศีล ภิกษุอย่ากระทำความประพฤติละเมิดวัตถุ พึงบรรเทาความสงสัย ความผาสุกจักมีแก่เธอได้ก็โดยประการนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ทำกลับคืนอีก** ได้แก่ ทำกลับคืนได้แล้ว ตามสมควรแก่ธรรม โดยการแสดงอาบัติเพื่อการออกเสียได้ เพราะว่า ศีลนั้น จะเป็นอันกลับคืนเป็นปกติ ก็โดยประการที่ว่านี้เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ศีลนั้นชื่อว่า วิสุทธศีล** ดังนี้ไว้ ก็ด้วยคำว่า **ทำกลับคืนอีก** ดังนี้ นี้ พึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์เอาแม้ความตั้งใจไว้ว่า “เราจักไม่กระทำอย่างนี้อีก” ดังนี้ด้วย.

ศีลของภิกษุผู้สงสัย คือมีความสงสัยในวัตถุ โดยนัย เป็นต้นว่า “เนื้อหมีหรือหนอ, เนื้อสุกรหรือหนอ” ดังนี้ก็ดี, ในอาบัติโดยนัย เป็นต้นว่า “เป็นปาจิตตีย์หรือหนอ, เป็นทุกกฏหรือหนอ” ดังนี้ก็ดี หรือในอัชฌาจาร (แปลว่า ความประพฤติล่วงละเมิด) โดยนัยเป็นต้นว่า “เราล่วงละเมิดวัตถุนั้นแล้วหรือหนอ, เราไม่ได้ล่วงละเมิดหรือหนอ” ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เวมติกศีล** ความสงสัยนั่นเอง ชื่อว่า เวมติกะ ความว่า เมื่อเวมติกศีลนั้นจะมีก็ต่อเมื่อความสงสัยเกิดขึ้นแล้ว.

คำว่า **พึงบรรเทาความสงสัย** ความว่า พึงบรรเทาความสงสัย โดยการสอบสวนวัตถุนั้นด้วยตนเอง หรือไต่ถามภิกษุผู้ทรงพระวินัยทั้งหลาย ก็ถ้าวัตถุนั้นเป็นกัปปิยะ (สมควรตามพระพุทธานุญาต) ภิกษุผู้หมดความสงสัยก็ควรใช้สอยได้ ถ้าเป็นอกัปปิยะ (ไม่สมควรตามพระพุทธานุญาต) ก็ควรเว้นเสีย โดยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ความผาสุกจักมีแก่เธอได้ก็โดยประการนี้** ดังนี้.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **ติกะที่ ๕** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๓ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็น เสขศีล เป็นต้นอย่างนี้ คือ ศีลที่สัมปยุตกับอริยมรรค ๔ และกับสามัญญผล ๓ ชื่อว่า **เสขศีล**. ที่สัมปยุตกับอเสขผล ชื่อว่า **อเสขศีล**. ศีลที่เหลือชื่อว่า **เนวเสขานาเสขศีล** (ศีลที่ไม่ใช่เสขศีลและไม่ใช่อเสขศีล).

มหาฎีกา

ด้วยคำว่า **สัมปยุตกับอริยมรรค ๔** เป็นต้น ท่านกล่าวถึงศีลที่นับเนื่องในมรรคและผล คือสัมปยุตกับมรรคและผล อันว่า บัญญัติทั้งหลายที่เป็นไปในคำรวม (คือคำว่า “เสขศีล” เป็นต้น) ย่อมเป็นไป แม้ในคำย่อยๆ (คือคำว่า “สัมปยุตกับอริยมรรค ๔” เป็นต้น) ฉะนี้แล.

คำว่า **ศีลที่เหลือ** ได้แก่ โลกิยศีลทั้งหมด.

วิสุทธิมรรค

ส่วน ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค เพราะเหตุที่ในทางโลกแม้ปกติของสัตว์เหล่านั้นๆ เขาก็เรียกกันว่า ศีล ซึ่งเขาหมายเอากล่าวกันอย่างนี้ว่า “ผู้นี้เป็นสุขสีโล (มีปกติเป็นสุข), ผู้นี้เป็นทุกขสีโล (มีปกติเป็นทุกข์), ผู้นี้เป็นกลหสีโล (มีปกติทะเลาะ), ผู้นี้เป็นมัณฑนสีโล (มีปกติแต่งตัว)” เป็นต้น, เพราะฉะนั้น โดยปริยายนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวว่า ศีลมี ๓ อย่าง แม้โดยเกี่ยวกับเป็นกุศลศีล เป็นต้น อย่างนี้คือ “**ตีณิ สีลานิ กุสลสีลํ อกุสลสีลํ อพฺยากตสีลํ**[๑]

---

[๑] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๖

- ศีลมี ๓ อย่าง คือกุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีล" ดังนี้. ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีลไม่เสมอกับอาการ มีลักษณะ เป็นต้น ของศีลที่ประสงค์ในอรรถนี้ แม้สักอาการเดียว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าไม่ขอนำเข้าไปในศีลนิเทศนี้, เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบความที่ศีลนี้ มี ๓ อย่าง ตามนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้นเถิด.

มหาฎีกา

คำว่า **แม้ปกติ** คือ แม้ภาวะของตน

คำว่า **มีปกติเป็นสุข** คือ มีการอยู่ร่วมกันเป็นสุข

คำว่า **โดยปริยายนั้น** คือ โดยอรรถที่บอกถึงความหมายของคำว่าปกตินั้น

อัพยากตศีลบางอย่าง มีการสงเคราะห์เข้าได้เป็นบางส่วน โดยความเป็นศีลที่มุ่งหมายเอาในศีลนิเทศนี้ (เช่นสงเคราะห์เข้าในหมวด ๓ มี เสขศีล เป็นต้น, สงเคราะห์เข้าในหมวด ๒ มีโลกิยศีล เป็นต้น) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงเฉพาะภาวะที่อกุศลศีลเท่านั้น เป็นศีลที่ไม่สมควร จึงกล่าวคำว่า "**ตตฺถ อกุสลํ**" ดังนี้ เป็นต้นไว้.

จริงอย่างนั้น หมวด ๓ มี เสขศีล เป็นต้น ท่านได้ถือเอาไว้แล้วในศีลนิเทศนี้ เพราะเหตุนั้น จึงไม่ต้องนำเอาหมวด ๓ มี กุศลศีล เป็นต้น เข้าไปในศีลนิเทศนี้อีก (เพราะว่า เมื่อกล่าวถึงศีลหมวด ๓ มีเสขศีล เป็นต้น ซึ่งสามารถรวมเอาศีลที่สมควรไว้ได้ทั้งหมดแล้ว เมื่อจะห้ามเฉพาะศีลที่ไม่สมควร คือ อกุศลศีล ก็ไม่ควรนำเอากุศลติกะ เข้ามาพูด เพราะจะติดอกุศลศีล เข้ามาด้วย).

คำว่า **ตามนัยเท่าที่กล่าวแล้วเท่านั้น** ความว่า ภาวะที่ศีลนั้นมี ๓ อย่าง บัณฑิตพึงทราบตามนัยเท่าที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วเท่านั้น คือตามนัยที่กล่าวไว้เป็นหมวด ๓ จำนวน ๕ หมวด ได้แก่ หมวด ๓ มีหีนศีล เป็นต้น อย่าถือเอาหมวด ๓ มี กุศลศีล เป็นต้นเลย.

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาจตุกกะ (ศีลหมวด ๔) ทั้งหลาย คำวินิจฉัยในจตุกกะแรกมีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นหานภาคิยศีล เป็นต้น อย่างนี้คือ

ภิกษุรูปใดในพระศาสนานี้ คบหาแต่บรรดาคนทุศีล ไม่คบหาบรรดาท่านผู้มีศีล ไม่เห็น ไม่รับทราบโทษในการก้าวล่วงวัตถุ เป็นผู้มากด้วยมิจฉาสังกัปปะ ไม่รักษาอินทรีย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุผู้เห็นปานฉะนี้แล ย่อมเกิดเป็น **หานภาคิยศีล** (ศีลมีส่วนเสื่อม).

ส่วนภิกษุรูปใดในพระศาสนานี้ เป็นผู้พอใจด้วยศีลสมบัติ ไม่ทำความพอใจในการบำเพ็ญกรรมฐานให้เกิดขึ้น ศีลของภิกษุผู้ยินดีอยู่ด้วยคุณสักว่าศีล ไม่พยายามสืบต่อซึ่งคุณที่ยิ่งๆ ขึ้นไปนั้น จัดเป็น **ฐิติภาคิยศีล** (ศีลมีส่วนตั้งอยู่ได้). ส่วนภิกษุผู้มีศีลอันถึงพร้อมแล้วรูปใด ย่อมพยายามเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ ศีลของภิกษุรูปนี้ชื่อว่าเป็น **วิเสสภาคิยศีล** (ศีลมีส่วนแห่งคุณวิเศษ). ภิกษุรูปใด ไม่ยินดีอยู่ด้วยคุณสักว่าศีล ย่อมประกอบเนืองๆ ซึ่งนิพพิทา ศีลของภิกษุรูปนี้ ชื่อว่าเป็น **นิพเพธภาคิยศีล** (ศีลมีส่วนแทงทะลุสัจจะ).

มหาฎีกา

คำว่า ไม่เห็นโทษ **ในการก้าวล่วงวัตถุ** ความว่า ไม่เห็นโทษในการก้าวล่วง คือในการก้าวล่วงละเมิดวัตถุ ได้แก่ ที่ตั้งแห่งอาบัติ.

วิตกใหญ่ ๙ อย่าง มีกามสังกัปปะ เป็นต้น ชื่อว่า **มิจฉาสังกัปปะ**

จริงอยู่ เมื่อภิกษุรูปนั้น ไม่เข้าไปสู่ท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คบหาอยู่แต่บรรดาคนทุศีล เพราะเหตุนั้น นั่นเอง อาศัยการถึงทิฏฐานุคติ (คือถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง) ของเหล่าคนทุศีลนั้น จึงเป็นคนไม่เห็นโทษในการก้าวล่วงละเมิดบัญญัติ เพราะความเป็นผู้มากไปด้วยมิจฉาสัง-กัปปะ จึงไม่รักษาอินทรีย์ทั้งหลาย อันมีใจเป็นที่ ๖ ศีลจึงเป็นหานภาคิยศีล โดยส่วนเดียวเท่านั้น เป็นฐิติภาคิยศีลก็ยังไม่ได้เลย จะหาความเป็นวิเสสภาคิยศีลได้แต่ไหนเล่า?

คำว่า **เป็นผู้พอใจด้วยศีลสมบัติ** ความว่า เป็นผู้พอใจด้วยความบริบูรณ์แห่งศีล คือด้วยจตุปาริสุทธิศีล.

คำว่า **ไม่พยายามสืบต่อซึ่งคุณที่ยิ่งๆ ขึ้นไป** คือไม่พยายามเพื่อการบรรลุคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป จึงจัดเป็นฐิติภาคิยศีล เพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ด้วยว่าจะสืบสาวความที่ศีลเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิได้ ก็ต่อเมื่อภิกษุทำสมาธิให้สำเร็จได้แล้ว.

คำว่า **เพื่อประโยชน์แก่สมาธิ** คือเพื่อประโยชน์แก่ความตั้งมั่นแห่งจิตด้วยสามารถสมถะ.

คำว่า **ย่อมประกอบเนืองๆ ซึ่งนิพพิทา** ความว่า ย่อมประกอบวิปัสสนาเนืองๆ ท่านใช้ศัพท์ว่า นิพพิทา ก็เพื่อแสดงวิปัสสนาที่มีกำลัง เพราะศีลสำเร็จความเป็นนิพเพธภาคิยศีล ก็ด้วยคุณแม้ประมาณเท่านี้.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **จตุกกะที่ ๒** มีดังนี้. ศีล จัดว่ามี ๔ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นภิกขุศีล เป็นต้น อย่างนี้คือ สิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภภิกษุทั้งหลาย และเป็นสิกขาบทที่ภิกษุเหล่านั้นพึงรักษา เพราะเป็นบัญญัติ นี้ ชื่อว่า **ภิกขุศีล**. สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภภิกษุณีทั้งหลาย และเป็นสิกขาบทที่ภิกษุณีเหล่านั้นพึงรักษา เพราะเป็นบัญญัติ นี้ ชื่อว่า **ภิกขุนีศีล**. ศีล ๑๐ ข้อของพวกสามเณรและสามเณรีทั้งหลาย ชื่อว่า **อนุปสัมปันนศีล**. สิกขาบท ๕ โดยเกี่ยวกับเป็นนิจศีล (ศีลที่รักษาประจำ) ของพวกอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย หรือเมื่อมีอุตสาหะก็สิกขาบท ๑๐, สิกขาบท ๘ โดยเกี่ยวกับเป็นองค์อุโบสถ ศีลตามประการดังกล่าวมากระนี้ นี้ ชื่อว่า **คหัฏฐศีล**.

มหาฎีกา

ความว่า ชื่อว่า **สิกขาบทที่ภิกษุเหล่านั้นพึงรักษา** ได้แก่ สิกขาบทบางข้ออื่นๆ จากบัญญัติที่ไม่เป็นสาธารณะ

คำว่า **หรือ เมื่อมีอุตสาหะ** ความว่า เมื่อมีอุตสาหะที่จะขวนขวายรักษาศีล

คำว่า **สิกขาบท ๑๐** ท่านกล่าวถึงศีลที่พวกสามเณรทั้งหลาย พึงรักษากัน เช่นอย่างศีล ๑๐ ของบุคคลทั้งหลาย มีนายฆฏิการะ เป็นต้น

คำว่า **สิกขาบท ๘** ท่านรวมเอาสิกขาบท ข้องดเว้นจากการฟ้อน เป็นต้น, กับข้องดเว้นจากการทัดทรงดอกไม้ เป็นต้น ให้เป็นข้อเดียวกัน เว้นข้อสุดท้ายของทั้งหมดในสิกขาบท ๑๐ เสีย จึงเป็นสิกขาบท ๘ (คือในสิกขาบท ๑๐ รวมข้องดเว้นจากการฟ้อน, การขับ, การบรรเลง และการเห็นอันเป็นข้าศึก กับข้องดเว้นจากฐานะ คือการทัดทรง, การตกแต่ง การประดับด้วยดอกไม้ของหอมเครื่องลูบไล้ให้เป็นข้อเดียวกันเสีย และเว้นข้องดเว้นจากการรับเอาเงินและทองอันเป็นข้อสุดท้ายเสีย จึงเหลือ ๘ เรียกว่า สิกขาบท ๘).

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **จตุกกะที่ ๓** มีดังนี้. ศีลจัดว่ามี ๔ อย่างโดยเกี่ยวกับเป็นปกติศีลเป็นต้น อย่างนี้คือความไม่ก้าวล่วงศีลของพวกมนุษย์ทั้งหลายชาวอุตตรกุรุทวีป ชื่อว่า **ปกติศีล**. ข้อประพฤติอันเป็นมารยาทของตนของตน ประจำตระกูล ประเทศ และลัทธิ ชื่อว่า **อาจารศีล**. ศีลของมารดาพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "**ธมฺมตา เอสา อานนฺท ยทา โพธิสตฺโต มาตุกุจฺฉึ โอกฺกนฺโต โหติ น โพธิสตฺตมาตุ ปุริเสสุ มานสํ อุปฺปชฺชติ กามคุณูปสญฺหิตํ**[๑] – ดูกรอานนท์ ข้อนี้เป็นธรรมดา คือในเวลาที่พระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่ครรภ์พระมารดา จิตที่ประกอบด้วยกามคุณในบุรุษทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระมารดาพระโพธิสัตว์" ดังนี้ ชื่อว่า **ธัมมตาศีล**. ส่วนศีลในชาติทั้งหลายเหล่านั้นๆ ของสัตว์ผู้หมดจดทั้งหลาย มีพระมหากัสสปะเป็นต้น และศีลของพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า **ปุพพเหตุกศีล**.

มหาฎีกา

คำว่า **ความไม่ก้าวล่วงศีล** ได้แก่ ความไม่ก้าวล่วงศีล ๕

คำว่า **ปกติศีล** คือ ศีลตามสภาวะ ก็ศีลที่มีความเกิดขึ้นเป็นประจำในอุตตรกุรุทวีปนั้น ชื่อว่า เป็นศีลของชนชาวอุตตรกุรุทวีป.

คำว่า **ข้อประพฤติอันเป็นมารยาท** ได้แก่ ข้อประพฤติอันเป็นมารยาทในการไม่กระทำกรรมที่มีโทษนั้นๆ ที่บรรพบุรุษในตระกูล เป็นต้น ในที่นั้นๆ วางไว้ ก็ธรรมประจำตระกูล, ประเทศ และลัทธิ ท่านมุ่งหมายว่า เป็น **อาจารศีล**.

ในธรรมประจำตระกูล เป็นต้น นั้น ว่าถึงธรรมประจำตระกูลก่อน ได้แก่ การไม่ดื่มน้ำเมาแห่งตระกูลทั้งหลาย มีตระกูลพราหมณ์ เป็นต้น

ธรรมประจำประเทศ ได้แก่ ความไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น ของชาวชนบทบางพวก

ธรรมประจำลัทธิ ได้แก่ พรตที่ประพฤติประจำ และพรตที่ประพฤติตามกาลของพวกเดียรถีย์ ก็ความเห็นของพวกเดียรถีย์ทั้งหลาย ท่านเรียกว่า ปาสัณฑะ (ที่แปลว่า ลัทธิในที่นี้) เพราะอรรถว่า ขว้างไป คือไปด้วยบ่วงคือทิฏฐิ ด้วยบ่วงคือตัณหา, หรือเพราะอรรถว่า ขว้าง

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๒๒๗-๘

ไปซึ่งบ่วง คือเครื่องผูกมัดแห่งวินัยของพระอริยเจ้า

จากคำพูด (ที่มีมาในทีฆนิกาย มหาวรรค) ว่า มารดาของพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีศีลอยู่โดยปกติ เพราะเหตุนั้น ศีลในสิกขาบท ๕ ของมารดาพระโพธิสัตว์จัดว่าเป็นศีลบริบูรณ์ทีเดียว ก็ศีลนี้ เป็นศีลที่ถึงความสูงส่ง ไม่มัวหมองไป แม้เพราะเหตุสักว่าความคิด (ที่ประกอบกับกาม) เกิดขึ้นในบุรุษ แม้ว่าเป็นบิดาของพระโพธิสัตว์ ท่านเรียกว่า **ธัมมตาศีล**.

คำว่า **จิตที่ประกอบด้วยกามคุณ** ได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยความยินดีในส่วนของกามทั้งหลาย คือเกี่ยวข้องกับความยินดีในกาม.

คำว่า **ธัมมตาศีล** ได้แก่ ศีลที่มาแล้วโดยธรรมดา คือ โดยนิยามแห่งเหตุ เป็นศีลที่ถึงความขูดเกลากิเลสอย่างยิ่งโดยสภาวะของตนนั่นเอง ย่อมมีแก่มารดาของพระโพธิสัตว์ก็ด้วยเดชแห่งศีล, ด้วยอานุภาพแห่งคุณของพระมหาโพธิสัตว์ ผู้ถึงความสูงส่งยิ่งด้วยศีลบารมีซึ่งกำลังอยู่ในครรภ์.

คำว่า **ของสัตว์ผู้หมดจดทั้งหลาย มีพระมหากัสสปะ เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า เป็นต้น ท่านสงเคราะห์เอาท่านผู้หมดจดอื่นทั้งหลาย มีพระภัททเถระ เป็นต้น ทราบว่า ท่านทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ดีมาแล้วตลอดกาลนานทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ของสัตว์ผู้หมดจดทั้งหลาย** ดังนี้ไว้.

คำว่า **ในชาติทั้งหลายเหล่านั้น ๆ** คือในชาติที่เป็นพระราชาผู้มีศีล เป็นพระยากระบือผู้มีศีล เป็นต้น ศีลนี้ ชื่อว่า **ปุพพเหตุกศีล** เพราะอรรถว่า มีคุณที่สำเร็จแล้วในชาติก่อนเป็นเหตุ.

อนึ่ง พึงทราบว่า ศีลมีปกติศีล เป็นต้นนี้ มีความไม่ก้าวล่วง โดยเว้นจากการสมาทานสงเคราะห์เข้าในสัมปัตตวิรติ.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยใน **จตุกกะที่ ๔** มีดังนี้. ศีลที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า “**อิธ ภิกฺขุ ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ ฯเปฯ สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ** [๑] - ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้

---

[๑] ที. สี. ๙/๘๒

สำรวมด้วยปาติโมกขสังวรอยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายมาตรว่าเล็กน้อย ย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนี้ใด นี้ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรศีล**.

มหาฎีกา

คำว่า **ภิกษุ** เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ทำปาติโมกขสังวรศีลนั้นให้บริบูรณ์

คำว่า **ในพระศาสนานี้** เป็นคำแสดงถึงศาสนาอันเป็นที่อาศัยของตน แห่งบุคคลผู้ทำศีลที่กำลังกล่าวถึงอยู่ให้บริบูรณ์ และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นในศาสนาอื่น สมจริงตามพระดำรัสที่ตรัสไว้ (ใน ม. มู. ๑๒/๑๒๘) ว่า

"ดูกร ภิกษุ ทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิของศาสดาอื่นว่างเปล่าจากสมณะทั้งหลาย" ดังนี้

คำว่า **เป็นผู้สำรวมด้วยปาติโมกขสังวร** นี้ เป็นคำแสดงถึงภาวะที่ภิกษุนั้นตั้งมั่นอยู่ในศีลปาติโมกข์

คำว่า **วิหรติ** ที่แปลว่า "**อยู่**" เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยวิหารธรรมที่เหมาะสมต่อความสำรวมในศีลปาติโมกข์ของภิกษุรูปนั้น

คำว่า **ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ** เป็นคำแสดงถึงธรรมอันเป็นอุปการะต่อปาติโมกขสังวรศีล และต่อคุณชั้นสูงทั้งหลายที่ภิกษุพึงบรรลุ

คำว่า **มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายมาตรว่าเล็กน้อย** นี้ เป็นคำแสดงถึงความไม่คลาดเคลื่อนไปจากพระปาติโมกข์

คำว่า **ย่อมสมาทาน** เป็นคำแสดงถึงการถือเอาสิกขาบททั้งหลายอย่างไม่มีเหลือ

คำว่า **ศึกษา** เป็นคำแสดงถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยสิกขา

คำว่า **ในสิกขาบททั้งหลาย** เป็นคำแสดงถึงธรรมที่ควรศึกษา ก็คำใดที่ควรกล่าวในเรื่องปาติโมกขสังวร คำนั้นจะมีแจ้งต่อไปข้างหน้า

วิสุทธิมรรค

ส่วนศีลที่ตรัสไว้ว่า "**โส รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ ฯเปฯ มนินฺทฺริเย สํวรํ**

อาปชฺชติ[๑]- ภิกษุนั้น เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ย่อมไม่เป็นผู้ถือเอานิมิต ไม่เป็นผู้ถือเอาอนุพยัญชนะ อกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า คืออภิชฌาและโทมนัส พึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์นี้ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดอยู่, เธอย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์นั้น, ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ย่อมถึงซึ่งความสำรวมในจักขุนทรีย์. ฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว ฯลฯ ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมด้วยใจแล้ว ย่อมไม่เป็นผู้ถือเอานิมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ ฯลฯ ย่อมถึงซึ่งความสำรวมในมนินทรีย์" ดังนี้ ใด, นี้ ชื่อว่า **อินทริยสังวรศีล**.

มหาฎีกา

คำว่า **ภิกษุนั้น** ได้แก่ ภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้วในปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล ควรต่อภิกษุผู้เป็นเช่นใด ด้วยคำว่า "ภิกษุนั้น" พระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึง ภิกษุผู้เป็นเช่นนั้น (คือภิกษุผู้ตั้งมั่นแล้วในปาติโมกขสังวรศีลนั่นแหละ).

ความสำรวมนั้น จะมีด้วยธรรมใด ก็ทรงแสดงถึงธรรมนั้นไว้ด้วยคำว่า **จกฺขุนา** (แปลว่า ด้วยจักษุ)

คำว่า **ไม่เป็นผู้ถือเอานิมิต ไม่เป็นผู้ถือเอาอนุพยัญชนะ** ทรงแสดงถึงอุบายของการสำรวม

คำว่า **อกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า คืออภิชฌาและโทมนัส พึงไหลไปตาม ฯลฯ เพราะเหตุที่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดอยู่** ทรงแสดงถึง ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสังวร และโทษในธรรมเหล่านั้น

คำว่า **ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวม** ทรงแสดงถึงภาวะที่สติเป็นธรรมที่ภิกษุพึงตั้งขึ้นให้ได้ก่อนทีเดียว

คำว่า **ย่อมรักษาจักขุนทรีย์** ทรงแสดงว่า การทำสติให้ตั้งขึ้นนั่นเอง เป็นการรักษาจักขุนทรีย์

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๑๕

คำว่า **ย่อมถึงซึ่งความสำรวมในจักขุนทรีย์** ทรงแสดงว่า สติที่เป็นอย่างนั้นนั่นเอง ชื่อว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์นี้.

วิสุทธิมรรค

ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นความก้าวล่วงสิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ และโดยเกี่ยวกับบาปธรรมทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า "กุหนา(หลอกลวง) ลปนา (พูดยกยอ) เนมิตติกตา (ความเป็นผู้ทำนิมิต) นิปเปสิกตา (ความเป็นผู้พูดบีบบังคับ พูดข่มขู่) ลาเภน ลาภัง นิชิคิงสนตา (ความปรารถนาจะใช้ลาภนำเอาลาภไป, แลกเปลี่ยนลาภ)" ดังนี้ เป็นต้น นี้ ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิศีล**.

มหาฎีกา

คำว่า **สิกขาบท ๖** ได้แก่ สิกขาบทที่เกี่ยวข้องกับอาบัติ มีปาราชิกเป็นต้น ๖ ประการ ที่มาแล้ว (ใน วิ. ปริวาร. ๘/๒๕๔) โดยนัยว่า

"เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุจึงกล่าวอวดอุตริมนุสสธรรม ที่ไม่มีอยู่ ที่ยังไม่เกิดขึ้น" ดังนี้ เป็นต้น

คำพูดที่อาศัยเรื่องโกหก ทำให้เขาหลง ๓ อย่าง มีการพูดเลียบเคียง เป็นต้น ชื่อว่า **กุหนา** แปลว่า พูดหลอกลวง

การกล่าวยกตนเอง หรือทายกผู้ถวายปัจจัยขึ้น โดยประการที่เขาจะให้ของบางอย่าง ชื่อว่า **ลปนา** (พูดยกยอ)

กายกรรมและวจีกรรมที่ทำเครื่องหมายรู้ให้เกิดขึ้น เพื่อให้เขาถวายปัจจัย ท่านเรียกว่า **นิมิต** ภิกษุใดย่อมประพฤติด้วยนิมิตนั้น หรือว่า ย่อมกระทำนิมิตนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า เนมิตติโก (แปลว่า ผู้ประพฤติด้วยนิมิต).

ภิกษุชื่อว่า นิปเปสะ แปลว่า ผู้พูดบีบบังคับ เพราะอรรถว่า บีบบังคับด้วยคำหยาบมีการด่า เป็นต้น ต่อผู้อื่น เพื่อประโยชน์แก่ลาภ ดุจบีบบดเครื่องจุณณ์ทั้งหลาย มีของหอมเป็นต้น ฉะนั้น นิปเปสะ นั่นเอง เป็น นิปเปสิกะ ภาวะแห่งภิกษุผู้ชื่อว่า นิปเปสิกะ ชื่อว่า **นิปเปสิกตา** (แปลว่า ความเป็นผู้ถูกบีบบังคับ).

การแสวงหาลาภจากผู้อื่นด้วยลาภที่ตนได้แล้ว เพราะความเป็นคนมักมาก ชื่อว่า **ลาเภน ลาภัง นิชิคิงสนตา** (แปลว่า ความปรารถนาจะอาศัยลาภนำลาภไป, คือแลกเปลี่ยน)

คำว่า **โดยเกี่ยวกับบาปธรรมทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า...เป็นต้น** ด้วย อาทิศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น ท่านสงเคราะห์เอาความเป็นผู้พูดประจบ ความเป็นผู้ใคร่ทำตัวต่ำ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

การใช้สอยปัจจัย ๔ ที่บริสุทธิ์เพราะการพิจารณา ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "**ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ, ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย** [๑]- ภิกษุ พิจารณาจีวรโดยถูกทางแล้วจึงเสพ เพียงเพื่อป้องกันความหนาว" ดังนี้ เป็นต้น นี้ชื่อว่า **ปัจจยสันนิสิตศีล**.

มหาฎีกา

บริสุทธิ์ คือ ไม่มัวหมองเพราะการพิจารณา คือเพราะปัจจเวกขณ์ ชื่อว่า **บริสุทธิ์เพราะการพิจารณา**

ภิกษุ ย่อมใช้สอยปัจจัย ๔ ด้วยธรรมนั้น เหตุนั้นธรรมนั้นชื่อว่า จตุปจฺจยปริโภโค แปลว่า **เครื่องใช้สอยปัจจัย ๔** ได้แก่ เจตนาที่ไม่มีโทษที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๒๖

ปาติโมกขสังวรศีล

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นวินิจฉัยกถา พร้อมกับคำพรรณนา (คำอธิบาย) ไปตามลำดับบท จำเดิมแต่ต้น ในศีล ๔ อย่างมีปาติโมกขสังวรศีล เป็นต้น นั้น บทว่า **อิธ** แปลว่า ในพระศาสนานี้. คำว่า **ภิกษุ** ได้แก่ กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาผู้ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะความที่มีการเห็นภัยในสังสารวัฏ หรือเพราะความเป็นผู้ทรงผ้าฉีก เป็นต้น. ในคำว่า **เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร** นี้ มีความว่า สิกขาบทศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์. เป็นความจริงว่าบุคคลใด ย่อมคุ้มครอง คือย่อมรักษาสิกขาบทศีลนั้น สิกขาบทศีลนั้นก็ย่อมทำบุคคลนั้นให้พ้น คือเปลื้องจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ในอบาย เป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกสิกขาบทศีลนั้นว่า **ปาติโมกข์**. เครื่องป้องกันชื่อว่า **สังวร**, คำว่า สังวร นี้ เป็นชื่อของความไม่ก้าวล่วงทางกายและทางวาจา. สังวรคือปาติโมกข์ ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** ภิกษุผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวรนั้น ชื่อว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต**, ความว่า เป็นผู้เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว. บทว่า **วิหรติ** (อยู่) คือเป็น ไปอยู่.

มหาฎีกา

คำว่า **จำเดิมแต่ต้น** คือจากเทศนาตั้งแต่ต้นที่มาแล้วโดยคำว่า **ภิกษุในพระศาสนานี้** ดังนี้

บทว่า **วินิจฉัยกถา** ได้แก่ คำพูดอันนำมาซึ่งการวินิจฉัย โดยการย่ำยีความสงสัยในที่นั้นเสียได้

เพราะความหมายแรก (ของคำว่า ภิกษุ ที่ว่าเป็นผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ) เป็นสาธารณะด้วยคนทั้งปวง ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายอันเป็นปริยาย เฉพาะสำหรับบรรพชิต ซึ่งไม่สาธารณะ (ด้วยคนทั้งปวง) จึงกล่าวว่า **หรือเพราะความที่เป็นผู้ทรงผ้าฉีก** ดังนี้ไว้ ก็โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ เป็นอันท่านอาจารย์แสดงความเป็นผู้เหมาะสมต่อปาติโมกขสังวรที่บริบูรณ์ของภิกษุนั้นไว้

อนึ่ง ภาวะที่มีการทรงผ้าฉีก เป็นต้น ย่อมมีได้แก่คนขัดสน ผู้ซึ่งคนทั้งหลายข่มได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะทำภิกษุให้พิเศษไปกว่าคนขัดสนนั้น จึงกล่าวว่า **ผู้บวชด้วยศรัทธา**, กล่าวคำว่า **กุลบุตร** เพื่อแสดงถึงความเป็นผู้เหมาะสมต่อการปฏิบัติ อาจารกุลบุตร (กุลบุตรโดยความประพฤติดี) ก็ดี ชาติกุลบุตร (กุลบุตรโดยชาติตระกูล) ก็ดี ชื่อว่า กุลบุตร เพราะอรรถว่า อาจที่จะปฏิบัติได้.

คำว่า **สิกขาบทศีล** ได้แก่ ศีลที่ทรงบัญญัติไว้เกี่ยวกับสิกขาบทอันมีประเภทเป็นจาริตตศีล และวาริตตศีล

คำว่า **บุคคลใด** เป็นการแจกแสดงที่ไม่กำหนดแน่นอน ได้แก่ บุคคลใดบุคคลหนึ่ง

คำว่า **สิกขาบทศีลนั้น** ได้แก่ ศีลที่นับเนื่องในพระวินัย

ชื่อว่า **ย่อมทำบุคคลนั้นให้พ้น** ก็โดยความเป็นเหตุกระทำร่วมกัน

ชื่อว่า **ทุกข์ในอบาย** ก็เพราะอรรถว่า เป็นทุกข์มีในอบายภูมิ ด้วยอาทิศัพท์ ที่แปลว่า เป็นต้น ท่านรวมเอาสังสารทุกข์อื่นจากทุกข์ในอบายนั้นทั้งหมดไว้

ชื่อว่า **เครื่องป้องกัน** ได้แก่ เครื่องปิดกั้น กายทวาร และวจีทวาร กายทวารและวจีทวารเหล่านั้น เป็นอันสำรวมได้ คือปิดกั้นได้ ด้วยอาศัยธรรมใด ธรรมนั้น ชื่อว่า **สังวร** (ธรรมเป็นเครื่องปิดกั้น) แต่เพราะเหตุที่อธิบายได้ว่า สังวรนั้น ได้แก่ ความไม่ก้าวล่วงกองอาบัติ ๗ เป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวล่วง เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **สังวร นี้เป็นชื่อของความไม่ก้าวล่วงทางกายและทางวาจา** ดังนี้ไว้.

คำว่า **ผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร** ความว่า เป็นผู้มีกายทวารและวจีทวารอันปิดกั้นแล้วด้วยปาติโมกขสังวร ก็เพราะภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นย่อมเป็นผู้ได้ชื่อว่า เข้าถึงปาติโมกขสังวรนั้น และได้ชื่อว่า พร้อมเพรียงด้วยปาติโมกขสังวรนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว** ดังนี้ไว้ ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ความหมายของคำว่า **ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ** บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีนั่นเทียว ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า –

“**อาจารโคจรสมฺปนฺโนติ อตฺถิ อาจาโร ฯเปฯ อาจารโคจรสมฺปนฺโน**[๑] - คำว่า “ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ” ความว่า อาจาระมีอยู่, อนาจาระก็มีอยู่

ในอาจาระและอนาจาระนั้น ถามว่า **อนาจาระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่ ความก้าวล่วงทางกาย ความก้าวล่วงทางวาจา ความก้าวล่วงทั้งทางกายทั้งทางวาจา, นี้ เรียกว่า อนาจาระ. ความทุศีลทั้งหมดชื่อว่าอนาจาระ. ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน ไม้ชำระฟันบ้าง ด้วยความเป็นคนประจบบ้าง ด้วยความเป็นผู้มีคำพูดดุจแกงถั่วบ้าง ด้วยงานเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยงานรับส่งข่าวสารบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีวะอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี้เรียกว่า อนาจาระ

ในอาจาระและอนาจาระ นั้น ถามว่า **อาจาระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่ ความไม่ก้าวล่วงทางกาย ความไม่ก้าวล่วงทางวาจา ความไม่ก้าวล่วงทั้งทางกายทั้งทางวาจา, นี้ เรียกว่า อาจาระ. ศีลสังวรแม้ทั้งหมดชื่อว่า อาจาระ ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน ไม้ชำระฟันบ้าง ด้วยความเป็นคนประจบบ้าง ด้วยความเป็นผู้มีคำพูดดุจแกงถั่วบ้าง ด้วยงานเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยงานรับส่งข่าวสารบ้าง หรือไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีวะอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี้ เรียกว่า อาจาระ

มหาฎีกา

คำว่า **ในพระบาลี** คือในพระบาลีฌานวิภังค์ ในพระบาลีฌานวิภังค์นั้น พระผู้มีพระภาคเพื่อจะทรงแสดง อาจาระของสมณะ และโคจระของสมณะ ตามความเป็นจริง จึงตรัสคำว่า **ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ** ดังนี้ไว้

เหมือนอย่างว่า บุคคล เมื่อจะบอกทาง พึงบอกทางที่เขาพึงถือเอาให้มีทางที่ต้องเว้นไว้ข้างต้นว่า “ขอท่านจงละทางซ้ายเสีย แล้วจงถือเอาทางขวาเถิด” ดังนี้ ฉันใด หรือเหมือนอย่างว่า การจัดแจงแต่งตัวด้วยดอกไม้ของหอมเครื่องลูบไล้ ย่อมเป็นกิจที่สมควรต่อบุคคล

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๐–๔๒

ผู้ได้ขจัดความหมักหมมอันเกิดจากเหงื่อไคล ด้วยการอาบน้ำพร้อมทั้งสระเกล้าแล้ว ฉันใด ความประกอบพร้อมในกัลยาณธรรม ก็ย่อมเป็นกิจที่สมควรต่อภิกษุผู้ละบาปธรรมได้แล้ว ฉันนั้น เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาค ครั้นยกคำทั้ง ๒ ว่า “อาจาระมีอยู่ อนาจาระมีอยู่” ดังนี้ ขึ้นแสดงแล้ว ทรงประสงค์จะจำแนกอนาจาระ (ซึ่งควรเว้น) ก่อน จึงตรัสคำว่า “ใน อาจาระ และอนาจาระทั้ง ๒ นั้น ถามว่า อนาจาระ เป็นไฉน?” ดังนี้ เป็นต้นไว้.

ในคำทั้งหลาย เหล่านั้น กายทุจริต ๓ อย่าง ชื่อว่า **ความก้าวล่วงทางกาย** วจีทุจริต ๔ อย่าง ชื่อว่า **ความก้าวล่วงทางวาจา** ทุจริตทั้งสอง ชื่อว่า **ความก้าวล่วงทั้งทางกายทั้งทางวาจา** โดยประการที่ว่านี้ จึงเป็นอันทรงแสดงถึงความก้าวล่วงอาชีวัฏฐมกศีล บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดง อนาจาระทางใจ ครั้นตรัสว่า **ความทุศีลทั้งหมด ชื่อว่า อนาจาระ** ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงถึงความประพฤติต่อไปนี้ว่า เป็นส่วนหนึ่งในอนาจาระทางใจนั้น จึงตรัสคำว่า **ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้** ดังนี้เป็นต้นไว้

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ด้วยการให้ไม้ไผ่** ความว่า ด้วยการให้ไม้ไผ่ เพราะต้องการที่จะทำปัจจัยให้เกิดขึ้น แม้ในบทว่า **ด้วยการให้ใบไม้** เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ คำว่า **ไม้ไผ่** ได้แก่ ไม้ไผ่ท่อนใดท่อนหนึ่ง ที่คนทั้งหลาย นำมาใช้เป็นประโยชน์ได้

ชื่อว่า **ใบไม้** ได้แก่ ใบไม้ที่ใช้ประโยชน์ในการอบกลิ่นให้แก่เครื่องบริโภคที่อาศัยกลิ่นทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ใบตาล ใบมะพร้าว เป็นต้น

ชื่อว่า **ดอกไม้** ได้แก่ ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่คนทั้งหลายนำมาใช้ประโยชน์ได้ ถึง **ผลไม้** ก็อย่างนั้นเหมือนกัน

คำว่า **เครื่องสนาน** ได้แก่ เครื่องจุณณ์ ที่ใช้ในการอาบน้ำ มีจุณณฑริก เป็นต้น แม้ผงดินทั้งหลายก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในคำว่า เครื่องสนานนั่นเอง

ชื่อว่า **ไม้ชำระฟัน** ได้แก่ ไม้แต่งฟัน เพื่อการชำระปากให้สะอาด

ชื่อว่า **ความเป็นคนประจบ** ได้แก่ การตั้งตนเข้าไว้ในฐานะต่ำ ราวกะว่าเป็นทาสเขา รับรองคำพูดที่กล่าวผิดๆ ของผู้อื่น แล้วพูดยกย่องเขา เพราะความใคร่จะให้เป็นที่รัก

คำว่า **ความเป็นผู้มีคำพูดดุจแกงถั่ว** คือความเป็นผู้เสมอด้วยแกงถั่ว ได้แก่ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยคำพูดเหลาะแหละ เหมือนอย่างว่าในแกงถั่วที่เขาต้มอยู่ ถั่วจำนวนมากสุก

จำนวนน้อยไม่สุกฉันใด ในภิกษุผู้สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยคำพูดเหลาะแหละ ย่อมมีคำพูดที่ไม่จริงเสียมาก มีคำพูดที่เป็นจริงเพียงเล็กน้อย ฉันนั้น.

ชื่อว่า **พี่เลี้ยงเด็ก** คือผู้ดูแลเหล่าเด็กๆ ของคนเหล่าอื่น การกระทำของพี่เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า **งานเลี้ยงเด็ก** คำว่า งานเลี้ยงเด็กนี้ เป็นชื่อของการดูแลเด็กในสกุล ด้วยกิจมีการแต่งตัวให้ เป็นต้น

การนำสาส์นแจ้ง และสาส์นตอบรับของพวกคฤหัสถ์เหล่านั้นๆ ไปในระหว่างสถานที่ทั้งหลาย มีระหว่างบ้าน ระหว่างประเทศ เป็นต้น ชื่อว่า **งานรับส่งข่าวสาร**

คำว่า **ด้วยมิจฉาอาชีวะอื่น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง** คือด้วยมิจฉาอาชีวะอื่นๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง แห่งบรรดามิจฉาอาชีวะมีการให้ไม้ไผ่ เป็นต้น เหล่านั้น หรือว่าแห่งบรรดามิจฉาอาชีวะมีการรักษาโรค, รักษาเรือนสมบัติ, การแลกเปลี่ยนสิ่งของ, ความปรารถนาต่อปัจจัย ที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ และที่เกิดขึ้นแก่เจดีย์ เป็นต้น ของภิกษุผู้เลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีวะทั้งหลาย

คำว่า **ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ** คือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงติเตียน, ทรงห้าม

คำว่า **ด้วยมิจฉาอาชีวะ** คือ ไม่ใช่ด้วยสัมมาอาชีวะ

คำว่า **นี้เรียกว่า อนาจาระ** ความว่า นี้ทั้งหมดท่านกล่าวว่า อนาจาระ

คำแสดงไข อาจาระ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงข้ามต่อ อนาจาระ ที่กล่าวแล้ว

วิสุทธิมรรค

คำว่า “โคจระ” ความว่า โคจระมีอยู่ อโคจระก็มีอยู่

ในโคจระและอโคจระนั้น ถามว่า **อโคจระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร บ้าง เป็นผู้มีหญิงหม้าย สาวทึนทึก กุมารี บัณเฑาะก์ (กะเทย) ภิกษุณี โรงสุรา เป็นโคจร บ้าง, เป็นผู้คลุกคลีอยู่ด้วยการคลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์อันไม่อนุโลม คือกับพวกพระราชา กับพวกราชมหาอำมาตย์ กับพวกเดียรถีย์ กับพวกสาวกของเดียรถีย์, ก็หรือว่าตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ที่ด่าและบริภาษ ที่ใคร่ความหายนะ ที่ใคร่ความไม่เกื้อกูล ที่ใคร่ความไม่ผาสุก ที่ใคร่ความไม่เกษมจากโยคะ แก่ภิกษุ

ทั้งหลาย แก่ภิกษุณีทั้งหลาย แก่อุบาสกทั้งหลาย แก่อุบาสิกาทั้งหลาย เหล่านั้นใด, เธอย่อมเสพ ย่อมคบหา ย่อมนั่งใกล้ตระกูลทั้งหลายเห็นปานนั้น นี้ เรียกว่า อโคจระ.

ในโคจระและอโคจระนั้น ถามว่า **โคจระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ฯลฯ ไม่เป็นผู้มีโรงสุราเป็นโคจร ไม่เป็นผู้คลุกคลีอยู่ด้วยการคลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์อันไม่อนุโลม คือกับพวกพระราชา ฯลฯ กับพวกสาวกของเดียรถีย์, ก็หรือว่าตระกูลทั้งหลายที่มีศรัทธา ที่เลื่อมใส เป็นดุจบ่อน้ำ สว่างไสวด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ มีลมจากลมแห่งฤาษีพัดกระทบ ที่ใคร่ประโยชน์ ฯลฯ ที่ใคร่ความเกษมจากโยคะแก่ภิกษุทั้งหลาย แก่ภิกษุณีทั้งหลาย แก่อุบาสกทั้งหลาย แก่อุบาสิกาทั้งหลาย เหล่านั้นใด, เธอย่อมเสพ ย่อมคบหา ย่อมนั่งใกล้ตระกูลทั้งหลายเห็นปานนั้น นี้เรียกว่า โคจระ ภิกษุเป็นผู้ไปถึงแล้ว ไปถึงพร้อมแล้ว มาถึงแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยอาจาระและโคจระ ดังนี้.

มหาฎีกา

แม้ในคำแสดงไขถึงโคจระ เหตุในการกล่าวถึงอโคจระก่อน บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนก่อน

คำว่า **โคจระ** ได้แก่ ฐานะ (สถานที่ก็ได้ บุคคลก็ได้) ที่ภิกษุควรเข้าไป เพื่อประโยชน์แก่ปัจจัยทั้งหลาย มีบิณฑบาต เป็นต้น

ฐานะที่ไม่ควรเข้าไป ชื่อว่า **อโคจระ**

หญิงแพศยาเป็นโคจรมีอยู่แก่ภิกษุรูปนั้น เหตุนั้นภิกษุนั้นชื่อว่า **มีหญิงแพศยาเป็นโคจร** ความว่า เป็นฐานะที่ภิกษุพึงเข้าไปด้วยอำนาจความคุ้นเคยกันฉันมิตร หญิงผู้เลี้ยงชีวิตด้วยรูป ชื่อว่า **หญิงแพศยา** หญิงแพศยานั้น ภิกษุไม่ควรเข้าไป เกี่ยวกับการติดต่อคุ้นเคยกันฉันมิตร เพราะกระทำอันตรายแก่ความเป็นสมณะได้ โดยเป็นเหตุแห่งการที่ใครๆ ตำหนิได้ ถึงแม้เธอเป็นผู้อาศัยความบริสุทธิ์ใจก็ตาม เพราะเหตุนั้น เกี่ยวกับการเข้าไปรับทักขิณาทาน ภิกษุพึงยังสติให้ตั้งขึ้นเสียก่อน แล้วจึงไป

หญิงที่ผัวตาย หรือหญิงที่ร้างผัว ท่านเรียกว่า **หญิงหม้าย**

สาวแก่ไม่มีผู้ครอบครอง ชื่อว่า **สาวทึนทึก**

กะเทย ชื่อว่า **บัณเฑาะก์** ด้วยว่า พวกกะเทยทั้งหลายเหล่านั้น มีกิเลสหนาแน่น สงบระงับความเร่าร้อน (ด้วยกิเลส) ไม่ได้ เป็นผู้มากด้วยการพูดจาอาศัยโลกามิส เพราะเหตุนั้น จึงเป็นผู้ที่ภิกษุไม่ควรเข้าไป

หญิงผู้มีพรหมจรรย์สูงส่ง ชื่อว่า **ภิกษุณี** แม้พวกภิกษุทั้งหลายก็อย่างนั้นเหมือนกัน อันตรายแห่งพรหมจรรย์จะมีได้ ในเพราะการเข้าไปเกี่ยวกับการติดต่อทำความคุ้นเคยกัน โดยเวลาเพียง ๒-๓ วัน เท่านั้น เพราะภาวะที่ภิกษุและภิกษุณีเป็นวิสภาควัตถุซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนั้น ภิกษุณีจึงเป็นผู้ที่ภิกษุพึงเป็นผู้ทำสติในเวลาที่เข้าไปเนื่องด้วยกิจ มีการไต่ถามถึงคนป่วย เป็นต้น

โรงสุรา ชื่อว่า “ปานาคารํ” โรงสุรานั้นไม่เป็นที่สงบเงียบ เพราะเหตุแห่งพวกคนเมาทั้งหลาย ภิกษุไม่ควรเข้าไปในโรงสุรานั้น เพราะเป็นสถานที่กระทำอันตรายต่อพรหมจรรย์ได้ เนื่องด้วยความเมา เป็นต้น จากพวกคนเมาเหล่านั้น

ในคำว่า เป็นผู้คลุกคลีอยู่ด้วยพระราชาทั้งหลาย เป็นต้น เหล่านั้น ความว่าบุคคลทั้งหลายเหล่าใด ย่อมตามครอบครองราชสมบัติ เหตุนั้นบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **พระราชา**

บุคคลทั้งหลายผู้ประกอบพร้อมด้วยความเป็นผู้มีอิสสริยะ เสมือนอิสสริยะของพระ-ราชา ชื่อว่า **ราชมหาอำมาตย์**

ปริพพาชกภายนอกศาสนาผู้มีความเห็นวิปริต ชื่อว่า **พวกเดียรถีย์** บุคคลทั้งหลายผู้ให้ปัจจัย, ผู้ภักดีมั่นคงในพวกเดียรถีย์เหล่านั้น ชื่อว่า **สาวกของพวกเดียรถีย์**

คำว่า **ด้วยการคลุกคลีอันไม่อนุโลมต่อคุณทั้งหลาย** ความว่า เป็นผู้คลุกคลีอยู่ด้วยการคลุกคลีอันไม่อนุโลม คือ เป็นข้าศึกต่อสิกขา ๓ ซึ่งเป็นเหตุให้ถึงซึ่งอันตรายแห่งพรหมจรรย์ หรือความเสื่อมจากธรรมเครื่องขูดเกลากิเลส

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงปริยายแปลกไปอย่างอื่นอีก, จึงกล่าวคำว่า **ก็หรือว่าตระกูลทั้งหลาย ฯลฯ เหล่านั้น**. ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **ตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา** ได้แก่ ตระกูลที่ปราศจากศรัทธาในพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เพราะปราศจากศรัทธานั่นเอง จึงชื่อว่า **ไม่เลื่อมใส**

อีกอย่างหนึ่ง ตระกูล ชื่อว่า **ไม่มีศรัทธา** เพราะไม่มีความเชื่อในกรรมและผลของกรรม ชื่อว่า **ไม่เลื่อมใส** เพราะไม่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย

คำว่า **ที่ด่าและบริภาษ** ได้แก่ ตระกูลที่ด่าด้วยอักโกสนวัตถุ (เรื่องที่นำมาด่ากัน) ทั้งหลาย และข่มขู่ด้วยการแสดงสิ่งที่น่ากลัวให้

ชื่อว่า **ที่ใคร่ความหายนะ** เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาประโยชน์, ปรารถนาแต่ความหายนะให้เท่านั้น

ชื่อว่า **ที่ใคร่ความไม่เกื้อกูล** เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความเกื้อกูล ปรารถนาแต่ความไม่เกื้อกูลให้เท่านั้น

ชื่อว่า **ที่ใคร่ความไม่ผาสุก** เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความผาสุก, ปรารถนาแต่ความไม่ผาสุกให้เท่านั้น

ชื่อว่า **ที่ใคร่ความไม่เกษมจากโยคะ** เพราะอรรถว่า ไม่ปรารถนาความเกษมจากโยคะ คือ ความปลอดภัย, ปรารถนาแต่ความไม่ปลอดภัยให้เท่านั้น

ในคำว่า **แก่ภิกษุทั้งหลาย** นี้ รวมเอาสามเณรทั้งหมดด้วย

ในคำว่า **แก่ภิกษุณีทั้งหลาย** นี้ รวมเอาพวกสิกขมานาและสามเณรีทั้งหลายด้วย เพราะว่า บทที่แสดงถึงตระกูลที่ใคร่ความหายนะ เป็นต้นนี้ เป็นการกล่าวถึงชนผู้เป็นเหล่ากอของพระศาสนาทั้งปวง

คำว่า **ตระกูลทั้งหลายเห็นปานนั้น** ได้แก่ ตระกูลทั้งหลาย มีตระกูลกษัตริย์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนั้น

คำว่า **ย่อมเสพ** คือเป็นอยู่อาศัยตระกูลนั้น

คำว่า **ย่อมคบหา** คือย่อมเข้าไป

คำว่า **ย่อมนั่งใกล้** ได้แก่ เข้าไปอยู่บ่อยๆ

คำว่า **นี้เรียกว่า** ความว่า โคจรมีหญิงแพศยา เป็นต้น มีพระราชา เป็นต้น และที่มีตระกูลไม่มีศรัทธา เป็นต้นนี้ แม้ทั้ง ๓ ประการเป็นโคจรที่ไม่สมควรแก่ภิกษุผู้กำลังเสพอยู่ซึ่งโคจรนั้นๆ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **อโคจระ**

จริงอยู่ ในอโคจระทั้งสามประการนี้ อโคจระที่ประกอบด้วยหญิงแพศยา เป็นต้น ชื่อว่า **อโคจระ** ก็เพราะเป็นที่อาศัยแห่งกามคุณ ๕ สมอย่างที่ตรัส (ใน สํ. มหา.๑๙/๑๙๗) ว่า

“ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นอโคจระเป็นวิสัยอื่นของภิกษุ อโคจระวิสัยอื่นของภิกษุนี้ ได้แก่ กามคุณ ๕” ดังนี้

โคจระที่ประกอบด้วยพระราชา เป็นต้น ชื่อว่า **อโคจระ** เพราะไม่เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่สมณธรรม และเพราะเป็นเหตุแห่งการเคลื่อนจากลาภสักการะ, การโบยตีและทิฏฐิวิบัติ

โคจระที่ประกอบด้วยตระกูลไม่มีศรัทธา เป็นต้น ชื่อว่า **อโคจระ** เพราะนำมาซึ่งความยินดีต่อความคิดอันเป็นเหตุให้เสื่อมจากศรัทธาได้

ในการแสดงไขโคจระ คำเป็นต้นว่า **ไม่มีหญิงแพศยาเป็นโคจร** พึงทราบเกี่ยวกับว่า เป็นโคจระที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโคจระที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า **ตระกูล......เป็นดุจบ่อน้ำ** ได้แก่ ตระกูลเป็นดุจบ่อน้ำควรต่อการโผลงตามสะดวก เหมือนอย่างสระโบกขรณีที่เขาทำไว้ ณ ทางใหญ่ ๔ แพร่ง

คำว่า **สว่างไสวด้วยผ้ากาสาวพัสตร์** ได้แก่ มีแสงสว่างติดต่อเป็นอันเดียวกัน จากรัศมีของผ้ากาวสาวพัสตร์ที่ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายนุ่งและห่มนั่นเอง

คำว่า **มีลมจากลมแห่งฤาษีพัดกระทบ** ได้แก่ มีลมกระทบจากลมแห่งจีวรและลมแห่งสรีระที่เกิดจากการคู้เหยียดของท่านฤาษี กล่าวคือ ภิกษุและภิกษุณีผู้เข้าๆ ออกๆ อยู่ในเรือน อีกอย่างหนึ่ง มีลมที่ฟุ้งไป คือบาปธรรมที่ฤาษีเหล่านั้นกำจัดออกได้วิเศษแล้วพัดกระทบ

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง ในความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบ อาจาระและโคจระ แม้โดยนัยนี้. คือว่า อนาจาระมี ๒ อย่าง ได้แก่ อนาจาระทางกายและอนาจาระทางวาจา.

ในอนาจาระ ๒ อย่างนั้น *...ถามว่า **อนาจาระทางกาย** เป็นไฉน, ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ก็ไม่กระทำความยำเกรง ยืนเบียดพระภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลายบ้าง, นั่งเบียดบ้าง, ยืนข้างหน้าบ้าง, นั่งข้างหน้าบ้าง, นั่งบนอาสนะที่สูงกว่าบ้าง, นั่งคลุมตัวพร้อมทั้งศีรษะบ้าง, ยืนพูดบ้าง, แกว่งแขนพูดบ้าง, เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลาย ไม่สวมรองเท้าจงกรมอยู่ ตนก็กลับสวมรองเท้าจงกรม, เมื่อท่านจงกรมอยู่ในที่จงกรมต่ำ ตนกลับจงกรมอยู่ในที่จงกรมสูง, เมื่อท่านจงกรมอยู่บนพื้นดิน ตนกลับจงกรมอยู่

บนที่จงกรม, ยืนเคียงข้างภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลายบ้าง นั่งเคียงข้างบ้าง กันท่าภิกษุใหม่ด้วยอาสนะบ้าง แม้ในเรือนไฟไม่บอกกล่าวภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลาย ใส่ฟืนปิดประตู แม้ที่ท่าน้ำก็เบียดเสียดพระภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลายไปบ้าง ไปก่อนบ้าง แซงไปข้างหน้าภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลายบ้าง ย่อมพรวดพราดเข้าไปในห้องแห่งตระกูลอันเป็นห้องลับและมิดชิด ซึ่งเป็นที่หญิงในตระกูล (และ) เด็กหญิงในตระกูลนั่งกันอยู่บ้าง ลูบคลำศีรษะเด็กชายบ้าง นี้ เรียกว่า อนาจาระทางกาย.

ในอนาจาระ ๒ อย่างนั้น ถามว่า **อนาจาระทางวาจา** เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่กระทำความยำเกรง ไม่บอกกล่าวภิกษุผู้เป็นพระเถระทั้งหลาย กล่าวธรรม เฉลยปัญหา สวดปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง แกว่งแขนพูดบ้าง, เข้าไปสู่ลำดับเรือน ก็พูดพล่ามกะหญิงหรือเด็กหญิง อย่างนี้ว่า "แน่ะ แม่ผู้มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ อะไรมีอยู่ละ, มียาคูหรือ, มีภัตหรือ, มีของควรเคี้ยวหรือ อาตมาจักดื่มอะไรได้บ้าง, จักเคี้ยวอะไรได้บ้าง, จักฉันอะไรได้บ้าง หรือว่าพวกท่านจะถวายอะไรแก่อาตมา" ดังนี้ นี้เรียกว่า อนาจาระทางวาจา. ส่วนว่า อาจาระ บัณฑิตพึงทราบโดยเกี่ยวกับเป็นคำพูดฝ่ายตรงข้ามอนาจาระนั้น.....*

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความเคารพ มีความเชื่อฟัง ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย มีการก้าวไป ก้าวกลับ แลดู เหลียวดู คู้แขน เหยียดแขน น่าเลื่อมใส ทอดสายตาลงต่ำ ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้จักประมาณในโภชนะ ประกอบเนืองๆ ด้วยชาคริยธรรม ประกอบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ประกอบความเพียร มีปกติกระทำอย่างเคารพในอภิสมาจาริกศีล มากด้วยความเคารพและความยำเกรงอยู่, นี้เรียกว่า อาจาระ พึงทราบอาจาระตามประการที่กล่าวมานี้ ก่อน.

มหาฎีกา

คำว่า **อปิจ ภิกขุ** ที่แปลว่า "อีกนัยหนึ่ง ภิกษุ" เป็นต้น ที่เป็นไปเกี่ยวกับการแสดง

---

* ....* เป็นข้อความที่ท่านอาศัย ขุ. มหา. ๒๙/๒๔๔-๖ มาพอเป็นแนว.

อาจาระของภิกษุ เป็นคำในอรรถกถา ไม่ใช่นิเทศแห่งพระบาลี

ครุภาพหรือการกระทำให้หนักแน่น อันมีคุณ มีศรัทธา, ศีล, สุตะ, และจาคะ เป็นต้น เป็นเหตุ ชื่อว่า **ความเคารพ** ภิกษุ ชื่อว่า มีความเคารพ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับความเคารพ

การรับฟังด้วยอำนาจของความเคารพและความยำเกรง เป็นต้น ในภิกษุทั้งหลาย ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพ ชื่อว่า ปฏิสสา ได้แก่ การปฏิบัติของภิกษุผู้มีความเชื่อฟัง ภิกษุชื่อว่า **สัปปฏิสโส** (ผู้มีความเชื่อฟัง) เพราะอรรถว่า เป็นไปกับปฏิสสา

ภิกษุชื่อว่า **ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ** เพราะความที่มีใจละอาย และเพราะความเป็นผู้มีความเกรงกลัวอย่างพิเศษ

ชื่อว่า **นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย** ก็เกี่ยวกับบริบูรณ์ด้วยเสขิยธรรม

คำว่า **น่าเลื่อมใส** คือ เป็นเหตุนำมาซึ่งความเลื่อมใส

คำว่า **ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ** คือมีอิริยาบถอันถึงพร้อมแล้ว ด้วยคำว่าถึงพร้อมแล้ว คือถึงพร้อมด้วยอิริยาบถนั้น ท่านกล่าวถึงความเป็นผู้มีอิริยาบถทั้งหลาย แม้ที่เหลือน่าเลื่อมใส คือ มีอิริยาบถที่เหลือจากการก้าวไป การถอยกลับ เป็นต้น น่าเลื่อมใสด้วย

คำว่า **รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย** คือมีการรักษาที่ระแวดระวังดีแล้ว ในทวารทั้ง ๖ มีจักขุนทริยทวาร เป็นต้น

คำว่า **รู้จักประมาณในโภชนะ** ได้แก่ รู้จักประมาณโดยประการทั้งปวง เกี่ยวกับการแสวงหา, การรับและการบริโภค เป็นต้น ในปัจจัย ๔ อย่าง ที่เรียกกันว่าโภชนะ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงใช้สอย

คำว่า **ประกอบเนืองๆ ด้วยชาคริยธรรม** (ธรรม คือความเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ) ได้แก่ความเป็นผู้ประกอบเนืองๆ ด้วยอำนาจความเป็นผู้กระทำติดต่อซึ่งชาคริยธรรม กล่าวคือกระทำไว้ในใจ (มนสิการ) ซึ่งภาวนาตลอดราตรียามต้น และราตรียามสุดท้าย ได้แก่ เป็นผู้ประกอบชอบในชาคริยธรรม นั้น

คำว่า **ประกอบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ** เป็นต้น เป็นการแสดงถึงเครื่องสัมภาระแห่งอาจาระ ตามที่กล่าวแล้ว

ในบททั้งหลายเหล่านั้น ภิกษุผู้ปราศจากความอยาก ชื่อว่า **ผู้มักน้อย**

บทว่า **ผู้สันโดษ** ได้แก่ เป็นผู้ยินดีซึ่งของมีอยู่ เกี่ยวกับความยินดีเท่าที่ได้ เป็นต้น (ยถาลาภสันโดษ ยินดีเท่าที่ได้, ยถาพลสันโดษ ยินดีตามสมควรแก่กำลัง, ยถาสารูปสันโดษ ยินดีตามความเหมาะสมแก่ฐานะ)

บทว่า **มากด้วยความเคารพและความยำเกรง** ได้แก่ เป็นผู้มากด้วยการกระทำความเคารพในภิกษุทั้งหลาย ผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพ

คำว่า **นี้เรียกว่า อาจาระ** ความว่า ความเป็นผู้มีความเคารพเป็นต้น นี้ชื่อว่า **อาจาระ** เพราะภิกษุทั้งหลายผู้ใคร่ต่อประโยชน์พึงประพฤติ

วิสุทธิมรรค

ส่วน โคจระ มี ๓ อย่าง คืออุปนิสสยโคจระ อารักขโคจระ อุปนิพันธโคจระ. ในโคจระ ๓ อย่างนั้น ถามว่า **อุปนิสสยโคจระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่ กัลยาณมิตรผู้ประกอบพร้อมด้วยคุณ คือกถาวัตถุ ๑๐ ซึ่งเป็นผู้ที่ภิกษุอาศัยแล้ว ย่อมได้ฟังธรรมที่ยังมิได้ฟัง, ย่อมชำระธรรมที่ฟังแล้วให้หมดจดได้, ข้ามความสงสัยได้, ทำความเห็นให้ตรงได้, ทำจิตให้เลื่อมใสได้. อีกอย่างหนึ่ง คอยสำเหนียกตามกัลยาณมิตรผู้ใดอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา, ย่อมเจริญด้วยศีล, ด้วยสุตะ, ด้วยจาคะ, ด้วยปัญญา กัลยาณมิตรผู้นี้ เรียกว่า อุปนิสสยโคจระ.

ถามว่า **อารักขโคจระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุในพระศาสนานี้ ไปสู่ลำดับเรือน เดินไปตามทาง ทอดสายตาลง มีปกติเหลือบดูชั่วแอก สำรวมไป ไม่เดินดูช้าง ไม่เดินดูม้า ไม่เดินดูรถ ไม่เดินดูคนเดินเท้า ไม่เดินดูหญิง ไม่เดินดูชาย ไม่เดินแหงนดู ไม่เดินก้มดู ไม่เดินเหลียวดูแม้ทิศน้อยทิศใหญ่ นี้ เรียกว่า อารักขโคจระ.

ถามว่า **อุปนิพันธโคจระ** เป็นไฉน? ตอบว่า ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ภิกษุนำจิตเข้าไปผูกไว้. ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ ว่า “**โก จ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน โคจโร สโก เปตฺติโก วิสโย? ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา**[๑] - ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นโคจระ เป็นวิสัยบิดาตนของภิกษุเล่า? โคจรวิสัยบิดาตนของภิกษุนี้คืออะไรเล่า ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔” ดังนี้. นี้ เรียกว่า อุปนิพันธโคจระ. ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบพร้อม

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๑๙๐

แล้วด้วยอาจาระนี้ และด้วยโคจระนี้ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ แม้เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ ดังนี้.

มหาฎีกา

โคจระ อันเป็นอุปนิสัยแห่งคุณทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น ชื่อว่า **อุปนิสสยโคจระ**

โคจระ คือธรรม อันเป็นตัวรักษา กล่าวคือ สติ ชื่อว่า **อารักขโคจระ**

โคจระ อันเป็นที่ตั้งแห่งการเข้าไปผูกพันจิตไว้ กล่าวคือ กรรมฐาน ชื่อว่า **อุปนิพันธ-โคจระ**

ภิกษุ ผู้ประกอบพร้อมด้วยคุณทั้งหลาย คือ วัตถุที่ตั้งแห่งคำพูด อาศัยวิวัฏฏะ ๑๐ อย่าง มีความเป็นผู้มักน้อย เป็นต้น ชื่อว่า **ผู้ประกอบพร้อมด้วยคุณ คือกถาวัตถุ ๑๐** เพราะประกอบด้วยกถาวัตถุ ๑๐ นั่นเอง จึงชื่อว่า **กัลยาณมิตร** เพราะอรรถว่า เป็นมิตรที่งาม คือที่ดี ลักษณะของผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น จักมาถึงข้างหน้า.

คำว่า **ย่อมได้ฟังธรรมที่ยังมิได้ฟัง** มีสุตตะ และเคยยะ เป็นต้น ได้แก่ การยังสุตมยญาณให้เกิดขึ้น

คำว่า **ย่อมชำระธรรมที่ฟังแล้วให้หมดจดได้** ความว่า ย่อมชำระธรรม มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น ตามที่ฟังมาแล้วที่ยังไม่หมดจด เพราะความที่ยังไม่สละสลวยให้หมดจด คือ กระทำไม่ให้ยุ่งเหยิง ไม่ให้ปิดบัง ด้วยกิจ มีการไต่ถาม เป็นต้น.

ก็ในบรรดาธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ธรรมเหล่าใด ควรต่อฐานะน่าสงสัย เมื่อตัดความสงสัยในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ข้ามความสงสัยได้**

ชื่อว่า **ทำความเห็นให้ตรงได้** ก็โดยการกระทำสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบในกรรม, ผลของกรรม และในพระรัตนตรัยให้ตรง

ก็เพราะเหตุนั้น นั่นเอง **จึงทำจิตให้เลื่อมใสได้** ด้วยความถึงพร้อมแห่งศรัทธาทั้ง ๒ อย่าง (คือ ศรัทธาในกรรม, ในผลของกรรม ๑ ในพระรัตนตรัย ๑)

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเมื่อยังธรรมเท่าที่ได้ฟัง ให้หมดจดได้, กำหนดถึงรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นไปในธรรมตามที่ฟังนั้นได้, กำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยได้ชื่อว่า **ทำความเห็นให้ตรง** เพราะย่ำยีความคดโกง คือความเห็นผิดว่าสัตว์เสียได้

ชื่อว่า **ข้ามความสงสัยได้** ก็ในกาลแม้ทั้ง ๓ เพราะการเห็นเพียงความเป็นปัจจัย และปัจจยุบัน (ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) ของธรรมทั้งหลาย และถัดไปจากนั้น เมื่อยังวิปัสสนาให้เจริญด้วยอำนาจแห่งญาณทั้งหลาย มีอุทยัพพยญาณ เป็นต้น แล้วหยั่งลงสู่อริยภูมิ ชื่อว่า **ทำจิตให้เลื่อมใส** ในพระรัตนตรัยด้วยความเลื่อมใส อันไม่หวั่นไหว.

ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นนั่นเอง เพราะการคอยสำเหนียกกัลยาณมิตรนั้น จึงไม่เสื่อมจากคุณธรรมทั้งหลาย มีศรัทธา เป็นต้น ย่อมเจริญแต่อย่างเดียวเท่านั้นเป็นแน่แท้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อีกอย่างหนึ่ง คอยสำเหนียกตามกัลยาณมิตรผู้ใดอยู่** ดังนี้เป็นต้นไว้.

คำว่า **ลำดับเรือน** คือ ละแวกบ้านอันเป็นที่เที่ยวไปของภิกษุ ที่ได้ชื่อว่า ลำดับเรือน เพราะอรรถว่า เป็นที่มีเรือนอยู่ในระหว่างๆ (มีอยู่เป็นระยะๆ)

ในโคจรคามนั้น ภิกษุชื่อว่า **เดินไปตามทาง** ก็เพราะการแสวงหาอาหารไป ณ เรือนแต่ละหลัง

คำว่า **ทอดสายตาลง** คือมีสายตาทอดลงเบื้องต่ำ

ถามว่า ด้วยเหตุเท่าไร ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้มีสายตาทอดลง ท่านอาจารย์กล่าวว่า **มีปกติเหลือบดูชั่วแอก** ดังนี้ไว้

คำว่า **สำรวม** คือระวัง ก็ในข้อนี้ ภิกษุจะเป็นผู้ชื่อว่า สำรวมแล้วโดยอาการใด ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะแสดงอาการสำรวมที่ว่านั้น จึงกล่าวคำว่า “ไม่เดินดูช้าง” ดังนี้เป็นต้นไว้

คำว่า **อันเป็นที่ภิกษุนำจิตเข้าไปผูกไว้** คือสติปัฏฐานทั้งหลาย อันเป็นที่ผูกจิต

คำว่า **จิตฺตํ** ได้แก่ ภาวนาจิต

คำว่า **ผูกจิตเข้าไว้** ความว่า นำจิตเข้าไปผูกไว้ สมจริงตามที่กล่าวว่า

ชน เมื่อจะทรมานลูกโค พึงผูกเข้าไว้ที่เสา ฉันใด
ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อจะทรมานจิตของตน
พึงผูกเข้าไว้ให้มั่นที่อารมณ์ ด้วยเชือก คือ สติ ฉันนั้น

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความเป็น อุปนิพันธโคจระ ของสติปัฏฐานทั้งหลาย จึงกล่าวคำว่า **สมจริงตามคำที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้** ดังนี้ เป็นต้นไว้.

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **เป็นวิสัยบิดาตน** ความว่า เป็นวิสัยที่มีอยู่แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นบิดาตน ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นทรงเห็นแล้ว และแสดงแล้ว.

วิสุทธิมรรค

คำว่า **มีปกติเห็นโทษภัยในโทษทั้งหลายมาตรว่าเล็กน้อย** คือ เป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายอันมีประมาณเล็กน้อย ที่มีประเภทเป็นอกุศลจิตตุปบาทเป็นต้น อันเป็นเสขิยวัตถุที่ภิกษุมิได้ตั้งใจล่วง. คำว่า **ย่อมสมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย** ความว่า ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งที่ภิกษุพึงศึกษา ในบรรดาสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุย่อมถือเอาโดยชอบศึกษาศีลนั้นทั้งหมด. ก็ในเรื่องนี้ ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า “เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร” ดังนี้ เป็นอันทรงแสดงปาติโมกขสังวรศีลไว้ด้วยพระเทศนาอันเป็นบุคคลาธิษฐาน. ส่วนคำว่า “ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจระ” เป็นต้น ทั้งหมด พึงทราบว่า ตรัสไว้เพื่อแสดงข้อปฏิบัตินั้น โดยประการที่ศีลนั้นจะสำเร็จแก่บุคคลผู้ปฏิบัติ.

มหาฎีกา

คำว่า **ในโทษทั้งหลายอันมีประมาณเล็กน้อย** ได้แก่ ในโทษอันมีประมาณเล็กน้อยยิ่ง

คำว่า **ที่มีประเภทเป็นอกุศลจิตตุปบาทเป็นต้น อันเป็นเสขิยวัตรที่ภิกษุมิได้ตั้งใจล่วง** ศัพท์ว่า **ที่มิได้ตั้งใจ** พึงทราบว่า เป็นคำขยายของคำว่า เสขิยวัตร อย่างนี้ คือ “อสญฺจิจฺจอาปนฺนเสขิเยสุ อกุสลจิตตุปฺปาทาทิเภเทสุ”

อนึ่ง ด้วยศัพท์ว่า เสขิยะ นั้น พึงทราบว่า เป็นการถือเอาแม้วัตรทั้งหลาย เป็นต้นบรรดาที่มาแล้วในหมวดขันธกวัตร เป็นต้น เพราะว่า แม้วัตรทั้งหลายเหล่านั้น ท่านอาจารย์ก็ปรารถนาว่า เป็น เสขิยะ เพราะอรรถว่า ภิกษุพึงศึกษา จริงอย่างนั้นในมาติกา ไม่ทรงกระทำการกำหนดเสขิยวัตรทั้งหลายไว้ เหมือนอย่างการกำหนดถึงสิกขาบทอื่น มีปาราชิก เป็นต้น และเพราะทรงกระทำไว้อย่างนี้ บทว่า **เสขิยวัตรที่มิได้ตั้งใจล่วง** การใช้ศัพท์ว่า มิได้ตั้งใจจึงเป็นอันใช้ได้เหมาะแล้ว

อนึ่ง ชื่อว่า ความหลุดพ้นจากอาบัติ เพราะไม่รู้ในเสขิยวัตรทั้งหลาย ๗๕ ข้อที่มาแล้วในมาติกาหามีไม่ ก็ในที่นี้ ด้วยศัพท์ว่า **มิได้ตั้งใจ** นั่นเอง เป็นอันท่านอาจารย์ กระทำการสงเคราะห์ทั้งความระลึกไม่ได้และความไม่รู้เข้าไว้.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวในบทว่า "อสญฺจิจฺจอาปนฺน.........เภเทสุ" นี้ ด้วยศัพท์ว่า **ที่มิได้ตั้งใจล่วง** ท่านอาจารย์หมายเอาพวกอจิตตกาบัติทั้งหลาย (อาบัติที่ล่วงโดยไม่ตั้งใจ, ไม่แกล้งล่วง) คำที่ว่านั้น เป็นเพียงมติของอาจารย์ทั้งหลายเหล่านั้นเท่านั้น เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาโทษเบาทั้งหมดที่มีการปลงเสียได้ด้วยการอธิษฐาน (คือความตั้งใจว่า จะไม่ทำอีก) หรือที่มีการกำจัดเสียได้ด้วยการแสดง เพราะแม้ในอาบัติหนักทั้งหลาย อาบัติบางข้อซึ่งเป็นความไม่จงใจล่วงก็มีอยู่ (ซึ่งถ้าถือตามมติอาจารย์เหล่านี้ ก็จะกินความถึงอาบัติหนักด้วย) เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ (ใน อภิ.วิ. ๓๕/๓๓๓) ว่า "โทษทั้งหลายเหล่านั้น อันใด ที่มีประมาณน้อย, มีประมาณต่ำที่เบา, ที่รู้กันว่าเบา" ดังนี้ เป็นต้นไว้ ด้วยอาทิศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น พึงทราบถึงการรวมเอาโทษทั้งหลายที่มิได้เป็นเหตุให้ถึงอาบัติ แต่ก็ไม่ควรล่วงเพื่อความหมดจดแห่งปาติโมกขสังวร.

คำว่า **มีปกติเห็นภัย** คือ มีการเห็นเป็นสภาวะในโทษซึ่งมีประมาณเล็กน้อยยิ่ง โดยทำเหมือนเป็นภูเขาสิเนรุ ที่สูงตั้ง ๖ ล้าน ๘ แสนโยชน์ หรือว่ามีการเห็นเป็นสภาวะ ซึ่งโทษเบาทั้งหมดอันเป็นเพียงทุพภาสิต โดยเป็นดุจปาราชิก.

คำว่า **ศีลอย่างใดอย่างหนึ่ง** ได้แก่ ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งที่แตกต่างกัน เป็นมูลบัญญัติ, อนุบัญญัติ, สัพพัตถบัญญัติ และปเทสบัญญัติ เป็นต้น ที่ภิกษุพึงศึกษา คือพึงปฏิบัติ, พึงทำให้เต็ม.

คำว่า **สมาทาน** ได้แก่ ถือเอาโดยชอบทีเดียว คือโดยเคารพ และโดยประการทั้งปวง

ถามว่า ก็ความถึงพร้อมแห่งอาจาระและโคจระนี้ นับเนื่องเข้าในศีลปาติโมกข์หรือ? หรือว่าไม่นับเนื่อง? ตอบว่า นับเนื่อง.

เพราะหมายเอาข้อทักท้วงที่ว่า "ถ้าหากว่า เป็นอย่างนี้แล้วไซร้ เพราะเหตุไรท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า ความถึงพร้อมแห่งอาจาระและโคจระเข้าไว้อีกเล่า?" ดังนี้ (หมายความว่า เมื่อความถึงพร้อมแห่งอาจาระและโคจระนับเนื่องเข้าในปาติโมกขศีลอยู่แล้ว เมื่อพูดว่า "สำรวมในปาติโมกขสังวร" ก็เป็นพูดถึงอาจาระและโคจระอยู่แล้ว ทำไมต้องแยกมาพูดอีก).

ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำแก้ไว้ว่า “ก็ในเรื่องนี้ ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวร” ดังนี้ เป็นต้นไว้ อธิบายว่า อินทริยสังวรเป็นสัมภาระ (คือเป็นเหตุอุปการะ) แก่ปาติโมกขสังวรศีล เมื่ออินทริยสังวรศีลนั้นมีอยู่เท่านั้น ภิกษุจึงปรารถนาปาติโมกสังวรศีลได้ ดังนี้.

อินทริยสังวรศีล

วิสุทธิมรรค

ส่วนอินทริยสังวรศีลที่ทรงแสดงไว้โดยนัยว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอานิมิต อนุพยัญชนะ" ดังนี้ เป็นต้นใด, คำวินิจฉัยในอินทริยสังวรนั้น มีดังนี้

คำว่า **ภิกษุนั้น** คือภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาติโมกขสังวรศีลนั้น, คำว่า **เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว** คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณที่สามารถในการเห็นรูป ซึ่งได้โวหารว่า "จักษุ" ด้วยอำนาจแห่งเหตุ. ส่วนโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "จักษุเห็นรูปไม่ได้หรอก เพราะไม่ใช่จิต, แม้จิตก็เห็นไม่ได้หรอก เพราะไม่ใช่จักษุ, แต่ว่า เมื่อมีการกระทบกันแห่งทวารกับอารมณ์ บุคคลจึงเห็นด้วยจิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่อาศัย. ก็กถา (คำพูด) ที่เป็นเช่นนี้ นี้ ชื่อว่าเป็นสสัมภารกถา (กถาพร้อมทั้งสัมภาระ) ดุจในประโยคว่า "ยิงด้วยธนู" เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในคำว่าเห็นรูปด้วยจักษุนี้ จึงมีความหมายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณนี้นั่นเอง" ดังนี้.

มหาฎีกา

บทว่า **คำว่า ภิกษุนั้น คือภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาติโมกสังวรศีลนั้น** อธิบายว่า เมื่ออินทริยสังวรศีลนี้ ภิกษุทำให้ถึงพร้อมได้แล้ว ปาติโมกขสังวรศีลก็เป็นอันเธอคุ้มครองได้ดีแล้ว คือรักษาเอาไว้ได้แล้วทีเดียว เปรียบเสมือนข้าวกล้าที่มีรั้วหนามแวดล้อมไว้อย่างดีแล้ว ฉะนั้น.

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งเหตุ** คือด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ไม่สาธารณะ อธิบายว่าทรงแสดงถึงผลด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ไม่สาธารณะไว้ เหมือนอย่างคำว่า "หน่อข้าวเหนียว, เสียงกลอง" เป็นต้น ฉะนั้น (คือข้าวเหนียวเป็นเหตุแห่งหน่อข้าวเหนียว อันไม่สาธารณะด้วยหน่อข้าวอย่างอื่น, กลองเป็นเหตุแห่งเสียงกลอง อันไม่สาธารณะด้วยเสียงอย่างอื่น มีเสียงบัณเฑาะก์ เป็นต้น).

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เห็นรูปด้วยจักษุ** นี้ เป็นคำพูดถึงธรรมผู้อาศัย โดยโวหารกล่าวถึงที่อาศัย (นิสสยโวหาร) เหมือนอย่างคำว่า "เตียงทั้งหลาย กระทำซึ่งการโห่ร้อง" ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น (คือคนผู้อาศัยบนเตียงโห่ร้อง).

บทว่า **รูป** ได้แก่ รูปายตนะ

ในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุ นี้ ถ้าหากว่า จักษุพึงเห็นรูปได้แล้วไซร้ แม้ธรรมทั้งหลายที่พร้อมเพรียงกันกับวิญญาณอื่น ก็จะพึงเห็นรูปได้เหมือนกัน แต่ข้อที่ว่านี้มีไม่ได้ ถามว่า เพราะเหตุไร จึงมีไม่ได้? ตอบว่า เพราะความที่จักษุเป็นธรรมชาติไม่มีเจตนา เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า **จักษุเห็นรูปไม่ได้หรอก เพราะไม่ใช่จิต** ดังนี้ ไว้.

ท้วงว่า ถ้าอย่างนั้น วิญญาณพึงเห็นรูปได้ พึงเห็นรูปนั้น แม้ที่เป็นไปภายนอกฝา เป็นต้น ก็ได้ เพราะภาวะที่ไม่มีการกระทบ (กับอารมณ์) ตอบว่า แม้ข้อที่ว่านี้ ก็มีไม่ได้อีก เพราะวิญญาณจะมีการเห็นไปเสียทุกดวงก็หาไม่ เพราะเหตุนั้นท่านโบราณาจารย์ จึงกล่าวว่า **จิตก็เห็นรูปไม่ได้หรอก เพราะไม่ใช่จักษุ** ดังนี้ ไว้.

ในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุนั้น ท่านหมายถึงว่า จักษุมีวิญญาณอันตั้งขึ้นแล้ว เห็นรูป ไม่ใช่จักษุอย่างใดอย่างหนึ่งก็เห็นรูป โดยประการที่วิญญาณผู้อาศัยจักษุเห็น ไม่ใช่วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งก็เห็น และวิญญาณนั้น จะเกิดขึ้นในโคจร (อารมณ์) ที่เขากั้นไว้ภายในด้วยเครื่องกั้น มีฝา เป็นต้น อันเป็นสถานที่มีความขัดข้องด้วยแสงสว่างได้ ก็หาไม่ แต่ว่าในที่ใดไม่มีความขัดข้องด้วยแสงสว่าง คือมีหลังคา เป็นต้น ทำด้วยแก้วผลึก ณ ที่นั้น วิญญาณจะเกิดขึ้นได้ทีเดียวในอารมณ์ แม้ว่าถูกกั้นอยู่.

คำว่า **เห็นรูปด้วยจักษุ** นี้ ตรัสหมายเอาจักษุที่มีวิญญาณอันตั้งขึ้นแล้ว

คำว่า **ทฺวารามฺณสงฺฆฏฺเฏ** แปลว่า เมื่อมีการกระทบกันแห่งทวาร และอารมณ์ อธิบายว่า เมื่อรูปารมณ์มาสู่คลองแห่งจักษุ

คำว่า **ด้วยจิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่อาศัย** ได้แก่ ด้วยจิตที่มีจักขุประสาทเป็นที่อาศัย เป็นไปอาศัยจักขุประสาทนั้น ความว่า วิญญาณที่เรียกกันว่า จักขุวิญญาณ.

บทว่า **เห็น** คือ แลดู จริงอยู่เมื่อวิญญาณ อันมีจักขุประสาท เป็นที่อาศัยของตน ใช้คุณแห่งที่อาศัยของตน ส่องรูปารมณ์ที่แสงสว่างอนุเคราะห์แล้วให้ปรากฏอยู่ จึงกล่าวถึงบุคคลผู้พร้องเพรียงด้วยวิญญาณนั้นได้ว่า “เขาเห็นรูป” ก็การส่องให้ปรากฏในที่นี้ ได้แก่การทำให้เปิดเผยโดยสภาวะตามความเป็นจริง ได้แก่ คำที่ท่านพูดว่า “ถือเอาโดยประจักษ์”

เมื่อการเห็นรูปด้วยวิญญาณสำเร็จอยู่ คำพูดที่ว่า “เห็นรูปด้วยจักษุ” เช่นนี้ นี้ชื่อว่า **สสัมภารกถา** เหมือนอย่าง เมื่อการยิงถูกเป้าด้วยลูกธนูสำเร็จอยู่ จึงชื่อว่า **ยิงทะลุด้วยคันธนู** ซึ่งเป็นสัมภาระ (เหตุ) ของลูกธนูนั้น ฉะนั้น.

กถา คือ คำพูดพร้อมทั้งสัมภาระ ชื่อว่า สสัมภารกถา

เพราะเหตุนั้น คำว่า **กถาที่เป็นเช่นนี้ นี้ ชื่อว่า โสสัมภารกถา** คือเป็นคำพูดที่ประกอบด้วยเหตุแห่งการเห็น

อีกอย่างหนึ่ง คำพูดกล่าวถึงการเห็นพร้อมทั้งสัมภาระ ชื่อว่า **สสัมภารกถา**

คำว่า **เพราะฉะนั้น** คือ เพราะเหตุที่การเห็นรูปด้วยจักษุล้วนๆ หรือด้วยวิญญาณล้วนๆ มีไม่ได้นั้น.

วิสุทธิมรรค

คำว่า **ไม่เป็นผู้ถือเอานิมิต** คือย่อมไม่ถือเอาอิตถีนิมิต (สัณฐานเป็นต้นที่เป็นเหตุให้สำคัญว่าเป็นหญิง) ปุริสนิมิต (สัณฐานเป็นต้นที่เป็นเหตุให้สำคัญว่าเป็นชาย) หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกิเลส มีสุภนิมิต เป็นต้น, ย่อมตั้งอยู่ในรูปที่สักว่าได้เห็นแล้วเท่านั้น. คำว่า **ไม่เป็นผู้ถือเอาอนุพยัญชนะ** คือไม่ถือเอาอาการอันต่างด้วยมือ เท้า ศีรษะ การหัวเราะ การพูด การช่างพูด การเหลียวดู เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่า อนุพยัญชนะ เพราะเป็นอนุ-พยัญชนะ คือเพราะเป็นเหตุกระทำความปรากฏชัดแห่งกิเลสทั้งหลาย, สิ่งใดมีจริงในสรีระนั้น ย่อมถือ เอาสิ่งนั้นนั่นแหละ เหมือนอย่างพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต ฉะนั้น.

มหาฎีกา

ในคำว่า **ซึ่งอิตถีนิมิต ปุริสนิมิต** นี้ ความว่า สัณฐานที่อาศัยอยู่ในความสืบต่อของหญิง อันบุคคลทั้งหลายถือเอาได้โดยอาศัยรูปเป็นสำคัญ ได้แก่ ความนุ่มแห่งนม, เนื้อ, ความมีหน้าปราศจากหนวดเครา, การผูกผมรัดเกล้า, การใช้ผ้าและอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืน การเดิน เป็นต้น ที่ไม่องอาจ ทั้งหมดชื่อว่า อิตถีนิมิต (นิมิตว่า หญิง) เพราะความที่เป็นเหตุแห่งการให้รู้ว่า “หญิง” พึงทราบถึง ปุริสนิมิต (นิมิตว่า ชาย) ก็โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว.

ในคำว่า **หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกิเลส มีสุภนิมิต เป็นต้น** นี้ ความว่า อาการที่น่าปรารถนา อันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งราคะ ชื่อว่า **สุภนิมิต**.

ด้วยอาทิศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอานิมิตทั้งหลาย มีปฏิฆนิมิต เป็นต้นไว้ ก็ปฏิฆนิมิตนั้น พึงทราบว่า ได้แก่ อาการที่ไม่น่าปรารถนา เป็นต้น อันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโทสะ เป็นต้น

อนึ่ง ในบทว่า **ไม่เป็นผู้ที่ถือเอานิมิต** นี้ ที่แล้วมาในพระบาลี ก็เฉพาะธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัสเท่านั้น ก็จริงอยู่ (จึงน่าจะหมายเฉพาะสุภนิมิต และปฏิฆนิมิต) ถึงอย่างนั้น บัณฑิตพึงปรารถนาการสงเคราะห์เอาทั้งอุเบกขานิมิตด้วย เพราะแม้โมหะที่เกิดขึ้นเพราะการไม่พิจารณา ก็มีความอสังวร (ความไม่สำรวม).

จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวต่อไปว่า **ความหลงลืมก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ที่เกิดขึ้นชื่อว่าอสังวร** ดังนี้ไว้ (คือเพราะไม่สำรวมอินทรีย์ไปจับเอาอุเบกขานิมิต โมหะ คือความไม่รู้ก็เกิดขึ้น).

ก็ในบทว่า **อุเบกขานิมิต** นี้ ได้แก่ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอัญญานุเบกขา (อุเบกขาคือความไม่รู้) ก็อัญญานุเบกขานั้น พึงทราบว่า เกี่ยวกับการไม่พิจารณาของภิกษุ.

โดยประการที่กล่าวนี้ เป็นอันกล่าวได้โดยสังเขปว่า เหตุแห่งกิเลสทั้งหลาย คือราคะ, โทสะ และโมหะ ชื่อว่านิมิต มีสุภนิมิต เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **นิมิตอันที่เป็นที่อาศัยแห่งกิเลส** ดังนี้ไว้.

คำว่า **ย่อมตั้งอยู่ในรูปที่สักว่าได้เห็นแล้วเท่านั้น** ความว่า ในวรรณายตนะ (คือสี) ย่อมตั้งอยู่ในสักว่ารูป ที่จับเอาได้แล้ว ด้วยจักขุวิญญาณและด้วยวิถีจิตทั้งหลายเท่านั้น โดยที่ตรัสไว้ในพระสูตร (ขุ. อุทาน. ๒๕/๘๓) ว่า **ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ** (ในสิ่งที่ได้เห็นแล้วจักมีเพียงรูปที่เห็นแล้วเท่านั้น) ดังนี้ ย่อมไม่กำหนดเอาอาการอะไรๆ อื่นไปจากสิ่งที่เห็นนั้นมีอาการว่างาม เป็นต้น

[หมายเหตุของผู้แปล

เพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้ดีขึ้น จะขอยกเนื้อความบางตอนในสูตรที่ว่านั้น มากล่าวไว้ในที่นี้ด้วย ความว่า

ท่านพาหิยทารุจิริยะ ได้ทูลถามแล้วซึ่งเนื้อความนั้นกะพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เป็นครั้งที่ ๓ ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อันตรายแห่งชีวิตของพระผู้มีพระภาคก็ดี, อันตรายแห่งชีวิตของข้าพระองค์ก็ดี รู้ได้ยาก ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ ขอพระ

สุคตจงทรงแสดงธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ตลอดกาลนานเถิด พระเจ้าข้า" ดังนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "ดูกร พาหิยะ ถ้าอย่างนั้น ณ ที่นี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้เถิดว่า ในสิ่งที่เห็นแล้ว จักมีเพียงรูปที่เห็นแล้วเท่านั้น, ในสิ่งที่ได้ยินแล้ว จักมีเพียงเสียงที่ได้ยินแล้วเท่านั้น, ในสิ่งที่ได้เข้าไปกระทบแล้ว จะมีเพียงธรรมที่ได้เข้าไปกระทบแล้วเท่านั้น, ในสิ่งที่ได้รู้แล้ว จักมีเพียงธรรมที่ได้รู้แล้วเท่านั้น ดังนี้เถิด ดูกร พาหิยะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้เถิด"].

คำว่า **เพราะเป็นเครื่องเหตุกระทำความปรากฏชัด** คือ เพราะเป็นเหตุกระทำความเด่นชัด เพราะเป็นเหตุกระทำความชัดเจน อธิบายว่า เมื่อกำหนดอยู่โดยอาการว่างาม เป็นต้น ในอวัยวะทั้งหลาย มีมือ เป็นต้น แห่งวัตถุอันเป็นวิสภาคะ กิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นสืบต่อกันไปในอวัยวะทั้งหลาย เหล่านั้น จึงเป็นอันเด่นชัด เพราะเหตุนั้น อวัยวะทั้งหลายเหล่านั้น จึงชื่อ อนุพยัญชนะ คือเหตุกระทำความเด่นชัดแห่งกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น.

แต่เพราะเหตุที่อวัยวะเหล่านั้น เป็นอาการที่อิงอาศัยกันแห่งภูตรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายที่อิงอาศัยกันอยู่โดยอาการอย่างนั้นอย่างนั้น จริงอยู่ ละอาการอย่างนั้นเสียแล้ว อะไรๆ ที่ชื่อว่า "มือ" เป็นต้น หามีอยู่โดยปรมัตถ์ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ไม่ถือเอาอาการอันต่างด้วยมือ เท้า** เป็นต้น ดังนี้ไว้

ถามว่า ก็จะให้ถือเอาอะไรเล่า ?

ตอบว่า **สิ่งใดมีจริงในสรีระนั้น ย่อมถือเอาสิ่งนั้นนั่นแหละ** ดังนี้ หมายความว่า สิ่งใด มีผม, ขน เป็นต้น หรือสักว่า ภูตรูปและอุปาทายรูป มีอยู่ในสรีระนั้น ก็ย่อมถือเอาสิ่งนั้นนั่นแหละ ตามความเป็นจริง ดังนี้.

เมื่อจะแสดงตัวอย่างของการถือเอาโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นต้น ในสรีระนั้น ท่านอาจารย์จึงนำเอาเรื่องของพระมหาติสสเถระมาแสดงไว้ด้วยคำว่า **พระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต** ดังนี้ เป็นต้นไว้.

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องว่า หญิงสะใภ้แห่งสกุลคนหนึ่ง ทะเลาะกับสามี จึงแต่งตัวประดับประดาเสีย

อย่างดี ราวกะนางเทพกัญญา ออกจากกรุงอนุราธปุระแต่เช้าตรู่ทีเดียว จะไปสู่เรือนญาติ เห็นพระเถระผู้มาจากเจติยบรรพตสู่กรุงอนุราธปุระ เพื่อเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทางเข้า ก็มีจิตวิปลาสหัวเราะเสียใหญ่(เสียงดัง). พระเถระมองไปว่า “อะไรกันนี่” ก็กลับได้อสุภสัญญาในกระดูกฟันของหญิงนั้น แล้วก็ได้บรรลุพระอรหัต. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงได้กล่าวว่า....

“พระเถระนั้นยืนอยู่ตรงนั้นนั่นแหละ เห็นกระดูกฟัน
ของหญิงผู้นั้นแล้ว ก็หวนนึกถึงสัญญาเก่าก่อน
ได้บรรลุพระอรหัต (ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์) แล้ว“

ดังนี้.

ฝ่ายสามีของหญิงนั้นแล เมื่อเดินติดตามไป พบพระเถระเข้าก็ถามว่า “ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นหญิงคนหนึ่งบ้างไหม?” พระเถระตอบเขาว่า

“เราไม่ทราบว่าหญิงหรือชายที่เดินไปจากที่นี่
แต่ว่าร่างกระดูกนั่นกำลังเดินไปในทางใหญ่”

ดังนี้.

มหาฎีกา

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **สุมณฺฑิตปฺสาธิตา** แปลว่า ตกแต่งและประดับประดาเสียอย่างดี ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า การตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องประดับทั้งหลาย อันเป็นภายนอก ชื่อว่า “มัณฑนะ” เกี่ยวกับการลูบไล้ เป็นต้น ชื่อว่า “ปสาธนะ” อีกอย่างหนึ่ง การประดับด้วยเครื่องประดับทั้งหลาย และเครื่องแต่งตัว มีผ้า เป็นต้น ชื่อว่า “ปสาธนะ” การกระทำส่วนที่บกพร่องให้เต็ม ชื่อว่า “มัณฑนะ”.

คำว่า **มีจิตวิปลาส** ความว่า มีจิตวิปริตไปด้วยอำนาจของราคะ

คำว่า **พระเถระมองไปว่า** ความว่า พระเถระกำลังเดินไปพร้อมกับการมนสิการกรรมฐานนั่นเทียว ก็มองไปว่า “อะไรกันนี่?” ไปตามกระแสเสียงหัวเราะ และเพราะความที่การมนสิการกรรมฐาน อันเป็นส่วนเบื้องต้น ยังมีเสียงเป็นเสี้ยนหนาม.

คำว่า **อสุภสัญญา** คือ อัฏฐิกสัญญา แปลว่า สัญญาว่ากระดูก เพราะว่าในกาลนั้นพระเถระกำลังบริหารอัฏฐิกกรรมฐานอยู่.

คำว่า **แล้วก็ได้บรรลุพระอรหัต** ความว่า ทราบมาว่า พระเถระ โดยการเห็นกระดูกฟันของหญิงที่กำลังหัวเราะอยู่เท่านั้น ก็ได้แล้วซึ่งปฏิภาคนิมิตและอุปจารฌานที่ดียิ่งนัก เพราะความที่ภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้น ท่านได้เจริญแล้วเป็นอย่างดี ขณะที่ยืนอยู่นั่นเอง ก็บรรลุถึงปฐมฌานในนิมิตนั้น ทำปฐมฌานนั้นให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนาไปบรรลุแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ ตามความสืบต่อกันไปแห่งมรรค.

คำว่า **หวนนึกถึงสัญญาเก่าก่อน** ความว่า หวนระลึก คือประมวลมาได้ซึ่งอัฏฐิกกรรมฐานตามที่เคยปรารภ หรือเคยประกอบเนืองๆ ตามกาลอันควร.

คำว่า **อนุมคฺคํ** ที่แปลว่า เดินติดตามไป เท่ากับ **อนุปถํ** ความว่า เดินติดตามรอยเท้าของหญิงนั้นไป ทราบว่า เพราะความที่ภาวนาของท่านพระเถระคล่องแคล่ว ด้วยการเห็นเพียงกระดูกฟันเท่านั้น ร่างกายทั้งสิ้นของหญิงนั้น ก็ปรากฏแล้วแก่ท่านโดยความเป็นร่างกระดูก ท่านจึงไม่สำคัญซึ่งร่างกระดูกนั้น ว่าหญิงหรือชาย เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **เราไม่ทราบว่า**........ฯลฯ........ **ไปในทางใหญ่** ดังนี้ไว้.

วิสุทธิมรรค

คำวินิจฉัยในบทว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น มีดังนี้. อกุศลธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น พึงไหลไปตาม คือพึงตามติดพันบุคคลนี้ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์ คือเป็นผู้ไม่ปิดจักขุทวารด้วยบานประตูคือสติอยู่ เพราะเหตุใด คือเพราะเหตุแห่งความไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด.

คำว่า **ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์นั้น** จึงมีความหมายว่า เธอย่อมปฏิบัติ เพื่อปิดกั้นจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตู คือสติ และเมื่อปฏิบัติอยู่อย่างนี้ก็ชื่อว่า ย่อมรักษาจักขุนทรีย์, ทั้งกล่าวได้ว่า ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า **เพราะเหตุแห่งความไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด** ดังนี้แล้ว ก็ยังกล่าวคำว่า **ย่อมปฏิบัติ เพื่อปิดกั้นจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตู คือสติ** เข้าไว้อีก

ความว่าไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อความไม่สำรวม คำนี้นั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยอธิบายว่า "การไหลไปตามแห่งธรรม มีอภิชฌา เป็นต้น เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ที่ไม่สำรวมนั้นนั่นแหละอันใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ การไหลไปตามแห่งธรรม มีอภิชฌาเป็นต้นนั้น ทรงแสดงว่าเป็นไปเพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ที่ไม่สำรวมนั่นเอง คือจักขุนทรีย์เป็นเหตุแห่งการไหลไปตามแห่งธรรม มีอภิชฌาเป็นต้น เช่นเดียวกับที่เป็นเหตุแห่งวิญญาณทางจักขุทวารนั้น เมื่อจักขุนทรีย์มีความไม่สำรวมอยู่ ธรรมทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น เหล่านั้น ก็ไหลไปตามได้ เพราะเหตุที่อสังวรที่มีจักขุนทรีย์อันบุคคลไม่สำรวมอยู่ เป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้โดยประการอย่างนั้น" ดังนี้แล.

ก็บทว่า **ยตฺวาธิกรณํ** มีอรรถว่า "เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ใด" ถามว่า ก็เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ที่เป็นเช่นไรเล่า? ตอบว่า เพราะเหตุแห่งจักขุนทรีย์ที่ไม่สำรวม ความว่า ก็บาปธรรมทั้งหลาย ย่อมไหลไปตามซึ่งบุคคลผู้ไม่สำรวมอะไร นี้เป็นคำประกอบความในเรื่องนี้ คือ "ธรรมทั้งหลาย มีอภิชฌา เป็นต้น ย่อมไหลไปตามซึ่งบุคคลผู้ถูกเข้าไปกำหนดไว้ด้วยการไหลไปตามแห่งบาปธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุแห่งความไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใด ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์นั้น" ดังนี้.

วิสุทธิมรรค

ในคำว่า ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น ความว่า สังวร (ความสำรวม) ก็ดี, อสังวร (ความไม่สำรวม) ก็ดี ย่อมไม่มีในจักขุนทรีย์ ก็จริง. เพราะว่า สติก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี หาได้อาศัยจักขุประสาทเกิดขึ้นไม่ แต่ทว่า ในเวลาใด รูปารมณ์มาถึงคลองจักษุ, ในเวลานั้นเมื่อภวังค์เกิดขึ้นแล้วดับไป ๒ ขณะ กิริยามโนธาตุก็เกิดขึ้น ทำอาวัชชนกิจให้สำเร็จแล้วก็ดับไป. ต่อจากนั้นจักขุวิญญาณก็เกิดขึ้นทำทัสสนกิจให้สำเร็จแล้วดับไป. ต่อจากนั้นวิบากมโนธาตุก็เกิดขึ้นทำสัมปฏิจฉันนกิจให้สำเร็จแล้วก็ดับไป. ต่อจากนั้น อเหตุกจิตมโนวิญญาณธาตุฝ่ายวิบากก็เกิดขึ้นทำสันตีรณกิจให้สำเร็จแล้วก็ดับไป. ต่อจากนั้นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกิริยาก็เกิดขึ้นทำโวฏฐัพพนกิจให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ชวนจิตย่อมแล่นไปในลำดับแห่งอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกิริยานั้น.

แม้ในบรรดาจิตทั้งหลายเหล่านั้น สังวรก็ดี อสังวรก็ดี มิได้มีอยู่ในสมัยของภวังค์เลย. มิได้มีอยู่ในสมัยของวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเลย. แต่ว่าในขณะแห่งชวนะ ถ้าหากว่าความเป็นคนทุศีลก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี เกิดขึ้น, ก็ชื่อว่า มีอสังวร. ก็อสังวรที่เป็นอย่างนี้นั้น เรียกว่า **ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์**. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุที่ เมื่อมีอสังวรนั้น (หรือเมื่อมีความเป็นคนทุศีลเป็นต้นนั้น) ทั้งทวาร ทั้งภวังค์ ทั้งวิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะ เป็นต้น ก็เป็นอันมิได้คุ้มครองไว้.

มหาฏีกา

คำว่า **แต่ว่าในขณะแห่งชวนะ ถ้าหากว่าความเป็นคนทุศีลก็ดี** ดังนี้ เป็นต้นทั้งหมด ท่านกล่าวไว้ในที่นี้เท่านั้น คือในจักขุทวารเท่านั้น เพื่อไม่ต้องกล่าวอีก เพราะฉะนั้นก็ควรทราบตามสมควรแก่ความเกิดได้ในทวารทั้ง ๖.

จริงอยู่ ในปัญจทวาร ความเป็นคนทุศีล กล่าวคือ กายทุจริตและวจีทุจริต หามีไม่ เพราะฉะนั้น พึงประกอบอสังวร คือความเป็นคนทุศีล ไว้ด้วยสามารถแห่งมโนทวารอสังวรที่เหลือไว้ด้วยสามารถแห่งทวารทั้ง ๖.

อธิบายว่า อสังวรทั้งหลาย มีความหลงลืมสติ เป็นต้น พึงมีความเกิดขึ้นได้ในปัญจ-ทวาร เพราะความเป็นอกุศลธรรม เป็นต้น ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ ความเป็นคนทุศีลอันเป็นความก้าวล่วงทางกายและทางวาจา ไม่มีความเกิดขึ้นในปัญจทวารนั้นได้เลย เพราะชวนะทาง ปัญจทวารไม่ยังวิญญัติให้เกิด (กายทุจริตและวจีทุจริต ที่เรียกว่า ความเป็นคนทุศีลเป็นไปได้เพราะอาศัยวิญญัติ แต่วิญญัติเกิดจากจิตทางมโนทวาร)

ก็อสังวรมีความเป็นคนทุศีล เป็นต้น ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อสังวร ๕ มีศีลสังวร เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

เปรียบเหมือนอะไร เปรียบเหมือนว่า เมื่อมิได้ปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูไว้ ซุ้มประตูห้องหับ เป็นต้น ภายในเรือน จะเป็นอันปิดกั้นไว้ดีแล้วก็ตามที, ถึงอย่างนั้น สิ่งของภายในเมืองทั้งหมดก็ชื่อว่า เป็นอันมิได้รักษา มิได้คุ้มครองไว้เลยเทียว เพราะว่า พวกโจรเข้าไปทาง

ประตูเมืองได้แล้วก็พึงกระทำ (พึงปล้น) สิ่งของนั้นตามที่ปรารถนาได้ ฉันใด เมื่ออสังวรทั้งหลาย มีความเป็นคนทุศีล เป็นต้น เกิดขึ้นได้แล้วในชวนจิต เมื่อมีอสังวรนั้น ทั้งทวารก็เป็นอันว่ามิได้คุ้มครองไว้ ทั้งภวังค์ ทั้งวิถีจิตทั้งหลาย มีอาวัชชนะ เป็นต้น ก็เป็นอันว่า มิได้คุ้มครองไว้ ฉันนั้นเหมือนกัน.

แต่เมื่อสังวรทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในชวนะนั้น ทั้งทวารก็เป็นอันว่าคุ้มครองไว้ได้, ทั้งภวังค์ ทั้งวิถีจิตทั้งหลาย มีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันว่า คุ้มครองไว้ได้. เปรียบเหมือนว่า เมื่อได้ปิดกั้นประตูเมืองทั้งหลายไว้ได้ดีแล้ว สิ่งอื่นๆ ภายในเรือน เป็นต้น มิได้เป็นอันปิดกั้นไว้ก็จริง, ถึงอย่างนั้นสิ่งของทั้งหมดภายในเมือง ก็ชื่อว่ารักษาไว้ได้ดีแล้ว คุ้มครองไว้ได้ดีแล้วทีเดียว, เพราะว่า เมื่อประตูเมืองทั้งหลายปิดอยู่ พวกโจรก็ไม่มีการเข้าไปได้ ฉันใด, เมื่อสังวรทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในชวนจิต ทั้งทวารก็เป็นอันคุ้มครองไว้ได้, ทั้งภวังค์ ทั้งวิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครองไว้ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น สังวรแม้ว่าเกิดอยู่ในขณะแห่งชวนะ ท่านก็เรียกว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์.

แม้ในคำว่า "**ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว**" ดังนี้ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. ศีลดังที่กล่าวมานี้ พึงทราบโดยสังเขปว่า เป็นอินทริยสังวรศีล อันเว้นจากการถือเอานิมิต เป็นต้น ที่มีกิเลสติดตามเป็นลักษณะ.

มหาฎีกา

คำว่า **เปรียบเหมือนอะไร** ความว่า อสังวรที่เกิดขึ้นในชวนะ เรียกว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์โดยประการใด มีอะไรเป็นอุปมาแสดงถึงอาการที่ไม่สำรวมในจักขุนทรีย์นั้น.

ด้วยคำว่า **ยถา ที่แปลว่า "เปรียบเหมือน"** เป็นต้นนี้ ท่านแสดงความเสมอเหมือนกันแห่งภาวะที่เมื่อมีความไม่สำรวมอย่างหนึ่งอยู่ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นอันไม่สำรวมด้วย อย่างนี้คือ

"เมื่ออสังวร คือความไม่สำรวม มีอยู่ในชวนะ ธรรมชาติอื่นมีทวาร เป็นต้น ที่เกี่ยวข้องกับชวนะนั้น ก็เป็นอันหาความสำรวมมิได้ เหมือนอย่าง เมื่อมีความไม่สำรวม คือไม่ป้องกันอยู่ที่ประตูนคร สิ่งอื่นทั้งหลาย มีเรือน เป็นต้น อันเกี่ยวข้องกับประตูนครนั้นก็เป็นอันหาการ

ป้องกันมิได้ฉะนั้น" ดังนี้ มิใช่แสดงถึงความเป็นสิ่งที่มีก่อนเหมือนกัน หรือที่มีหลัง เหมือนกัน (ไม่เช่นนั้นแล้ว ชวนะจะอุปมาด้วยประตูเมืองไม่ได้ เพราะประตูเมืองมีก่อน คือถึงก่อนที่จะเข้าไปข้างใน แต่ชวนะมีทีหลัง คือเกิดทีหลังทวาร และวิถีจิตมีภวังค์ เป็นต้น) หรือว่าจะแสดงความเป็นสิ่งที่มีในภายในเหมือนกัน หรือมีในภายนอกเหมือนกัน ก็หาไม่.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นอันท่านกล่าวถึงชวนะที่เกิดขึ้น ต่อไปอีก ในเมื่อธรรมชาติมีทวารและภวังค์ เป็นต้น มีอยู่ ว่า เหมือนประตูนคร เพราะกระทำให้เป็นดุจของภายนอก และกล่าวธรรมชาติ มีทวาร เป็นต้น นอกนี้ว่า เหมือนภายในนคร.

ก็ธรรมชาติ มีภวังค์ เป็นต้น อันสำเร็จแล้วในกาลก่อนโดยความเป็นปัจจัย แม้ว่าไม่มีอยู่ในกาลแห่งชวนะ ก็ย่อมได้ชื่อว่า "มีอยู่" เพราะความสำเร็จแห่งผล เช่นเดียวกับธรรมชาติมีจักขุ เป็นต้น เหมือนกัน เพราะว่าไม่ใช่เฉพาะแต่ธรรมชาติ ที่ยังทรงอยู่เท่านั้น ที่เรียกได้ว่า "มีอยู่".

อนึ่ง คำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า "เพราะกระทำให้เป็นดุจของภายนอก" ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวหมายความว่า แม้เมื่อชวนะไม่มีความเป็นภายนอก ธรรมชาตินอกนี้ ไม่มีความเป็นภายในอยู่โดยปรมัตถ์ แต่เพราะมีพระดำรัส (ใน อํ. เอก. ๒๐/๑๑) ว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร (เลื่อมใส) แต่ว่า จิตนั้นแล เศร้าหมองแล้ว เพราะอุปกิเลสทั้งหลายอันเป็นอาคันตุกะ (ผู้จรมา)" ดังนี้ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชวนะอันเป็นอาคันตุกะที่เกิดขึ้นอยู่ ไม่ว่ากาลไหนๆ ก็มีความเป็นภายนอกได้ ธรรมชาตินอกนี้ อันมีสภาพผิดกันกับชวนะนั้น ก็มีความเป็นภายในได้โดยปริยายนี้ (คือ โดยคำพูดจากพระสูตรที่ยกมา).

อีกอย่างหนึ่ง เมื่ออสังวร เกิดขึ้นแล้วที่ชวนะ ธรรมชาติอื่นจากนั้นแห่งบรรดาธรรมชาติทั้งหลายมีทวารและภวังค์ เป็นต้น ก็เป็นอันไม่ได้สำรวมด้วย เพราะถึงความเป็นเหตุแห่งอสังวร ด้วยว่า ภาวะที่ธรรมชาติมีทวารและภวังค์ เป็นต้น เป็นเหตุแห่งอสังวร บัณฑิตย่อมรู้ได้ ก็โดยความเกิดขึ้นแห่งอสังวรเพราะฉะนั้น การที่พวกโจร คือความเป็นคนทุศีล เป็นต้น เข้าไปทางชวนะ อันเปรียบเสมือนประตูนคร แล้วปล้น ได้แก่ ทำสิ่งของ คือกุศลให้พินาศ ท่านจึงกล่าวไว้ในธรรมชาติทั้งหลาย มีทวารและภวังค์ เป็นต้น

จริงอยู่ อสังวร เกิดขึ้นในทวารใด อสังวรในทวารนั้น ย่อมเป็นไปดุจว่า เข้าไปตัดอยู่ซึ่งความเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่สังวรของธรรมชาติทั้งหลาย มีทวาร เป็นต้น เพราะฉะนั้น

ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันแห่งธรรมชาติทั้งหลาย มีทวาร และภวังค์ เป็นต้น กับชวนะ จะพึงทราบได้ ก็โดยเป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในความสืบต่ออันเดียวกัน.

ในความข้อนี้มีอธิบายว่า เมื่อรูปารมณ์มาสู่คลองในจักขุทวารแล้ว เมื่อกุศลชวนะ, อกุศลชวนะ เกิดขึ้น ๗ ครั้ง ด้วยสามารถแห่งเหตุ มีความเป็นธรรมที่นิยมทำ เป็นต้น (ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี กล่าวได้ว่า "จิตนี้เกิดขึ้นเป็นธรรมชาติ ชื่อว่า กุศล ก็ด้วยสามารถแห่งความเป็นธรรมที่นิยมทำ ๑, ด้วยสามารถการเปลี่ยนเสีย คือเปลี่ยนจากอกุศลมาเป็นกุศล ๑, ด้วยสามารถประพฤติเสมอ คือทำจนเคย ๑, ด้วยสามารถความคำนึงถึง คือคำนึงโดยถูกอุบายอันเป็นไปได้ เพราะอาศัยการได้อยู่ในประเทศที่สมควร เป็นต้น เป็นอุปนิสัยปัจจัย ๑) แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ เมื่อชวนะในมโนทวารอันอนุรูปต่อชวนะในปัญจทวารนั่นเทียวเกิดขึ้น ๗ ครั้งเหมือนกัน อาศัยอารมณ์นั้นนั่นแหละ กำหนดอยู่โดยนัยว่า "หญิง, ชาย" เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งความเลื่อมใส, ความกำหนัด เป็นต้น เมื่ออสังวรทั้งหลายมีความเป็นคนทุศีล เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วที่ชวนะ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "**เมื่อมีอสังวรนั้น ทั้งทวารก็เป็นอันว่ามิได้คุ้มครองไว้**" ดังนี้ เป็นต้นไว้ หมายเอาชวนะที่เป็นไปอยู่อย่างนี้.

คำว่า **แต่เมื่อสังวรทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วในชวนะนั้น** คือเมื่อสังวรทั้งหลาย คือศีลสังวร, สติสังวร, ญาณสังวร, ขันติสังวร และวิริยสังวรเกิดขึ้นแล้ว.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลไม่เข้าไปตั้งธรรมอันเป็นตัวรักษา คือสติ ไว้ก่อน อสังวร มีความเป็นคนทุศีล เป็นต้น จึงมีความเกิดขึ้นได้ฉันใด, เมื่อบุคคลเข้าไปตั้งธรรมอันเป็นตัวรักษา คือสติ เอาไว้ก่อน สังวร มีศีล เป็นต้น ทั้งหลาย จึงมีความเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น.

พึงทราบ นิมิตและอนุพยัญชนะ แม้ในอารมณ์ที่เหลือ มีเสียง เป็นต้น ตามสมควร

ความว่า ฟังด้วยเสียง โสตวิญญาณแล้ว ไม่ถือเอาซึ่งนิมิตที่น่าปรารถนา ไม่น่าปรารถนา หรือนิมิต อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสว่า เสียงหญิงเสียงชาย หยุดยั้งอยู่ในธรรมชาติสักว่าเป็นเสียงที่ได้ยินเท่านั้น.

ก็อาการของเสียง มีเสียงขับร้อง เป็นต้น ที่แตกต่างกันโดยประเภทแห่งเสียงเกิดจากฐาน ๖ (คือเกิดจากจมูก ปาก อก เพดาน ลิ้นและฟัน) เป็นต้น ที่บุคคลกำหนดไว้เกี่ยวกับว่าเป็นเสียงที่นุ่มนวลยิ่ง เป็นต้น อันใด ได้ชื่อแล้วว่า "อนุพยัญชนะ" เพราะกระทำกิเลสทั้งหลายให้ปรากฏชัดเจน ย่อมไม่จับเอาอาการแม้นั้น ดังนี้ แล.

ส่วนในมโนทวาร, ภวังค์ที่มีอาวัชชนะ ชื่อว่า "มโนทวาร" เมื่อธัมมารมณ์ถึงคลองในมโนทวารนั้นแล้ว ก็พึงประกอบชวนะนั้นไว้ด้วยคำว่า "รู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว" ดังนี้เป็นต้น เถิด (คือรู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่เป็นผู้ถือเอาซึ่งอนุพยัญชนะ ฯลฯ ดังนี้ หมายความในที่นี้ว่า ใจที่รู้แจ้งธัมมารมณ์ ก็คือตัวชวนะนั่นแหละ).

การถือเอา ชื่อว่า **กิเลสานุพนฺโธ** เพราะอรรถว่า มีกิเลสติดตาม การถือเอาอันมีกิเลสติดตามนั่นเอง ชื่อว่า การยึดเอาซึ่งนิมิต เป็นต้น อินทริยสังวรศีลมีความงดเว้นจากการถือเอาซึ่งนิมิต เป็นต้น อันมีกิเลสติดตามนั้น เป็นลักษณะ จึงชื่อว่า **กิเลสานุพนฺธนิมิตฺตาทิคฺคาหปริวชฺชนลกฺขณํ** ด้วยอาทิศัพท์ที่ แปลว่า เป็นต้น ท่านรวมเอาอนุพยัญชนะไว้.

อาชีวปาริสุทธิศีล

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ จะเป็นคำวินิจฉัยในอาชีวปาริสุทธิศีล ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในลำดับแห่งอินทริยสังวรศีล.

คำว่า (โดยเกี่ยวกับเป็นความก้าวล่วง) **สิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์** ความว่า โดยเกี่ยวกับเป็นความก้าวล่วงสิกขาบท ๖ ซึ่งสิกขาบท ๖ เหล่านั้น ทรงบัญญัติไว้ อย่างนี้ว่า "**อาชีวเหตุ อาชีวการณา ปาปิจฺโฉ อิจฺฉาปกโต ฯเปฯ อตฺตโน อตฺถาย วิญฺญาเปตฺวา ภุญฺชติ ทุกฺกฏสฺส**[๑]-เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ กล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมที่ไม่มีอยู่ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ต้องอาบัติปาราชิก (๑), เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุถึงความเป็นพ่อสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส (๒), เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุกล่าวว่า "ภิกษุรูปใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุรูปนั้นเป็นพระอรหันต์" ดังนี้ เมื่อรู้ตัวอยู่ก็ต้องอาบัติถุลลัจจัย (๓), เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุมิได้เป็นคนไข้ ขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (๔), เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุณีมิได้เป็นคนไข้ ขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ (๕), เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ภิกษุมิได้เป็นคนไข้ ขอแกงหรือข้าวสุก เพื่อประโยชน์แก่ตนฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ (๖)" ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้** คือ ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ก่อนแล้วด้วยสามารถอุเทศในวิสุทธิมรรคนี้นั่นแหละ จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ได้ทำการยกบททั้งหลาย ขึ้นว่า สิกขาบท ๖ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นการณ์ ดังนี้แล้ว เพื่อแสดงบททั้งหลายเหล่านั้นด้วยอำนาจพระบาลีนั่นแหละ จึงปรารภ คำว่า

---

[๑] วิ. ป. ๘/๒๑๕

“**สิกขาบท ๖ เหล่านั้นอันใด**” ดังนี้ เป็นต้นไว้.

ในบททั้งหลายเหล่านั้น เชื่อมความว่า สิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างนี้เหล่านั้นอันใด.

คำว่า **เพราะอาชีวะเป็นเหตุ** คือเพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ได้แก่ เพราะประสงค์ว่า “เราจักเป็นผู้ไม่ลำบาก หาเลี้ยงชีพด้วยปัจจัยทั้งหลายโดยประการอย่างนี้” ดังนี้

คำว่า **เพราะอาชีวะเป็นการณ์** เป็นคำไวพจน์ของคำว่า เพราะอาชีวะเป็นเหตุ นั่นเอง

ชื่อว่า **มีความปรารถนาชั่วช้า** ได้แก่ ประกอบพร้อมด้วยความปรารถนาการยกย่องคุณอันไม่มีอยู่ ซึ่งชั่วช้า

คำว่า **ถูกความอยากครอบงำ** คือ ถูกความอยากกำจัดขัดขวาง หรือครอบงำ

ก็เพราะความที่คุณนั้นยังไม่เกิดขึ้น คุณอันนั้นจึงชื่อว่า **ไม่มีอยู่** เพราะเหตุนั้น คำหลัง (คือคำว่า ยังไม่เกิดขึ้น) จึงเป็นคำกล่าวถึงเหตุของคำแรก (คือคำว่า ไม่มีอยู่)

คำว่า **อุตตริมนุสสธรรม** ได้แก่ ธรรมของมนุษย์ทั้งหลายผู้สูงยิ่ง คือบุรุษผู้สูงส่ง อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ธรรมที่สูงยิ่ง คือสูงกว่าธรรมของมนุษย์

คำว่า **อุลฺลปติ** ที่แปลว่า กล่าวอวดอ้าง มาจากคำว่า **อุคฺคตายุโก ลปติ** แปลว่า มีอายุไปปราศแล้วกล่าว จริงอยู่ ศีลเป็นอายุของภิกษุ อายุ คือศีลนั้น ย่อมปราศจากไปสิ้นกาลพร้อมกันกับการที่ภิกษุนั้นกล่าวอย่างนั้นทีเดียว (หมายความว่า กล่าวจบลงไปในเวลาใด อายุของความเป็นภิกษุ ก็สิ้นสุดลงในเวลานั้น) เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า **ต้องอาบัติปาราชิก** ดังนี้ไว้ มีอรรถว่า การกล่าวอวดอ้างเป็นอาบัติ กล่าวคือ ปาราชิก หรือเป็นการถึงความก้าวล่วงที่เรียกกันว่า ปาราชิก.

คำว่า **สญฺจริตฺตํ สมาปชฺชติ** แปลว่า ถึงความเป็นพ่อสื่อ อธิบายว่า แจ้งข้อเสนอของชายให้แก่หญิงบ้าง แจ้งข้อเสนอของหญิงให้แก่ชายบ้าง ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นพระบาลีในบทว่า กุหนา เป็นต้น.

“ถามว่า ในบรรดาบาปธรรมเหล่านั้น **กุหนา (การหลอกลวง)** เป็นไฉน? ตอบว่า การตีสีหน้า ภาวะแห่งบุคคลผู้ตีสีหน้า การหลอกลวง ความประพฤติหลอกลวง ความเป็น

บุคคลผู้หลอกลวง ด้วยวิธีลวงที่นับว่าเป็นการส้องเสพปัจจัย (ฉบับลังกา – ที่นับว่าเป็นการแสร้งปฏิเสธปัจจัย) ก็ดี ด้วยการพูดเลียบเคียงก็ดี หรือการตั้งท่า การวางท่า การแต่งอิริยาบถให้เรียบร้อย แห่งภิกษุผู้ติดลาภสักการะและชื่อเสียง มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ นี้ เรียกว่า **กุหนา**.

ถามว่า ในบรรดาบาปธรรมเหล่านั้น **ลปนา** - **การพูดยกยอ** เป็นไฉน? ตอบว่า การพูดทัก (พูดเสนอตน) ต่อชนเหล่าอื่น การพูดยกยอ การพูดเอาใจ การพูดโอ้อวด การพูดโอ้อวดเสียนักหนา การพูดสรรเสริญ การพูดสรรเสริญบ่อยๆ ความเป็นผู้พูดประจบ ความเป็นผู้ใคร่ทำตัวต่ำ ความเป็นผู้มีวาจาเหมือนแกงถั่ว ความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็ก แห่งภิกษุผู้ติดในลาภสักการะและชื่อเสียง มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำใดๆ นี้เรียกว่า **ลปนา**.

ถามว่า ในบรรดาบาปธรรมเหล่านั้น **เนมิตฺติกตา** - **ความเป็นผู้กระทำนิมิต** เป็นไฉน? ตอบว่า นิมิต การทำนิมิต โอภาส การทำโอภาส การพูดเลียบเคียง การพูดหว่านล้อมต่อชนเหล่าอื่น แห่งภิกษุผู้ติดลาภสักการะและชื่อเสียง มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ ใด, นี้เรียกว่า **เนมิตฺติกตา**.

ถามว่า ในบรรดาบาปธรรมเหล่านั้น **นิปฺเปสิกตา** - **ความเป็นผู้พูดบีบบังคับ** เป็นไฉน? ตอบว่า การด่าว่า การพูดข่มขู การพูดติเตียน การพูดตำหนิโทษ การกล่าวโทษ การพูดเยาะเย้ย การพูดเยาะเย้ยหนักขึ้นไป การพูดเหยียดหยาม การพูดเหยียดหยามเสียนักหนา การพูดประจาน ความเป็นผู้พูดนินทาลับหลัง ต่อชนเหล่าอื่น แห่งภิกษุผู้ติดลาภสักการะและชื่อเสียง มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำใด, นี้เรียกว่า **นิปฺเปสิกตา**.

ถามว่า ในบรรดาบาปธรรมเหล่านั้น **ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา** - **ความปรารถนาจะใช้ลาภนำเอาลาภไป** เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุผู้ติดลาภสักการะและชื่อเสียง มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้แล้วจากข้างนี้ไปให้ข้างโน้นบ้าง, นำอามิสที่ได้แล้วจากข้างโน้นมาให้ข้างนี้บ้าง. ความปรารถนา การแสวงหา การเสาะหา กิริยาที่เที่ยวหา กิริยาที่แสวงหา กิริยาที่เสาะหาซึ่งอามิสด้วยอามิส เห็นปานฉะนี้ ใด, นี้ เรียกว่า **ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา**” ดังนี้

ก็ความหมายในพระบาลีนี้ พึงทราบตามประการดังต่อไปนี้. ใน **กุหนานิเทส** ก่อน คำว่า **ผู้ติดลาภสักการะและชื่อเสียง** มีความหมายว่า ผู้ติดคือผู้ปรารถนาลาภ สักการะ และ

กิตติศัพท์. คำว่า **มีความปรารถนาชั่วช้า** คือ มีความต้องการที่จะแสดงคุณที่ไม่มีอยู่จริง. คำว่า **ถูกความอยากครอบงำ** คือถูกความอยากทำให้ไปปราศ ความว่า ถูกความอยากย่ำยี.

เพราะเหตุที่กุหนวัตถุ (เรื่องหลอกลวง, วิธีหลอกลวง) ๓ อย่าง มาแล้วในปกรณ์มหานิเทศ โดยเกี่ยวกับเป็นการส้องเสพปัจจัย ๑, การพูดเลียบเคียง ๑ กุหนวัตถุที่อิงอาศัยอิริยาบถ ๑ เพราะฉะนั้น ต่อไปนี้ เพื่อแสดงกุหนวัตถุทั้ง ๓ อย่างนี้ ท่านพระสารีบุตรจึงเริ่มว่า “ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา” ดังนี้ เป็นต้น. ในกุหนวัตถุเหล่านั้น การที่ภิกษุถูกเขานิมนต์ด้วยปัจจัยมีจีวร เป็นต้น เป็นผู้มีความต้องการด้วยจีวร เป็นต้น นั้นนั่นแหละ อาศัยความปรารถนาชั่วช้า ทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน โดยการ (แสร้ง) ปฏิเสธ, และโดยการที่พอทราบว่า พวกคฤหบดีเหล่านั้น เป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นดีในตน เมื่อคนเหล่านั้นคิดว่า “โอ พระคุณเจ้าเป็นพระผู้มักน้อย ไม่ต้องการจะรับเอาปัจจัยอะไรๆ เลย, เราจะพึงมีอันได้ดีหนอ ถ้าหากว่าท่านจะพึงรับเอาอะไรๆ บ้างสักเล็กน้อย” ดังนี้แล้วก็น้อมนำเอาปัจจัยทั้งหลาย มีจีวรเป็นต้นที่ประณีต เข้าไปถวายโดยอุบายทั้งหลายมีอย่างต่างๆ อีก ก็ (แสร้ง) ทำให้ปรากฏถึงความเป็นผู้ต้องการจะอนุเคราะห์คนเหล่านั้นนั่นเทียว จึงรับเอา เป็นเหตุให้จำเดิมแต่นั้น เขาก็น้อมถวาย (เรื่อยๆ) กระทั่งได้ของมามากมายหลายเล่มเกวียน พึงทราบว่า เป็นกุหนวัตถุที่นับว่าการส้องเสพปัจจัย (การแกล้งปฏิเสธปัจจัย).

มหาฎีกา

ปัจจัยทั้งหลาย มีจีวรเป็นต้น ชื่อว่า **ลาภ** เพราะอรรถว่า “อันภิกษุย่อมได้” ปัจจัยเหล่านั้นนั่นเองที่บุคคลถวายให้อยู่ ด้วยอำนาจความเอื้อเฟื้อโดยเคารพชื่อว่า **สักการะ**.

ความมียศอันแผ่ไปทั่ว ชื่อว่า **กิตติศัพท์** ภิกษุอาศัยลาภด้วย สักการะด้วย กิตติศัพท์ด้วยอันนั้น

ในคำว่า **ผู้ติด** นี้ ท่านอาจารย์มุ่งหมายเอาที่อาศัย ที่ติด คือตัณหา เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวขยายความว่า **คือผู้ปรารถนา** ดังนี้ไว้

คำว่า **มีความใคร่จะแสดงคุณอันไม่มีอยู่** ความว่า ใคร่จะให้เขายกย่องคุณทั้งหลาย มีศรัทธา เป็นต้น อันไม่มี คือไม่ปรากฏอยู่ในตน หมายความว่า เป็นความปรารถนาชั่วช้า ที่มีการยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่ และมีความไม่รู้จักประมาณในการรับเป็นลักษณะ.

คำว่า **ถูกความอยากครอบงำ** ความว่า ภิกษุชื่อว่า ถูกครอบงำ เพราะอรรถว่า ถูกความปรารถนาชั่วช้า ทำให้ปราศแล้วจากสัมมาอาชีวะ

เพราะอธิบายว่า "ก็ภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า เป็นผู้ถูกทำให้ขัดข้อง เพราะมีอาชีวะเป็นเครื่องทำให้ขัดข้อง" เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **มีอรรถว่า ถูกความอยากทำให้ไปปราศ คือถูกทำให้ขัดข้อง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

การหลอกลวงนั้นเอง ชื่อว่า **กุหนวัตถุ** เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งการทำปัจจัยให้เกิดขึ้น พึงทราบความหมายอย่างนี้ว่า ท่านพระธรรมเสนาบดีปรารภคำว่า **โดยเกี่ยวกับเป็นการส้องเสพปัจจัยก็ดี** เป็นต้น เพื่อที่จะแสดง กุหนวัตถุทั้ง ๓ อย่างนั้น ดังนี้เถิด

คำว่า **ทั้งตนเอง ก็เป็นผู้ปรารถนาปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นทีเดียว** ความว่า ทั้งตนเองก็เป็นผู้ปรารถนาด้วยปัจจัยทั้งหลาย มีจีวร เป็นต้น เหล่านั้นทีเดียว

คำว่า **โดยการปฏิเสธ** คือ โดยมีการปฏิเสธปัจจัยทั้งหลาย มีจีวร เป็นต้น เป็นเหตุ

วิสุทธิมรรค

แม้ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ ในปกรณ์มหานิเทศว่า: "**กตมํ ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตํ ฯเปฯ อิทํ วุจฺจติ ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ**[๑] - ถามว่า กุหนวัตถุที่นับว่าเป็นการส้องเสพปัจจัยเป็นไฉน? ตอบว่า พวกคฤหบดีทั้งหลาย นิมนต์ภิกษุในพระศาสนานี้ ด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารคือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ ภิกษุมีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ มีความต้องการอยู่ อาศัยความใคร่จะได้ยิ่งๆ ขึ้นไปซึ่งจีวร ฯลฯ และบริขารคือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ จึงกล่าวปฏิเสธจีวร กล่าวปฏิเสธบิณฑบาต ฯลฯ เสนาสนะ กล่าวปฏิเสธบริขาร คือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้. ภิกษุรูปนั้น กล่าวอย่างนี้ว่า "ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยจีวรมีค่ามากเล่า ข้อที่สมณะพึงเลือกหาเศษผ้าอันปราศจากชายจากป่าช้าก็ดี จากกองหยากเยื่อก็ดี จากตลาดก็ดี นำมาทำเป็นผ้าสังฆาฏิครอง ใด, นี่ จึงจะสมควร, ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยบิณฑบาตมีค่ามากเล่า ข้อที่สมณะพึงสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยก้อนข้าว โดยการเที่ยวแสวงหาตามมีตามได้ ใด, นี่จึงจะ

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๒๔๐ - ๔๑

สมควร. ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยเสนาสนะมีค่ามากเล่า ข้อที่สมณะพึงเป็นผู้อยู่โคนไม้หรืออยู่ในที่แจ้ง ใด, นี่จึงจะสมควร. ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารอันมีค่ามากเล่า ข้อที่สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตรเน่า หรือด้วยชิ้นสมอ ใด, นี่จึงจะสมควร" ดังนี้. เพราะอาศัยความใคร่จะได้ยิ่งๆ ขึ้นไปนั้น เธอจึงครองจีวรคร่ำคร่า, ฉันบิณฑบาตเลวๆ, ใช้เสนาสนะโทรมๆ, เสพคิลานปัจจัยเภสัชบริขารเลวๆ. พวกคฤหบดีทั้งหลายจึงรู้จักภิกษุรูปนี้นั้นอย่างนี้ ว่า "สมณะรูปนี้เป็นคนมักน้อย สันโดษ สงบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ปรารภความเพียร เป็นธุตวาทะ (กล่าวสรรเสริญธุดงค์)" ดังนี้ จึงนิมนต์ให้ยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยจีวร ฯลฯ เภสัชบริขารทั้งหลาย. ภิกษุนั้น กล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะความพร้อมหน้ากันแห่งวัตถุ ๓ อย่าง กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก คือเพราะความพร้อมหน้ากันแห่งศรัทธา กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก, เพราะความพร้อมหน้ากันแห่งไทยธรรม ฯลฯ เพราะความพร้อมหน้ากันแห่งทักขิไณยบุคคล กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสบบุญมาก. ศรัทธาของพวกท่านนี้ ก็มีอยู่เทียว, ไทยธรรมก็มีอยู่ด้วย, ปฏิคาหกคืออาตมาก็มีอยู่ด้วย, ถ้าหากอาตมาไม่ยอมรับไว้อย่างนี้แล้ว พวกท่านก็จักเป็นผู้ห่างไกลจากบุญไปเสีย, อาตมามิได้มีความต้องการด้วยของนี้หรอก. แต่ว่า เพื่ออนุเคราะห์พวกท่านหรอกหนา ก็จะขอรับไว้" ดังนี้. อาศัยความใคร่จะได้ยิ่งๆ ขึ้นไปนั้น จึงรับเอาจีวรมากมายบ้าง. รับเอาบิณฑบาตมากมายบ้าง รับเอาเสนาสนะมากมายบ้าง รับเอาเภสัชบริขารมากมายบ้าง การเสแสร้งทำหน้าสยิ้ว การเสแสร้งทำหน้าเบ้ การหลอกลวง ความประพฤติหลอกลวง ความเป็นผู้หลอกลวง เห็นปานฉะนี้ ใด นี้เรียกว่า กุหนวัตถุ ที่นับว่าเป็นการส้องเสพปัจจัย" ดังนี้.

มหาฎีกา

ฯลฯ

คำว่า **จากตลาด** ได้แก่ ผ้าที่เขาทิ้งแล้วจากตลาด

คำว่า **เลือกหา** ได้แก่ เลือกรวมไว้ด้วยการแสวงหา

คำว่า **โดยการเที่ยวแสวงหา** ได้แก่ ที่ได้มาโดยการเที่ยวแสวงหาไป

บริขาร (เครื่องค้ำจุน) แห่งชีวิต กล่าวคือ ยา อันเป็นปัจจัยแก่คนไข้ ชื่อว่า **คิลาน-ปัจจัยเภสัชบริขาร**

คำว่า **น้ำมูตรเน่า** นี้ เป็นชื่อแห่งน้ำมูตรโคทั้งหมด ทั้งเก่าและใหม่

คำว่า **ด้วยน้ำมูตรเน่า** คือด้วยน้ำมูตรที่เป็นของเน่า, หรือว่าด้วยน้ำมูตรโคที่เกิดเป็นของเน่าที่คนอื่นทิ้งไว้

คำว่า **ธุตวาทะ** ได้แก่ เป็นผู้มีปกติกล่าว ธุตคุณ (คุณแห่งธรรมเครื่องกำจัดกิเลส) แม้แก่ชนเหล่าอื่น

คำว่า **เพราะความพร้อมหน้ากัน** ความว่า เพราะความมีอยู่ คือเพราะความได้อยู่พร้อมหน้ากัน

วิสุทธิมรรค

ส่วนการทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน โดยประการนั้นๆ ด้วยวาจาแสดงการบรรลุอุตริมนุสสธรรมแห่งภิกษุซึ่งเป็นผู้มีความปรารถนาชั่วช้า พึงทราบว่า ชื่อว่า กุหนวัตถุที่นับว่าเป็นการพูดเลียบเคียง เหมือนอย่างที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้ในปกรณ์มหานิเทศว่า: **ตตฺถ กตมํ สามนฺตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ ฯเปฯ อิทํ วุจฺจติ สามนฺตชปฺปนสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ**[๑] - ในกุหนวัตถุ ๓ อย่างนั้น ถามว่า กุหนวัตถุที่นับว่าเป็นการพูดเลียบเคียง เป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ ประสงค์ความยกย่อง คิดว่า "ชนจักยกย่อง เราโดยประการอย่างนี้" ดังนี้แล้ว ก็กล่าววาจาอิงอาศัยอริยธรรม พูดว่า "ภิกษุรูปใด ทรงจีวรลักษณะอย่างนี้, ภิกษุรูปนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่," พูดว่า "ภิกษุรูปใดใช้บาตร โอโลหะ กระบอกกรองน้ำ ผ้ากรองน้ำ กุญแจ รัดประคต รองเท้า ลักษณะอย่างนี้, ภิกษุรูปนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "ภิกษุรูปใดมีพระอุปัชฌาย์ มีอาจารย์ มีภิกษุผู้ร่วมอาจารย์ มีภิกษุผู้เป็นมิตร มีภิกษุผู้รู้จักกัน มีภิกษุผู้คบหากัน มีภิกษุผู้เป็นสหายลักษณะอย่างนี้ ภิกษุรูปนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "ภิกษุรูปใดอยู่ในเรือนยาว ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ ที่เร้น กุฎี เรือนยอด ป้อม โรงกลม ศาลายาว ศาลาเป็นที่บำรุง มณฑป โคนไม้ ที่มีลักษณะอย่างนี้ ภิกษุรูปนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้แสร้งสำรวมเสียนักหนา ตีสีหน้าเสียนักหนา ลวงเขา

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๕๑๔

มากเข้า พูดป้อยอซ้ำซาก เสนอหน้า กล่าวกถาอันเกี่ยวข้องด้วยโลกุตตระและสุญญตาที่ลึกซึ้ง ที่ลึกลับ ที่ละเอียด ที่ปกปิด เช่นนี้ว่า “สมณะรูปนี้ เป็นผู้ได้วิหารสมาบัติสงบเห็นปานฉะนี้ เหล่านี้” ดังนี้. การตีสีหน้า ภาวะแห่งบุคคลผู้ตีสีหน้า การหลอกลวง ความประพฤติหลอกลวง ความเป็นผู้หลอกลวง เห็นปานฉะนี้ ใด, นี้ เรียกว่า **กุหนวัตถุที่นับว่า เป็นการพูดเลียบเคียง** ดังนี้.

มหาฏีกา

การพูดกระทำตนเข้าไว้ ในที่ใกล้เคียงต่อการบรรลุอุตตริมนุสสธรรม ชื่อว่า **การพูดเลียบเคียง**

คำว่า **มีศักดิ์ใหญ่** ความว่า มีอานุภาพมาก เพราะการบรรลุอุตริมนุสสธรรม

ท่านกล่าวโดยคำสามัญว่า **มิตร** ดังนี้แล้ว ก็กล่าวคำว่า มิตรนั้น ให้พิเศษไปอีกว่า “มิตรไม่สนิท, มิตรสนิท” อธิบายว่า มิตรที่เพียงแต่รู้จักกัน ชื่อว่า **มิตรไม่สนิท** มิตรที่คบกันแน่นแฟ้น ชื่อว่า **มิตรสนิท** บุคคลผู้มาด้วยกัน ชื่อว่า **สหาย** มีอรรถว่า **เพื่อน** จริงอยู่ บุคคลผู้มีบท ๗ (ไปด้วยกันตั้งแต่ ๗ ก้าว) ชื่อว่า เพื่อน ฯลฯ

การข่มความเคลื่อนไหวกายและวาจาอันปราศจากประโยชน์ เพราะความปรารถนาชั่วช้า อันเกิดเป็นกิเลส ดุจมลทินที่บัณฑิตเกลียด ชื่อว่า **การแสร้งสำรวม** การแสร้งสำรวมนั้น มีอยู่แก่ภิกษุรูปนี้ เหตุนั้น ภิกษุรูปนี้ ชื่อว่า **ผู้แสร้งสำรวม** ได้แก่ ภิกษุผู้มีอาการอันสำรวมแล้ว โดยความเป็นคนหลอกลวง.

ภิกษุผู้แสร้งสำรวมยิ่งนัก หรือบ่อยๆ ชื่อว่า **ผู้แสร้งสำรวมเสียนักหนา** อาจารย์บางพวกว่า ได้แก่ ภิกษุที่แสร้งระมัดระวังเสียเหลือเกิน

ภิกษุผู้ลวงเขาจนเกินไป ชื่อว่า **กุหกุโห แปลว่า ผู้ลวงเขามากเข้า** มีอรรถว่า ได้แก่ภิกษุที่ทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อนยิ่งนัก

ภิกษุผู้พูดป้อยอเขาจนเกินไป ชื่อว่า **ผู้พูดป้อยอซ้ำซาก**

บทว่า **เสนอหน้า** ได้แก่ อาศัยคำพูดที่เป็นไปโดยภาวะแห่งบุคคลผู้แสร้งสำรวมเสียนักหนา เป็นต้น ยังบุคคลอื่นทั้งหลายให้รู้จัก ด้วยเหตุสักว่าหน้าของตน ภิกษุผู้เป็นเช่นนี้นั้นเพราะความที่เป็นเช่นนี้ จึงทำตนเสมือนว่า เป็นบุคคลอื่น กล่าวคำอย่างนี้ว่า “สมณะผู้นี้

(เป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่)" ดังนี้เป็นต้น (หมายความว่า – ที่พูดว่า ภิกษุผู้มีลักษณะอย่างนั้นๆ เป็นภิกษุผู้มีศักดิ์ใหญ่ เป็นต้น นั้น พูดหมายถึงตน แต่ทำเสมือนว่า พูดถึงคนอื่น)

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ลึกซึ้ง** เป็นต้น เพราะความที่คำพูดนั้น เกี่ยวข้องด้วยอุตริมนุสสธรรม

วิสุทธิมรรค

ส่วนการทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อนด้วยอิริยาบถที่ทำขึ้น เพราะประสงค์ความยกย่องแห่งภิกษุซึ่งเป็นผู้ปรารถนาชั่วช้า พึงทราบว่า ชื่อว่า **กุหนวัตถุอิงอาศัยอิริยาบถ**. เหมือนอย่างที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า "**กตมํ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ ฯเปฯ อิทํ วุจฺจติ อิริยาปถสงฺขาตํ กุหนวตฺถุ**[๑] - ถามว่า กุหนวัตถุที่นับว่าเป็นการวางท่าสำรวมอิริยาบถเป็นไฉน? ตอบว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาชั่วช้า ถูกความอยากครอบงำ ประสงค์ความยกย่อง คิดว่า "ชนจักยกย่องเราโดยประการอย่างนี้" ดังนี้แล้วจึงตั้งท่าสำรวมการเดิน, ตั้งท่าสำรวมการยืน, ตั้งท่าสำรวมการนั่ง, ตั้งท่าสำรวมการนอน, ตั้งจิตมั่นเดิน, ตั้งจิตมั่นยืน, ตั้งจิตมั่นนั่ง, ตั้งจิตมั่นสำเร็จการนอน, เป็นดุจมีจิตตั้งมั่นเดิน, เป็นดุจมีจิตตั้งมั่นยืน, เป็นดุจมีจิตตั้งมั่นนั่ง, เป็นดุจมีจิตตั้งมั่นสำเร็จการนอน, และแสร้งเป็นผู้เข้าฌานอยู่ตามหนทาง, การวางท่าอิริยาบถ, อาการที่วางท่า, การตั้งท่าสำรวม, การตีสีหน้าภาวะแห่งบุคคลผู้ตีสีหน้า การหลอกลวง ความประพฤติหลอกลวง ความเป็นบุคคลผู้หลอกลวง เห็นปานฉะนี้ ใด, นี้เรียกว่า กุหนวัตถุที่นับว่าเป็นการวางท่าสำรวมอิริยาบถ" ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอิริยาบถที่ทำขึ้น เพราะประสงค์ความยกย่อง** คือ ด้วยอิริยาบถที่ทำขึ้นเพราะความประสงค์นี้ว่า "ชนพึงยกย่องเราว่าเป็นพระอริยะก็ดี ว่าเป็นผู้ได้คุณวิเศษก็ดีได้อย่างไรหนอ" ดังนี้ เป็นต้น

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๕๑๔

คำว่า **ตั้งท่าสำรวมการเดิน** ได้แก่ ตั้งท่าการเดินของตนให้เคร่งครัด ดุจการเดินของบุคคลผู้ได้คุณวิเศษทั้งหลาย คือเป็นเหมือนมีสติสัมปชัญญะเดินไปนั่นเทียว

คำว่า **ตั้งจิตมั่น** คือ ปักใจมั่น หรือ ได้แก่ ปรารถนาว่า “ชนทั้งหลายจะเข้าใจเราว่าเป็นพระอรหันต์”

คำว่า **เป็นดุจมีจิตตั้งมั่น** คือ เป็นดุจมีจิตตั้งมั่นด้วยฌานสมาธิ

คำว่า **แสร้งเป็นผู้เข้าฌานอยู่ตามหนทาง** คือเมื่อนั่งเสมือนว่า เข้าสมาธิ ณ สถานที่อันเป็นหนทางของคนทั้งหลาย ก็ชื่อว่า เป็นผู้แสร้งเข้าฌานอยู่ตามหนทาง คือ ตามสถานที่ที่ปรากฏชัดแก่ชน ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ในนิเทสแห่งกุหนวัตถุนั้น คำว่า **ที่นับว่าเป็นการส้องเสพปัจจัย** คือด้วยกุหนวัตถุที่นับได้อย่างนี้ว่า “การส้องเสพปัจจัย” หรือว่าด้วยการส้องเสพปัจจัยที่บัณฑิตกล่าวถึงกัน. คำว่า **ด้วยการพูดเลียบเคียง** คือ ด้วยการพูดเฉียด (วัตถุประสงค์). คำว่า **หรือ(การตั้งท่า ฯลฯ) อิริยาบถ** คือ หรือ(การตั้งท่า ฯลฯ) อิริยาบถ ๔. คำว่า **อฏฺฐปนา – การวางท่า** ได้แก่ การวาง (ท่า) เข้าไว้แต่ต้น หรือการวาง (ท่า) เข้าไว้โดยเอื้อเฟื้อ. คำว่า **ฐปนา – การตั้งท่า** ได้แก่ อาการที่วางท่า. คำว่า **สณฺฐปนา – ตั้งท่าสำรวม** ได้แก่ การแต่งท่าทาง, อธิบายว่ากระทำให้มีความน่าเลื่อมใส. บทว่า **ภากุฏิกา** แปลว่า การตีสีหน้า โดยการแสดงภาวะของภิกษุผู้ตั้งอยู่ในความเพียรเป็นอย่างยิ่ง. อธิบายว่า ได้แก่ การทำหน้าสยิ้ว (ทำหน้าย่น). ภิกษุชื่อว่า ภากุฏิกะ เพราะอรรถว่า มีการตีสีหน้าเป็นปกติ. ภาวะแห่งภิกษุผู้มีการตีสีหน้าเป็นปกติชื่อว่า ภากุฏิยํ (แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้ ตีสีหน้าเป็นปกติ) คำว่า **การหลอกลวง** ได้แก่ การทำให้เขาเข้าใจคลาดเคลื่อน. ความประพฤติของบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า **กุหายนา**. ภาวะแห่งบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า **กุหิตตฺตํ**.

มหาฎีกา

บทว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน** แปลว่า ที่นับว่าเป็นการส้องเสพปัจจัย ที่บัณฑิตกล่าว คือ พึงเรียก พึงพูดถึงกัน อย่างนี้ว่า “เป็นการส้องเสพปัจจัยทั้งหลายที่ภิกษุทำให้

บังเกิดขึ้น โดยไม่ถูกอุบาย” ดังนี้ ก็ได้

การกล่าวถึงตน ทำเหมือนเป็นภิกษุอื่นเข้าไว้ในที่ใกล้ (แห่งการบรรลุอุตริมนุสสธรรม) ชื่อว่า **การพูดเลียบเคียง**

ท่านกระทำความรัสสะเข้าไว้แก่ อาอักษร แล้วกล่าวคำว่า “อฏฺฐปนา” (แทนที่จะเป็น อาฐปนา) แปลว่า การวางท่า

ชื่อว่า ความหลอกลวง ได้แก่ การโกหก

ความประพฤติ คือความเป็นไปแห่งการโกหกนั้น ชื่อว่า กุหายนา แปลว่า **ความประพฤติหลอกลวง**

หรืออีกอย่างหนึ่ง ความประพฤติ คือคติ, กิริยาของบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า “กุหาย-นา” แปลว่า **ความประพฤติของบุคคลผู้หลอกลวง**

บุคคลชื่อว่า ผู้หลอกลวง เพราะอรรถว่า หลอกลวงหรือดำเนินไปด้วยการหลอกลวง ได้แก่ เป็นคนโกหก

วิสุทธิมรรค

ใน **ลปนานิเทส** มีคำวินิจฉัยดังต่อไปนี้. บทว่า **อาลปนา** – **พูดทัก** ได้แก่ การที่พอเห็นคนทั้งหลายมาสู่วิหารแล้วก็พูดเสียก่อนทีเดียว อย่างนี้ว่า “ท่านทั้งหลาย มาเพื่อประโยชน์อะไรหรือ, เพื่อนิมนต์พวกภิกษุหรือ ถ้าอย่างนั้นพวกท่านจงไปเถอะ อาตมาจะพาพวกภิกษุตามหลังไป” ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง การที่ภิกษุแนะนำตน ชักเข้าหาตน อย่างนี้ว่า “อาตมาชื่อติสสะ, พระราชาเลื่อมใสในอาตมา, ราชมหาอำมาตย์คนโน้นและคนโน้นก็เลื่อมใสในอาตมา” ดังนี้ ชื่อว่า อาลปนา (พูดเสนอตน พูดแนะนำตน). บทว่า **ลปนา–การพูดโอ้อวด** ได้แก่ การพูดอันมีประการตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง แห่งภิกษุซึ่งเป็นผู้ถูกเขาถามอยู่. บทว่า **สลฺลปนา – การพูดเอาใจ** ได้แก่ การที่ภิกษุผู้กลัวความแหนงหน่าย พยายามพูดให้โอกาสแก่พวกคฤหบดีทั้งหลายเป็นอย่างดี. บทว่า **อุลฺลปนา** – **การพูดยกยอ** ได้แก่ การพูดยกให้สูงขึ้นไป อย่างนี้ว่า ท่านกฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่ ดังนี้เป็นต้น. บทว่า **สมุลฺลปนา – การพูดยกยอเสียนักหนา** ได้แก่ การพูดทำให้สูงส่งไปเสียทุกส่วน.

บทว่า **อุนฺนหนา – การพูดผูกมัด** ได้แก่ การพูดผูกให้ยิ่งๆ ขึ้นไป อย่างนี้ว่า "นี่แน่ะ อุบาสิกาทั้งหลาย ในกาลก่อนเช่นนี้ พวกท่านย่อมถวายนวทานมิใช่หรือ มาบัดนี้ พวกท่านจะไม่ถวายหรือไร?" ไปจนกระทั่งเขาพูดว่า "พวกข้าพเจ้าจักถวายละ พระคุณเจ้า แต่ยังไม่มีโอกาส" ดังนี้ เป็นต้น. อธิบายว่า การผูกมัด. อีกอย่างหนึ่ง เห็นเขามีมือถืออ้อย ก็ถามว่า "แน่ะ อุบาสก ท่านเอาอ้อยมาจากไหน?" พอเขาตอบว่า "จากไร่อ้อย พระคุณเจ้า" ก็ถามอีกว่า "อ้อยที่ไร่นั้นน่ะ หวานรึ?" เขาก็ตอบว่า "ต้องเคี้ยวดูจึงจะรู้ พระคุณเจ้า" ก็ (แสร้ง) พูดกะเขาว่า "อุบาสกทั้งหลาย การที่พระจะพูดว่า "พวกท่านจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ" ดังนี้ ย่อมไม่ควรมิใช่หรือ" ดังนี้ คำพูดผูกมัดแม้ของภิกษุผู้กล่าวแก้อยู่เห็นปานฉะนี้ใด, คำพูดนั้นชื่อว่า **อุนฺนหนา**. การพูดผูกมัดซ้ำๆ ซากๆ ไปเสียทุกส่วน ชื่อว่า **สมุนฺนหนา** – **การพูดผูกมัดเสียนักหนา**.

บทว่า **อุกฺกาปนา** – **การพูดคาด**, **พูดดัก** ได้แก่ การพูดตั้งความมุ่งหมายขึ้นอย่างนี้ว่า "ตระกูลนี้จะรู้จักแต่เราเท่านั้น ถ้าหากว่าไทยธรรม (ของที่ควรให้) เกิดขึ้นในตระกูลนี้ไซ้ร เขาก็จะได้ให้แก่เราเท่านั้น" ดังนี้ ชื่อว่า อุกฺกาปนา อธิบายว่า เป็นคำพูดที่มีการยกเรื่องขึ้นแสดง. ก็ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงเล่าเรื่องนางเตลกันทริกา (ประกอบ). ส่วนการพูดคาดซ้ำๆ ซากๆ ไปเสียทุกส่วน ชื่อว่า **สมุกฺกาปนา** – **การพูดคาดเสียนักหนา**.

บทว่า **อนุปฺปิยภาณิตา** – **ความเป็นผู้พูดประจบ** ได้แก่ การพูดพร่ำซ้ำซากให้เขารักไปเสียท่าเดียว หาแลเหลียวว่าควรแก่สัจจะ หรือควรแก่ธรรมไม่. บทว่า **จาฏุกมฺยตา** – **ความเป็นผู้ใคร่ทำตัวต่ำ** ได้แก่ ความประพฤติตนต่ำ คือความประพฤติตั้งตนเข้าไว้ในฐานะที่ต่ำต้อย. บทว่า **มุคฺคสูปตา** แก้เป็น มุคฺคสูปสทิสตา (ความเป็นผู้มีวาจาเสมือนแกงถั่ว) คือเปรียบเหมือนว่า ในถั่วที่เขาต้มอยู่ ถั่วบางเม็ดเท่านั้นไม่สุก, ที่เหลือสุก ฉันใด, ในคำพูดของบุคคลใด บางคำเท่านั้น เป็นคำจริง ที่เหลือเป็นคำพูดเหลาะแหละ ฉันนั้น, บุคคลนี้ ท่านเรียกว่า มุคฺคสูป. ภาวะแห่ง มุคฺคสูป ชื่อว่า มุคฺคสูปตา (ความเป็นผู้มีวาจาเสมือนแกงถั่ว). บทว่า **ปาริภฏฺยตา** แก้เป็น ปาริภฏฺยภาโว (งานเลี้ยงเด็ก). ความว่า ก็บุคคลใดเลี้ยงดูคือโอบอุ้มทารกในสกุลทั้งหลาย ด้วยสะเอวบ้าง ด้วยคอ (ให้ขี่คอ) บ้าง เหมือนหญิงพี่เลี้ยง. การงานของบุคคลผู้เลี้ยงดูนั้น ชื่อว่า ปาริภฏฺย – ภาวะแห่งปาริภฏฺย ชื่อว่า ปาริภฏฺยตา ฉะนี้แล.

มหาฎีกา

คำว่า **แห่งภิกษุซึ่งเป็นผู้ถูกเขาถามอยู่** ได้แก่ แห่งภิกษุที่ถูกถามอยู่ว่า “ภิกษุรูปไหน ชื่อว่า ติสสะ, รูปไหนที่พระราชาทรงบูชา”

คำว่า **ยกให้สูงขึ้นไป** ได้แก่ ยกขึ้น คือยกย่องด้วยเหตุมีทรัพย์สมบัติ เป็นต้น

คำพูดผูกพัน คือ ผูกมัดยิ่งๆ ขึ้นไป ชื่อว่า **อุนฺนหนา**

มีเรื่องว่า ภิกษุ ๒ รูป เข้าไปสู่ละแวกบ้านหนึ่งนั่งที่อาสนศาลาแล้ว ก็ร้องเรียกนางกุมาริกาคนหนึ่ง เมื่อกุมาริกานั้นมาแล้ว รูปหนึ่งถามอีกรูปหนึ่งในที่นั้นว่า “กุมาริกาผู้นี้เป็นลูกสาวใครนะท่าน?” อีกรูปหนึ่งจึงพูดคาดขึ้นว่า “เป็นธิดาของนางเตลกันทริกาผู้เป็นโยมอุปัฏฐากของเรา เมื่อเราถึงเรือนแล้ว มารดาของเด็กหญิงนี้เวลาจะถวายเนยใส ก็ย่อมถวายไปทั้งหม้อทีเดียว แม้เด็กนี้ก็จะถวายทั้งหม้ออย่างมารดาเหมือนกัน” ดังนี้ ท่านอาจารย์เพราะมุ่งหมายเอาเรื่องที่ว่านี้ จึงกล่าวคำว่า “ก็ในเรื่องนี้ บัณฑิตพึงเล่าเรื่องนางเตลกันทริกา” ดังนี้ไว้.

บทว่า **ควรแก่ธรรม** คือ ควรแก่คำพอประมาณ จริงอยู่ คำพอประมาณท่านเรียกว่า “ธรรม” เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ใน (ใน สํ. สคาถ. ๑๕/๒๗๘) ว่า ‘สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวคำสุภาษิตอันเป็นคำประเสริฐสุด พึงกล่าวคำที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าวอธรรม นั้นเป็นข้อที่สอง’ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำพูดมากๆ ว่า เป็นคำพูดพล่าม (เพ้อเจ้อ).

(ใน สํ. สคาถ. วังคีสังยุตต์. สุภาษิตสูตร มีเนื้อความตอนหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้เป็นคาถาว่า

สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ สนฺโต ธมฺมํ ภเณ นาธมฺมนฺตํ ทุติยํ
ปิยํ ภเณ นาปฺปิยนฺตํ ตติยํ สจฺจํ ภเณ นาลิกนฺตํ จตุตฺถํ

ซึ่งแปลว่า

สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวคำสุภาษิต อันเป็นคำที่สูงสุด นั้นเป็นข้อที่ ๑
พึงกล่าวคำที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าวอธรรม นั้นเป็นข้อที่ ๒
พึงกล่าวคำที่น่ารัก ไม่พึงกล่าวคำไม่น่ารัก นั้นเป็นข้อที่ ๓
พึงกล่าวคำจริง ไม่พึงกล่าวคำเหลาะแหละ นั้นเป็นข้อที่ ๔

ดังนี้.

ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายความตอนนี้ไว้ว่า

ในบรรดาคำพูด ทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยข้อแรก (คำสุภาษิต) ตรัสถึงคำพูดที่กระทำความสามัคคีกันอันเว้นจากโทษ คือ คำพูดส่อเสียด, ด้วยข้อที่ ๒ (คำที่เป็นธรรม) ตรัสถึงคำพูดพอประมาณที่ไม่ไปปราศธรรม อันเว้นจากโทษ คือการกล่าวเพ้อเจ้อ, ด้วย ๒ ข้อนอกนี้ (คำที่น่ารักและคำจริง) ตรัสถึงคำพูดที่น่ารัก และจริง อันเว้นจากคำหยาบ และคำเหลาะแหละ).

พึงทราบความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า วาจาที่เป็นสุภาษิตอื่นๆ จากวาจาที่เป็นสัจจะ ชื่อว่า “ธรรม”

ก็บุคคลผู้มีการกระทำเสมือนแกงถั่ว ชื่อว่า “มุคฺคสูป” เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **บุคคลนี้ ท่านเรียกว่า มุคฺคสูป** ดังนี้ไว้ การกระทำของบุคคลผู้เป็นพี่เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า “ปาริภฏยํ” ปาริภฏยํ นั่นเอง ชื่อว่า **ปาริภฏยตา**

วิสุทธิมรรค

พึงทราบวินิจฉัยใน เนมิตติกตานิเทส ต่อไป: คำว่า **นิมิต** ได้แก่ กายกรรมและวจีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ทำสัญญาณให้ถวายปัจจัยให้เกิดขึ้นแก่คนเหล่าอื่น. คำว่า **การทำนิมิต** ได้แก่ การที่เห็นเขาเดินถือของเคี้ยวอยู่ ก็ทำนิมิตโดยนัยว่า “ท่านทั้งหลายได้ของเคี้ยวกันแล้วหรือ” ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า **โอภาส** ได้แก่ คำพูดที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย. คำว่า **การทำโอภาส** ได้แก่ การที่พอเห็นพวกเด็กเลี้ยงลูกโคทั้งหลายแล้วก็ทำโอภาส อันเป็นเหตุให้เด็กเหล่านั้น แจ้งแก่มารดาบิดาให้ถวายนมสด เป็นต้น โดยนัยอย่างนี้ว่า “ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือ หรือว่าเป็นลูกโคเปรียงเล่า” เมื่อเด็กตอบว่า “ลูกโคนม พระคุณเจ้า”, ก็กล่าวว่า “ไม่ใช่ลูกโคนมหรอก, ถ้าหากว่าเป็นลูกโคนมจริง พวกภิกษุก็น่าจะได้รับน้ำนมกันบ้าง” ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า **การพูดเลียบเคียง** ได้แก่ การกล่าวให้เฉียดๆ (กับวัตถุที่ประสงค์). ก็ในข้อนี้ ข้าพเจ้าจักขอเล่าเรื่องภิกษุผู้เป็นกุลปกะ (ประจำตระกูล, เข้าถึงตระกูล).

มีเรื่องว่า ภิกษุผู้เข้าถึงตระกูลใคร่จะฉัน จึงเข้าไปสู่เรือนแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่เรือนเห็นภิกษุรูปนั้นแล้วไม่อยากถวาย ก็พูดว่า “ไม่มีข้าวสารเจ้าค่ะ” ไปสู่เรือนที่คุ้นเคยกันเสีย ราวกะว่าจะไปนำข้าวสารมา. ภิกษุเข้าไปสำรวจภายในห้อง เห็นอ้อยที่ซอกประตู, เห็นน้ำอ้อยงบ

ในภาชนะ, เห็นแผงปลาเค็มในตะกร้า, เห็นข้าวสารในหม้อ, เห็นเปรียงในไห แล้วจึงออกมานั่งอยู่. หญิงแม่เรือนกลับมาบอกว่า “ไม่ได้ข้าวสารเจ้าค่ะ” ภิกษุจึงพูดว่า “นี่แน่ะ อุบาสิกา อาตมาเห็นลางก่อนแล้วรู้ว่า “วันนี้ภิกษาจักไม่สำเร็จ”. เมื่อหล่อนถามว่า “ลางอะไรหรือพระคุณเจ้า?” ก็ตอบว่า อาตมาเห็นงูเหมือนลำอ้อยที่วางพิงอยู่ตรงซอกประตู แลดูอยู่คิดว่า “จักตีมัน” พอจะใช้ก้อนหินก้อนดินซึ่งเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบที่วางอยู่ในภาชนะทำร้ายมัน ก็เห็นงูนั้นแผ่แม่เบี้ย เหมือนแผงปลาเค็มที่เก็บไว้ในตะกร้า, เมื่องูนั้นใคร่จะกัดก้อนดินนั้น ก็เห็นเขี้ยวมันซึ่งเหมือนกับข้าวสารในหม้อ, พองูตัวนั้นโกรธ ก็เห็นน้ำลายที่เจือด้วยยาพิษที่มันพ่นออกจากปาก เหมือนกับเปรียงที่ใส่ไว้ในไห” ดังนี้. หญิงนั้นคิดว่า “เราไม่อาจที่จะลวงคนหัวโล้นได้” ดังนี้ จึงถวายอ้อย หุงข้าวสุกถวายไปพร้อมกับเปรียง น้ำอ้อยงบ และปลา ดังนี้. การกล่าวให้เฉียดๆ (กับวัตถุที่ประสงค์) อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า การพูดเลียบเคียง. คำว่า **การพูดหว่านล้อม** ได้แก่ การพูดวนไปวนมา โดยประการที่จะได้ปัจจัยนั้น ดังนี้ แล.

มหาฎีกา

เมื่อประพฤติ คือ เลี้ยงชีพด้วยนิมิต ชื่อว่า “เนมิตฺติก” ได้แก่ ภิกษุผู้กระทำนิมิต ภาวะแห่ง เนมิตฺติก นั้น ชื่อว่า **เนมิตฺติกตา**

การเปิดเผยความปรารถนาของตน ชื่อว่า “**โอภาส**” ถามว่า ก็โอภาสนั้น ได้แก่อะไร? ตอบว่า ได้แก่ คำพูดเกี่ยวข้องกับปัจจัย ว่า “วันนี้ ปัจจัยทั้งหลายเกิดเป็นของหาได้ยากสำหรับภิกษุไปเสียแล้ว” ดังนี้ เป็นต้น

การพูดให้เฉียดๆ ซึ่งวัตถุประสงค์ ชื่อว่า “การพูดเลียบเคียง”

วิสุทธิมรรค

พึงทราบวินิจฉัยใน **นิปเปสิกตานิเทส** สืบต่อไป :

คำว่า **การด่า** ได้แก่ การด่าด้วยอักโกสวัตถุ (เรื่องที่ใช้ด่า) ๑๐ อย่าง

บทว่า **วมฺภนา** แปลว่า การพูดขู่. คำว่า **การพูดติเตียน** ได้แก่ การพูดยก (อ้าง) ข้อเสียเขาขึ้น โดยนัยว่า “เจ้าคนไม่ศรัทธา ไม่เลื่อมใส” ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า **การขับ** ได้แก่ การใช้วาจาขับเขาว่า “ในที่นี้ ท่านจะพูดอย่างนี้ไม่ได้นะ” ดังนี้. การพูดขับเขาอ้างเรื่องราว

อ้างเหตุผลไปเสียทุกๆ ตอน, ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** (แปลว่า การพูดไล่). อีกนัยหนึ่ง การที่เห็นเขาไม่ให้ แล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า “โอ ทานบดี” ดังนี้, ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** (การพูดประชด). การพูดยกให้หนักเข้าไป อย่างนี้ว่า “โอ ท่านมหาทานบดี” ดังนี้ ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** (การพูดถากถาง). คำว่า **การพูดเยาะเย้ย** ได้แก่ การพูดเยาะเย้ยอย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้ไงเล่า เอาแต่บริโภคผัก ก็มีชีวิตอยู่ได้” ดังนี้. คำว่า **การพูดเยาะเย้ยเสียนักหนา** ได้แก่ การพูดเยาะเย้ยให้หนักขึ้นไปอีก อย่างนี้ว่า “ผู้ที่ให้คำว่า ‘ไม่มี’ แก่คนทั้งหลายทั้งปวงอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์นี้ท่านยังจะเรียกเขาว่า ‘อทายโก – ผู้ไม่รู้จักให้’ ได้หรือ” ดังนี้. คำว่า **การพูดเหยียดหยาม** ได้แก่ การพูดตำหนิถึงความเป็นคนไม่รู้จักให้ หรือการพูดตำหนิถึงข้อเสีย. การพูดตำหนิไปเสียทุกส่วน ชื่อว่า **สมฺปาปนา** (การพูดเหยียดหยามเสียนักหนา). คำว่า **การพูดประจาน** ได้แก่ การนำเรื่องเสียชื่อเสียงจากเรือนสู่เรือน จากบ้านสู่บ้าน จากชนบทสู่ชนบท เพราะคิดว่า โดยประการอย่างนี้ เขาจักให้เราแม้เพราะกลัวต่อการเสียชื่อเสียง ดังนี้. คำว่า **ความเป็นผู้พูดนินทาลับหลัง** ได้แก่ ความเป็นผู้พูดคำหวานต่อหน้า กล่าวนินทาลับหลัง. ก็ภาวะนั้นเป็นดุจการที่เมื่อไม่อาจจะพบเห็นกันต่อหน้า (สู้หน้า) ก็กัดเนื้อหลัง เขาข้างหลัง เพราะเหตุนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า ชื่อว่า ปรปิฏฺฐมํสิกตา (ความเป็นผู้กัดเนื้อหลังเขาข้างหลัง) ดังนี้. คำว่า **นี้เรียกว่า นิปเปสิกตา** (ความเป็นผู้พูดบีบบังคับ) ความว่า เพราะเหตุที่เป็นการบดขยี้ คือกวาดล้างคุณของผู้อื่นให้หมดสิ้นไป ดุจใช้ไม้กวาดซี่ไม้ไผ่กวาดล้างฉะนั้น อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นการบด คือทำให้เป็นผุยผงซึ่งคุณของผู้อื่น แสวงหาลาภดุจการบดคันธชาติแสวงหาของหอม ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น นี้ จึงเรียกว่า ชื่อว่า นิปเปสิกตา ดังนี้.

มหาฎีกา

การที่ภิกษุด่าด้วย อักโกสวัตถุ ๑๐ (แปลว่า เรื่องที่ใช้ด่ากัน ๑๐ อย่าง) ก็เพราะคิดว่าเขาพึงให้แก่เรา แม้เพราะกลัวต่อการด่า การที่ภิกษุพูดข่มเขา เป็นต้น ก็เพราะคิดอย่างนั้นเหมือนกัน

คำว่า **การพูดปัด** ได้แก่ การพูดทอดทิ้งเขาให้อยู่ภายนอกจากความเป็นทายก เป็นต้น

คำว่า **ขิปนา** แปลว่า คำกล่าวเยาะเย้ย ก็ขิปนานั้น เป็นคำพูดเยาะเย้ย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุปฺปณฺฑนา ซึ่งแปลว่า การพูดเยาะเย้ย ดังนี้ไว้

คำว่า **การพูดเหยียดหยาม** ได้แก่ การตั้งชื่อเขาว่า “ผู้หาความเป็นทายกมิได้” หรือหาความเสียชื่อเสียงให้

บุคคลผู้มีการกัดเนื้อหลังของคนอื่นๆ เป็นปกติ ชื่อว่า ปรปิฏฺฐิมํสิโก ภาวะแห่ง ปรปิฏฺฐิมํสิโก นั้น ชื่อว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** (แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้มีการกัดเนื้อหลังของคนอื่นเป็นปกติ ความหมาย ก็คือ ความเป็นผู้พูดนินทาลับหลังนั่นเอง)

คำว่า **อพฺภงฺคํ** แปลว่า ให้ทำลายไป

คำว่า **ดุจการบดคันธชาติแสวงหาของหอม** พึงทราบถึงการได้ปัจจัยที่ยังไม่ได้ โดยการบดทำลายคุณของผู้อื่นที่ยังไม่บดทำลายว่า เป็นดุจการได้ของหอมที่ยังไม่ได้ ด้วยการบดทำลายคันธชาติที่ยังไม่บดทำลายฉะนั้น

วิสุทธิมรรค

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทสแห่ง **ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา** ต่อไป :

บทว่า **นิชิคึสนตา** (ที่แปลว่า ความปรารถนาที่จะนำไป) ได้แก่ การแสวงหาไป. คำว่า **อามิสที่ได้แล้วจากที่นี้** คือ อามิสที่ได้แล้วจากเรือนหลังนี้. คำว่า **ในที่โน้น** ได้แก่ ในเรือนหลังโน้น. บทว่า **เอฏฺฐิ** แปลว่า ความปรารถนา. บทว่า **คเวฏฺฐิ** แปลว่า การแสวงหา. บทว่า **ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะหาบ่อยๆ. ก็ในเรื่องนี้ บัณฑิตพึงเล่าเรื่องภิกษุผู้ได้ภิกษาแต่ละครั้ง เริ่มจากสกุลแรกๆ แล้วก็เอาไปให้ (แลกเปลี่ยน) แก่พวกเด็กๆ ประจำสกุลในสกุลนั้นๆ จนในที่สุด พอได้น้ำนมและยาคูแล้วจึงได้ไป เถิด. บทว่า **เอสนา** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า เอฏฺฐิ เป็นต้น นั่นเอง เพราะเหตุนั้น พึงทราบคำประกอบความในเรื่องนี้ อย่างนี้เทียวว่า บทว่า เอฏฺฐิ ก็เท่ากับ เอสนา, บทว่า คเวฏฺฐิ ก็เท่ากับ คเวสนา, บทว่า ปริเยฏฺฐิ ก็เท่ากับ ปริเยสนา, นี้ เป็นความหมายแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีกุหนา เป็นต้น.

มหาฎีกา

ความต้องการที่จะโกง คือที่จะลวงเอาลาภ ซึ่งมีมาก (ของผู้อื่น) ด้วยลาภซึ่งเล็กน้อย (ของตน) ไป ชื่อว่า นิชิคึสนํ ภาวะแห่ง นิชิคึสนํ นั้น ชื่อว่า **นิชิคึสนตา** ได้แก่ อาการที่เป็นไปของความต้องการนี้นั่นเอง หรือว่า กรรมคือการแสวงหาที่เกิดร่วมกับอาการนั้น

วิสุทธิมรรค

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **และโดยเกี่ยวกับบาปธรรมทั้งหลาย มีอย่างนี้ว่า**... **เป็นต้น** นี้ ด้วยศัพท์ว่า **เป็นต้น** พึงทราบว่า ถือเอาบาปธรรมทั้งหลายเป็นอเนก ที่ได้ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยว่า "อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง บริโภคโภชนะทั้งหลายที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพโดยมิจฉาอาชีวะ ด้วยติรัจฉานวิชาเห็นปานฉะนี้. ติรัจฉานวิชาอะไรบ้าง ได้แก่ วิชาทำนายอวัยวะ(องฺคํ) วิชาทำนายนิมิต (นิมิตฺตํ) วิชาทำนายอุกาบาต (อุปฺปาตํ) วิชาทำนายฝัน (สุปินํ) วิชาทำนายลักษณะ (ลกฺขณํ) วิชาทำนายหนูกัดผ้า (มูสิกจฺฉินฺนํ) วิชาว่าด้วยวิธีบูชาเพลิง (อคฺคิโหมํ) วิชาว่าด้วยวิธีบูชาควัน (ทพฺพิโหมํ)" ดังนี้. เป็นต้น. เพราะฉะนั้น มิจฉาอาชีวะที่เป็นไปเกี่ยวกับการก้าวล่วงสิกขาบท ๖ ที่ทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เหล่านี้ก็ดี, และเกี่ยวกับบาปธรรมทั้งหลายเหล่านี้ อย่างนี้ คือ "กุหนา – หลอกลวง, ลปนา – พูดยกยอ, เนมิตติกตา – ความเป็นผู้ทำนิมิต, ลาเภน ลาภํ นิชิคึสนตา – ความปรารถนาจะใช้ลาภนำเอาลาภไป." ดังนี้ เป็นต้นใด, ความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ แม้มีประการทั้งปวงนั้นใด, นี้ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิศีล** ฉะนี้แล.

ต่อไปนี้ เป็นความหมายของคำในคำว่า อาชีวปาริสุทธิศีล นั้น

บุคคลทั้งหลาย เป็นอยู่ได้ เพราะอาศัยธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า อาชีวะ. ถามว่า อาชีวะนั้นได้แก่อะไร? ตอบว่า ได้แก่ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย. ความหมดจด ชื่อว่า ปาริสุทธิ ความหมดจดแห่งอาชีวะ ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิ**.

มหาฎีกา

วิชาที่เป็นไปทำนายอวัยวะ มีมือและเท้า เป็นต้น ชื่อว่า **องฺคํ** ศาสตร์เกี่ยวกับนิมิต ชื่อว่า **นิมิตฺตํ** วิชาเกี่ยวกับทิศทางของอุกาบาต, ไฟไหม้, แผ่นดินไหว เป็นต้น ชื่อว่า **อุปฺปาตํ** ศาสตร์ว่าด้วยความฝัน ชื่อว่า **สุปินํ** ศาสตร์รู้ลักษณะหญิงชายชื่อว่า **ลกฺขณํ** ศาสตร์ให้รู้ว่า เมื่อมีรอยหนูกัดที่ส่วนโน้นของวัตถุทั้งหลาย มีผ้า เป็นต้น จะมีผลชื่อนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **มูสิกจฺฉินฺนํ** วิธีบูชาเกี่ยวกับไฟว่า เมื่อบูชาด้วยไฟชื่อนี้ในบรรดาไฟทั้งหลาย มีไฟใบไม้ เป็นต้น จะมีผลชื่อนี้ ชื่อว่า **อคฺคิโหมํ** ถึงวิชาบูชาควัน คือ **ทพฺพิโหมํ** ก็พึงทราบโดยนัยนี้ ด้วยศัพท์ว่า อาทิ ที่

แปลว่า เป็นต้น พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอามิจฉาอาชีวะอื่นๆ ทั้งหลาย มี กุสโหมํ (บูชาแกลบ) เป็นต้น และมิจฉาอาชีวะทั้งหลาย บรรดาที่มาแล้วในพระสูตร.

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า ได้แก่ **ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย** ดังนี้ไว้ ก็เพราะความที่ อาชีวปาริสุทธิศีล มีการทำให้สำเร็จได้ด้วยความเพียร เพราะว่าบุคคลผู้เกียจคร้านไม่อาจแสวงหาปัจจัยทั้งหลายโดยถูกต้อง (ตามธรรมวินัย) ได้ ฉะนี้แล.

ปัจจยสันนิสิตศีล

วิสุทธิมรรค

(พึงทราบความเต็มเกี่ยวกับปัจจยสันนิสิตศีล ที่ปรากฏในพระสูตรที่ท่านนำมากล่าวใน วิสุทธิมรรค ว่ามีอย่างนี้ คือ :

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวติ; ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย, อุณฺหสฺส ปฏิฆาตาย, ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ ปฏิฆาตาย, ยาวเทว หิริ-โกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ.

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ พิจารณาโดยถูกทางแล้วจึงเสพจีวร เพียงเพื่อป้องกันความหนาว, เพื่อป้องกันความร้อน, เพื่อป้องกันสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เสือกคลาน เท่านั้น, เพียงเพื่อการปกปิดอวัยวะอันจะยังความละอายให้กำเริบ เท่านั้น.

ปฏิสงฺขา โยนิโส ปิณฺฑปาตํ ปฏิเสวติ; เนว ทวาย, น มทาย น มณฺฑนาย, น วิภูสนาย, ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนาย วิหึสุปรติยา พฺรหฺมจริยานุคฺคหาย, “อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ, นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ, ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสติ อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จ”.

พิจารณาโดยถูกทางแล้วจึงเสพบิณฑบาต; ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น, ไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมา, ไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่ง, ไม่ใช่เสพเพื่อประดับ, เพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อความเป็นไปได้ เพื่อระงับความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์เท่านั้น ภิกษุคิดว่า “โดยประการอย่างนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น, ความดำเนินไปได้ ความหาโทษมิได้ และการอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา.” ดังนี้ แล้วจึงเสพ.

ปฏิสงฺขา โยนิโส เสนาสนํ ปฏิเสวติ; ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย, อุณฺหสฺส ปฏิฆาตาย, ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ ปฏิฆาตาย. ยาวเทว อุตุปริสฺสยวิโนทนํ ปฏิสลฺลานารามตฺถํ.

พิจารณาโดยถูกทางแล้วจึงเสพเสนาสนะ; เพียงเพื่อป้องกันความหนาว, เพื่อป้องกันความร้อน, เพื่อป้องกันสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เสือกคลานเท่านั้น, เพียงเพื่อการบรรเทาอันตรายคือ อุตุ เพื่อความยินดีในการหลีกเร้น เท่านั้น.

ปฏิสงฺขา โยนิโส คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ปฏิเสวติ ยาวเทว อุปฺปนฺนานํ เวยฺยาพาธิกานํ เวทนานํ ปฏิฆาตาย อพฺยาปชฺฌปรมตาย.

พิจารณาโดยถูกทางแล้ว จึงเสพคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร (บริขารคือยาอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้); เพียงเพื่อป้องกันเวทนาทั้งหลายที่เนื่องด้วยโรคอันเกิดแต่พยาธิ (ความกำเริบแห่งธาตุ), เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเท่านั้น.)

ส่วนปัจจยสันนิสิตศีลนี้ ที่ท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ใด, พึงทราบวินิจฉัยในปัจจยนิสิตศีลนั้น, ข้อว่า **ปฏิสงฺขา โยนิโส** (พิจารณาโดยถูกทาง) ได้แก่ พิจารณา คือทราบแล้วโดยอุบาย คือโดยถูกทาง, ความเท่ากับ ปจฺจเวกฺขิตฺวา (ปัจจเวกขณ์แล้ว). ก็ในที่นี้ การปัจจเวกขณ์ ที่ได้ตรัสไว้โดยนัยว่า “เพื่อป้องกันความหนาว” ดังนี้ เป็นต้นนั่นเอง พึงทราบว่า “ชื่อว่า พิจารณาแล้วโดยถูกทาง” ในคำเหล่านั้น คำว่า **จีวร** ได้แก่ ผ้าผืนใดผืนหนึ่ง ในบรรดาผ้าทั้งหลาย มีอันตรวาสก เป็นต้น. คำว่า **เสพ** ได้แก่ ใช้สอย, คือนุ่งหรือห่ม. คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำพูดถึงข้อแน่นอนเกี่ยวกับการกำหนดขอบเขตของประโยชน์, ด้วยว่าประโยชน์ในการใช้สอยจีวรของพระโยคี ก็มีเพียงนี้เท่านั้น คือเพื่อป้องกันความหนาวเป็นต้น, ไม่ได้ยิ่งไปกว่านี้. คำว่า **ความหนาว** ได้แก่ ความหนาวเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความกำเริบแห่งธาตุภายในบ้าง ด้วยอำนาจความเปลี่ยนแปลงของฤดูภายนอกบ้าง. คำว่า **เพื่อป้องกัน** คือเพื่อกำจัด. ได้แก่ เพื่อบรรเทาความหนาวนั้น โดยประการที่มันจะไม่ทำอาพาธให้เกิดขึ้นในร่างกาย เพราะว่า เมื่อร่างกายถูกความหนาวเย็นเบียดเบียนเอาแล้ว ภิกษุก็จักเป็นผู้มีจิตซัดส่าย ไม่อาจที่จะตั้งมั่นโดยถูกทางได้, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงอนุญาตไว้ว่า ภิกษุพึงใช้สอยจีวร เพื่อป้องกันความหนาว ดังนี้. ในประโยชน์ทั้งปวงก็มีนัยนี้แหละ. ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะได้กล่าวให้สิ้นเชิง. คำว่า **ความร้อน** ได้แก่ ความร้อนแห่งไฟ. แต่พึงทราบถึงความเกิดขึ้นแห่งความร้อนนั้น ในเพราะเหตุมีไฟป่าเป็นต้น. ส่วนในบทว่า **ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ** (ที่แปลว่า สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง, ลม, แดดและสัตว์เสือกคลาน) นี้ พึงทราบอรรถาธิบายดังนี้. บทว่า **ฑํสา** ได้แก่ เหลือบ, เรียกแมลงวันหัวเขียวก็ได้. บทว่า **มกสา** ได้แก่ ยุง นั่นเอง. บทว่า **วาตา** ได้แก่ ลมทั้งหลายที่แยกเป็นลมเจือฝุ่น และลมไม่เจือฝุ่น เป็นต้น. บทว่า **อาตป** ได้แก่ แดด. สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่เสือกคลานไปทุกชนิด ซึ่งได้แก่ สัตว์พวกที่มีลำตัวยาวมีงู เป็นต้น ชื่อว่า **สิรึสปา**.

สัมผัสของสัตว์เหล่านั้น มีสองอย่าง คือสัมผัสเพราะกัด ๑, สัมผัสเพราะกระทบ ๑, สัมผัสแม้นั้น จะเบียดเบียนภิกษุผู้ห่มจีวรนั่งอยู่หาได้ไม่, เพราะเหตุนั้น ภิกษุจึงใช้สอยจีวรเพื่อประโยชน์แก่การป้องกันสิ่งเบียดเบียนมีความหนาว เป็นต้น เหล่านั้น ในเพราะเหตุทั้งหลายที่เป็นเช่นนั้น. การกล่าวคำว่า **ยาวเทว** ดังนี้ นี้อีก เพื่อแสดงการกำหนดเขตแดนของประโยชน์ประจำ ว่าที่จริง การปกปิดอวัยวะอันจะยังความละอายให้กำเริบ เป็นประโยชน์ประจำ, ประโยชน์นอกนี้มีได้ในกาลบางครั้งบางคราว. ในบทว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ** (ที่แปลว่า เพื่อการปกปิดอวัยวะ อันจะยังความละอายให้กำเริบ) นั้น ความว่า ฐานะที่มิดชิดนั้นๆ ชื่อว่า หิริโกปิน. จริงอยู่ เมื่ออวัยวะใดๆ ถูกบุคคลเปิดเผยออกแล้ว ความละอายย่อมกำเริบ คือย่อมพินาศไป, อวัยวะนั้นๆ ท่านเรียกว่า หิริโกปิน เพราะเป็นสิ่งที่ยังความละอายให้กำเริบ. และเพื่อปกปิดอวัยวะ อันจะยังความละอายให้กำเริบนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **หิริโกปินปฏิจฺฉาทนตฺถํ**. **ปาฐะว่า หิริโกปินํปฏิจฺฉาทนตฺถํ** ดังนี้ก็มี.

มหาฎีกา

บทว่า **ปฏิสงฺขา** ที่แปลว่า พิจารณา เป็นการแสดงไขโดยการลบอักษร **ย** ออกเสีย (ที่จริงเป็น ปฏิสงฺขาย) เช่นเดียวกับในคำว่า สยํ อภิญฺญา (คือที่จริงเป็น อภิญฺญาย แปลว่า รู้ยิ่งเองแล้ว) เป็นต้น

อนึ่ง ในบทว่า **โยนิโส** ที่แปลว่า พิจารณาโดยถูกทาง นี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ศัพท์ว่า โยนิ มีอรรถว่า อุบาย เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **พิจารณา คือทราบแล้วโดยอุบาย คือ โดยถูกทาง** ดังนี้ไว้

เพื่อแสดงว่า การพิจารณานี้นั้น ได้แก่ การปัจจเวกขณ์ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **มีความหมายว่า ปัจจเวกขณ์** ดังนี้ไว้

เหมือนอย่างว่า บทว่า ปจฺจเวกฺขิตวา ที่แปลว่า ปัจจเวกขณ์แล้ว มีความหมายว่า เพ่งเฉพาะๆ คือเห็นแล้วด้วยญาณ ซึ่งประโยชน์นั้นๆ มีการป้องกันความหนาว เป็นต้น ฉันใด บทว่า ปฏิสงฺขาย ที่แปลว่า พิจารณาแล้ว ก็มีความหมายว่าพิจารณาเฉพาะๆ คือทราบแล้ว ซึ่งประโยชน์นั้น นั่นแหละ ฉันนั้นเหมือนกัน อธิบายว่า ศัพท์ว่า สงฺขา ในที่นี้ เป็นคำปริยาย (คำอธิบายความหมาย) ของญาณ.

อนึ่งในเรื่องนี้ อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ที่จริงคำว่า พิจารณาโดยถูกทาง เป็นต้น มิได้ตรัสไว้ ในเวลาใช้สอยปัจจัย แต่ว่า ปัจจยสันนิสิตศีล ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยการพิจารณา เกี่ยวกับว่า เป็นธาตุ หรือเกี่ยวกับว่า เป็นปฏิกูล” บางพวกกล่าวว่า “(ถึงอย่างนั้น) ก็ยังแตกทำลายได้” ส่วนอีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ต้องกำหนดรู้เสียก่อนทีเดียว” ดังนี้ อันบัณฑิตพึงใคร่ครวญเอา ฯลฯ

เขตแดนแห่งประโยชน์ ชื่อว่า “ปโยชนาวธิ” ข้อที่แน่นอน อันใดเกี่ยวกับการกำหนดเขตแดนของประโยชน์นั้น คำพูดถึงข้อที่แน่นอนนั้น ชื่อว่า “ปโยชนา ฯเปฯ วจนํ” แปลว่า **คำพูดถึงข้อที่แน่นอน เกี่ยวกับการกำหนดเขตแดนของประโยชน์**

บัดนี้ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงถึงข้อที่แน่นอนนั้น จึงกล่าวคำว่า **ประโยชน์**........**ก็มีเพียงนี้เท่านั้น** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น ด้วยคำอันเป็น อวธารณะ (คำจำกัดความ ที่แปลว่า “เท่านั้น”) ทรงห้ามการใช้สอยผ้าเกี่ยวกับใช้ในการเยื้องกราย, ใช้เป็นเครื่องประดับ, ใช้เป็นเครื่องห้อยแขวน และใช้เป็นเครื่องหมายบอกตำแหน่ง เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ไม่ได้ยิ่งไปกว่านี้” เข้าไว้ ฯลฯ ชื่อว่า **ความกำเริบแห่งธาตุภายใน** คือความกำเริบที่เกิดขึ้นเพราะโรคจากความเย็น เป็นต้น

คำว่า **ด้วยอำนาจความเปลี่ยนแปลงของฤดูภายนอกบ้าง** คือด้วยอำนาจความผลัดเปลี่ยนแห่งฤดู ได้แก่ ด้วยฤดูที่มีความหนาวเย็นอันเป็นวิสภาคะ เป็นสมุฏฐาน ด้วยว่าศัพท์ที่แปลว่า “บ้าง” พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาความเป็นไป (ของความหนาว) เกี่ยวกับหิมะตก เป็นต้น ในฤดูทั้งหลาย มีฤดูเหมันต์ เป็นต้น

(คำว่า เพื่อป้องกัน) อธิบายว่า ไม่ทำความหนาวให้เกิดขึ้น ก็สิ่งใดเป็นประโยชน์ สิ่งนั้นได้แก่ การบรรเทาความหนาว ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงประโยชน์นั้นให้ถึงที่สุด จึงกล่าวคำว่า **เมื่อร่างกายถูกความหนาวเย็นเบียดเบียนเอา** ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **ในประโยชน์ทั้งปวง** ได้แก่ ในประโยชน์ที่เหลือทั้งปวง เป็นต้นว่า “เพื่อป้องกันความร้อน” ดังนี้ แม้หากว่า ความร้อนแห่งพระอาทิตย์ ก็คือความร้อนนั่นเองก็จริง แต่เพราะความร้อนแห่งพระอาทิตย์นั้น ทรงถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า **แดด** ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ได้แก่ ความร้อนแห่งไฟ** ดังนี้ไว้.

ความร้อนแห่งไฟป่าบางอย่าง อาจที่จะบรรเทาได้ เพราะความปกปิดร่างกายไว้ด้วยจีวร เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**พึงทราบถึงความเกิดขึ้นแห่งความร้อนนั้นในเพราะเหตุมีไฟป่า**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

บทว่า **ฑํสา** แปลว่า เหลือบ ก็เหลือบเหล่านั้น เพราะเหตุที่เป็นสัตว์มีการกัดเป็นปกติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงเรียกว่า "ฑํสนมกฺขิกา"

คำว่า **มีงู เป็นต้น** ได้แก่ งู, ตะขาบ, แมงมุม, ตุ๊กแก และแมลงป่อง เป็นต้น

คำว่า **สัมผัสเพราะกระทบ** ท่านกล่าวถึงพิษที่กระทบ จริงอยู่ งูมีอยู่ ๓ ชนิด คือ งูมีพิษเพราะกัด ๑, มีพิษเพราะกระทบ ๑, มีพิษเพราะมองดู ๑ ในบรรดางู ๓ ชนิดนั้น งู ๒ ชนิดข้างต้นเท่านั้น ที่ท่านถือเอาเพื่อการสงเคราะห์สัตว์มีพิษทั้งหลายเช่นนั้น มีตะขาบ เป็นต้นไว้

ประโยชน์มีอย่างเดียวเป็นที่สุด และมีได้ตลอดกาลทั้งปวง ชื่อว่า **ประโยชน์ประจำ**

ชื่อว่า **ความละอายย่อมกำเริบ** คือความไม่ละอาย ตั้งอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ย่อมพินาศไป** ดังนี้ไว้

อวัยวะ ชื่อว่า **โกปินะ** เพราะอรรถว่า ควรซึ่งการหยั่งลงสู่ความกำเริบ หรือควรซึ่งการปกปิด ก็ความหมายในเรื่องนี้ พึงทราบอย่างนี้ว่า อวัยวะ ชื่อว่า หิริ โดยความ หมายว่า อันบุคคลควรละอายด้วย ชื่อว่า โกปินะ นั้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **หิริโกปินะ** ดังนี้เถิด

คำว่า **และเพื่อปกปิดอวัยวะ อันจะยังความละอายให้กำเริบ นั้น** ความว่า "จ" ศัพท์ (ที่แปลว่า "และ") มีอรรถว่า รวมเอาประโยชน์ทั้งหลายที่กล่าวแล้วในตอนต้นเข้าด้วยกัน

วิสุทธิมรรค

คำว่า **บิณฑบาต** ได้แก่อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง. ก็อาหารอย่างใดอย่างหนึ่งท่านเรียกว่า บิณฑบาต เพราะความที่ตกไปในบาตร โดยการเที่ยวไปเพื่อบิณฑะ (ก้อนข้าว) แห่งภิกษุ. อีกอย่างหนึ่ง การตกไปแห่งบิณฑะ (คือก้อนข้าว) ทั้งหลาย ชื่อว่า บิณฑบาต, อธิบายว่า ได้แก่ ประชุม คือกลุ่มก้อนแห่งภิกษาที่ได้แล้ว ณ ที่นั้นๆ. คำว่า **ไม่ใช่** เสพ **เพื่อเล่น** คือไม่ใช่เสพเพื่อเล่นเหมือนอย่างชนทั้งหลาย มีเด็กชาวบ้าน เป็นต้น เสพกัน, อธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งจะเล่นเป็นเหตุ. คำว่า **ไม่ใช่** เสพ **เพื่อมัวเมา** คือไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมาเหมือน

อย่างชนทั้งหลาย มีนักมวย เป็นต้น เสพกัน, อธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความมัวเมาในกำลัง และเพราะมุ่งความมัวเมาว่าเป็นชายเป็นเหตุ. คำว่า **ไม่ใช่** เสพ **เพื่อตกแต่ง** คือไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่งเหมือนอย่างชนทั้งหลาย มีหญิงชาววังและหญิงแพศยา เป็นต้น เสพกัน, อธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความอิ่มเอิบแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลายเป็นเหตุ. คำว่า **ไม่ใช่** เสพ **เพื่อประดับ** คือไม่ใช่เสพเพื่อประดับ เหมือนอย่างชนทั้งหลายมีนักฟ้อน นักระบำ เป็นต้น เสพกัน, อธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความมีผิวพรรณผ่องใสเป็นเหตุ.

มหาฎีกา

คำว่า **ได้แก่อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง** คือ ได้แก่ วัตถุที่พึงกลืนกินอย่างใดอย่างหนึ่งอันต่างเป็นของควรเคี้ยว ของควรฉัน เป็นต้น

ภิกษุย่อมเที่ยวไปเพื่อประโยชน์แก่ปิณฑะ คือ เพื่อประโยชน์แก่ภิกษา เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ปิณฺโฑโล แปลว่า ผู้เที่ยวไปเพื่อประโยชน์แก่ปิณฑะ การกระทำของภิกษุผู้ชื่อว่าปิณโฑโล ชื่อว่า ปิณฺโฑลฺยํ ได้แก่ โดยการเที่ยวไปเพื่อประโยชน์แก่ปิณฑะ คือโดยการเที่ยวไปเพื่อประโยชน์แก่ภิกษานั้น

คำว่า **เพราะความที่ตกไป** คือ ภิกษาหารที่ตกไปในบาตร ชื่อว่า บิณฑบาต ก็เพราะความที่ตกไป (ในบาตร)

คำว่า **การตกไปแห่งปิณฑะทั้งหลาย** ได้แก่ การตกไปรวมกันแห่งภิกษาทั้งหลายที่ได้แล้ว ณ เรือนแต่ละหลัง

ในบททั้งหลายที่ว่า **ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น** เป็นต้น ความว่า แม้กิริยาที่เป็นไปรวดเร็วก็เรียกว่า การเล่น ท่านอาจารย์เพื่อที่จะทำให้พิเศษไปกว่ากิริยาที่รวดเร็วนั้น จึงกล่าวว่า "**อธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น คือ ไม่ใช่เสพ เพราะมุ่งจะเล่นเป็นเหตุ**" ดังนี้ไว้

นักสู้โดยการต่อสู้ด้วยกำปั้น ชื่อว่า **นักมวย** ด้วยอาทิศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น สงเคราะห์เอานักสู้โดยการต่อสู้ด้วยกำปั้นทั้งหลายเข้าไว้

คำว่า **ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความมัวเมาในกำลังเป็นเหตุ** ความว่า ความมัวเมา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกำลังชื่อว่า ความมัวเมาในกำลัง ได้แก่ ไม่ใช่เสพเพราะความมัวเมาในกำลังนั้น เป็นเหตุ มีอรรถาธิบายว่า ไม่ใช่เสพเพื่อการทำกำลังให้เกิดขึ้น

คำว่า **ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความมัวเมาว่าเป็นชาย เป็นต้น** ความว่า มานะ คือ ความถือตัวว่า “ชาย” ท่านเรียกว่า ความมัวเมาว่าเป็นชาย ได้แก่ มานะที่เกิดขึ้นว่า “เราเป็นชาย” ดังนี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มานะหรือราคะนั่นเอง ที่เป็นไปอาศัยความสามารถในการเสพอสัทธรรม ชื่อว่า ความมัวเมาว่าเป็นชาย ได้แก่ ไม่ใช่เสพเพราะความมัวเมาว่าเป็นชายนั้น เป็นเหตุ

หญิงสนมกำนัลทั้งหลาย ชื่อว่า **หญิงชาววัง**

หญิงผู้อาศัยรูปกายเลี้ยงชีวิตชื่อว่า **หญิงแพศยา** เพราะความเป็นผู้ประกอบในความเข้าไปส้องเสพแห่งคนทั้งหลายทั้งปวง

การทำอวัยวะทั้งหลายให้บริบูรณ์ ชื่อว่า **การตกแต่ง** ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความอิ่มเอิบแห่งอวัยวะใหญ่น้อยทั้งหลายเป็นเหตุ**” ดังนี้ไว้ มีอรรถาธิบายว่า เป็นเหตุเพิ่มพูนอวัยวะ

นักฟ้อนตามโรงละคร ชื่อว่า นฎา พวกนักเต้นทั้งหลาย ชื่อว่า นจฺจกา (นักระบำ)

การทำความงามให้เกิดขึ้นพร้อมบริบูรณ์ ชื่อว่า **การประดับ** เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**ไม่ใช่เสพเพราะมุ่งความมีผิวพรรณผ่องใสเป็นเหตุ**” ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ในบททั้งหลายเหล่านี้ พึงทราบว่า บทว่า ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น นี้ ตรัสไว้เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ. บทว่า ไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมา นี้ ตรัสไว้เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งโทสะ. สองบทว่า ไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่ง, ไม่ใช่เสพเพื่อประดับ นี้ ตรัสไว้เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งราคะ. อนึ่ง สองบทว่า ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น, ไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมา นี้ ตรัสไว้เพื่อห้ามสังโยชน์เกิดขึ้นแก่ตน. สองบทว่า ไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่ง, ไม่ใช่เสพเพื่อประดับ นี้ ตรัสไว้เพื่อห้ามสังโยชน์เกิดขึ้น แม้แก่ผู้อื่น. อนึ่ง ด้วยบททั้ง ๔ นี้ ตรัสถึงการละอโยนิโสปฏิบัติ (การปฏิบัติโดยไม่ถูกอุบาย) และกามสุขัลลิกานุโยค ดังนี้ เถิด.

คำว่า **ยาวเทว** มีความหมายตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. คำว่า **แห่งกายนี้** คือ แห่งรูปกาย ที่ประกอบด้วยมหาภูต ๔ นี้. คำว่า **เพื่อความตั้งอยู่ได้** คือเพื่อความตั้งอยู่ได้ต่อเนื่องกันไป. คำว่า **เพื่อความเป็นไปได้** คือ เพื่อความเป็นไปได้ไม่ขาดสาย, หรือเพื่อความ

ตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน. ที่จริง ภิกษุนี้ ย่อมเสพบิณฑบาตเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกาย และเพื่อความเป็นไปได้ ดุจเจ้าของเรือนเก่า ทำการค้ำจุนเรือน, และดุจนายเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียน ฉะนั้น, ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง และเพื่อประดับ. อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่า คำว่า ฐิติ (ความตั้งอยู่, ธรรมชาติเป็นเหตุตั้งอยู่ได้) นี้เป็นชื่อของ ชีวิตินทรีย์, เพราะเหตุนั้น ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า เพื่อความตั้งอยู่ได้ เพื่อความเป็นไปได้แห่งกายนี้ ดังนี้ ก็มีคำอธิบายว่า เพื่อการยังชีวิตินทรีย์ของกายนี้ให้เป็นไปได้ ดังนี้ก็ได้. คำว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน** ความว่า ความหิว ชื่อว่า ความเบียดเบียน เพราะอรรถว่าทำให้เจ็บป่วย. ก็ภิกษุนี้ ย่อมเสพบิณฑบาตเพื่อระงับความหิวนั้น, เช่นเดียวกับ (คนเป็นแผล) ใช้ยาทาแผล และเช่นเดียวกับเมื่อความร้อนความเย็นเกิดขึ้น ก็ใช้ยาแก้ความร้อนความเย็นนั้น ฉะนั้น. คำว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์** คือเพื่ออนุเคราะห์ศาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นและมรรคพรหมจรรย์. จริงอยู่ ภิกษุนี้ อาศัยกำลังกาย เพราะการเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัยแล้ว ปฏิบัติเพื่อการข้ามภพกันดาร ด้วยอำนาจการประกอบเนืองๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่า ย่อมเสพเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์, ดุจภริยาสามี ผู้มีความต้องการข้ามทางกันดาร กินเนื้อบุตร, ดุจชนผู้มีความต้องการข้ามแม่น้ำ ใช้แพ, และดุจชนผู้มีความต้องการข้ามทะเล ใช้เรือ ฉะนั้น.

มหาฎีกา

บทว่า **โมหุปนิสฺสยปหานตฺถํ** แปลว่า เพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ ด้วยว่าการเล่นย่อมมีด้วยโมหะ และทำโมหะให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ความที่การเล่นนั้นเป็นอุปนิสัยแห่งโมหะไม่ได้ก็โดยการเว้นเสีย

บทว่า **เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งโทสะ** นี้ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับความมัวเมาในกำลังและความมัวเมาว่าเป็นชาย อันเป็นเหตุแห่งโทสะ

บทว่า **เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งราคะ** พึงกล่าวไว้เกี่ยวกับ ๒ บทนอกนี้ (คือไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่ง บทหนึ่ง ไม่ใช่เสพเพื่อประดับ บทหนึ่ง)

การปฏิเสธการตกแต่งและการประดับ พึงมี แม้เพื่อการละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งโมหะก็ได้ แต่ว่าเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งราคะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เพื่อละการเสพที่เป็นอุปนิสัยแห่งราคะ** ดังนี้ไว้.

แม้ว่า สังโยชน์ทั้งหลาย มีปฏิฆสังโยชน์ เป็นต้น ย่อมมีความเกิดขึ้นได้ทีเดียวแก่บุคคลอื่น เพราะปรารภการเล่นและความมัวเมาของบุคคลบางคน เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่พวกมโนปโทสิกเทวดาก็จริง ถึงอย่างนั้น บาปธรรมทั้งหลาย มีราคะ โมหะ และมานะ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นพิเศษ แก่ภิกษุเหล่าใด เพราะปรารภการเล่นและความมัวเมาของตนเอง ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาภิกษุเหล่านั้นว่า เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน ดังนี้ไว้ และกล่าวคำว่า เพื่อห้ามความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แม้ของผู้อื่น ดังนี้ไว้ ก็เพราะอรรถว่า บาปธรรมทั้งหลายมีราคะและโมหะ เป็นต้น แม้ของผู้อื่น ย่อมเป็นไปได้อย่างวิเศษ เพราะอาศัยการตกแต่งและการประดับของตน (แห่งภิกษุ) ดังนี้.

คำว่า **การปฏิบัติโดยไม่ถูกอุบาย** ความว่า มิจฉาปฏิบัติที่น้อมไปสู่กามสุขัลลิกานุโยค แม้ทั้งหมดชื่อว่า **การปฏิบัติโดยไม่ถูกอุบาย**

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ด้วย ๒ บทต้น (ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น, ไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมา) ตรัสการละการปฏิบัติโดยไม่ถูกอุบาย ด้วย ๒ บทหลัง ตรัสการละกามสุขัลลิกานุโยค แต่จากคำพูด (ของท่านพระพุทธโฆษาจารย์เอง) ที่ว่า ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านั้น พึงทราบว่า ตรัสการละการปฏิบัติโดยไม่ถูกอุบาย และกามสุขัลลิกานุโยค ไว้ด้วยบททั้งปวง.

แม้กามกีฬาที่นับเนื่องในการเล่นก็เป็นทั้งความเมาว่า เป็นชายทีเดียว เพราะเป็นเหตุแห่งการประกอบเนืองๆ ซึ่งความสุขในกามนั่นเอง ฉะนี้แล

คำว่า **ที่ประกอบด้วยมหาภูต ๔** คือ ที่อาศัยมหาภูต ๔

คำว่า **แห่งกายนี้** คือ แห่งประชุมรูป มีสันตติ ๔

คำว่า **ฐิติยา** แปลว่า เพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนั้น ก็ความตั้งอยู่ได้แห่งกายนั้น เป็นธรรมชาติที่ภิกษุปรารถนา เกี่ยวกับความสืบต่อกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**เพื่อความตั้งอยู่ได้ต่อเนื่องกันไป**" ดังนี้ไว้

คำว่า **เพื่อความเป็นไปได้** คือเพื่อความเป็นไปได้แห่งชีวิตินทรีย์ จริงอย่างนั้น ชีวิตินทรีย์ท่านแสดงไขไว้ว่า ได้แก่ ยาปนา คือความเป็นไปได้ ก็ความเป็นไปได้นั้น ย่อมมีความไม่ขาดสาย ก็เพราะความประกอบด้วยอาหาร.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า “ความที่กายดำรงอยู่ได้ตลอดกาลนานยิ่งตราบเท่าอายุกัป ชื่อว่า ยาปนา (ที่แปลว่า ความเป็นไปได้) จึงกล่าวว่า “**หรือเพื่อความตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน**” ดังนี้ไว้

บัดนี้ เพื่อจะทำเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ให้ชัดเจนขึ้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำอุปมาว่า “**ดุจเจ้าของเรือนเก่า ทำการค้ำจุนเรือน**” ดังนี้ เป็นต้น ไว้

ต่อไปนี้เป็นคำประกอบความในข้อนั้น

อุปมาว่า เจ้าของเรือนเก่าทำการค้ำจุนเรือน เพื่อความที่เรือนนั้นจะไม่ทรุดไปฉันใดอนึ่ง นายเกวียนย่อมทำการหยอดเพลา เพื่อความแล่นต่อไปได้แห่งเกวียนนั้นฉันใด พระโยคีนี้ย่อมเสพ คือย่อมบริโภคบิณฑบาต เพื่อความเป็นไปได้แห่งกายนี้ ฉันนั้น ดังนี้แล

ด้วยคำว่า **กายสฺส ฐิตตฺถํ ยาปนตฺถญฺจ** (ที่แปลว่า “เพื่อความตั้งอยู่ได้, เพื่อความเป็นไปได้แห่งกายนี้”) นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า ความไม่ตกไปเสีย (แห่งชีวิตินทรีย์) ชื่อว่า ฐิติ แปลว่า ความตั้งอยู่, ความเป็นไป (แห่งชีวิตินทรีย์) ชื่อว่า ยาปนา แปลว่า ความเป็นไปได้

คำว่า **ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่งและเพื่อประดับ** นี้ มีการแสดงถึงประโยชน์ที่เจาะจงด้วยคำจำกัดความว่า เพียงเพื่อ.......เท่านั้น

อุปาทินนธรรมทั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ได้เพราะธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “ฐิติ” แปลว่า ความตั้งอยู่ ได้แก่ อายุ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**คำว่า ฐิติ นี้เป็นชื่อของ ชีวิตินทรีย์**” ดังนี้ไว้ จริงอย่างนั้น ชีวิตินทรีย์นั้นท่านแสดงไว้แล้วว่า “ได้แก่อายุ คือ ฐิติ”

คำว่า **เพื่อความตั้งอยู่ได้**, **เพื่อความเป็นไปได้** จึงมีอรรถว่า “เพื่อความเป็นไปได้แห่งชีวิตินทรีย์“ ที่ได้โวหารว่า “ฐิติ” เพราะความที่เป็นเหตุแห่งความตั้งอยู่ได้แห่งกาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพื่อการยังชีวิตินทรีย์ของกายนี้ให้เป็นไปได้** ดังนี้ไว้

คำว่า **เพราะอรรถว่าทำให้เจ็บป่วย** คือ เพราะอรรถว่า เบียดเบียน หรือเพราะอรรถว่า เป็นโรค เพราะว่า ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง

บทว่า **อุปรมตฺถํ** แปลว่า เพื่อความเข้าไปสงบระงับ

สัมพันธ์ความว่า ย่อมเสพบิณฑบาต เช่นเดียวกับคนเป็นแผลใช้ยาทาแผล เช่นเดียวกับคนไข้ เมื่อความเย็นความร้อน เป็นต้น ครอบงำอยู่ ก็ใช้ยาแก้ความเย็นความร้อนนั้น ฉะนั้น ดังนี้แล

ยกเว้นมรรคพรหมจรรย์เสีย อนุศาสนีที่บริสุทธิ์ คือศาสนาอันสงเคราะห์เข้าในสิกขา ๓ นั่นเอง ชื่อว่า ศาสนพรหมจรรย์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**คือเพื่ออนุเคราะห์ศาสนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นและมรรคพรหมจรรย์**" ดังนี้ไว้

บทว่า **อนุคฺคหตฺถํ** แปลว่า เพื่ออนุเคราะห์ คือเพื่อให้ดำเนินไปได้

คำว่า **อาศัยกำลังกาย** คืออาศัยเพียงกำลังกายอันเป็นเหตุบริบูรณ์แห่งคุณวิเศษเท่าที่ปรารภไว้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**ด้วยอำนาจการตามประกอบเนือง ๆ ในสิกขา ๓**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

การเปรียบเทียบด้วยอุปมาว่า "ภรรยาและสามีผู้มีความต้องการข้ามทางกันดารก็ดี ชายผู้มีความต้องการข้ามทะเลก็ดี เป็นผู้ไม่ขัดข้อง ไม่ท้อถอย มุ่งเอาความสำเร็จแห่งประโยชน์นั้นๆ เท่านั้นอย่างเดียว จึงเสพอยู่ซึ่งเนื้อบุตรเป็นต้น เพราะเว้นจากเนื้อบุตรเป็นต้นนั้น เสียแล้ว ก็จะหาความสำเร็จไม่ได้ ข้อนี้ฉันใด แม้ภิกษุผู้มีความต้องการข้ามภพกันดารก็เป็นผู้ไม่ขัดข้อง ไม่ท้อถอย เสพอยู่ซึ่งบิณฑบาต เพราะเว้นบิณฑบาตเสียแล้วก็จะหาความสำเร็จไม่ได้เหมือนกัน ฉันนั้น.

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **โดยประการอย่างนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น** ความว่า ภิกษุคิดว่า โดยประการอย่างนี้ คือ โดยการเสพบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนา คือความหิวเก่า, และจักไม่ยังเวทนาใหม่ อันมีการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย ให้เกิดขึ้น เหมือนอย่างพราหมณ์ที่ชื่อ อาหรหัตถกะ พราหมณ์ชื่อ อลังสาฏกะ พราหมณ์ชื่อ ตัตถวัตตกะ พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ พราหมณ์ชื่อ ภุตตวมิตกะ คนใดคนหนึ่ง แม้ดังนี้แล้วจึงเสพ เหมือนอย่างคนไข้เสพเภสัช ฉะนั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **อิติ** เป็นบทนิบาตในอรรถว่า ประการ (จึงแปลว่า โดยประการอย่างนี้) อาการเสพบิณฑบาตที่ภิกษุเสพอยู่ ท่านถือเอาด้วย อิติ ศัพท์นั้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวไขความว่า **โดยประการอย่างนี้ คือ โดยการเสพบิณฑบาตนี้** ดังนี้ไว้

บทว่า **เก่า** ได้แก่ เวทนาก่อนเก่า เพราะความเป็นเวทนามีในกาลก่อนแต่กาลบริโภค

บทว่า **ปฏิหงฺขามิ** แปลว่า เราจักกำจัด ประกอบความว่า ภิกษุคิดว่า เราจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น ดังนี้แล้ว จึงเสพ

ถามว่า “จักไม่ยังเวทนาใหม่ที่เป็นเช่นไร ให้เกิดขึ้น และจักไม่ยังให้เกิดขึ้นอย่างไรเล่า?” ท่านอาจารย์ก็ตอบว่า (ภิกษุคิดว่า) **เราจักไม่ยังเวทนาใหม่ อันมีการบริโภคที่ไม่รู้จักประมาณเป็นปัจจัย ฯเปฯ เหมือนอย่างพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง** ดังนี้ไว้

เวทนา ชื่อว่า มีการบริโภคที่ไม่รู้จักประมาณเป็นปัจจัย เพราะอรรถว่า มีการบริโภคที่ไม่รู้จักประมาณ คือหาประมาณมิได้เป็นปัจจัย ภิกษุไม่ยังเวทนา อันมีการบริโภคที่ไม่รู้จักประมาณเป็นปัจจัย นั้นให้เกิดขึ้น มีอรรถว่า จักไม่ยังเวทนา อันมีการบริโภคเกินประมาณแต่ประมาณแห่งไฟธาตุย่อยอาหารของตน เป็นเหตุให้เกิดขึ้น

พราหมณ์ผู้ใด บริโภคมากแล้ว เมื่อไม่อาจลุกขึ้นได้ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า “ช่วยฉุดมือฉันที” ดังนี้ พราหมณ์ผู้นี้ ชื่อว่า “อาหรหัตถกะ” (พราหมณ์ผู้กินจนร้องว่า “ฉุดมือที”)

พราหมณ์ผู้ใด บริโภคมากแล้ว เพราะความที่มีท้องพองอืดยิ่ง แม้ว่าลุกขึ้นได้ก็ไม่อาจจะนุ่งผ้าได้ พราหมณ์ผู้นี้ ชื่อว่า “อลังสาฏกะ” (พราหมณ์ผู้กินจนห้ามผ้า)

พราหมณ์ผู้ใด บริโภคมากแล้ว เมื่อไม่อาจลุกขึ้นได้ ย่อมนอนกลิ้งเกลือกอยู่ ณ ที่นั้นนั่นเอง พราหมณ์ผู้นี้ ชื่อว่า “ตัตถวัตตกะ” (พราหมณ์ผู้กินจนนอนกลิ้งอยู่ ณ ที่นั้น)

พราหมณ์ผู้ใด บริโภคโดยประการที่มิอาจจะหุบปาก จนกาทั้งหลายอาจจะจิกกินอาหารทางช่องปากได้ พราหมณ์ผู้นี้ ชื่อว่า “กากมาสกะ” (พราหมณ์ผู้กินจนปากอ้า กระทั่งกาจิกกินอาหาร)

พราหมณ์ผู้ใด บริโภคแล้ว ไม่อาจที่จะให้อาหารยั้งอยู่ในปาก ย่อมคาย (อ้วก) ออกมา ณ ที่นั้นนั่นเอง พราหมณ์ผู้นี้ เรียกว่า “ภุตตวมิตกะ” (พราหมณ์ผู้กินจนอ้วก)

ภิกษุ ย่อมไม่เสพอาหารอย่างพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นคนใดคนหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาหารที่ยังมิได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาเก่า ภิกษุคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านั้น ดังนี้แล้ว จึงเสพ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาหารที่บริโภคจนเกินไป ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุคิดว่า เราจักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น ดังนี้แล้ว จึงเสพ.

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาหารที่ยังไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุย่อมเสพบิณฑบาต เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งเวทนาใหม่ที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น ก็คำว่า "เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาหารที่ยังไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัยนี้" เป็นคำขยายความหมายของความหิวจัด มีความหมายว่า แสดงถึงความหิวจัด ที่ภิกษุพึงทำให้ไม่เป็นไปด้วยการบริโภค.

ในบรรดาเวทนาที่เกิดขึ้น เพราะอาหารที่ยังไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย และเพราะอาหารที่บริโภคแล้วเป็นปัจจัย ทั้งหลาย เวทนาที่เกิดก่อนตามที่เป็นไปแล้ว มีความหิวเป็นเหตุ (อันเป็นเวทนาเก่า) ก็เมื่อภิกษุไม่บริโภคเสีย เวทนานั้นจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความเจริญยิ่งขึ้น เวทนาเกิดจากการแผดเผาอวัยวะจากโรคลมเสียดแทงเอา เป็นต้น แม้ที่เกิดภายหลัง อันมีความหิวจัดเป็นเหตุ นั่นเอง (ซึ่งเป็นเวทนาใหม่) ยังไม่เป็นไป ก็เวทนานั้นในตอนแรกยังไม่เกิดขึ้นเลย ก็จักเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะอาหารที่บริโภคเป็นปัจจัย ดังนี้ นี้เป็นความแตกต่างกันของเวทนาเหล่านั้น ก็เวทนาเหล่านี้ มีความเบียดเบียนเป็นเหตุ มีความแตกต่างกันด้วยความเบียดเบียน.

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความหมายในข้อนี้ แม้อย่างนี้ว่า เวทนาใดเรียกว่า เวทนาเก่า เพราะอาศัยโภชนะที่ไม่เป็นสัปปายะ และการบริโภคเกินประมาณแล้วจึงเกิดขึ้นในปัจจุบันนี้ ด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย. เรา เมื่อยังปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้น ให้พินาศไป ด้วยโภชนะที่เป็นสัปปายะและที่บริโภคพอประมาณ ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านั้นด้วย. ส่วนเวทนานี้ใดเรียกว่าเวทนาใหม่ เพราะอาศัยการก่อกรรม คือการบริโภคที่ไม่สมควร ซึ่งภิกษุทำไว้ในปัจจุบันนี้แล้วเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เรา เมื่อไม่ยังมูลแห่งเวทนานั้นให้บังเกิด ด้วยอำนาจการบริโภคที่สมควร ชื่อว่า จักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้นด้วย ดังนี้. ก็ด้วยคำพูดมีประมาณ

เท่านี้ พึงทราบว่า เป็นอันทรงแสดงการสงเคราะห์เอาการบริโภคที่สมควร การละอัตตกิลมัต-ถานุโยค และการไม่ละสุขอันประกอบด้วยธรรมไว้อย่างบริบูรณ์.

มหาฎีกา

คำว่า **อธุนา** แปลว่า ในปัจจุบันนี้

คำว่า **เพราะอาศัยโภชนะที่ไม่เป็นสัปปายะ และการบริโภคเกินประมาณ** มีอรรถว่า เวทนาย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยการประกอบในการบริโภคอาหาร ที่ไม่เป็นสัปปายะ และที่ไม่รู้จักประมาณ

คำว่า **ด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย** คือด้วยอำนาจแห่งความที่กรรมเก่า เพราะความเป็นกรรมที่ทำไว้ในกาลก่อน คือ ชาติก่อนเป็นปัจจัย

เวทนาใด ควรต่อความเกิดขึ้น เพราะอาศัยปโยควิบัติ (การประกอบในการบริโภคที่ไม่สมควร) การเว้นปโยควิบัตินั้นเสีย แล้วทำปโยคสมบัติ (การประกอบในการบริโภคที่สมควร) ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า เป็นการฆ่าปัจจัยแห่งทุกขเวทนา และเป็นการกำจัดทุกขเวทนาด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เราเมื่อยังปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้พินาศไป... ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านั้นด้วย** ดังนี้ไว้

ประกอบความว่า การไม่พิจารณาปัจจัยทั้งหลายแล้วบริโภค ชื่อว่า **การบริโภคที่ไม่สมควร** การบริโภคที่ไม่สมควรนั่นเอง ชื่อว่า **การก่อกรรม** เพราะความเป็นกรรมที่ภิกษุทำแล้ว ก่อแล้ว ก็เวทนาใด เพราะอาศัยการก่อกรรมนั้นแล้ว เกิดขึ้นในกาลต่อไป คือในอนาคต ท่านเรียกเวทนานี้ว่า **เวทนาใหม่** ดังนี้

คำว่า **ด้วยอำนาจการบริโภคที่สมควร** ได้แก่ ด้วยอำนาจการพิจารณาแล้วบริโภคปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อไม่ยังกรรม คือการบริโภคที่ไม่สมควร อันเป็นมูลแห่งเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ไม่ยังเวทนาใหม่ทั้งสิ้นทั้งปวงให้เกิดขึ้น

คำว่า **ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้** ได้แก่ ด้วย ๒ บทที่กล่าวแล้วว่า “ปุราณํ” เป็นต้น (คือ เราจักกำจัดเวทนาเก่า นับเป็น ๑, เราจักไม่ยังเวทนาเก่าให้เกิดขึ้น นับเป็น ๑) หรือด้วยหมวด ๔ แห่งบทว่า “วิหึสุปรติยา” เป็นต้น (คือ เพื่อระงับความเบียดเบียน เป็นต้น) เป็นอันทรงแสดงถึงการสงเคราะห์การบริโภคที่สมควร เพราะความที่ตรัสถึงการบริโภคปัจจัยอันไม่

สมควร สำหรับพวกบรรพชิตทั้งหลายไว้, เป็นอันทรงแสดงถึงการละอัตตกิลมัตถานุโยค เพราะความที่ทรงภาษิตการป้องกันทุกข์ มีความหิว เป็นต้นไว้, และเป็นอันทรงแสดงการไม่ละสุข อันประกอบด้วยธรรม เพราะการไม่ละความสุขกาย ที่เป็นเหตุก่อความสุขในฌาน เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ข้อว่า **ความดำเนินไปได้จักมีแก่เรา** ความว่า ภิกษุคิดว่า ด้วยการบริโภคบิณฑบาตพอประมาณ ความดำเนินไปได้ กล่าวคือ ความเป็นไปได้ตลอดกาลนาน จักมีแก่เรา คือแก่กายซึ่งเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้ เพราะไม่มีอันตรายที่เข้าไปตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือที่บั่นทอนอิริยาบถ ดังนี้ บ้าง แล้วจึงเสพ, เหมือนคนเป็นโรคเรื้อรัง เสพปัจจัย คือยาแก้โรคนั้น ฉะนั้น.

คำว่า **ความหาโทษมิได้และความอยู่ผาสุก** ความว่า ภิกษุคิดว่า ความหาโทษมิได้จักมีแก่เรา ก็โดยเว้นการแสวงหา การรับ และการบริโภคที่ไม่สมควร, การอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา โดยการบริโภคแต่พอประมาณ. อีกอย่างหนึ่ง ความหาโทษมิได้จักมีแก่เรา โดยการไม่มีโทษ คือความไม่ยินดี (ในพรหมจรรย์) ความเกียจคร้าน ความบิดกาย ความถูกผู้รู้ติเตียน เป็นต้น เพราะโภชนะที่ไม่เป็นสัปปายะและที่เกินประมาณเป็นปัจจัย การอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา โดยความเกิดขึ้นแห่งกำลังกาย เพราะโภชนะที่เป็นสัปปายะ และที่พอประมาณเป็นปัจจัย. อีกอย่างหนึ่ง ความหาโทษมิได้เพราะการละสุขในการหลับ สุขในการเอน และสุขในความโงกง่วง จักมีแก่เราได้ก็โดยการงดเว้นบริโภคเท่าที่ต้องการจนเต็มท้องเสีย, และการอยู่ผาสุกเพราะการปรับความเหมาะสมกันแห่งอิริยาบถ ๔ จักมีแก่เรา โดยการบริโภคอาหารลดลงไป ๔ - ๕ คำ ดังนี้บ้าง แล้วจึงเสพ. ข้อนี้สมจริงตามคำแม้ที่ท่านกล่าวไว้ (เป็นคาถา) ว่า :

"จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป　อภุตฺวา อุทกํ ปิเว
อลํ ผาสุวิหาราย　ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน"[๑]

---

[๑] ขุ. เถร. ๒๖/๔๐๑

แปลว่า : “ภิกษุพึงงดบริโภคเสีย ๔ - ๕ คำ แล้วดื่มน้ำ (แทน)
เป็นการเพียงพอ เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งภิกษุผู้มีตนส่งไปแล้ว”
ดังนี้.

ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้ (คือปาฐะทั้ง ๓ อันได้แก่ ความดำเนินไปได้ ๑, ความไม่มีโทษ ๑, การอยู่ผาสุก ๑) พึงทราบว่า เป็นอันทรงแสดงการกำหนดเอาประโยชน์ และปฏิปทาอันเป็นสายกลาง.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความหมายที่ว่า “อันตราย อันเข้าไปตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือบั่นทอนอิริยาบถ พึงมีได้ก็โดยความเข้าไปบริโภคอาหารอันไม่เป็นสัปปายะและไม่รู้จักประมาณ ก็อันตรายนั้นจะมีไม่ได้ ก็โดยการบริโภคอาหารอันเป็นสัปปายะและรู้จักประมาณ เมื่อเป็นอย่างนี้ ความดำเนินไป คือความเป็นไปได้แห่งสรีระ กล่าวคือ ความเป็นไปได้ตลอดกาลนานจึงจักมีได้” ดังนี้ อันนี้ไว้ จึงกล่าวว่า “**ความดำเนินไปได้ กล่าวคือ ความเป็นไปได้ตลอดกาลนาน จักมีแก่เรา ฯลฯ โดยการบริโภคแต่พอประมาณ**” ดังนี้ไว้

โรคใดเป็นโรคเรื้อรัง แต่ไม่ใช่ว่าจะรักษาให้หายไม่ได้ โรคนั้นชื่อว่า “**ยาปฺยโรโค**” แปลว่า โรคเรื้อรังรักษาได้, โรคนั้นมีอยู่แก่บุคคลนี้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า “ยาปฺยโรคี” แปลว่า บุคคลผู้เป็นโรคเรื้อรัง (แต่รักษาได้) ก็บุคคลเป็นโรคเรื้อรังนั้น ต้องเสพยาอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ แม้ภิกษุรูปนี้ ก็ต้องเสพบิณฑบาตตลอดกาลเป็นนิตย์อย่างนั้นเหมือนกัน” ดังนี้

กล่าวได้ว่า “ไม่ว่าแม้ความดำเนินไปได้ (ยาตรา) ก็คือ ความเป็นไปได้ (ยาปนา) ความเป็นไปได้ แม้ที่ตรัสไว้ก่อนก็คือ ความดำเนินไปได้” ดังนี้ ถามว่า อะไรเป็นความแตกต่างกันในคำทั้ง ๒ นี้เล่า? ตอบว่า คำว่า ความเป็นไปได้ (ยาปนา) ที่ตรัสไว้ก่อน (ที่ว่าย่อมเสพบิณฑบาต เพื่อความตั้งอยู่ได้ เพื่อความเป็นไปได้แห่งกายนี้) ประสงค์เอาความเป็นไปได้แห่งชีวิตินทรีย์ ส่วนในที่นี้ ความเป็นไปได้กล่าวคือ ความไม่ขาดสายแห่งอิริยาบถ ๔ ชื่อว่า ความดำเนินไปได้ ดังนี้ นี้เป็นความแตกต่างกันในคำทั้ง ๒ นี้

การแสวงหาปัจจัยด้วยมิจฉาอาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียน ชื่อว่า **การแสวงหาที่ไม่สมควร**

การไม่รู้จักประมาณทายก, ไทยธรรม และตนเอง แล้วรับเอาก็ดี การรับของที่เขาพึงถวายให้ด้วยศรัทธาที่มีการยังศรัทธาให้ตกไปก็ดี ชื่อว่า **การรับที่ไม่สมควร** อีกอย่างหนึ่งได้แก่ การรับอันเป็นเหตุต้องอาบัติ

การไม่พิจารณาแล้วบริโภคปัจจัย ชื่อว่า **การบริโภคที่ไม่สมควร** การงดเว้นการรับและการบริโภคที่ไม่สมควรจะพึงทราบได้ก็เกี่ยวกับการทำปัจจัยให้เกิดขึ้น โดยเสมอด้วยธรรม

ก็การแสวงหาปัจจัยทั้งหลายโดยธรรม รับเอาโดยธรรม พิจารณาแล้วบริโภค ชื่อว่า **ความหาโทษมิได้**

คำว่า **ความไม่ยินดี** (ในพรหมจรรย์) ได้แก่ ความไม่ยินดีในเสนาสนะที่สงัดทั้งหลายและในอธิกุศลธรรมทั้งหลาย

คำว่า **ตนฺทิ** แปลว่า **ความเกียจคร้าน** ได้แก่ ความหลับ

คำว่า **ความบิดกาย** ได้แก่ ความบิดเอี้ยวกาย เพราะความครอบงำแห่งถีนมิทธะ

ความถูกติเตียนจากผู้รู้ ชื่อว่า **วิญญุครหา**

ก็ภิกษุบางรูป ย่อมทำสิ่งที่หาโทษมิได้เลยให้เป็นสิ่งที่มีโทษไปเสีย เพราะคิดว่าเป็นของที่เราหาได้ จึงบริโภคเสียเกินประมาณ เมื่อไม่อาจทำบิณฑบาตนั้นให้ย่อยได้ จึงลำบากอยู่ด้วยการอาเจียน การขับถ่าย เป็นต้น ทำเอาภิกษุในวิหารทั้งสิ้นต้องเป็นผู้ขวนขวายการเที่ยวหายามาบำบัดสรีระของเธอ พอภิกษุพวกอื่น ถามภิกษุเหล่านั้นว่า “เรื่องอะไรกันนี่” ครั้นได้ยินคำตอบเป็นต้นว่า “ภิกษุรูปโน้น มีท้องขึ้นอืด” จึงพากันนินทาเอาว่า “ผู้นี้มีปกติเป็นอย่างนี้มาแม้ตลอดกาลเป็นประจำ ไม่รู้จักประมาณท้องของตน” ดังนี้ โดยประการอย่างนี้จึงชื่อว่า ย่อมทำสิ่งที่หาโทษมิได้เลยให้เป็นสิ่งที่มีโทษไปเสีย

ภิกษุ พิจารณาว่า “ก็ความไม่มีโทษจักมีได้เพราะไม่กระทำอย่างนี้” ดังนี้ แล้วจึงเสพ อธิบายว่า ภิกษุทราบกำลังไฟธาตุย่อยอาหารตามปกติของตน เป็นต้น แล้วพิจารณาว่า “ความสุขกายและความเป็นผู้อันผู้รู้พึงติเตียนไม่ได้เพราะไม่มีโทษทั้งหลาย มีความไม่ยินดีในพรหมจรรย์ เป็นต้น จักมีได้โดยประการอย่างนี้เท่านั้น” ดังนี้ แล้วจึงเสพบิณฑบาตที่มีประมาณเหมาะสมอย่างเดียว

ความต้องการด้วยการบริโภคมีอยู่ประมาณเพียงใด เพราะทำความต้องการประมาณเพียงนั้นให้สำเร็จ จึงชื่อว่า **เท่าที่ต้องการ**, เพราะการทำท้องให้เต็ม จึงชื่อว่า **การบริโภค**

อาหารจนเต็มท้อง รวม ๒ คำเข้าด้วยกัน ก็เป็น **การบริโภคอาหารเท่าที่ต้องการจนเต็มท้อง** ความหาโทษมิได้เพราะการละสุขในการหลับ เป็นต้น จักมีได้ก็เพราะการงดเว้นการบริโภคอาหารเท่าที่ต้องการจนเต็มท้องนั้น

สุขที่พึงได้จากการหลับ คือ การนอนหลับ ชื่อว่า **สุขในการหลับ**

สุขของบุคคลผู้นอนอยู่ อันมีการผลัดเปลี่ยนโดยข้างทั้งสอง ชื่อว่า **สุขในการเอน**

สุขที่เกิดขึ้นเพราะความโงกง่วงอันเป็นทางไปสู่ความหลับ ชื่อว่า **สุขในความโงกง่วง**

ชื่อว่า **ความหาโทษมิได้** ก็โดยการละสุขทั้งหลาย มีสุขในการนอน เป็นต้น เหล่านั้น

ชื่อว่า **การปรับความเหมาะสมกันแห่งอิริยาบถ ๔** ได้แก่ การทำความเหมาะสมกันแห่งอิริยาบถ ๔ ให้ดำเนินไปได้แก่ร่างกาย ความอยู่ผาสุกจะมีก็เพราะการทำความเหมาะสมกันแห่งอิริยาบถ ๔ ให้ดำเนินไปนั้น

วิหาร คือ อิริยาบถที่เป็นสุข ชื่อว่า ผาสุวิหาโร แปลว่า **ความอยู่ผาสุก**

ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะทำลักษณะของความอยู่ผาสุกที่กล่าวไว้ในข้อกำหนดสุดท้าย (ที่ว่าความอยู่ผาสุก เพราะการปรับความเหมาะสมกันแห่งอิริยาบถ ๔ จักมีแก่เราโดยบริโภคอาหารลดลงไป ๔ - ๕ คำ) หรือในข้อกำหนดทั้ง ๓ (มีความอยู่ผาสุกจักมีแก่เราก็โดยการบริโภคที่รู้จักประมาณ เป็นต้น) ให้สำเร็จด้วยคำนิคม (คำย้ำความ) จึงกล่าวคำว่า **ข้อนี้สมจริง** ดังนี้ เป็นต้น

ก็เป็นอันท่านกล่าวความอยู่ผาสุกเกี่ยวกับการบริโภคอาหารลดลงนั่นแหละ ไว้ในข้อกำหนด ทั้ง ๓ ฉะนี้แล

คำว่า **ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้** คือ ด้วยบททั้ง ๓ ที่กล่าวแล้วว่า “ความดำเนินไปได้” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ความดำเนินไปได้จักมีแก่เรา** เป็นคำแสดงการกำหนดประโยชน์ อธิบายว่า ชื่อว่า ความดำเนินไปได้ก็เพราะอรรถว่า ยังการบริโภคอาหารให้สำเร็จประโยชน์

ความอยู่ผาสุกอันมีการไม่ละสุขที่ประกอบด้วยธรรม เป็นเหตุ ชื่อว่า **ปฏิปทาอันเป็นสายกลาง** เพราะเว้นจากที่สุดทั้ง ๒

ก็ในฐานะนี้ บัณฑิตพึงประมวลองค์ได้ ๘ คือ

ข้อว่า “ไม่ใช่เสพเพื่อเล่น” นับเป็นองค์ ๑,

ข้อว่า “ไม่ใช่เสพเพื่อมัวเมา” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “ไม่ใช่เสพเพื่อตกแต่ง” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “ไม่ใช่เสพเพื่อประดับ” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “เพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อความเป็นไป” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “เพื่อระงับความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “คิดว่าโดยประการอย่างนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น” ก็องค์ ๑,

ข้อว่า “ความดำเนินไปได้จักมีแก่เรา” ก็นับเป็นองค์ ๑ (อันเป็นองค์ที่ ๘)

ข้อว่า ความไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก เป็นอานิสงส์ของการบริโภคในบิณฑบาต นี้

ส่วนพระมหาสิวเถระ กล่าวว่า “องค์ ๔ ในหนแรก ชื่อว่า เป็นข้อห้าม องค์ที่บัณฑิตพึงขวนขวายเป็นองค์ถัดไปมี ๘” ดังนี้ ในคำของพระมหาสิวเถระนั้น ข้อว่า “เพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้” จึงนับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า “เพื่อความเป็นไปได้” ก็องค์ ๑, ข้อว่า “เพื่อระงับความเบียดเบียน” ก็เป็นองค์ ๑,ข้อว่า “เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์” ก็เป็นองค์ ๑, ข้อว่า “คิดว่าโดยประการอย่างนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่า” ก็นับเป็นองค์ ๑, ข้อว่า “จักไม่ยังเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น” ก็องค์ ๑, ข้อว่า “ความดำเนินไปได้จักมีแก่เรา” ก็องค์ ๑, ข้อว่า “ความหาโทษมิได้” ก็องค์ ๑ (อันเป็นองค์ที่ ๘) ส่วนความเป็นอยู่ผาสุกจัดเป็นอานิสงส์ในการบริโภค เพราะเหตุนั้น ภิกษุเมื่อกลืนกินอาหารถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า **ย่อมพิจารณาโดยถูกทาง แล้วจึงเสพบิณฑบาต** ดังนี้แล

วิสุทธิมรรค

คำว่า **เสนาสนะ** แปลว่า ที่นอนและที่นั่ง. ก็ภิกษุ นอนในที่ใดๆ คือในวิหารก็ตาม ในที่อยู่มีเรือนโล้น เป็นต้นก็ตาม, ที่นั้นๆ ชื่อว่า เสนะ (แปลว่า ที่นอน). ภิกษุนั่ง คือนั่งลงในที่ใดๆ (คือในวิหารก็ตาม ในที่อยู่มีเรือนโล้นเป็นต้นก็ตาม), ที่นั้นๆ ชื่อว่า อาสนะ (แปลว่า ที่นั่ง) รวม ๒ คำนั้นเข้าด้วยกัน เรียกว่า เสนาสนะ (แปลว่า ที่นอนและที่นั่ง) สองบทว่า **อุตุปริสฺสยวิโนทนํ ปฏิสลฺลานารามตฺถํ** (ที่แปลว่า เพื่อบรรเทาอันตรายคืออุตุ เพื่อความยินดีในการหลีกเร้น) มีอรรถาธิบายว่า อุตุนั่นเอง ชื่อว่า อุตุปริสฺสย (แปลว่า อันตรายคืออุตุ) โดยความหมายว่า

เบียดเบียน. ได้แก่ เพื่อบรรเทาอันตราย คืออุตุ และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น อธิบายว่า อุตุใด กระทำความอาพาธแห่งสรีระ และความซัดส่ายแห่งจิตได้ ไม่เป็นสัปปายะ เป็นอุตุที่ภิกษุพึงบรรเทาได้ด้วยการเสพเสนาสนะ, ก็ได้แก่ เพื่อบรรเทาอุตุนั้น และเพื่อเอกีภาวสุข (สุขเพราะความเป็นผู้อยู่ผู้เดียว). พึงทราบว่า การบรรเทาอันตราย คืออุตุ ตรัสไว้แล้วทีเดียวด้วยคำว่า เพื่อบรรเทาความหนาว เป็นต้น ก็จริงอยู่. ถึงกระนั้นก็ยังตรัสคำนี้ไว้แม้ในที่นี้(อีก) เพราะทรงหมายเอาการบรรเทาอันตราย คืออุตุ อันเป็นประโยชน์ประจำ เหมือนอย่างที่ในข้อเสพจีวร ตรัสการปกปิดอวัยวะ อันจะยังความละอายให้กำเริบ ซึ่งเป็นประโยชน์ประจำ ประโยชน์ทั้งหลายนอกนี้ ย่อมมีได้ในกาลบางครั้งบางคราว ฉะนั้น.

มหาฎีกา

ในการแจกแสดงเป็นสัตตมีวิภัติของ ๒ บทว่า "ยตฺถ ยตฺถ" (แปลว่า ในที่ใดๆ) ท่านอาจารย์กล่าวถึงความที่ "เสนะ" ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า อธิกรณะ (จึงแปลว่า ที่นอน คือสถานที่เข้าไปนอน) แม้ "อาสนะ" ศัพท์ ก็เป็นไปในความหมายว่า อธิกรณะอย่างนั้นเหมือนกัน (คือ แปลว่า ที่นั่ง)

บทว่า **ในที่อยู่มีเรือนโล้น เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" ท่านสงเคราะห์เอาที่อยู่มีปราสาท เป็นต้น และที่อาศัยนอนมีเตียง เป็นต้น ฯลฯ

ในคำว่า **ย่อมนั่งลงในที่ใด ๆ เป็นต้น** นี้ ด้วยศัพท์ว่า "เป็นต้น" พึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์เอาทั้งตั่งและเครื่องปูลาด เป็นต้นไว้

คำว่า **โดยความหมายว่าเบียดเบียน** คือโดยความหมายว่า ครอบงำ ความว่าโดยความหมายว่า ทำให้เดือดร้อน

คำว่า **อุตุนั่นเอง ชื่อว่า อุตุปริสฺสย (แปลว่า อันตรายคือ อุตุ)** ความว่า อุตุ มีเย็นและร้อน เป็นต้น นั่นเองที่เป็นอสัปปายะ ชื่อว่า อุตุปริสฺสย โดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือโดยความหมายว่าเบียดเบียน) ความว่า เพื่อบรรเทาอันตราย คืออุตุนั้น ได้แก่ เพื่อการทำไม่ให้เกิดขึ้นซึ่งอันตราย คืออุตุที่ยังไม่เกิดขึ้น และเพื่อความเข้าไปสงบระงับอันตราย คืออุตุที่เกิดขึ้นแล้ว

การทำจิตให้หันกลับจากอารมณ์ต่างๆ แล้วเร้นไว้โดยชอบ ในอารมณ์เดียวที่เป็นกรรมฐานเท่านั้น ชื่อว่า “การหลีกเร้น” อาราม คือความยินดีในการหลีกเร้นนั้น ชื่อว่า “ปฏิสลฺลานาราม” แปลว่า ความยินดีในการหลีกเร้น จริงอยู่ เสนาสนะที่สงบสงัดเป็นสถานที่เกื้อกูลแก่ภาวนาของพระโยคี เพราะความเป็นสุญญาคาร (เรือนว่าง)

ก็ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะเปิดเผยอรรถทั้ง ๒ นี้นั้นให้แจ้ง จึงกล่าวคำว่า “**อุตุใดกระทำความอาพาธแห่งสรีระและความซัดส่ายแห่งจิต ไม่เป็นสัปปายะ**” เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **เพื่อเอกีภาวสุข** ความว่า สุขที่มีเอกีภาวะ (ความเป็นผู้อยู่ผู้เดียว) เป็นต้น ชื่อว่า เอกีภาวสุข ได้แก่ เพื่อเอกีภาวสุขนั้น หมายถึงสุขที่เกิดขึ้นเพราะไม่เป็นผู้คลุกคลีด้วยหมู่คณะและไม่เป็นผู้คลุกคลีด้วยกิเลส

ท่านอาจารย์หมายเอาคำท้วงว่า “ถ้าหากอุตุนั่นเอง ชื่อว่า อันตราย คืออุตุ และอุตุก็ได้แก่ ความหนาวและความร้อนแล้วไซร้ เพราะเหตุนั้น ตรัสถึงการป้องกันความหนาวความร้อนแล้ว (ก็เป็นอันกล่าวถึงการป้องกันอันตราย คืออุตุ อยู่แล้ว) เพราะเหตุใดยังตรัสการบรรเทาอันตราย คืออุตุ เข้าไว้อีกเล่า?” ดังนี้ จึงกล่าวคำ “**ว่าที่จริง**” ดังนี้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยคำว่า **การบรรเทาอันตราย คืออุตุ อันเป็นประโยชน์ประจำ** ท่านอาจารย์แสดงให้ทราบว่า “ในคำว่า เพื่อป้องกันความหนาว เพื่อป้องกันความร้อนนี้ ตรัสถึงความหนาวความร้อนที่เกิดขึ้นในกาลบางคราวไม่ประจำ ส่วนอันตราย คืออุตุทรงมุ่งหมายถึงอุตุที่มีอยู่เป็นปกติในกาลทุกเมื่อ” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อีกนัยหนึ่ง อุตุมีประการที่กล่าวแล้วนี้ ชื่อว่า อุตุ นั่นแหละ. ส่วนอันตรายมี ๒ อย่าง คืออันตรายปรากฏ และอันตรายปกปิด. ในอันตรายทั้ง ๒ อย่างนั้น ชื่อว่า อันตรายปรากฏ ได้แก่ สัตว์ร้ายมีสีหะ และเสือโคร่ง เป็นต้น. ชื่อว่า อันตรายปกปิด ได้แก่ กิเลสมีราคะและโทสะ เป็นต้น. ในเสนาสนะใด อันตรายทั้ง ๒ อย่างนั้น ย่อมกระทำความเบียดเบียน เพราะไม่มีการคุ้มครองก็ดี เพราะการเห็นรูปที่ไม่เป็นสัปปายะ เป็นต้นก็ดี ให้ไม่ได้, ภิกษุ เมื่อทราบคือพิจารณาอย่างนี้แล้วจึงเสพเสนาสนะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **ย่อมพิจารณาโดยถูกทาง**

แล้วจึงเสพเสนาสนะนั้น ฯลฯ เพื่อบรรเทาอุตุและอันตราย ดังนี้. (นัยหลังนี้ บทว่า **อุตุปริสฺสย** ต้องแปลว่า “อุตุและอันตราย”.)

มหาฎีกา

คำว่า **อุตุมีประการที่กล่าวแล้ว** ได้แก่ มีประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า “อุตุมีความหนาว เป็นต้น” และว่า “ที่เป็นอสัปปายะ”

อันตรายปรากฏพึงกระทำความเบียดเบียนให้แก่กาย และจิตของภิกษุผู้นั่งอยู่ที่ลานโล่ง, โคนไม้ เป็นต้นได้ เพราะไม่มีการคุ้มครอง คือเพราะเป็นสถานที่ที่ไม่มีประตู เป็นต้น ปิดกั้นไว้ก็ดี, อันตรายปกปิดที่พึงกระทำความเบียดเบียนให้แก่กายและจิตของภิกษุ เพราะการเห็นรูปอันไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น ก็ดี ในสถานที่อันเป็นเสนาสนะที่คุ้มครองไว้ ย่อมกระทำความเบียดเบียนให้ไม่ได้ คำว่า **ทราบแล้วอย่างนี้** สัมพันธ์ความว่า ภิกษุเมื่อทราบอย่างนี้ว่า “เป็นเสนาสนะที่ปราศจากอันตรายทั้ง ๒ อย่าง” ดังนี้ แล้วจึงเสพ พึงทราบว่า ชื่อว่า **ย่อมพิจารณาโดยถูกทางแล้วจึงเสพเสนาสนะ ฯลฯ เพื่อบรรเทาอุตุและอันตราย**

วิสุทธิมรรค

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร** นี้ ต่อไป ยา ชื่อว่าปัจจัย โดยความหมายว่า เป็นเหตุต่อต้าน, ความว่า โดยความหมายว่า ถึงความเป็นศัตรูต่อโรค. คำว่า ปัจจัย นี้ เป็นชื่อของสิ่งที่เป็นสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่ง. ชื่อว่า เภสัชชะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่หมอทำ เพราะความที่หมอนั้นอนุญาต(เห็นชอบด้วย). เภสัชชะคือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า คิลานปัจจยเภสัชชะ, อธิบายว่า ได้แก่ วัตถุมีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นสิ่งที่หมอทำ ซึ่งเป็นสัปปายะสำหรับคนไข้. ก็ท่านเรียก บริวาร ว่า บริขาร แปลว่า เครื่องแวดล้อมป้องกัน เหมือนอย่างในคำว่า *“นคร อันแวดล้อมดีแล้ว ด้วยบริขารแห่งนคร ๗ อย่าง”* ดังนี้ เป็นต้น. อลังการเครื่องประดับ ก็เรียกว่า บริขาร เหมือนอย่างในคำว่า *“รถมีศีลเป็นบริขาร มีฌานเป็นเพลา มีวิริยะเป็นล้อ”* ดังนี้ เป็นต้น. เครื่องสัมภาระก็เรียกว่า บริขาร ได้เหมือนอย่างในคำว่า *“บริขารแห่งชีวิตทั้งหลาย อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ อันบรรพชิตพึงนำมาโดยชอบ”* ดังนี้ เป็นต้น. ก็ในบทว่า คิลานปจฺจยเภสชฺชบริขาร นี้ ใช้ได้ทั้งเครื่องสัมภาระ

ทั้งบริวาร. เพราะว่า เภสัชอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้นั้น ย่อมเป็นทั้งบริวารแห่งชีวิต, เพราะรักษาไว้ไม่ให้ช่อง(คือโอกาส) เพื่อความเกิดขึ้นแห่งความป่วยไข้อันทำให้ชีวิตพินาศ ย่อมเป็นทั้งเครื่องสัมภาระ เพราะความเป็นเหตุแห่งชีวิตนั้น โดยประการที่จะเป็นไปได้ตลอดกาลนาน, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า บริขาร. โดยประการที่กล่าวมาแล้วนี้ เภสัชอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ด้วย เภสัชนั้นเป็นบริขารด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **คิลานปัจจยเภสัชชบริขาร**. ได้แก่ พิจารณาแล้วจึงเสพคิลานปัจจยเภสัชชบริขารนั้น. อธิบายว่า ย่อมพิจารณาแล้วจึงเสพบริขารแห่งชีวิต มีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น ที่หมออนุญาตอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นสัปปายะสำหรับคนไข้. บทว่า **อุปฺปนฺนานํ** แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว คือมีแล้ว ได้แก่ บังเกิดแล้ว. ในบทว่า **เวยฺยาพาธิกานํ** นี้ ความว่า ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อว่า พยาพาธ ส่วนโรคต่างๆ มีขี้เรื้อน ฝีพุพอง เป็นต้น อันมีความกำเริบแห่งธาตุนั้น เป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า เวยฺยาพาธิกา เพราะความเป็นโรคอันเกิดขึ้นแต่พยาพาธ. บทว่า **เวทนา** ได้แก่ ทุกขเวทนา คือทุกขเวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก. ความว่า เพื่อบำบัดทุกขเวทนาทั้งหลายที่เนื่องด้วยโรคอันเกิดแต่พยาพาธเหล่านั้น. บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตาย** แปลว่า เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง. ความว่า ย่อมเสพจนกว่าทุกข์นั้นทั้งหมดจะเป็นอันถูกละไป.

มหาฎีกา

ความเป็นปฏิปักษ์ต่อโรค อันมีความกำเริบแห่งธาตุเป็นลักษณะ หรือมีทุกขเวทนาอันมีความกำเริบแห่งธาตุนั้น เป็นเหตุ เป็นลักษณะ ชื่อว่า **ความหมายว่า เป็นเหตุต่อต้าน** เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ความว่า โดยความหมายว่าถึงความเป็นศัตรูต่อโรค** ดังนี้ไว้ อธิบายว่า โดยความหมายว่า เข้าไปสงบระงับโรคเสียได้

คำว่า **สิ่งที่เป็นสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่ง** ได้แก่ วัตถุที่เป็นสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาวัตถุทั้งหลาย มีเนยใส เป็นต้น เพราะมีอธิบายว่า เรียกว่า สิ่งสัปปายะ ก็เพราะความที่สิ่งนั้นเข้าไปสงบความวิการได้

ชื่อว่า เป็นสิ่งที่หมอทำก็เพราะเป็นสิ่งที่หมอนั้นพึงจัดแจงให้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**เพราะความที่หมอนั้นอนุญาต**” ดังนี้ไว้

คำว่า **ด้วยบริขารแห่งนคร** คือ ด้วยเครื่องแวดล้อมรักษาพระนคร (มีเชิงเทินเป็นต้น) ฯลฯ

เครื่องประดับ คือศีลที่หมดจด ชื่อว่า **เสตปริขาร** (บริขารขาว) จริงอยู่ในพระคาถานี้ พระอริยมรรคทรงมุ่งหมายว่า **รถ** ก็ธรรมทั้งหลายมีสัมมาวาจา เป็นต้น ตรัสเรียกว่า **บริขาร** โดยอรรถว่า เป็นเครื่องประดับแห่งพระอริยมรรคนั้น

คำว่า **บริขารแห่งชีวิต** ได้แก่ เหตุแห่งความเป็นไปของชีวิต

คำว่า **อันบรรพชิตพึงนำมาโดยชอบ** คืออันบรรพชิตพึงนำมา ได้แก่ พึงแสวงหาต่อๆ ไปโดยชอบ

เภสัชอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้นั้น ย่อมเป็นบริวารแห่งชีวิต เพราะป้องกันไว้โดยรอบซึ่งอันตรายทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**เพราะรักษาไว้ ฯลฯ อันทำให้ชีวิตพินาศ**” ดังนี้ไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **อนฺตรํ** แปลว่า “ช่อง” มีอรรถว่า “โอกาส” ความว่า เพราะรักษาไว้ราวกะพวกข้าเฝ้ายืนแวดล้อมรักษาเหล่านายของตน ไม่ให้ช่องแก่พวกที่มีเวรกัน

บทว่า **เพราะความเป็นเหตุแห่งชีวิต** คือ เพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นไปได้ตลอดกาล อธิบายว่า เภสัชที่มีอยู่ในสายส่งอาหาร (รสายนะ บางที่แปลว่า เส้นเอ็นนำรส) ย่อมยังชีวิตให้เป็นไปได้ตลอดกาลแม้นานทีเดียว แม้ว่า ทุกขเวทนาอันยังไม่เกิดขึ้นเลย ถูกภิกษุกำจัดเสียด้วยการบริโภคเภสัช ก็เป็นอันเกิดขึ้นไม่ได้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เป็นเหมือนกับเวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะความที่เวทนาเหล่านั้น มีการแตกดับไปตามสภาวะของตนเหมือนกัน ท่านจึงเรียกว่า **เกิดขึ้นแล้ว** เพราะว่า โวหารว่าเกิดแล้วนั้น ย่อมมีได้ในธรรมทั้งหลายที่เป็นเหมือนกับธรรมที่เกิดแล้วนั้น เหมือนอย่างผลสมอก็อันนั้นนั่นแหละ โอสถก็อันนั้นนั่นแหละ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวคำว่า **บทว่า อุปฺปนฺนานํ แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว คือมีแล้ว ได้แก่ บังเกิดแล้ว** ดังนี้ไว้

ความกำเริบแห่งธาตุนั้น จำเดิมแต่การก่อตัวก็เป็นสมุฏฐานแก่โรคทั้งหลายเหล่า นี้ เพราะเหตุนั้น โรคทั้งหลายเหล่านี้ จึงชื่อว่า **มีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน** ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า **ทุกขเวทนา** ดังนี้แล้ว ทุกขเวทนานั้น แม้ที่มีสภาวะเป็นอกุศลก็มีอยู่

เพราะเหตุนั้น เพื่อที่จะทำให้พิเศษไปกว่าทุกขเวทนาที่มีสภาวะเป็นอกุศลนั้น จึงกล่าวคำว่า **ทุกขเวทนาที่เป็นอกุศลวิบาก** ดังนี้ไว้

ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อว่า “พยาพาธ” โดยความหมายว่า ทำให้เจ็บป่วย พยาพาธนั่นเอง ชื่อว่า “พยาปัชฌะ” มีความหมายว่า “ทุกข์” ชื่อว่า “อัพยาปัชฌะ” เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่มีพยาปัชฌะ ได้แก่ ความไม่มีทุกข์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตาย แปลว่า เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง** ดังนี้ไว้

คำว่า **ทุกข์นั้นทั้งหมด** ได้แก่ ทุกข์ที่มีโรคเป็นเหตุ

วิสุทธิมรรค

ศีลนี้ ที่มีการพิจารณาโดยถูกทางแล้วจึงใช้สอยปัจจัยเป็นลักษณะ พึงทราบว่า ชื่อว่า ปัจจยสันนิสิตศีล โดยสังเขป ด้วยประการฉะนี้. ส่วนความหมายของคำในปัจจยสันนิสิตศีลนี้ มีว่า : ก็ปัจจัยทั้งหลายมีจีวร เป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุที่สัตว์ทั้งหลายอิงอาศัยใช้สอยอยู่ จึงไปได้ คือดำเนินไปได้ เป็นไปได้, ฉะนั้น จึงเรียกว่า ปัจจัย ศีลอาศัยปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปัจจยสันนิสิตศีล**.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า การอาศัยปัจจัยทั้งหลาย มีจีวรเป็นต้น ชื่อว่า การใช้สอยนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ครั้นกล่าวว่า **ปฏิจฺจ คือนิสฺสาย** (แปลว่า อาศัย) ดังนี้แล้ว จึงกล่าวคำว่า “ปริภุญฺชมานา” (แปลว่า ใช้สอยอยู่) เข้าไว้อีก

บทว่า **ปวตฺตนฺติ** (แปลว่า เป็นไปได้) แก้เป็น ชีวนฺติ (แปลว่า เป็นอยู่ได้) ท่านเรียกความเป็นอยู่ว่า ความเป็นไป จากหลักฐานที่มาว่า “ชีวิตินทรีย์ มีความเป็นไปได้ เป็นรส” ดังนี้

วิธีทำจตุปาริสุทธิศีลให้ถึงพร้อม

วิสุทธิมรรค

ในศีลทั้ง ๔ อย่าง อย่างนี้นั้น **ปาติโมกขสังวร** ภิกษุพึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยศรัทธา. เพราะว่า ปาติโมกขสังวรนั้น **มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ** เพราะความที่การบัญญัติสิกขาบทล่วงพ้นวิสัยของสาวก. ก็การตรัสห้ามคำร้องขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นนิทัสสนะในเรื่องนี้. เพราะเหตุนั้น อันพระภิกษุ เมื่ออาศัยศรัทธาสมาทานสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไม่ให้มีเหลือ แล้วไม่กระทำความอาลัยแม้ในชีวิตอยู่ จะพึงให้ถึงพร้อมได้ด้วยดี. สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"กิกีว อณฺฑํ จามรีว วาลธึ
ปิยํว ปุตฺตํ นยนํว เอกกํ
ตเถว สีลํ อนุรกฺขมานกา
สุเปสลา โหถ สทา สคารวา"[๑] **ติ.**

แปลว่า : *"ภิกษุผู้จะคอยรักษาศีล จงเป็นผู้มีศีลเป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพในกาลทุกเมื่อ ดุจนกต้อยติวิดคอยรักษาฟองไข่ ดุจจามรีคอยรักษาขนหาง ดุจมารดาคอยรักษาบุตรผู้เป็นที่รักเพียงคนเดียว ดุจคนตาเดียวคอยรักษาตา (ที่เหลืออยู่) ข้างเดียว ฉะนั้น"* ดังนี้

ยังตรัสไว้แม้อื่นอีกว่า :

"เสยฺยถาปิ มหาสมุทฺโท ฐิติธมฺโม เวลํ นาติกฺกมติ" [๒] เป็นต้น

ความเต็มแปลว่า *"มหาสมุทรมีความยั้งอยู่เป็นธรรมดา ไม่เอ่อล้นฝั่ง แม้ฉันใด ดูกร ท่านปหาราทะ สิกขาบทอันใดที่เราบัญญัติแล้วแก่สาวกทั้งหลาย, สาวกทั้งหลายของเราย่อมไม่ก้าวล่วงสิกขาบทนั้น แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ฉันนั้นเหมือนกัน แล"* ดังนี้. ก็แล ในความข้อนี้ เรื่องของพระเถระทั้งหลายผู้ถูกโจรมัด(ทิ้ง)ไว้ในดง ก็ควรทราบ.

---

[๑] ที. อฏฺ. ๑/๕๕

[๒] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓ / ๒๐๓.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงไขศีล โดยความต่างกันด้วยศีล มีปาติโมกขสังวรศีล เป็นต้นแล้ว ประสงค์จะแสดงโดยการจำแนกเหตุให้สำเร็จอีก จึงเริ่ม คำว่า "เอวเมตสฺมึ" ดังนี้เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น ศีล อันภิกษุยังให้สำเร็จได้ คือยังให้ถึงพร้อมได้เพราะธรรมชาตินั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **สาธนะ** (แปลว่า เหตุให้ศีลสำเร็จ)

ปาติโมกขสังวร ชื่อว่า **สัทธาสาธนะ** เพราะอรรถว่า มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ

ถามว่า "ก็ถ้าเว้นแม้วิริยะ สติ และปัญญาเสีย ปาติโมกขสังวรก็จะสำเร็จไม่ได้เหมือนกัน มิใช่หรือ? "

ตอบว่า จะสำเร็จไม่ได้ก็จริง แต่ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า "ที่กล่าวไว้อย่างนี้ (คือที่กล่าวว่า มีศรัทธา เป็นเหตุให้สำเร็จ) เพราะหมายเอาภาวะที่ศรัทธาเป็นเหตุพิเศษ" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "**เพราะความที่การบัญญัติสิกขาบทล่วงพ้นวิสัยของสาวก**" ดังนี้ไว้

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า "ขึ้นชื่อว่า การบัญญัติสิกขาบทที่เหมาะสมต่อความผิดข้อนั้นๆ ในวัตถุที่หยั่งลงในประเภทแห่งอาบัติหนักและเบา เป็นต้น ไม่เป็นวิสัยของของสาวกทั้งหลาย เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น การบัญญัติสิกขาบทจงยกไว้ก่อนเถิด ชื่อว่า แม้แต่เวลาแห่งการบัญญัติสิกขาบท ก็ยังไม่เป็นวิสัยแห่งสาวกทั้งหลาย เป็นวิสัยแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น" ดังนี้ จึงกล่าวว่า **ก็การตรัสห้ามคำร้องขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท เป็นนิทัสสนะในเรื่องนี้** ดังนี้ไว้

จริงอย่างนั้น ตรัสไว้ (ใน วิ. มหาวิภังค์ ๑/๑๕) ว่า "ดูกร สารีบุตร ขอเธอจงรอไว้ก่อน ดูกร สารีบุตร ขอเธอจงรอไว้ก่อน ตถาคตเท่านั้นจักรู้จักกาลในการบัญญัติสิกขาบทนั้น" ดังนี้

"จ" ศัพท์ในบทว่า "เจตฺถ" มีอรรถว่า "รวม" ด้วย "จ" ศัพท์นั้น พึงทราบถึงการรวมเอาคำพูดอย่างนี้ว่า "พวกเราจะไม่บัญญัติสิกขาบทที่ยังมิได้ทรงบัญญัติไว้ จะไม่เพิกถอนสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว" ดังนี้เป็นต้น ไว้

คำว่า **ทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยศรัทธา** ความว่า ทำให้ถึงพร้อมโดยการถือเอาด้วยศรัทธา ได้แก่ โดยการทำให้ตั้งขึ้นด้วยศรัทธาในพระศาสดาและในพระธรรม อธิบายว่า แม้ในชีวิตก็ไม่กระทำความอาลัย ป่วยกล่าวไปไยถึงในบริขารแห่งชีวิตเล่า

คำว่า **ดุจนกต้อยติวิดคอยรักษาฟองไข่** ได้แก่ ดุจนกชื่อต้อยติวิดคอยรักษาฟองไข่ของตน ทราบมาว่า นกต้อยติวิดนั้น ยอมสละชีวิตรักษาฟองไข่ทีเดียว

คำว่า **ดุจจามรีคอยรักษาขนหาง** ได้แก่ ดุจเนื้อชื่อจามรี ตามรักษาซึ่งขนหางของตน ทราบมาว่า เนื้อจามรีที่ถูกนายพรานทำให้ล้มกลิ้งอยู่ ยอมสละได้แม้ชีวิต รักษาขนหางของตนเอาไว้ทีเดียว ทำให้ติดขัดอยู่ในกอไม้ทั้งหลาย มีกอหนามเป็นต้น พึงนำ เอา ๓ บทว่า "ปิยํ ปุตฺตํ เอกกํ" เข้าสัมพันธ์กัน เป็นคำอุปมาที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้เกี่ยวกับการคอยห่วงใยอย่างนี้ว่า "เหมือนอย่างว่า กฎุมพี ผู้มีบุตรเพียงคนเดียว ย่อมรักษาบุตรคนเดียวนั้นเอาไว้อย่างดียิ่ง คนมีตาเพียงข้างเดียวเท่านั้น ย่อมรักษาตาข้างเดียวนั้นเอาไว้อย่างดียิ่งฉันใด ภิกษุผู้จะตามรักษาศีล ก็ย่อมรักษาไว้อย่างดียิ่งฉันนั้น เหมือนกัน" ดังนี้

บทว่า **สุเปสลา** แปลว่า มีศีลเป็นที่รักด้วยดี ภิกษุชื่อว่า **เป็นผู้มีความเคารพ** ก็เกี่ยวกับมีคารวธรรมแม้ทั้ง ๖ ในกาลที่เป็นภิกษุหนุ่ม เป็นภิกษุรุ่นกลาง และเป็นภิกษุเถระตลอดกาลทุกเมื่อ คือตลอดกาลทั้งปวง มีอรรถว่า เป็นผู้มีการกระทำความเคารพ

คำว่า **ฉันนั้นเหมือนกัน แล** ตรัสหมายเอาพระอริยสาวกทั้งหลายอย่างนี้ว่า "มหาสมุทรมีความหยุดยั้งอยู่เป็นธรรมดา ย่อมไม่เอ่อล้นฝั่งฉันใด สาวกทั้งหลายของเราก็ไม่ก้าวล่วงสิกขาบท ที่เราบัญญัตินั้น ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้ เพราะว่า พระอริยสาวกทั้งหลายเหล่านั้น เป็นผู้มีศีลมั่นคง

คำว่า **ในความข้อนี้** คือในความไม่ก้าวล่วงศีลแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องเล่าว่า พวกโจรใช้เถาหญ้านางมัดพระเถระ ให้นอนอยู่ในดงมหาวัตตนี. พระเถระตามที่นอนอยู่นั่นเอง เจริญวิปัสสนาไปตลอด ๗ วัน บรรลุพระอนาคามิผล กระทำกาละในที่นั้นนั่นเอง แล้วบังเกิดในพรหมโลก.

(อีกเรื่องหนึ่ง) พวกโจรใช้เถาหัวด้วนมัดพระเถระแม้อีกรูปหนึ่ง ให้นอนอยู่ที่ตัมพปัณณิทวีป. พระเถระรูปนั้น ครั้นเมื่อไฟป่าลามมาถึง ก็ไม่ยอมตัดเถาวัลย์เลย ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้น เป็นสมสีสีปรินิพพานไป. พระอภัยเถระผู้สอนคัมภีร์ฑีฆนิกาย ไปกับพวกภิกษุจำนวน

๕๐๐ พบเข้า จึงทำฌาปนกิจสรีระของพระเถระเสีย แล้วสร้างเจดีย์ไว้. เพราะเหตุนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม้ผู้อื่น :

เมื่อจะชำระพระปาติโมกข์ให้หมดจด แม้จะพึงสละชีวิต ก็ไม่พึงทำลายศีลสังวรที่พระโลกนาถทรงบัญญัติไว้.

มหาฎีกา

ดงลึก (วิชฌาฏวี) ชื่อว่า **ดงมหาวัตตนี** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ได้แก่ ดงซึ่งอยู่ที่ข้างหิมวันตประเทศ"

คำว่า **พระเถระ** ได้แก่ พระเถระรูปหนึ่งที่ไม่มีชื่อและโคตรปรากฏ โจรมัดพระเถระให้นอนลง สั่งว่า "เราไปแล้ว จงอย่าบอกแก่ใครๆ" ดังนี้

บทว่า **ปูติลตาย** แปลว่า ใช้เถาหัวด้วน บทว่า **สมสีสี** ได้แก่ ชีวิตสมสีสี ก็อรหัตมรรคของพระอริยบุคคลใด ทำลายอวิชชาอันเป็นศีรษะของกิเลสได้ตามลำดับมรรค ถัดจากนั้นไป เมื่อมีการตั้งมั่นในปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ แล้ว หยั่งลงสู่ภวังค์ จุติจิตก็ทำลายชีวิตินทรีย์อันเป็นศีรษะแห่งความเป็นไป (ของขันธ์ ๕) พระอริยบุคคลนี้ เพราะความที่อวิชชาและชีวิตินทรีย์ มีวาระเสมอกัน ท่านจึงเรียกว่า "ชีวิตสมสีสี" ก็พระเถระนั้นปรินิพพานแล้วโดยอาการอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เป็นสมสีสี ปรินิพพานไป** ดังนี้ไว้

ทราบว่า พระอภัยเถระ เป็นผู้มีอภิญญายิ่งใหญ่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ....**แล้วสร้างเจดีย์ไว้** ดังนี้ไว้ (หมายความว่า พระอภัยเถระทราบเรื่องดีด้วยอาศัยอภิญญา)

คำว่า **อปฺเปว** ที่แปลว่า แม้ไฉน ความว่า พึงสละแม้ชีวิตของตนได้ ชื่อ แม้ไฉน บทว่า **น ภินฺเท** แปลว่า ไม่พึงทำลาย คือไม่พึงก้าวล่วง

วิสุทธิมรรค

เหมือนอย่างว่า ปาติโมกขสังวร ภิกษุพึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยศรัทธา ฉันใด, **อินทริยสังวรศีล** ภิกษุพึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยสติ ฉันนั้น. เพราะว่าอินทริยสังวรนั้น **มีสติ**

เป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์ทั้งหลายที่สติตั้งมั่นแล้ว ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌา เป็นต้น จะพึงไหลไปตามไม่ได้. เพราะเหตุนั้น ภิกษุหวนรำลึกถึง อาทิตตปริยายสูตร โดยนัยว่า *“ดูกร ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ถูกนาบด้วยซี่เหล็กที่ถูกเผาร้อนลุกโพลง เกิดมีแสงโชติช่วง ยังประเสริฐกว่าการถือเอาซึ่งนิมิต โดยอนุพยัญชนะ ในรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้แจ้งด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย”* ดังนี้ เป็นต้นแล้ว เมื่อวิญญาณเป็นไปแล้วทางจักขุทวารเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ก็ห้ามการถือเอานิมิตเป็นต้น ที่ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหลไปตามได้ ไว้ด้วยสติอันไม่หลงลืม ก็จะพึงทำอินทริยสังวรนี้ให้ถึงพร้อมได้เป็นอย่างดี.

มหาฎีกา

คำว่า **อินทรีย์ทั้งหลายที่สติตั้งมั่นแล้ว** คืออินทรีย์ทั้งหลายที่สติ อันเข้าไปตั้งไว้ก่อนนั่นเทียว ตั้งมั่นแล้วด้วยอำนาจการรักษาไว้

คำว่า **เพราะ.......จะพึงไหลไปตามไม่ได้** ความว่าเพราะธรรมทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น พึงติดตามไปโดยอาศัยเป็นช่องทางมิได้ ฯลฯ

คำว่า **ในรูปทั้งหลาย** คือ ในรูปารมณ์ทั้งหลาย

คำว่า **การถือเอาซึ่งนิมิต โดยอนุพยัญชนะ** คือการถือเอาซึ่งนิมิต ว่างาม เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องทำกิเลสทั้งหลายให้เกิดขึ้นเนืองๆ คือ โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องกระทำกิเลสให้ปรากฏ เพราะการทำให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **โดยอนุพยัญชนะ** ได้แก่ โดยอนุพยัญชนะ มีมือและเท้าเป็นต้น คำว่า **การถือเอาซึ่งนิมิต** ได้แก่ การถือเอาซึ่งนิมิตว่าหญิงว่าชาย เป็นต้น และว่างาม เป็นต้น

คำว่า **เมื่อวิญญาณ** ได้แก่ ชวนวิญญาณ เชื่อมความว่า ภิกษุผู้ห้ามการถือเอาซึ่งนิมิต พึงยังอินทริยสังวรให้ถึงพร้อมได้

วิสุทธิมรรค

ก็เมื่ออินทริยสังวรศีลนี้ ภิกษุไม่ทำให้ถึงพร้อมได้อย่างนี้แล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็ย่อมเป็นอันไม่ยั่งยืนอยู่ได้ ตั้งอยู่ได้ไม่นาน, เหมือนข้าวกล้าที่ไม่มีการล้อมรั้วป้องกันด้วยดีฉะนั้น. เพราะว่า ภิกษุผู้ไม่ทำอินทริยสังวรให้ถึงพร้อม นี้ ย่อมถูกพวกโจร คือกิเลสทั้งหลาย

เบียดเบียนได้ เหมือนบ้านที่มีประตูเปิดไว้ ย่อมถูกพวกโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ เบียด-เบียนเอาได้ ฉะนั้น. อนึ่ง ราคะย่อมรั่วรดจิตของเธอได้, เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไว้ไม่ดีได้ ฉะนั้น. จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาค ก็ตรัสคำนี้ไว้ว่า :

"ภิกษุ ย่อมรักษาอินทรีย์ในเพราะรูป เสียง รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า ทวารทั้งหลายที่เปิดไว้ ไม่รักษาไว้เหล่านี้ ย่อมเบียดเบียนเอาได้ เหมือนเหล่าโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ เบียดเบียนบ้าน (ที่มีประตูเปิดไว้) ได้ ฉะนั้น".

"ยถา อคารํ ทุจฺฉนฺนํ วุฏฺฐิ สมติวิชฺฌติ

เอวํ อภาวิตํ จิตฺตํ ราโค สมติวิชฺฌติ"[๑]

แปลว่า : *"ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันใด*

ราคะ ย่อมรั่วรดจิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันนั้น" ดังนี้.

แต่ว่า เมื่ออินทริยสังวรนั้น ภิกษุทำให้ถึงพร้อมได้แล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีล ก็ย่อมเป็นอันยั่งยืนอยู่ได้ ตั้งอยู่ได้นาน, เหมือนข้าวกล้าที่มีการล้อมรั้วป้องกันไว้ดีแล้ว ฉะนั้น. เพราะว่า ภิกษุผู้ทำอินทริยสังวรให้ถึงพร้อมได้นี้ ย่อมไม่ถูกพวกโจร คือกิเลสทั้งหลาย เบียดเบียนเอาได้, เหมือนบ้านที่มีประตูที่ปิดกั้นไว้อย่างดีแล้ว ย่อมไม่ถูกพวกโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ เบียดเบียนเอาได้ ฉะนั้น. จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสคำนี้ไว้ว่า :

"ภิกษุย่อมรักษาอินทรีย์ในเพราะรูป เสียง รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า ทวารทั้งหลายที่ปิดกั้น ป้องกันไว้ดีแล้วเหล่านี้ ย่อมเบียดเบียนไม่ได้ เหมือนเหล่าโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ เบียดเบียนบ้าน (ที่มีประตูปิดกั้นแล้ว) ไม่ได้ ฉะนั้น".

"ยถา อคารํ สุจฺฉนฺนํ วุฏฺฐิ น สมติวิชฺฌติ

เอวํ สุภาวิตํ จิตฺตํ ราโค น สมติวิชฺฌติ"[๑]

แปลว่า : "ฝน ย่อมรั่วรดเรือน ที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด

ราคะ ย่อมรั่วรดจิตที่บุคคลอบรมดีแล้ว ไม่ได้ ฉันนั้น"

ก็นี้ จัดเป็นเทศนาที่อุกฤษฏ์ยิ่ง.

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๖

มหาฎีกา

คำว่า **พวกโจรผู้มีการปล้นผู้อื่นเป็นปกติ** ได้แก่ พวกโจรปล้นสิ่งที่มีอยู่ของผู้อื่นเป็นปกติ

คำว่า **ย่อมรั่วรด** คือ ย่อมรั่วรด ได้แก่ ซึมเข้าไปโดยประการทั้งปวง

คำว่า **ในเพราะรูป** เชื่อมความว่า พึงรักษาอินทรีย์ไว้จากความฉิบหาย อันจะเกิดขึ้นเพราะรูปเป็นเหตุ เพราะรูปเป็นนิมิต ถึงในคำที่เหลือทั้งหลาย มีเสียงเป็นต้น ก็มีนัยอย่างนี้

คำว่า **เพราะทวารทั้งหลาย.........เหล่านี้** คือ ทวารทั้งหลาย มีจักขุทวาร เป็นต้นเหล่านี้ อธิบายโดยสืบสาวถึงเหตุนั่นเองได้ว่า "ทวารชื่อว่าเปิดไว้ ก็เพราะความที่ไม่ถูกปิดกั้นไว้ด้วยบานประตู คือสติ เพราะเหตุนั้น นั่นเอง จึงชื่อว่า ไม่เป็นอันรักษาไว้ ย่อมเบียดเบียนภิกษุผู้พร้อมเพรียงด้วยทวารที่ไม่รักษานั้น โดยความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกิเลส"

อีกนัยหนึ่ง อธิบายโดยสืบสาวถึงเหตุนั่นแหละ ได้ว่า "ธรรมทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของกิเลสทั้งหลาย ทวารทั้งหลาย มีจักขุทวาร เป็นต้น อย่างที่เปิดไว้ ไม่รักษาไว้เหล่านั้น ย่อมเบียดเบียนบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอารมณ์และทวารนั้น เพราะเหตุที่ ทวารมีจักขุทวาร เป็นต้น ภิกษุไม่ได้สำรวมไว้" ดังนี้ ฯลฯ

บทว่า **ที่ไม่ได้อบรมได้** คือ ที่เว้นจากโลกุตตรภาวนา

ความหมายของธรรมอันเป็นฝ่ายดีในคำว่า .....**ทำให้ถึงพร้อมได้แล้ว** ดังนี้ เป็นต้น ก็พึงทราบโดยปริยายที่กล่าวแล้ว

ก็ความเกิดขึ้นไม่ได้โดยประการทั้งปวงแห่งกิเลสทั้งหลายนี้ เป็นเทศนาที่อุกฤษฏ์ยิ่งเพราะความเป็นเหมือนเทศนาอันมาแล้วโดยมรรค

วิสุทธิมรรค

ธรรมดาว่า จิตนี้เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงเร็ว, เพราะฉะนั้น ภิกษุบรรเทาราคะที่เกิดขึ้น ด้วยอสุภมนสิการแล้ว ก็จะพึงทำอินทรียสังวรศีลให้ถึงพร้อมได้, เหมือนอย่างพระ-วังคีสเถระผู้บวชได้ไม่นาน ยังอินทริยสังวรให้ถึงพร้อมได้ ฉะนั้น.

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อพระเถระบวชแล้วได้ไม่นาน เที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต พบหญิงคนหนึ่งเข้า ราคะก็เกิดขึ้น. เพราะเหตุนั้น จึงบอกกะพระอานนท์เถระว่า :

“ข้าแต่ท่านโคตมโคตร ข้าพเจ้าถูกกามราคะแผดเผา จิตของข้าพเจ้าเร่าร้อนอยู่ สาธุ เพื่ออนุเคราะห์ข้าพเจ้า ขอท่านจงบอกอุบายกำจัดความเร่าร้อนด้วยเถิด” ดังนี้.

พระอานนท์เถระ จึงบอกท่านว่า:

“จิตของท่านเร่าร้อนเพราะความแส่ไปผิดแห่งสัญญา ขอท่านจงเว้นสุภนิมิตที่ประกอบกับราคะเสีย. จงอบรมจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ตั้งมั่นดีด้วยอสุภ จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอื่น โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็นสภาพมิใช่ตัวตน จงยังราคะใหญ่ให้ดับเสีย อย่าเป็นผู้เร่าร้อนอยู่บ่อยๆ เลย” ดังนี้.

พระเถระบรรเทาราคะได้แล้ว จึงเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต.

มหาฎีกา

คำว่า **ก็จะพึงทำอินทริยสังวรศีลให้ถึงพร้อมได้** ความว่า ภิกษุพึงยังอินทริยสังวรศีลให้ถึงพร้อมได้ด้วยความหมดจดเพราะการอธิษฐานว่า “เราจักไม่กระทำอย่างนี้อีก” ดังนี้

บทว่า **อธุนา ปพฺพชิเตน** แปลว่า เป็นผู้บวชแล้วได้ไม่นาน คือเป็นผู้บวชใหม่

คำว่า **ข้าพเจ้าถูกกามราคะแผดเผา** คือข้าพเจ้าถูกไฟ คือกามราคะแผดเผา

พระวังคีสะเถระ เมื่อจะแสดงว่า “ก็ความเร่าร้อนนั้น กำลังเป็นไปในจิตอยู่ ณ บัดนี้” ดังนี้ จึงกล่าวว่า **จิตของข้าพเจ้าเร่าร้อนอยู่** ดังนี้ คำว่า **สาธุ** เป็นคำขอร้อง

คำว่า **โคตม** ความว่า พระวังคีสะร้องเรียกพระอานนท์เถระโดยโคตร

คำว่า **เพราะความแส่ไปผิดแห่งสัญญา** คือเพราะความแส่ไปผิดแห่งสัญญา อันเป็นไปว่า “งาม” ในสิ่งที่ไม่งามเป็นเหตุ คือ เพราะสัญญาวิปริตเป็นเหตุ ความว่า **ขอท่านจงเว้นสุภนิมิต** คือจงเว้น จงไม่มนสิการ สุภนิมิตอย่างที่ประกอบกับราคะ คือที่เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งราคะไม่ใช่จะเป็นผู้ไม่มนสิการสุภนิมิตแต่อย่างเดียวเท่านั้น แต่ทว่า จงอบรมจิตของตนด้วยอสุภภาวนาด้วย ถามว่า อบรมอย่างไร? ตอบว่า จงอบรมให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ให้ตั้งมั่นดี คือจงอบรมโดยประการที่จิตนั้นจะมีอารมณ์เป็นหนึ่ง เพราะไม่มีความซัดส่าย และเป็นธรรมชาติตั้งมั่นดี เพราะความแนบแน่นอย่างดีในอารมณ์ที่ไม่งาม

พระอานนท์เถระ ครั้นแสดงการข่มกามราคะ ด้วยสมถภาวนาอย่างนี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงถึงวิธีการตัดขาด จึงกล่าวว่า **สงฺขาเร** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอื่น** ได้แก่ จงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นอื่น เพราะภาวะที่ว่าไม่ฟัง ก็ท่านจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์ เพราะความที่ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับไป เหตุเพราะความที่สังขารเหล่านั้น ไม่เที่ยง และจงพิจารณาเห็นโดยความปราศจากตัวตน คือ โดยไม่ใช่ตัวตน เพราะสังขารเหล่านั้นมีสภาวะเป็นอนัตตา เมื่อท่านยกสังขารทั้งหลายขึ้นสู่ลักษณะทั้งสาม เจริญวิปัสสนาอยู่อย่างนี้ก็จะยังราคะใหญ่ให้ดับได้ โดยประการทั้งปวง ด้วยมรรคที่ ๔ ไปตามลำดับแห่งมรรค คือจะเข้าไปสงบราคะใหญ่ เพราะความที่มีอารมณ์มาก โดยการครอบงำธรรมประจำภูมิทั้ง ๓ ได้

พระอานนท์เถระ สำทับพระวังคีสะเถระให้ประกอบในการบรรเทากามราคะให้หนัก-แน่นขึ้นไปอีกว่า **อย่าเป็นผู้เร่าร้อนอยู่บ่อย ๆ** เหมือนในบัดนี้เลย ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ภิกษุผู้จะทำอินทริยสังวรศีลให้เต็ม พึงเป็นเช่นกับพระจิตตคุตตเถระผู้อยู่ที่ถ้ำใหญ่ ชื่อ กุรัณฑกะ และเช่นกับพระมหามิตตเถระผู้อยู่ที่มหาวิหารชื่อโจรกะ. มีเรื่องเล่าว่า ในถ้ำใหญ่ชื่อกุรัณฑกะ มีภาพจิตรกรรมแสดงการเสด็จมหาภิเนษกรมณ์ของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ อันน่ารื่นรมย์ใจ, พวกภิกษุจำนวนมาก เมื่อเที่ยวจาริกดูเสนาสนะไป เห็นภาพจิตรกรรมเข้า จึงกล่าวกะท่านว่า “ท่านขอรับ ภาพจิตรกรรมน่ารื่นรมย์นะขอรับ” พระเถระกล่าวว่า “นี่แน่ะ ท่าน เมื่อผมอยู่ในถ้ำมากว่า ๖๐ ปี ก็หารู้ไม่ว่ามีภาพจิตรกรรมอยู่หรือว่าไม่มี, มาวันนี้ อาศัยท่านทั้งหลายผู้มีตา จึงทราบเอาเดี๋ยวนี้” ดังนี้. ทราบว่า พระเถระ เมื่ออยู่มาตลอดกาลเพียงนี้ ไม่เคยลืมตาแหงนดูผนังถ้ำเลย. ก็ที่ปากถ้ำของท่านมีต้นกากะทิงใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง. แม้ต้นกากะทิงนั้น พระเถระก็ไม่เคยแหงนดูเบื้องบน. ท่านเห็นเกสรที่ตกอยู่บนพื้นดินตามฤดูปีเข้านั่นเทียว จึงทราบว่ามันผลิดอกแล้ว.

พระราชา ทรงสดับถึงคุณสมบัติของพระเถระแล้ว มีพระประสงค์จะกราบไหว้ จึงทรงส่งพนักงาน (ให้ไปนิมนต์มา) ถึง ๓ ครั้ง เมื่อพระเถระไม่ยอมมา จึงรับสั่งให้พนักงานมัดถันหญิงทั้งหลายที่มีลูกอ่อนในละแวกบ้านนั้น แล้วประทับตราเอาไว้ ออกพระราชโองการว่า “ตราบใดที่พระเถระยังไม่ยอมมา ตราบนั้นพวกทารกทั้งหลายอย่าได้ดื่มนมเลย” ดังนี้. เพราะ

สงสารพวกทารก พระเถระจึงไปสู่ละแวกบ้านใหญ่. พระราชาทรงสดับแล้ว จึงรับสั่งว่า “แน่ะพนาย พวกท่านจงไปนิมนต์พระเถระ เราจักรับศีล” ดังนี้. โปรดให้นำพระเถระไปสู่พระราชวังชั้นใน ทรงนมัสการพระเถระ ทรงอังคาสแล้วตรัสว่า “ข้าแต่พระคุณเจ้า วันนี้ยังไม่มีโอกาส, พรุ่งนี้ข้าพเจ้าจักรับศีล.” ดังนี้ แล้วทรงถือบาตรพระเถระ เสด็จตามไปส่งท่านหน่อยหนึ่ง ทรงนมัสการพระเถระ พร้อมกับพระเทวี แล้วจึงเสด็จกลับ. พระเถระ ไม่ว่าพระราชาจะทรงนมัสการ หรือพระเทวีจะทรงนมัสการ ก็กล่าวอยู่แต่ว่า “สุขี โหตุ มหาราชา – ขอมหาราชเจ้าจงทรงมีความสุข.” ๗ วัน เป็นไปโดยอาการอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลายกล่าว (กะท่าน) ว่า “ท่านขอรับ เมื่อทั้งพระราชาก็ไหว้ ทั้งพระเทวีก็ไหว้ ทำไมท่านจึงกล่าวอยู่แต่ว่า “สุขี โหตุ มหาราชา” อย่างนี้เล่า.” พระเถระจึงตอบว่า “นี่แน่ะ ท่าน ผมไม่ได้ทำการกำหนดหรอกว่าเป็นพระราชาหรือว่าเป็นพระเทวี” ดังนี้ ครั้นเมื่อ ๗ วันล่วงไป พอพระราชาทรงปล่อยเพราะทรงดำริว่า “การอยู่ในที่นี้ของพระเถระเป็นความลำบาก” ดังนี้ ก็ไปสู่ถ้ำใหญ่ชื่อว่ากุรัณฑกะ ในตอนกลางคืน ย่างขึ้นสู่ที่จงกรม. เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ ณ ต้นกากะทิง ยืนถือประทีปมีด้ามส่องให้. ครั้งนั้น กรรมฐานของพระเถระนั้น เป็นธรรมชาติชัดเจน บริสุทธิ์อย่างยิ่ง. พระเถระพอใจอยู่ว่า “อย่างไรกันหนอ วันนี้กรรมฐานของเราจึงแจ่มแจ้งยิ่งนัก” ดังนี้ ก็บรรลุพระอรหัต ยังภูเขาทั้งสิ้นให้เลื่อนลั่นสนั่นไป (ให้กึกก้อง) ติดต่อกันตลอดมัชฌิมยาม. เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรผู้หวังประโยชน์ คนอื่นๆ:

ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาลอกแลก เหมือนลิงในป่า
เหมือนเนื้อตื่นในดง เหมือนเด็กอ่อนสะดุ้งกลัว.
พึงทอดตาลงเบื้องต่ำ พึงเป็นผู้เหลือบดูชั่วแอก
ไม่พึงไปสู่อำนาจแห่งจิต ที่วอกแวกเหมือนลิงในป่า.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงวิธีในการทำอินทริยสังวรศีลให้ถึงพร้อมอย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงนัยว่า “อันอินทริยสังวรศีลนั้น จะเป็นอันทำให้ถึงพร้อมอย่างดีได้โดยอาการอย่างนี้” ดังนี้ จึงแสดงตัวอย่างพระเถระทั้งหลาย ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในอินทริยสังวรศีลนั้นไว้ด้วยคำว่า “อปิจ” ที่แปลว่า “อนึ่ง” ดังนี้เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **ไม่เคยลืมตาแหงนดูผนังถ้ำ** ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่พระเถระเป็นผู้เหลือบดูชั่วแอกในที่ทั้งปวงทีเดียว

ถามว่า ก็พระเถระไม่ยอมชำระเสนาสนะให้สะอาดกันเลยเชียวหรือ เพราะว่ามีพระดำรัสตรัสไว้ (ใน วิ. จุลฺลวคฺค ๗/๒๔๗) ว่า "อุลฺโลกา ปฐมํ โอหาเรตพฺพํ" (ในวิหาร พึงแหงนดูเบื้องบน ถ้าหากว่ามีหยากไย่ก็ให้กำจัดลงมา เสียก่อน) ดังนี้

ตอบว่า ทราบว่า พวกอันเตวาสิกทั้งหลายนั่นเอง ชำระเสนาสนะของพระเถระให้สะอาด

คำว่า **ในละแวกบ้านนั้น** คือในละแวกบ้านใหญ่นั้น

หญิงทั้งหลายเหล่าใด มีบุตรและธิดาเป็นเด็กอ่อนยังต้องดื่มนม หญิงทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **ตรุณปุตฺตา** แปลว่า หญิงลูกอ่อน ได้แก่ ให้มัดถันหญิงลูกอ่อนทั้งหลายเหล่านั้น

คำว่า **แล้วประทับตราเอาไว้** คือให้มัดถันเสียด้วยผ้ารัดถัน แล้วใช้เครื่องราชลัญจกรประทับตราไว้

พระราชาเมื่อจะทรงกระทำการยืดเวลาเพื่อทรงพบเห็นพระเถระได้นานๆ จึงทรงรับสั่งว่า **พรุ่งนี้ข้าพเจ้าจักรับศีล** ดังนี้ไว้

พระเถระจับเอาอาการของพระหัตถ์ในเวลาที่พระราชา และพระเทวีทรงมนัสการเท่านั้น แต่ไม่ทำการแยกแยะว่า "หญิง, ชาย" เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **ผมไม่ได้ทำการกำหนด** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เทวดาชื่นชมว่า "โอ พระคุณเจ้ารูปนี้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ดีหนอ" ดังนี้ จึงยืนถือประทีปมีด้ามส่องให้

คำว่า **ยังภูเขาทั้งสิ้น ให้เลื่อนลั่นสนั่นไป** ได้แก่ ยังภูเขาทั้งสิ้น ให้บรรลือลั่นพร้อมกัน เพราะความหวั่นไหวแห่งปฐพี อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "เพราะพวกเทวดาทั้งหลายผู้อาศัยอยู่ ณ ที่นั้นให้สาธุการ"

คำว่า **ตื่น** (ในคำว่า เนื้อตื่น) คือหยุดอยู่ไม่ได้

คำว่า **สะดุ้งกลัว** คือสะดุ้งกลัว เพราะความที่ละจากพวกญาติทั้งหลาย

วิสุทธิมรรค

ก็โรคฝีมีพิษเกิดขึ้นแล้วแก่มารดาของพระมหามิตตเถระ, ทั้งธิดาของหล่อนก็บวชในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย. หญิงนั้น กล่าวกะภิกษุณีนั้น ว่า "ดูกรแม่เจ้า ขอจงไปสู่สำนักของพี่ชาย บอกว่าเราไม่สบาย แล้วนำเอายามาเถิด" ดังนี้. ภิกษุณีรูปนั้นก็ไปบอกแล้ว. พระเถระกล่าวว่า "เราไม่รู้จักที่จะรวบรวมเอาเครื่องยามีรากไม้ เป็นต้น มาปรุงเป็นยาขึ้นหรอก, แต่ทว่าเราจักบอกยาแก่เธอ ว่า : "เราบวชแล้วแต่กาลใด, จำเดิมแต่กาลนั้น เราไม่เคยมีจิตที่สหรคตด้วยโลภะ ทำลายอินทรีย์ทั้งหลาย แลดูรูปอันเป็นวิสภาคเลย, ด้วยคำสัจนี้ ขอความผาสุกจงมีแก่มารดาของเราเถิด, เธอจงไปบอกกล่าวคำนี้แล้วลูบคลำเนื้อตัวของอุบาสิกา เถิด" ดังนี้. ภิกษุณีรูปนั้นจึงไปบอกเนื้อความนั้น ได้กระทำตามอย่างนั้น. ทันใดนั้นเอง ฝีของอุบาสิกาก็ฝ่อหายไปราวกะก้อนฟองน้ำ ฉะนั้น, หล่อนจึงลุกขึ้นเปล่งวาจาด้วยความชื่นชมว่า "ถ้าหากว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่แล้วไซ้ร, ไฉนจะไม่ทรงใช้พระหัตถ์ที่มีลายวิจิตร ด้วยอาการดุจดังว่าตาข่าย ลูบคลำศีรษะของภิกษุ ผู้เป็นเช่นบุตรของเราเล่า" ดังนี้. เพราะฉะนั้น :

> แม้ภิกษุรูปอื่นสำคัญตนว่าเป็นกุลบุตร บวชแล้ว
> ในพระศาสนาพึงตั้งอยู่ในอินทริยสังวรอันประเสริฐ
> เหมือนอย่างพระมหามิตตเถระ เถิด.

มหาฎีกา

คำว่า **โรคฝีมีพิษ** ท่านกล่าวถึงโรคเกิดเป็นปมขึ้นที่ถัน อาจารย์บางพวกกล่าวว่า โรคมีโรคมาสะ (โรคหัวฝีเหมือนเม็ดถั่ว) เป็นต้น ชื่อว่า โรคฝีมีพิษ ดังนี้

ชื่อว่า **เราบวชแล้วแต่กาลใด จำเดิมแต่กาลนั้น** ความว่า จำเดิมแต่กาลที่เราบวชแล้วนั้น

คำว่า **ทำลายอินทรีย์ทั้งหลาย** ได้แก่ ทำลายอินทริยสังวรศีลทั้งหลาย เพราะว่าเมื่ออินทริยสังวรศีลทั้งหลายแตกทำลายแล้ว แม้อินทรีย์ทั้งหลายก็เรียกได้ว่า แตกทำลายแล้ว เพราะไม่มีการรักษาไว้

อีกนัยหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายนั่นเอง อันเป็นทวารแห่งการถือเอาซึ่งนิมิตและอนุพยัญชนะ ชื่อว่า เป็นอันแตกทำลายแล้ว เพราะมีความฉิบหายเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ที่พร้อมเพรียงด้วยอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ทั้งหลายพึงทราบว่าไม่เป็นอันแตกทำลาย ก็โดยปริยายตรงข้าม

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ความน้อมเข้าไป (สู่อารมณ์) โดยไม่ถูกอุบายแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่า ความแตกทำลาย ความน้อมเข้าไปโดยถูกอุบาย ชื่อว่า ความไม่แตกทำลาย” ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ก็อินทริยสังวร ภิกษุพึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยสติ ฉันใด, **อาชีวปาริสุทธิ** ก็พึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วย วิริยะ ฉันนั้น. เพราะว่า อาชีวปาริสุทธินั้น **มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ** เพราะความเพียรที่ภิกษุปรารภแล้วโดยชอบ เป็นเหตุแห่งการละมิจฉาอาชีวะ. เพราะเหตุนั้น ภิกษุละการแสวงหาที่ไม่ถูกต้องและไม่เหมาะสมแล้ว พึงยังอาชีวปาริสุทธินี้ให้ถึงพร้อมได้ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ด้วยความเพียร เสพอยู่แต่ปัจจัยทั้งหลายที่มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์เท่านั้น เว้นปัจจัยที่มีความเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์เสีย ดุจหลีกเลี่ยงอสรพิษ ฉะนั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **ตถา วิริเยน** ที่แปลว่า ด้วยวิริยะ ฉันนั้น ความว่า สติที่มีความหาโทษมิได้เป็นลักษณะนั่นเทียว เป็นเหตุให้อินทริยสังวรศีลสำเร็จ ฉันใด วิริยะที่มีความหาโทษมิได้เป็นลักษณะ ก็เป็นเหตุให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ ฉันนั้น พึงทราบว่า ข้อที่ทำให้แปลกไปก็คือการเพ่งเอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะความเพียรที่ภิกษุปรารภแล้วโดยชอบ** ดังนี้ไว้ การแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง ชื่อว่า **อเนสนา** สงเคราะห์เอามิจฉาอาชีวะตามที่กล่าวแล้ว อเนสนานั่นเอง ชื่อว่า **อปฺปฏิรูปา** แปลว่า ไม่เหมาะสม เพราะอรรถว่า ไม่เหมาะสมต่อคำสอนของพระศาสดา ได้แก่ ละการแสวงหาที่ไม่ถูกต้องและที่ไม่เหมาะสมนั้นเสีย

อีกอย่างหนึ่ง การแสวงหาที่เป็นข้าศึกต่อความเหมาะสม ชื่อว่า “อปฺปฏิรูปา” สำหรับภิกษุที่ผู้ถือธุดงค์ ได้แก่ การแสวงหาที่ผิดต่อข้อกำหนดของธุดงค์ หมายถึงการปฏิบัติของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่มีการยังธรรมเครื่องขูดเกลากิเลสให้กำเริบ

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์และที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ ทั้ง ๒ นั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากสงฆ์ก็ดี จากคณะก็ดี และจากสำนักของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลายมีธรรมเทศนา เป็นต้น ของเธอ ชื่อว่า มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์. ทว่า ที่เกิดขึ้นด้วยข้อวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาต เป็นต้น ชื่อว่า มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์อย่างยิ่งทีเดียว. สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยอนุโลมต่อข้อกำหนดของธุดงค์ ด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตไป เป็นต้น และจากสำนักของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของเธอ ชื่อว่า มีความเกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์. ก็การสมาทานธุดงค์ของภิกษุผู้ได้สมอดองน้ำมูตรเน่า เมื่อมีเภสัชมีรสหวาน ๔ อย่าง เกิดขึ้น คิดว่า “เพื่อนพรหมจารีย์ทั้งหลายแม้อื่นๆ จักบริโภคเภสัชมีรส ๔ อย่าง” ดังนี้ แล้ว(ตนเอง)บริโภคแต่ชิ้นสมอเท่านั้นเพื่อประโยชน์แก่การระงับความป่วยไข้อย่างหนึ่ง ชื่อว่า เหมาะสมทีเดียว. ก็ภิกษุรูปนี้ ท่านเรียกว่า “ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ชั้นสูงสุด.”

มหาฎีกา

ด้วยบทว่า **ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์** นี้นั่นเอง เป็นอันท่านอาจารย์แสดงความที่คุณทั้งหลายมีพระธรรมเทศนา เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน คือเป็นที่อาศัยแห่งความบริสุทธิ์ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวคำว่า “**ของพวกคฤหัสถ์ผู้เลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลาย มีธรรมเทศนาเป็นต้น ของเธอ**” ดังนี้ไว้ ด้วยอาทิศัพท์ พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาคุณทั้งหลาย เป็นต้นว่า ความเป็นผู้สดับมาก ความบริบูรณ์แห่งวัตรและความถึงพร้อมแห่งอิริยาบถเข้าไว้ แม้ในคำว่า **ของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของเธอ** นี้ ก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า **โดยอนุโลมต่อข้อกำหนดของธุดงค์** ความว่า เกี่ยวกับอนุโลมต่อข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ในธุดงค์ข้อนั้น คือเกี่ยวกับการไม่ทำให้กำเริบ บทว่า **ด้วยวัตร มีการเที่ยว**

บิณฑบาตไป เป็นต้น ด้วยอาทิศัพท์ที่แปลว่า เป็นต้น พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาความประพฤติมีการคบมิตรดี เพื่อนดี และการทรงผ้าบังสุกุล เป็นต้นไว้

ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงว่า "คนมักมากเท่านั้น มีการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีวะ ไม่ใช่คนมักน้อย ความมักน้อยที่ถึงความสูงส่งแล้ว ไม่เป็นเหตุแห่งมิจฉาอาชีวะเลย" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **เพื่อประโยชน์แก่การระงับความป่วยไข้อย่างหนึ่ง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปูติหรีฏกํ** คือสมอที่ดองด้วยน้ำมูตรเน่า หรือที่เขาทิ้งแล้ว เพราะความเป็นของเน่า

ภิกษุชื่อว่า อริยวังสิกะ เพราะอรรถว่า เป็นผู้มีอริยวงศ์ หรือเป็นผู้ประกอบในอริยวงศ์ ภิกษุ ชื่อว่า สูงสุด ก็เพราะความเป็นผู้ถอนการติดข้องในปัจจัย ให้ห่างไกลได้แล้วด้วย ภิกษุนั้นเป็นอริยวังสิกะนั้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อุตฺตมอริยวํสิโก**

วิสุทธิมรรค

ก็ปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น เหล่านั้นอันใด, ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น อาการมีนิมิต โอภาส ปริกถา และวิญญัติในเพราะจีวรและบิณฑบาต ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งผู้จะชำระอาชีวะให้หมดจด. แต่ในเสนาสนะ นิมิต โอภาส และปริกถา ก็ใช้ได้สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์. ในอาการทั้งหลายเหล่านั้น การที่เมื่อภิกษุกระทำการตกแต่งพื้นที่ เพื่อสร้างเสนาสนะเป็นต้น ถูกพวกคฤหัสถ์ถามว่า "พระคุณเจ้า ท่านทำอะไร, ใครใช้ให้ท่านทำ" ดังนี้แล้วก็ตอบว่า "ไม่มีใครใช้ให้ทำหรอก", หรือว่า การทำนิมิตเหมือนเช่นนี้แม้อย่างอื่นอันใดก็ดี ก็ชื่อว่า **นิมิต**. การที่ภิกษุถามว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอยู่กัน ณ ที่ไหน". เมื่อเขาตอบว่า "อยู่ปราสาท พระคุณเจ้า" ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็ปราสาทย่อมไม่ควรแก่ภิกษุหรือ" ดังนี้. หรือว่า การทำโอภาสเห็นเช่นนี้แม้อย่างอื่นใดก็ดี ชื่อว่า **โอภาส**. การที่ภิกษุพูดว่า "เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบ" ดังนี้ ก็ดี, หรือว่าคำพูดโดยอ้อมที่เป็นเช่นนี้แม้อย่างอื่นใดก็ดี ชื่อว่า **ปริกถา**.

สำหรับในเภสัช อาการตามที่กล่าวแล้วนั้นย่อมใช้ได้ทั้งนั้น. แต่เมื่อโรคสงบแล้ว ภิกษุไม่ควรที่จะบริโภคเภสัชที่เกิดขึ้นแล้วโดยอาการนั้น. ในการบริโภคเภสัชนั้น พระวินัยธรทั้งหลายกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคทรงประทานช่องไว้ให้แล้ว, เพราะฉะนั้น จึงควร". ส่วน

อาจารย์ผู้ทรงพระสูตรทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ว่า "ไม่เป็นอาบัติก็จริง, แต่จะทำอาชีวะให้กำเริบได้, เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควร" ดังนี้.

ก็ภิกษุใด เมื่อไม่กระทำอาการทั้งหลายมีนิมิต โอภาส ปริกถา และวิญญัติ แม้ที่พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตไว้แล้ว อาศัยคุณมีความปรารถนาน้อย เป็นต้น อย่างเดียว แม้เมื่อความสิ้นชีวิตปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ก็ย่อมเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นทั้งหลาย เว้นจากอาการทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเท่านั้น, ภิกษุรูปนี้ เรียกว่า "ผู้มีความประพฤติเป็นบรมสัลเลขะ" เหมือนอย่างพระสารีบุตรเถระ"

มหาฎีกา

คำว่า **ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง** ได้แก่ อาการมีนิมิต เป็นต้น ในจีวรและบิณฑบาต ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ในบรรดาภิกษุทั้งหลายทั้งที่ถือธุดงค์ และไม่ถือธุดงค์

การเจาะจงเอาปัจจัยทั้งหลาย แล้วทำนิมิตโดยประการที่ผู้อื่นจะรู้ความประสงค์ ชื่อว่า **นิมิต** การเปิดเผยโดยประการที่ไม่กล่าวโดยตรงเสียทีเดียว ความประสงค์(ของตน)ก็เป็นอันแจ่มแจ้ง(แก่ผู้อื่น) ชื่อว่า **โอภาส** การพูดโดยอ้อมค้อม ชื่อว่า **ปริกถา**

คำว่า **เภสัชที่เกิดขึ้นแล้วโดยอาการนั้น** ได้แก่ เภสัชที่เกิดขึ้นแล้วเกี่ยวกับการใช้อาการ มีนิมิต เป็นต้น

คำว่า **พระผู้มีพระภาคประทานช่องไว้ให้แล้ว** คือพระผู้มีพระภาคทรงประทานช่องแห่งการบริโภคไว้ให้แล้ว เพราะโรคเป็นสำคัญ เพราะเหตุนั้น จึงควรที่จะบริโภคได้แม้ในกาลที่ไม่มีโรค ความว่า ไม่เป็นอาบัติ เพราะเหตุนั้น อาจารย์ผู้ทรงพระสูตรจึงกล่าวว่า **ไม่เป็นอาบัติก็จริง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **ไม่เป็นอาบัติก็จริง ฯลฯ เพราะเหตุนั้นจึงไม่ควร** คือ ไม่ควรแก่ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในสัลเลขปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมเครื่องขูดเกลากิเลส) อธิบายว่า จะทำสัลเลขธรรมให้กำเริบ

ด้วยคำว่า **แต่จะทำอาชีวะให้กำเริบ** นี้นั่นเทียว อาจารย์ผู้ทรงพระสูตรทั้งหลายกล่าวว่า อาการทั้งหลายมีนิมิต เป็นต้น ย่อมไม่ควรสำหรับภิกษุผู้ทรงธุดงค์ข้อที่เกี่ยวกับ

เสนาสนะ (คือ ไม่เฉพาะแต่เรื่องเภสัชเท่านั้น) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ย่อมไม่ควรเลยทีเดียว แม้สำหรับภิกษุผู้ทรงธุดงค์ข้ออื่นจากเสนาสนะ เป็นต้นนั้น” ดังนี้

คำว่า **เมื่อไม่กระทำ** คือเมื่อไม่กระทำอาการทั้งหลาย มีนิมิต เป็นต้น แม้ว่าเป็นวิสัยที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้สำหรับตนแต่ละรูป

วิสุทธิมรรค

มีเรื่องเล่าว่า ในสมัยหนึ่ง ท่านผู้มีอายุนั้น เมื่อจะเพิ่มพูนปวิเวก จึงอยู่เสียในป่าแห่งใดแห่งหนึ่งกับพระมหาโมคคัลลานเถระ, ครั้งนั้น มาในวันหนึ่ง อาพาธเพราะลมในท้องเกิดขึ้นแล้ว ยังทุกข์อย่างหนักให้เกิดขึ้นแก่ท่าน. พระมหาโมคคัลลานเถระไปสู่ สถานที่บำรุงของท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ จึงถามถึงความเป็นไปนั้น(ทราบแล้ว) แล้วจึงถามว่า “ท่าน ในกาลก่อนท่านมีความผาสุกได้ด้วยอะไร?” พระเถระกล่าวตอบว่า “นี่แน่ะท่าน ในกาลที่ยังเป็นคฤหัสถ์ มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสมีน้ำนมบริสุทธิ์ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ผมมีความผาสุกได้ก็ด้วยเหตุนั้น” ดังนี้. ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระแม้นั้น จึงกล่าวว่า “เอาเถิดท่าน, ถ้าหากว่าบุญของผม หรือของท่านมีอยู่แล้วไซ้ร เห็นทีพรุ่งนี้เราจักได้” ดังนี้.

ฝ่ายเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ ณ ต้นไม้ปลายที่จงกรม ได้ยินคำสนทนากันนี้ของท่านเหล่านั้นแล้ว คิดว่า “พรุ่งนี้ เราจักบันดาลข้าวปายาสให้เกิดขึ้นแก่พระคุณเจ้าให้ได้” ดังนี้แล้ว จึงไปสู่ตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระเลยทีเดียว เข้าสิงร่างบุตรคนโต ทำความเจ็บปวดให้เกิดขึ้น. ครั้งนั้น เทวดากล่าวกะพวกญาติ ที่มาชุมนุมกัน เพราะเหตุที่จะเยียวยาคนป่วยนั้นว่า “ถ้าหากว่า พรุ่งนี้ พวกท่านตระเตรียมข้าวปายาสชื่อเช่นนี้แก่พระเถระไซ้ร, เราจะปล่อย” ดังนี้. พวกญาติเหล่านั้นกล่าวว่า “แม้ว่าท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาเป็นประจำแก่พระเถระอยู่แล้ว” ดังนี้. แล้วในวันที่ ๒ จึงตระเตรียมข้าวปายาสที่เป็นเช่นนั้นไว้.

พระมหาโมคคัลลานเถระ มาแต่เช้าทีเดียว, กล่าว(กะพระสารีบุตรเถระ)ว่า “นี่แน่ะท่าน ขอท่านจงอยู่ ณ ที่นี้เท่านั้น ตลอดเวลาที่ผมเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตแล้วกลับมา” ดังนี้แล้ว จึงเข้าไปสู่ละแวกบ้าน. พวกคนเหล่านั้นออกมาต้อนรับ รับบาตรพระเถระ ใส่ข้าวปายาสมีประการตามที่กล่าวแล้วจนเต็ม ถวายไป. พระเถระแสดงอาการจะกลับไป. คนเหล่านั้นจึง

กล่าวว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้า ขอท่านจงฉันเถิด พวกเราจะถวายแก่ท่านแม้อีก" ให้พระเถระฉันแล้ว ก็ยังได้ถวายข้าวปายาสเต็มบาตรไปอีก. พระเถระกลับมาถึงก็น้อมนำข้าวปายาสเข้าไป กล่าวว่า "ท่านสารีบุตร ขอท่านจงบริโภคเสียเถิด" ดังนี้. ฝ่ายพระสารีบุตรเถระ เห็นข้าวปายาสนั้นแล้วคิดว่า "ข้าวปายาสน่าชอบใจยิ่งนัก เกิดได้อย่างไรหนอ" ครั้นเห็นมูลแห่งความเกิดขึ้นแห่งข้าวปายาสนั้นแล้วจึงกล่าวว่า "ท่านโมคคัลลานะ ท่านจงนำไปเสีย มันเป็นบิณฑบาตที่ไม่ควรบริโภค" ดังนี้. ก็พระมหาโมคคัลลานเถระนั้น ไม่ทำแม้ความคิดให้เกิดขึ้นเลยว่า "เขาไม่บริโภคบิณฑบาตที่บุคคลชื่อว่าเป็นเช่นเรานำมาให้เชียวนะ" โดยคำพูดเพียงคำเดียวเท่านั้น ก็จับบาตรที่ขอบปากคว่ำลง ณ ส่วนข้างหนึ่ง. อาพาธของพระสารีบุตรเถระอันตรธานหายไปพร้อมกับกาลที่ข้าวปายาสกองลงที่พื้นดิน, จำเดิมแต่นั้นไปตลอด ๔๕ พรรษาท่านก็ไม่เกิดอาพาธอีก. ลำดับนั้น ท่านจึงกล่าวกะพระมหาโมคคัลลานะว่า "อาวุโส แม้เมื่อไส้ทั้งหลาย จะออกมาเที่ยวไปตามพื้นดินก็เถอะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติเป็นของไม่สมควรที่จะบริโภค" ดังนี้. และยังได้เปล่งอุทานนี้ออกมาว่า:

"ถ้าหากว่า เราพึงเป็นผู้บริโภคข้าวมธุปายาสที่เกิดขึ้น เพราะการแผ่ไปแห่งวจีวิญญัติแล้วไซร้ อาชีวะของเรานั้นพึงเป็นสิ่งที่บัณฑิตติเตียนได้. แม้หากว่า ขนดไส้ของเราจะพึงออกมาเที่ยวไปภายนอก เราจะไม่ทำลายอาชีวะเลย แม้ต้องสละชีวิตไป. เราจะบังคับจิตของตน งดเว้นการแสวงหาอันไม่สมควร และจักไม่กระทำการแสวงหาที่ไม่สมควรที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียน" ดังนี้.

มหาฎีกา

พระมหาเถระ เมื่อละการอยู่ด้วยหมู่แล้ว อยู่ด้วยอรหัตผลสมาบัติ อันเป็นยอดแห่งปฏิปัสสัทธิวิเวกในที่อยู่ คือ ป่า ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงท่านว่า "**เมื่อจะเพิ่มพูนปวิเวก**" ดังนี้ เป็นต้นไว้

อาพาธเพราะลมที่อาศัยอยู่ในท้อง ชื่อว่า **อาพาธเพราะลมในท้อง**

น้ำนมไม่มีสิ่งอื่นปนมีอยู่แก่ข้าวนี้ เหตุนั้น ข้าวนี้ชื่อว่า "มีน้ำนมบริสุทธิ์" ข้าวปายาสก็คือ ข้าวที่มีเฉพาะน้ำนมล้วนๆ นั่นเอง เพราะเหตุนั้นจึง ชื่อว่า **ข้าวปายาสมีน้ำนมบริสุทธิ์** ความว่า ได้แก่ ข้าวปายาสที่หุงด้วยน้ำนม ไม่ปะปนด้วยน้ำ

คำว่า **มูลแห่งความเกิดขึ้น** ได้แก่ **เหตุแห่งความเกิดขึ้น** กล่าวคือ การเปล่งวาจาของตนว่า "ในกาลเป็นคฤหัสถ์ มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสมีน้ำนมบริสุทธิ์ปรุงด้วยเนยใส, น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ผมมีความผาสุกได้ก็ด้วยเหตุนั้น" ดังนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวคำว่า "เป็นบิณฑบาตที่ไม่ควรบริโภค" ดังนี้เล่า ก็พระเถระไม่มีความคิดในการทำโอภาส เป็นต้น ให้เกิดขึ้นเลยมิใช่หรือ?

ตอบว่า ไม่มีก็จริง แต่พระเถระคิดว่า ปุถุชนบางพวกที่ไม่รู้อัชฌาสัยจะพึงสำคัญอย่างนั้นได้ (คือพึงสำคัญว่า เราทำโอภาส เป็นต้น) และในอนาคต เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลายจะพึงทิฏฐานุคติอย่างนี้ของเรา (คือเห็นด้วยกับเรา และจะถือเป็นเยี่ยงอย่างปฏิบัติ) เพราะเหตุนั้น จึงปฏิเสธข้าวปายาสนั้นเสีย

อีกนัยหนึ่ง พระมหาเถระมีสัลเลขปฏิบัติที่ถึงความสูงส่งยิ่ง จริงอย่างนั้น อาศัยเพียงคำพูดของภิกษุหนุ่มที่ถามว่า "ของควรเคี้ยวที่ไม่น่าชอบใจนี้ เตรียมไว้สำหรับใคร?" ดังนี้ ท่านก็ไม่ยอมฉันของควรเคี้ยวที่เขาถวายตามไปภายหลังอีกเลย ตราบจนปรินิพพาน

คำว่า **เพราะการแผ่ไปแห่งวจีวิญญัติ** ความว่า เพราะเหตุ คือการเปล่งคำพูด อธิบายว่า เสียงที่กำลังเป็นไป เกี่ยวกับการทำให้เขารู้ความหมาย แม้ว่ายังไม่มีการทำให้รู้ (คือ ยังทำให้เขารู้เนื้อความไม่ได้) ก็จัดว่า เป็นไปเกี่ยวเนื่องกับวจีวิญญัตินั่นแหละ ในเมื่อเสียงนั้น เป็นปัจจัยโดยปัจจัยบางอย่างแก่วิญญัติ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า การเปล่งวจีวิญญัติ

คำว่า **พึงออกมาเที่ยวไปภายนอก** คือ ออกจากที่อาศัยแล้วเที่ยวไปภายนอก เกี่ยวกับมุ่งไปสู่ที่หากิน ท่านกล่าวไว้โดยโวหารโลกอย่างนี้ ก็เพื่อแสดงถึงความมักน้อยเป็นอย่างยิ่ง จริงอยู่ ในทางโลก ชนทั้งหลายเมื่อจะติเตียนท้องที่มีแต่โภชนะที่ไม่สมควรบริโภค ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า "ไส้ของเขาเที่ยวออกไปภายนอก ณ ที่ไหนกันหนอ?" ดังนี้

คำว่า **จะบังคับ** มีความหมายว่า เราจะบังคับ คือจะยังให้เป็นไปในอำนาจเสียตั้งแต่บัดนี้ ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ในความข้อนี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องพระมหาติสสเถระผู้ฉันมะม่วง ซึ่งอาศัยอยู่

ณ จีวรคุมพวิหาร ไว้ด้วย.

นักพรตผู้บวชด้วยศรัทธา มีปัญญาเห็นแจ้ง ไม่ทำแม้ความคิดในการแสวงหาไม่สมควรให้เกิด ขึ้น แม้โดยประการทั้งปวง จะพึงยังอาชีวะให้หมดจดได้ โดยประการที่กล่าวนี้แล.

มหาฎีกา

มีเรื่องว่า พระมหาติสสะเถระ เมื่อเดินทางไปในกาลเกิดทุพภิกขภัย ก็มีกายลำบากและอ่อนกำลัง เพราะขาดอาหาร และเหน็ดเหนื่อยในการเดินทาง จึงนอนที่โคนมะม่วงผลิผลต้นหนึ่ง มีผลมะม่วงหลายผลตกอยู่ที่ตรงนั้นตรงนี้ ณ ที่นั้น อุบาสกวัยเฒ่าผู้หนึ่ง ไปถึงที่พระเถระพักอยู่ ทราบความลำบากของท่าน จึงทำน้ำอัมพปานให้ฉัน แบกขึ้นสู่หลังของตนแล้วนำไปสู่สถานที่อยู่ พระเถระโอวาทตนเองว่า

“อุบาสกผู้นี้ ไม่ใช่บิดา ทั้งไม่ใช่มารดาของเจ้า ไม่ใช่ทั้งญาติ ทั้งไม่ใช่เผ่าพันธุ์ (แต่) ยังทำกิจเห็นปานนี้ให้ได้ เพราะเหตุที่เจ้าเป็นผู้มีศีลหรอก” ดังนี้ แล้วจึงปรารภการพิจารณาเจริญวิปัสสนาไป ยังอยู่บนหลังของอุบาสกผู้นั้นนั่นเทียวก็ได้กระทำให้แจ้งแล้วซึ่งพระอรหัตตามลำดับแห่งมรรค เพราะหมายเอาเรื่องที่ว่านี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **อนึ่ง ในเรื่องนี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องพระมหาติสสะเถระผู้ฉันมะม่วง ซึ่งอาศัยอยู่ ณ จีวรคุมพวิหาร ไว้ด้วย** ดังนี้ไว้

คำว่า **แม้โดยประการทั้งปวง** คือแม้ด้วยอำนาจของความคิดเกี่ยวกับการแสวงหาปัจจัยอันไม่สมควรก็ไม่ทำให้เกิดขึ้น แม้โดยประการทั้งปวง อธิบายว่า ป่วยกล่าวไปไยเล่า ว่าจะแสวงหาด้วยอำนาจการเคลื่อนไหวกายและวาจานี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ...**ในการแสวงหาไม่สมควร** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

เหมือนอย่างว่า อาชีวปาริสุทธิศีล ภิกษุพึงทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยวิริยะ ฉันใด, ถึง **ปัจจยสันนิสิตศีล** ภิกษุก็ทำให้ถึงพร้อมได้ด้วยปัญญา ฉันนั้น. เพราะว่า ปัจจยสันนิสิตศีลนั้น **มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ**, เพราะผู้มีปัญญา มีความสามารถในการเห็นโทษและ

อานิสงส์ในเพราะปัจจัยทั้งหลายได้. เพราะฉะนั้น ภิกษุพึงละความอยากในปัจจัยเสีย แล้วพิจารณาด้วยปัญญา โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว บริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรม ก็จะทำให้ปัจจยสันนิสิตศีลนั้นให้ถึงพร้อมได้.

การพิจารณาในปัจจยสันนิสิตศีล นั้น มี ๒ อย่าง คือในเวลาที่ได้ปัจจัย ๑ ในเวลาที่บริโภค ๑. จริงอยู่ การบริโภคของภิกษุผู้บริโภคปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ที่พิจารณาโดยเป็นธาตุก็ดี หรือโดยเป็นปฏิกูลก็ดี แม้ในเวลาได้มาแล้วเก็บไว้ ต่อจากเวลาที่ได้นั้นไปก็หาโทษมิได้เลย แม้ในเวลาที่บริโภค. ต่อไปนี้เป็นข้อวินิจฉัยที่กระทำความตกลงกันได้ ในการพิจารณาในเวลาบริโภคนั้น

มหาฎีกา

การเห็นโทษ คืออาบัติ เพราะการบริโภคอย่างเป็นหนี้ ในการที่ไม่พิจารณาแล้วบริโภค และการเห็นอานิสงส์ในการที่พิจารณาแล้วบริโภค โดยปริยายตรงข้าม กับการที่ไม่พิจารณาแล้วบริโภคนั้น ชื่อว่า **การเห็นโทษและอานิสงส์** ก็เพราะการเห็นนั้น มีปัจจัยเป็นอธิการ (เป็นตัวจัดแจงให้สำเร็จ) ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ในเพราะปัจจัยทั้งหลาย** ดังนี้ไว้

จริงอยู่ ธรรมชาติทั้งที่เป็นเหตุและไม่ใช่เหตุ ท่านก็กล่าวเข้าไว้โดยความเป็นเหตุได้ เหมือนอย่างคำว่า "ภัตสำเร็จแล้วเพราะหญ้าทั้งหลาย" ดังนี้ เป็นต้น

เพื่อแสดงว่า "ชื่อว่า การที่ภิกษุไม่พิจารณาแล้วบริโภค พึงมีได้ด้วยประการ คือเหตุใด เมื่อประการ คือเหตุนั้นถูกละไป ปัจจยสันนิสิตศีลจึงสำเร็จและหมดจดได้" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "**ตสฺมา**" แปลว่า "เพราะฉะนั้น" ดังนี้ เป็นต้นไว้ (ปัจจัย ๔ เป็นเหตุแห่งการเห็นโทษและอานิสงส์)

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **ความอยากในปัจจัย** ด้วยศัพท์ว่า "**ความอยาก**" พึงทราบว่า ท่านถือเอาสัมโมหะ คือความลุ่มหลง เพราะความลุ่มหลงเป็นไปพร้อมกับความอยากนั้น

คำว่า **โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว** คือโดยวิธีตามที่กล่าวแล้วว่า "เพื่อป้องกันความหนาว" ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **ที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรม** นี้ เป็นการแสดงความหมดจดแห่งทางมาของปัจจัยทั้งหลาย ไม่ใช่เป็นการแสดงความหมดจดแห่งปัจจยสันนิสิตศีล อธิบายว่า การใคร่ครวญถึงความที่ปัจจัยทั้งหลาย มีสิ่งนี้เป็นประโยชน์ แล้วบริโภค จักเป็นปัจจยสันนิสิตศีล แต่เพราะเหตุที่ปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นที่ได้มาด้วยความถูกต้องเท่านั้น ภิกษุควรบริโภค เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรม** ดังนี้ไว้

คำว่า **ที่พิจารณาโดยเป็นธาตุก็ดี** ได้แก่ เกี่ยวกับมนสิการว่า เป็นธาตุ อย่างนี้ คือ "สิ่งนี้เป็นเพียงธาตุ ที่เป็นไปตามปัจจัยเท่านั้น สิ่งนี้ ได้แก่ จีวร เป็นต้น และบุคคลผู้ใช้สอยจีวร เป็นต้นนั้น" ดังนี้ก็ดี

คำว่า **โดยเป็นปฏิกูลก็ดี** ได้แก่ เกี่ยวกับความสำคัญว่า เป็นปฏิกูลในอาหาร คือในบิณฑบาตเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับมนสิการว่า เป็นปฏิกูลอย่างนี้ คือ "ก็ปัจจัยทั้งหลายมีจีวร เป็นต้น เหล่านี้ทั้งหมด ยังไม่เป็นของน่ารังเกียจ แต่เพราะถูกต้องกายเน่านี้เข้าดอก จึงเกิดเป็นของน่ารังเกียจไป" ดังนี้ก็ดี

คำว่า **ในเวลาถัดไปต่อจากเวลาที่ได้นั้น** คือการบริโภคในเวลาถัดไปแต่เวลาที่หาได้ ไม่มีโทษ เพราะความที่ภิกษุชำระให้หมดจดแล้วด้วยปัญญามาตั้งแต่ต้น นี้เป็นข้อหนึ่งที่แสดงความหมดจดในเบื้องต้นเพราะการพิจารณา เพราะอรรถว่า เป็นดุจการใช้สอยบาตรและจีวรที่อธิษฐานแล้ว เก็บไว้ เป็นต้น ฉะนั้น มิใช่ว่าการที่ไม่ต้องพิจารณาในคราวบริโภคจัดเป็นอีกข้อหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "แม้ในเวลาที่บริโภค" เป็นต้นไว้ (คือในเวลาที่บริโภค แม้ลืมพิจารณาไปก็ไม่เป็นโทษ ถ้าหากว่า ได้พิจารณาโดยความเป็นธาตุเป็นต้น มาตั้งแต่เวลาที่ได้มา)

คำว่า **ที่กระทำความตกลงกันได้** ได้แก่ ไม่กระทำความสนเท่ห์ ตกลงร่วมกันได้

วิสุทธิมรรค

จริงอยู่ การบริโภคมี ๔ อย่างคือ ไถยบริโภค (บริโภคอย่างขโมย) ๑ อิณบริโภค (บริโภคอย่างเป็นหนี้) ๑ ทายัชชบริโภค (บริโภคอย่างทายาท) ๑ สามีบริโภค (บริโภคอย่างเจ้าของ) ๑ ในการบริโภคทั้ง ๔ อย่างนั้น การบริโภคของภิกษุทุศีลผู้นั่งบริโภค แม้ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า **ไถยบริโภค**. การบริโภคปัจจัยที่ไม่ได้พิจารณาแห่งภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า

อิณบริโภค. เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงพิจารณาจีวรในคราวที่ใช้สอยแต่ละครั้ง, บิณฑบาตพึงพิจารณาในแต่ละคำข้าว, เมื่อไม่อาจอย่างนั้น พึงพิจารณาในเวลาก่อนภัต หลังภัต ยามต้น ยามกลาง และยามสุดท้าย. ถ้าหากว่า เมื่อเธอไม่พิจารณาเลยจนอรุณขึ้น, เธอย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่ง อิณบริโภค. แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาในเวลาที่ใช้สอยแต่ละครั้ง. ความมีสติกำกับทั้งในเวลารับ ทั้งในเวลาบริโภคเภสัช ย่อมควร, แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เมื่อภิกษุกระทำสติในเวลารับ ไม่กระทำในเวลาบริโภค ย่อมเป็นอาบัติ, แต่เมื่อไม่กระทำสติในเวลารับ กระทำในเวลาบริโภค ไม่เป็นอาบัติ.

มหาฎีกา

การบริโภคของบุคคลผู้ไม่สมควรบริโภค ชื่อว่า **ไถยบริโภค** อธิบายว่า ทั้งพระผู้มี-พระภาคก็ทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายไว้สำหรับภิกษุผู้มีศีลในศาสนาของพระองค์ ไม่ใช่สำหรับคนทุศีล ทั้งการบริจาคอย่างนี้ แม้ของพวกทายกทั้งหลาย ก็มีไว้สำหรับภิกษุผู้มีศีล ไม่ใช่สำหรับคนทุศีล เพราะเขามุ่งหวังถึงภาวะที่การกระทำของตนจะมีผลมาก โดยเหตุนี้ การบริโภคของคนทุศีล เพราะความที่ พระศาสดาไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ เพราะความที่ทายกทั้งหลายไม่ได้บริจาคให้ จึงจัดว่า เป็นการบริโภคโดยความเป็นขโมย ชื่อว่า **ไถยบริโภค**

การบริโภคเกี่ยวกับว่า เป็นหนี้ ชื่อว่า **อิณบริโภค** ความว่า เป็นเสมือนการรับเป็นหนี้บริโภค เพราะหาทักขิณาวิสุทธิจากปฏิคาหกไม่ได้

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** ท่านเจาะจงเนื้อความที่กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า **การบริโภคปัจจัยที่ไม่ได้พิจารณาแห่งภิกษุผู้มีศีล** ดังนี้ เป็นต้น นั่นเอง โดยความเป็นเหตุ (คือ การไม่พิจารณาแล้วบริโภคของภิกษุผู้มีศีลนั่นเอง เป็นเหตุแห่งการบริโภคอย่างเป็นหนี้)

ภิกษุเปลื้องจีวรออกจากกายแล้วพึงพิจารณาในเวลาที่ใช้สอยทุกครั้ง เชื่อมความว่า พึงพิจารณาในเวลาก่อนภัต ฯลฯ และในยามสุดท้าย เมื่อไม่อาจอย่างนั้น คือเกี่ยวกับเวลาที่แตกต่างตามที่กล่าวแล้ว ก็พึงพิจารณาในวันหนึ่ง ๔ ครั้งบ้าง, ๓ ครั้งบ้าง, ๒ ครั้งบ้าง หรือครั้งเดียวเท่านั้นบ้าง ถ้าหากว่า (ไม่พิจารณาเลย) อรุณขึ้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งอิณบริโภค

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ถ้าหากไม่กระทำการพิจารณาไปในอดีต โดยนัยว่า 'จีวรอันใดที่เราใช้สอยแล้วเมื่อวาน จีวรนั้นเราใช้สอยเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ฯลฯ เพื่อปกปิด

อวัยวะ อันยังความละอายให้กำเริบเท่านั้น บิณฑบาตอันใด ที่เราบริโภคแล้วเมื่อวาน บิณฑบาตนั้น เราบริโภคมิใช่เพื่อเล่น' เป็นต้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งอิณบริโภค" ดังนี้ (คำของอาจารย์เหล่านั้น มีว่า ภิกษุผู้มีศีล แม้ว่าลืมพิจารณาจนอรุณขึ้น คือจนถึงวันใหม่ ก็ยังจัดว่าไม่เป็นอิณบริโภค ถ้าหากว่า พิจารณาย้อนกลับไปถึงการใช้สอยจีวร เป็นต้น เมื่อวาน)

คำว่า **เสนาสนะก็พึงพิจารณาในเวลาที่ใช้สอยแต่ละครั้ง** คือในเวลาที่เข้าไปทุกครั้ง

คำว่า **สติปจฺจยตา** คือภาวะที่มีสติเป็นปัจจัย ความว่า ภาวะที่การรับและการบริโภคมีสติ คือการพิจารณาเป็นปัจจัย ย่อมควร พึงพิจารณาก่อนทีเดียวแล้วจึงรับและบริโภค เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เมื่อภิกษุกระทำสติ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **แม้เมื่อเป็นอย่างนี้** ได้แก่ แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ คือ แม้หากว่าการพิจารณาในเวลารับและเวลาบริโภค ทั้งสองเป็นสิ่งที่ควรแล้วไซร้ ฯลฯ

วิสุทธิมรรค

ก็สุทธิ (เครื่องหมดจด) มี ๔ อย่างคือ เทศนาสุทธิ (หมดจดด้วยการแสดง) ๑, สังวรสุทธิ (หมดจดด้วยสังวร) ๑, ปริเยฏฐิสุทธิ (หมดจดด้วยการแสวงหา) ๑, ปัจจเวกขณสุทธิ (หมดจดด้วยการพิจารณา) ๑, ในสุทธิ ๔ อย่างนั้น ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่า **เทศนาสุทธิ** (หมดจดด้วยการแสดง). อธิบายว่า ก็ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่า เทศนาสุทธิ เพราะหมดจดได้ด้วยการแสดง. อินทริยสังวรศีล ชื่อว่า **สังวรสุทธิ** (หมดจดด้วยสังวร). อธิบายว่า ก็อินทริยสังวรศีล นั้น ท่านเรียกว่า สังวรสุทธิ เพราะหมดจดได้ด้วยสังวร อันมีการตั้งใจไว้ว่า "เราจักไม่กระทำอย่างนี้อีก" ดังนี้ นั่นเทียว. อาชีวปาริสุทธิศีล ชื่อว่า **ปริเยฏฐิสุทธิ** (หมดจดด้วยการแสวงหา). อธิบายว่า ก็อาชีวปาริสุทธิศีล นั้น ท่านเรียกว่า ปริเยฏฐิสุทธิ เพราะความเป็นศีลที่หมดจดได้ เพราะการแสวงหาแห่งภิกษุผู้ละการแสวงหาที่ไม่สมควรเสีย แล้วยังปัจจัยทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอด้วยธรรม. ปัจจยสันนิสิตศีล ชื่อว่า **ปัจจเวกขณสุทธิ** (หมดจดได้ด้วยการพิจารณา). อธิบายว่า ก็ ปัจจยสันนิสิตศีล นั้น ท่านเรียกว่า ปัจจเวกขณ-สุทธิ เพราะหมดจดได้ด้วยการพิจารณามีประการตามที่กล่าวแล้ว. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "แต่เมื่อไม่กระทำสติในเวลารับ กระทำในเวลาบริโภค ไม่เป็นอาบัติ" ดังนี้.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงเครื่องหมดจดแห่งปัจจยสันนิสิตศีลแล้ว เพื่อแสดงเครื่องหมดจด แม้ทั้งหมดโดยประสงค์นี้ นั่นเอง จึงกล่าวคำว่า **ก็สุทธิมี ๔ อย่าง** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบททั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **สุทธิ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องหมดจด เครื่องหมดจด คือการแสดงตามสมควรแก่ธรรม ชื่อว่า เทศนาสุทธิ ก็ในที่นี้ พึงทราบว่า แม้การออก (จากอาบัติด้วยการอยู่ปริวาส) ก็มีการสงเคราะห์เข้าในเทศนานั่นเอง ส่วนสำหรับภิกษุทั้งหลายผู้มีมูลอาบัติอันขาดแล้ว (มูลอาบัติ คือ ปาราชิก ๔) การปฏิญญาว่า ตนหาความเป็นภิกษุมิได้แล้วนั่นเอง ชื่อว่า **เทศนา**

เครื่องหมดจด คือสังวรที่พิเศษโดยการตั้งใจ (ว่าจะไม่ทำอย่างนี้อีก) ชื่อว่า **สังวรสุทธิ**

เครื่องหมดจด คือการแสวงหาปัจจัยทั้งหลายโดยเสมอด้วยธรรม ชื่อว่า **ปริเยฏฐิสุทธิ**

เครื่องหมดจด คือการพิจารณาโดยวิธีที่กล่าวมาแล้วในปัจจัยแม้ทั้ง ๔ ชื่อว่า **ปัจจ-เวกขณสุทธิ** นี้เป็นนัยของคำสมาสในสุทธิทั้งหลายก่อน

ส่วนวิเคราะห์ในศีลมีสุทธิทั้งหลาย มีว่า การแสดงเป็นเครื่องหมดจดมีอยู่แก่ปาติ-โมกขสังวรนี้ เพราะเหตุนี้ ปาติโมกขสังวรศีลนี้ ชื่อว่า เทศนาสุทธิ (มีการแสดงเป็นเครื่องหมดจด) วิเคราะห์นี้ อย่างนี้แหละ เป็นนัยแม้ในศีลมีสุทธิทั้งหลายที่เหลือก็สุทธิศัพท์มีนัยอันข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วนั่นเอง

คำว่า **เอวํ (ในข้อว่า จักไม่กระทำอย่างนี้)** ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาประเภทแห่งสังวร

บทว่า **ละ** มีอรรถว่า เว้น คือไม่กระทำ

วิสุทธิมรรค

การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่า **ทายัชชบริโภค** (บริโภคอย่างทายาท). เพราะว่า พระเสขะเหล่านั้นจัดว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาค, เพราะเหตุนั้นจึงนับว่า เป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นของบิดา บริโภคปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นอยู่. ถามว่า ก็พระเสขะเหล่านั้น บริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาค. หรือว่าบริโภคปัจจัยทั้งหลายของคฤหัสถ์. ตอบว่า ปัจจัยทั้งหลาย แม้ว่าคฤหัสถ์ทั้งหลายถวายให้ ก็ย่อมจัดเป็น

ของพระผู้มีพระภาคนั่นแหละ เพราะความที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้, เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า พระเสขะทั้งหลายเหล่านั้น บริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาค. ก็ธรรมทายาทสูตร เป็นเครื่องสาธกในความข้อนี้ได้.

การบริโภคของพระขีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่า **สามีบริโภค** จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้น จัดเป็นเจ้าของบริโภคอยู่ เพราะความที่ท่านเหล่านั้น ล่วงความเป็นทาสของตัณหาได้แล้ว.

มหาฎีกา

มรดก ชื่อว่า ทายะ เพราะอรรถว่า อันเขาควรให้, ทายะนั้น อันบุคคลใดย่อมรับเอา เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า "ทายาท"

ปัจจัยทั้งหลายที่ภิกษุทั้งหลายพึงบริโภคชื่อว่า เป็นของพระผู้มีพระภาค เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตไว้แล้วก็มีการบริโภคไม่ได้เลยโดยประการทั้งปวง และเมื่อทรงอนุญาตแล้วเท่านั้นจึงมีการบริโภคได้ ก็ธรรมทายาทสูตรที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นธรรมทายาทของเรา จงอย่าเป็นอามิส-ทายาท ความเอื้อเอ็นดูในพวกเธอทั้งหลายของเรามีอยู่ว่า ไฉนหนอ สาวกทั้งหลายของเราพึงเป็นธรรมทายาท ไม่เป็นอามิสทายาท" (ม. มู. ๑๒/๒๑) เป็นต้น เป็นสาธกในเรื่องนี้

สำหรับบุคคลผู้ยังไม่ปราศจากราคะทั้งหลาย ย่อมไม่มีความเป็นเจ้าของในการบริโภคปัจจัย เพราะความเป็นทาสของตัณหา, เพราะไม่มีความเป็นทาสของตัณหานั้น ท่านผู้ปราศจากราคะแล้วทั้งหลาย จึงมีความเป็นเจ้าของในการบริโภคปัจจัยนั้น เพราะมีการบริโภคได้ตามความชอบใจ จริงอยู่ ท่านทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลาย โดยอาการที่ยังสิ่งแม้เป็นปฏิกูลให้เป็นสิ่งไม่เป็นปฏิกูลไปก็ได้ โดยอาการที่ยังแม้สิ่งไม่เป็นปฏิกูลให้เป็นสิ่งปฏิกูลไปก็ได้ โดยอาการวางเฉย เว้นอาการแม้ทั้งสองนั้นเสียก็ได้ ทั้งยังมโนรถของเหล่าทายกให้เต็มได้ด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "**จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้น จัดเป็นเจ้าของบริโภคอยู่ เพราะความที่ท่านเหล่านั้นล่วงความเป็นทาสของตัณหาได้แล้ว**" ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาการบริโภคเหล่านี้ สามีบริโภค ๑ ทายัชชบริโภค ๑ ย่อมควรแก่ภิกษุทั้งหลายทั้งปวง. ส่วน อิณบริโภค ไม่ควร. ใน ไถยบริโภค ไม่จำต้องพูดถึงเลย. อนึ่ง การบริโภคปัจจัยที่ได้พิจารณาแห่งภิกษุผู้มีศีล นี้ อันใด, การบริโภคนั้นจัดเป็นการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นข้าศึกต่อการบริโภคอย่างเป็นหนี้ก็ได้, ถึงการสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภค นั่นเอง ก็ได้. เพราะว่า แม้ท่านผู้มีศีล ท่านก็เรียกว่า เสขะ เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขานี้. อนึ่ง ในการบริโภคเหล่านี้ เพราะเหตุที่สามีบริโภค จัดเป็นเลิศ, ฉะนั้น ภิกษุผู้ปรารถนาอยู่ซึ่ง สามีบริโภค นั้น พิจารณาด้วยการปัจจเวกขณ์ อันมีประการที่กล่าวแล้ว จึงบริโภค จะพึงทำปัจจยสันนิสิตศีลให้ถึงพร้อมได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ควรแก่ภิกษุทั้งหลายทั้งปวง** คือควรแก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้เป็นอริยะและปุถุชน

ถามว่า สามีบริโภคและทายัชชบริโภคเหล่านี้ มีแก่ปุถุชนทั้งหลายได้อย่างไร?

ตอบว่า มีได้โดยอำนาจของการเทียบเคียง ก็การบริโภคด้วยจิตที่ไม่ติดข้องในปัจจัยนั้นๆ เพราะละความติดข้องในปัจจัยได้แห่งบุคคล แม้เป็นปุถุชนผู้ดำรงอยู่ในสัลเลขปฏิบัติอันใด การบริโภคนั้นย่อมเป็นเสมือนสามีบริโภค

ส่วนการพิจารณาแล้วบริโภคแห่งท่านผู้มีศีล ย่อมเป็นทายัชชบริโภค เพราะการที่ไม่ทำมโนรถของทายกทั้งหลายให้เสียหายไป เพราะเป็นอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ถึงการสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภคนั่นเองก็ได้** ดังนี้ไว้

คำที่ควรกล่าวไว้ในการบริโภคแห่งกัลยาณปุถุชนไม่ต้องมี เพราะความที่กัลยาณ-ปุถุชนนั้น มีการสงเคราะห์เข้าในพระเสกขะ เพราะว่า มีเสขสูตรเป็นสาธกแห่งความข้อนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เพราะว่า แม้ท่านผู้มีศีล ท่านก็เรียกว่า เสขะ** ดังนี้ไว้

คำว่า **เพราะความเป็นข้าศึก** ความว่า บุคคลผู้เป็นหนี้ ย่อมไม่ได้ซึ่งการไปสู่ประเทศที่ตนปรารถนา ตามความชอบใจของตน ฉันใด บุคคลผู้ประกอบด้วยการบริโภคอย่างเป็นหนี้ ก็ย่อมไม่ได้ เพื่ออันสลัดออกไปจากโลก ฉันนั้น ดังนี้

การพิจารณาแล้วบริโภคแห่งท่านผู้มีศีล จัดเป็นการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อการบริโภคอย่างเป็นหนี้นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **จัดเป็นการบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้** ดังนี้ไว้

ด้วยคำว่า การบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า ว่าโดยนิปริยาย (โดยตรง) การบริโภคโดยความไม่เป็นหนี้ จัดเป็นการบริโภคอีกประเภทหนึ่งพ้นไปจากการบริโภคทั้ง ๔ ประเภท

คำว่า **ด้วยสิกขานี้** คือ ด้วยสิกขา กล่าวคือ ศีลนี้

วิสุทธิมรรค

ก็ภิกษุผู้กระทำอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า เป็นกิจฺจการี. จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสคำนี้ไว้ว่า: **ปิณฺฑํ วิหารํ สยนาสณฺจ**[๑] เป็นต้น แปลว่า :

“พระสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้มีปัญญาประเสริฐ
ฟังธรรมที่พระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณา
แล้วจึงเสพก้อนข้าว วิหาร ที่นอน ที่นั่ง น้ำ และ
น้ำซักฟอกฝุ่นธุลีที่ผ้าสังฆาฏิ. เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุจึง
เป็นผู้ไม่ติดข้องในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น คือในก้อนข้าว
ในที่นอนที่นั่ง ในน้ำและในน้ำซักฟอกฝุ่นธุลีที่ผ้าสังฆาฏิ
เหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัว ฉะนั้น.”

ดังนี้.

เธอ ได้ภิกษาแล้วตามกาล โดยการอนุเคราะห์จากผู้อื่น ก็พึงเป็นผู้ตั้ง(สติ)มั่นเนืองนิตย์ รู้จักประมาณในของเคี้ยว ของฉัน และของลิ้ม เหมือน (คนเป็นแผล) รู้จักประมาณในการพอกยารักษาแผล ฉะนั้น.

ภิกษุ พึงเป็นผู้ไม่สยบ กลืนกินอาหารเพียงเพื่อยังร่างกายให้เป็นไปได้ เหมือน (สามีภรรยา) กลืนกินเนื้อบุตรในที่กันดาร เหมือน (พ่อค้าเกวียน) ใช้น้ำมันหยอดเพลา (เกวียน)

---

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๖

ฉะนั้น” ดังนี้.

มหาฎีกา

บทว่า “กิจฺจการี” ได้แก่ เป็นผู้มีการกระทำอันดำเนินไปอย่างถูกต้องเป็นปกติ เพราะปฏิบัติสมควรต่อปฏิญญา

บัดนี้ เพื่อจะเปิดเผยซึ่งความเป็น กิจฺจการี นั้นนั่นเอง โดยบทแห่งพระสูตร ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสคำนี้ไว้ว่า** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **วิหาร** ได้แก่ เรือน คำว่า **ที่นอนที่นั่ง** ได้แก่ เตียงเป็นต้น ด้วยคำทั้งสอง เป็นอันท่านกล่าวถึง เสนาสนะ นั่นเอง

คำว่า **ฟังธรรมที่พระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว** ได้แก่ ฟังธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วโดยนัยว่า ”ในปัจจัยทั้งหลาย มีจีวร เป็นต้น ภิกษุพิจารณาโดยถูกอุบายแล้วจึงเสพจีวร เพื่อป้องกันความหนาว” ดังนี้เป็นต้น

คำว่า **พระสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้มีปัญญาอันประเสริฐ... พึงพิจารณาแล้วจึงเสพ** ความว่า แม้หากว่า สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้มีปัญญาอันสูงสุด เป็นเสกขะก็ตาม ปุถุชนก็ตาม พึงอาจพิจารณาปัจจัย ๔ อย่าง คือ บิณฑบาตที่ท่านเรียกว่า ก้อนข้าว, เสนาสนะ ที่ท่านกล่าวไว้ด้วย ๒ บทว่า วิหาร เป็นต้น คิลานปัจจัยที่ท่านแสดงแล้วโดยมุขคือน้ำ เพราะอรรถว่า แม้น้ำดื่มก็ชื่อว่า คิลานปัจจัย เพราะความเข้าไปสงบระงับความป่วยไข้คือความกระหายได้ และจีวรมีผ้าสังฆาฏิ เป็นต้น คือปัจจเวกขณ์โดยนัยว่า “เพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้เท่านั้น” ดังนี้ เป็นต้น แล้วจึงเสพ

ก็เพราะเหตุที่สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้มีปัญญาอันประเสริฐ เป็นผู้พิจารณาแล้วจึงเสพ เพราะเหตุนั้น หยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ฉันใด ภิกษุก็ไม่เป็นผู้ติดข้องในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น คือ ในก้อนข้าว ฯลฯ ฉันนั้น

คำว่า **ตามกาล** คือ ในเวลาบริโภคแห่งพระอริยบุคคลทั้งหลาย

คำว่า **จากผู้อื่น** ได้แก่ จากผู้อื่น คือ จากทายก

ชื่อว่า **รู้จัก** คือ รู้จักประมาณซึ่งปัจจัยทั้งหลายที่ผู้อื่นถวายให้แม้มาก

ชื่อว่า **พึงเป็นผู้ตั้งมั่น** คือ พึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นเนืองนิตย์ คือ ตลอดกาลทั้งปวง

คำว่า **อาเลปนรูหเน ยถา** มีคำประกอบความว่า พึงรู้จักประมาณเหมือนรู้จักประมาณในการพอกแผลด้วยยาทาแผล ฉะนั้น

คำว่า **เพียงเพื่อยังให้เป็นไปได้** ได้แก่ เพียงเพื่อความเป็นไปได้แห่งร่างกาย

คำว่า **เป็นผู้ไม่สยบ** ได้แก่ เป็นผู้ไม่สยบด้วยความสยบ คือ ตัณหา คือเป็นผู้ไม่ถึงซึ่งความติดข้อง คือตัณหา

วิสุทธิมรรค

ก็ในความเป็นผู้กระทำปัจจยสันนิสิตศีลให้บริบูรณ์นี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องสังฆรักขิตสามเณร ผู้เป็นหลานไว้. ด้วยว่า สามเณรรูปนั้น พิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค. เหมือนอย่างที่เธอกล่าวไว้เอง ว่า:

> *"พระอุปัชฌาย์ กล่าวกะข้าพเจ้าผู้กำลังบริโภคข้าวสาลี*
> *ที่เย็นดีแล้ว ว่า นี่แน่ะ สามเณร เธออย่าเป็นผู้ไม่สำรวม*
> *เผาลิ้นเลย. ข้าพเจ้าฟังคำของพระอุปัชฌาย์แล้วก็ได้*
> *ความสังเวชในกาลนั้น นั่งที่อาสนะเดียวแล้วก็ได้บรรลุ*
> *พระอรหัต. ข้าพเจ้านั้น มีความดำริเต็มรอบเหมือน*
> *พระจันทร์ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ ฉะนั้น เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวง*
> *สิ้นแล้ว บัดนี้ ภพใหม่มิได้มี"*

ดังนี้.

เพราะเหตุนั้น แม้กุลบุตรผู้อื่น เมื่อปรารถนาซึ่งความสิ้นไปรอบแห่งทุกข์ พึงพิจารณาโดยถูกอุบายแล้ว จึงเสพปัจจัยทั้งหลายเถิด ฉะนี้แล.

ศีล จึงจัดเป็น ๔ อย่าง โดยจัดเป็นปาริสุทธิศีล มีปาติโมกขสังวรศีล เป็นต้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้.

มหาฎีกา

สามเณรชื่อว่า สังฆรักขิต ผู้เป็นหลาน ก็เพราะความที่เธอถือเอาชื่อของพระสังฆรักขิตเถระ ผู้เป็นลุงของตน นั่นเอง

บทว่า **อสญฺญโต** ที่แปลว่า ไม่สำรวม ท่านกล่าวหมายเอาการไม่พิจารณา

ศีลหมวด ๕ หมวดแรก

วิสุทธิมรรค

พึงทราบความหมายในศีลหมวด ๕ หมวดแรก แห่งส่วนของศีลมี ๕ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นศีลของอนุปสัมบัน เป็นต้น. สมจริงตามที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า:

“ปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นไฉน? ศีลของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทมีที่สุดรอบ, นี้ชื่อว่า **ปริยันตปาริสุทธิศีล**.

อปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นไฉน? ศีลของอุปสัมบันผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุดรอบ, นี้ ชื่อว่า **อปริยันตปาริสุทธิศีล**.

ปริปุณณปาริสุทธิศีล เป็นไฉน? ศีลของกัลยาณปุถุชน ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในเสขปริยันตะ (ธรรมอันมีเสขธรรมเป็นขอบเขต) ไม่อาลัยในกายและชีวิต มีชีวิตอันสละได้แล้ว, นี้ ชื่อว่า **ปริปุณณปาริสุทธิศีล**.

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เป็นไฉน? ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก, นี้ชื่อว่า **อปรามัฏฐ-ปาริสุทธิศีล**.

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เป็นไฉน. ศีลของพระขีณาสพผู้เป็นสาวกของพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย, นี้ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล**.” ดังนี้.

มหาฎีกา

สิกขาบททั้งหลาย ชื่อว่า ปริยันตะ เพราะอรรถว่า มีที่สุดรอบ อนุปสัมบันทั้งหลายเหล่านั้นเหล่าใด มีสิกขาบทมีที่สุดรอบ อนุปสัมบันทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า ผู้มีสิกขาบทมีที่สุดรอบ ปริยันตปาริสุทธิศีล ได้แก่ ศีลของอนุปสัมบันผู้มีสิกขาบทมีที่สุดรอบเหล่านั้น

คำว่า **ของอุปสัมบัน** คือยกเว้นกัลยาณปุถุชน พระเสกขะ และอเสกขะทั้งหลายเสีย ก็ได้แก่ของอุปสัมบันเหล่าอื่น จากกัลยาณปุถุชน เป็นต้นนั้น

เพราะว่า สามัญโจทนา ย่อมตั้งอยู่ในความแตกต่างกัน

คำว่า **กัลยาณปุถุชน ผู้ประกอบในกุศลธรรม** ได้แก่ เป็นผู้ประกอบชอบในการปฏิบัติวิปัสสนา

ธรรมชื่อว่า **เสขปริยันตะ** เพราะอรรถว่า มีเสขธรรมทั้งหลายเป็นที่สุดรอบ คือเป็นขอบเขตอย่างยิ่ง

อีกอย่างหนึ่ง ความสืบเนื่องกันของกุศลธรรม เป็นไปนับตั้งแต่การกำหนดนามรูป หรือการสมาทานกุศลธรรม จนกระทั่งถึงโคตรภู ตั้งอยู่จดเสขธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **เสขปริยันตะ** (นัยนี้ ต้องแปลว่า ความสืบเนื่องของกุศลธรรม มีเสขธรรมเป็นที่สุด)

อีกอย่างหนึ่ง สิกขา ๓ อันเป็นโลกีย์ที่ควรศึกษา เป็นสภาวะมีอยู่ในส่วนเบื้องต่ำแห่งเสขธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **เสขปริยันตะ** ได้แก่ กระทำให้บริบูรณ์ในเสขปริยันตะนั้น

คำว่า **ผู้กระทำให้บริบูรณ์** คือ เป็นผู้ไม่ยังสิกขาแม้สักอย่างให้เสื่อมไป กระทำให้บริบูรณ์อยู่ เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุคุณวิเศษเบื้องสูง จึงไม่อาลัยในกายและชีวิต เพราะไม่อาลัยในกายและชีวิตนั่นเอง จึงชื่อว่า เป็นผู้มีชีวิตอันสละได้แล้ว เพื่อความบริบูรณ์แห่งศีล

ชื่อว่า **อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล** เพราะสังกิเลส คือทิฏฐิ พึงแปดเปื้อนไม่ได้

ศีล มีความบริสุทธิ์ เพราะความระงับกิเลสทั้งหลายได้โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล**

วิสุทธิมรรค

ในศีล ๕ อย่างนั้น ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลาย พึงทราบว่า ชื่อว่า **ปริยันตปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลมีที่สุดรอบด้วยอำนาจของการนับ. ศีลของอุปสัมบัน แม้ว่ามีที่สุดรอบด้วยอำนาจของการนับ อย่างนี้ คือ

"สิกขาบทที่เป็นสังวรวินัย มีจำนวนถึง เก้าพันโกฏิ แปดพันโกฏิ ห้าล้านและอื่นๆ อีกสามสิบหกสิกขาบทเหล่านี้ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว เป็นสิกขาบทที่ทรงแสดงไว้ในวินัยปิฎกโดยมุข คือเปยยาล" ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า **อปริยันตปาริสุทธิศีล** เพราะหมายเอาภาวะที่สมาทานโดยไม่มีเหลือ และภาวะที่ไม่ปรากฏที่สุดรอบเกี่ยวกับลาภ

ยศ ญาติ อวัยวะและชีวิต, เหมือนอย่างศีลของพระมหาติสสเถระผู้ฉันผลมะม่วง ซึ่งอยู่ที่จีวรคุมพวิหาร ฉะนั้น.

มหาฎีกา

ศีลของพระอเสกขะ พระเสกขะ และกัลยาณปุถุชนทั้งหลาย ที่เป็นอนุปสัมบันก็จัดเป็นอปริยันตศีล(หาที่สุดรอบมิได้) โดยอานุภาพได้ทีเดียว เพราะความเป็นศีลมีอานุภาพมาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวเสียว่า **เพราะความเป็นศีลมีที่สุดรอบด้วยอำนาจของการนับ** ดังนี้ไว้ (คือ ถ้าด้วยอำนาจอานุภาพแล้ว ไม่มีที่สุดรอบ ชื่อว่า มีที่สุดรอบก็เกี่ยวกับการนับจำนวนสิกขาบทเท่านั้น)

สิกขาบททั้งหลาย ชื่อว่า **สังวรวินัย** ก็เพราะเป็นเครื่องป้องกัน และเครื่องฝึกหัดกายและวาจา

คำว่า **แสดงไว้ในวินัยปิฎกโดยมุข คือเปยยาล** คือแสดงไว้ด้วยการนับตามที่กล่าวแล้ว โดยวิตถารนัยที่พระศาสดาทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ

บทว่า **สิกขา** ได้แก่ สิกขา กล่าวคือ ศีล

คำว่า **หมายเอาภาวะที่สมาทานโดยไม่มีเหลือ** คือขึ้นชื่อว่า ศีลที่อุปสัมบัน พึงศึกษาข้อใดข้อหนึ่ง, ในศีลเหล่านั้น หมายเอาภาวะมีอยู่แห่งการสมาทาน เกี่ยวกับว่า ศีลข้อไหนๆ ก็ไม่ให้มีเหลือ

วิสุทธิมรรค

จริงอย่างนั้น ท่านผู้มีอายุนั้น เมื่อไม่ละอนุสติของสัตบุรุษข้อนี้ว่า :

“ธนํ จเช องฺควรสฺส เหตุ องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน
องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ จเช นโร ธมฺมมนุสฺสรนฺโต” ติ[๑]

แปลว่า : “นระ พึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะที่ประเสริฐกว่า
เมื่อจะรักษาชีวิต พึงสละอวัยวะเสีย เมื่อตามระลึกถึงธรรม
พึงสละอวัยวะ ทรัพย์และแม้ชีวิตได้ทั้งหมด”

---

[๑] ขุ.ชา.๒๘/๑๔๗.

ดังนี้

แม้เมื่อมีความสงสัยในชีวิต ก็ไม่ละเมิดสิกขาบท อาศัยอปริยันตปาริสุทธิศีลนั่นเอง ยังอยู่บนหลังของอุบาสกนั่นเทียว บรรลุแล้วซึ่งพระอรหัต.

เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"(พระเถระโอวาทตนว่า) อุบาสกนี้มิใช่บิดา ทั้งไม่ใช่มารดาของเจ้า ไม่ใช่ญาติ ทั้งไม่ใช่เผ่าพันธุ์ (แต่)ยังกระทำกิจเห็นเช่นนี้ได้ เพราะเหตุแห่งเจ้าเป็นผู้มีศีลหรอกหนา (ดังนี้แล้ว) จึงยังความสังเวชให้เกิด พิจารณาโดยอุบาย ยังอยู่บนหลังของอุบาสกผู้นั้นก็ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว." ดังนี้.

มหาฎีกา

คนเรา เมื่อถูกบุคคลผู้เป็นข้าศึก มีพวกโจร เป็นต้น ทำอันตรายเอา ก็พึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะที่ประเสริฐกว่า, ในคราวที่ถูกงูกัด เป็นต้น เมื่อจะรักษาชีวิต พึงสละอวัยวะเสียเถิด, เมื่อตามระลึกธรรมพึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม้ชีวิตได้ทั้งหมด เหมือนอย่างสัตบุรุษทั้งหลาย มีสุตตโสมมหาโพธิสัตว์ เป็นต้น โดยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **เมื่อไม่ละอนุสติของสัตบุรุษข้อนี้** ดังนี้ไว้

อันตรายเพราะความหิว ชื่อว่า **ความสงสัยในชีวิต** แม้ว่ามีอยู่

คำว่า **ไม่ละเมิดสิกขาบท** คือ เมื่อผลมะม่วง อันไม่มีเจ้าของตกอยู่ที่พื้นดิน แม้ว่ามีอยู่ในที่ใกล้นั่นเอง เมื่อไม่บริโภค เพราะความไม่มีปฏิคาหก ชื่อว่า ไม่ละเมิดปฏิคคาหณ-สิกขาบท (สิกขาบทข้อที่เกี่ยวกับการรับ)

บทว่า **สีลวนฺตสฺส** คือ ย่อมกระทำกิจเห็นเช่นนี้ มีการแบกไปด้วยบ่า เป็นต้น เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีศีล หรือเพราะเหตุแห่งเจ้าเป็นผู้มีศีล อธิบายว่า "**ถามว่า** เพราะเหตุแห่งอะไร? **ตอบว่า** เพราะเหตุแห่งศีล" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ศีลของปุถุชนผู้เป็นกัลยาณชน เพราะความเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งเหมือนอย่างแก้วมณีที่เจียระไนดีแล้ว และเหมือนอย่างทองคำที่ทำการระบมดีแล้ว เว้นจากมลทินแม้เพียงแต่

เกิดความคิด (ที่จะล่วง) นับตั้งแต่อุปสมบทมา ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งพระอรหัตได้ทีเดียว, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกได้ว่า **ปริปุณณปาริสุทธิศีล**, เหมือนอย่างศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระ และพระสังฆรักขิตเถระผู้เป็นหลาน ฉะนั้น.

มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุสงฆ์ถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกะ**พระมหาสังฆรักขิตเถระ** ผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะมรณภาพ. พระเถระกล่าวตอบว่า "เราไม่มีโลกุตตรธรรมหรอก" ดังนี้. ครั้งนั้น ภิกษุหนุ่มผู้เป็นอุปัฏฐากของพระเถระนั้น กล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกคนทั้งหลายประชุมกันตลอด ๑๒ โยชน์ โดยรอบ เพราะคิดว่า ตัวท่านจะเป็นพระที่ปรินิพพาน, ความร้อนใจจักมีแก่มหาชน เพราะการตายอย่างปุถุชนของท่าน" ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า "นี่แน่ะท่าน เราเพราะตั้งใจว่า 'ฉันจักพบพระผู้มีพระภาคเมตไตรย' ดังนี้หรอก จึงไม่ตั้งวิปัสสนาขึ้น. ถ้าอย่างนั้น ท่านจงทำโอกาสช่วยให้เรานั่งเถิด" ดังนี้. ภิกษุหนุ่มรูปนั้นช่วยพระเถระให้นั่งแล้ว จึงออกไปข้างนอก พระเถระบรรลุพระอรหัต พร้อมกับการออกไปแห่งภิกษุหนุ่มรูปนั้นนั่นเอง แล้วได้ให้สัญญาณด้วยการดีดนิ้วมือ. สงฆ์ประชุมกันกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ตัวท่านเมื่อยังโลกุตตรธรรมให้บังเกิดขึ้นได้ในเวลาใกล้ตายเห็นเช่นนี้ ชื่อว่าได้ทำกิจที่บุคคลกระทำได้ยาก" ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า "ดูกร ท่านทั้งหลาย สิ่งนี้เรากระทำได้ไม่ยาก, แต่ว่า เราจักบอกสิ่งที่เรากระทำได้ยากแก่ท่าน : ดูกร ท่านทั้งหลาย ตัวเราตั้งแต่กาลที่บวชแล้ว ชื่อว่ากรรมที่เราทำเพราะไม่รู้ เพราะหาสติมิได้ เราระลึกถึงไม่ได้เลย" ดังนี้. แม้พระสังฆรักขิตเถระผู้หลานของท่านก็บรรลุพระอรหัตโดยอาการอย่างนี้เอง ในกาลที่มีพรรษา ๕๐ ฉะนี้แล.

มหาฎีกา

คำว่า **เหมือนอย่างแก้วมณีที่เจียระไนดีแล้ว** คือเหมือนอย่างแก้วมณีที่ช่างเจียระไนแล้วโดยชอบทีเดียวที่ก้อนหิน ๔ ก้อน

มีอธิบายว่า ความร้อนใจจักมีแก่มหาชนว่า "พวกเรามาในที่นี้ เพื่อประโยชน์อะไรกัน ?" ดังนี้

คำว่า **เพราะหาสติมิได้** คือ เพราะความหลงลืมสติ

คำว่า **ที่เราทำเพราะไม่รู้** คือ ที่ทำผิดพลาด เพราะไม่รู้ ความว่า “ที่ไม่รู้แล้วทำ” ดังนี้.

วิสุทธิมรรค

หากว่า บุคคลแม้เป็นผู้ได้สดับน้อย ไม่ตั้งมั่นโดยชอบในศีลทั้งหลาย ชนทั้งหลายย่อมติเตียน เขาทั้ง ๒ ทาง คือ ทางศีลและทางสุตะ. หากว่าเขาแม้เป็นผู้ได้สดับน้อย (แต่)ตั้งมั่นโดยชอบเป็นอย่างดีในศีลทั้งหลาย ชนทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญเขาได้ทางศีล (แต่)สุตะของเขาหาชื่อว่าถึงพร้อมไม่.

หากว่า บุคคลแม้เป็นผู้ได้สดับมาก (แต่)ไม่ตั้งมั่นโดยชอบในศีลทั้งหลาย ชนทั้งหลายย่อมติเตียนเขาได้ในทางศีล (แต่)สุตะของเขาชื่อว่า ถึงพร้อมดี. หากว่า เขาแม้เป็นผู้ได้สดับมาก (และ)ตั้งมั่นโดยชอบเป็นอย่างดีในศีลทั้งหลาย ชนทั้งหลายย่อมสรรเสริญเขาได้ทั้ง ๒ ทาง คือทางศีลและทางสุตะ.

ใครควรจะติเตียนสาวกของพระพุทธเจ้า ผู้พหูสูตทรงธรรมมีปัญญาเป็นประดุจแท่งทองชมพูนุทนั้นได้ ทั้งเทวดาก็สรรเสริญเธอ ทั้งพรหมก็สรรเสริญเธอ ฉะนี้ แล.

มหาฎีกา

คำว่า **หากว่า บุคคลแม้เป็นผู้ได้สดับน้อย** ความว่า หากว่า บุคคลเป็นผู้เว้นจากการสดับตรับฟังพระปริยัติ มีสุตตะ และเคยยะ เป็นต้น

คำว่า **ไม่ตั้งมั่นโดยชอบในศีลทั้งหลาย** คือถ้าหากว่าไม่เป็นผู้ตั้งมั่นโดยชอบแม้ในศีลทั้งหลาย มีปาติโมกขสังวรศีล เป็นต้น

คำว่า **สุตะของเขาหาชื่อว่าถึงพร้อมไม่** ความว่า สุตะของบุคคลผู้เว้นจากศีลนั้นไม่เป็นเหตุนำมาซึ่งความสำเร็จแก่ตนและบุคคลอื่น เพราะว่า บุคคลทั้งหลายผู้ใคร่ต่อการศึกษา ย่อมไม่เข้าไปสู่สำนักของเขา เพราะทราบว่า “เป็นบุรุษบุคคลผู้ทุศีล” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ส่วนศีลของพระเสขะทั้งหลาย เพราะความที่ไม่แปดเปื้อน ด้วยอำนาจทิฏฐิ, หรือว่า

ศีลของปุถุชนทั้งหลายที่ไม่แปดเปื้อนด้วยอำนาจราคะ พึงทราบว่า ชื่อว่า **อปรามัฏฐปาริ-สุทธิศีล**, เหมือนอย่างศีลของพระติสสเถระ ผู้เป็นบุตรของกฎุมพี ฉะนั้น. ความพิสดารมีว่า ท่านผู้มีอายุนั้น เป็นผู้ใคร่ที่จะอาศัยศีลเช่นนั้น ดำรงอยู่ในพระอรหัตให้ได้ จึงกล่าวกะผู้มีเวรกันว่า :

"อุโภ ปาทานิ ภินฺทิตฺวา สญฺญมิสฺสามิ
โว อหํ อฏฺฏิยามิ หรายามิ สราคมรณํ อหํ
เอวหํ จินฺตยิตฺวาน สมฺมสิตฺวาน โยนิโส
สมฺปตฺเต อรณุคฺคมฺหิ อรหตฺตมปาปุณินฺ" ติ

แปลว่า : "เราจักทำลายเท้าทั้ง ๒ เสีย แล้วให้สัญญาแก่ท่าน
เรารังเกียจละอายการตายอย่างผู้มีราคะ. เราคิดอย่างนี้แล้ว
จึงพิจารณาโดยอุบาย แล้วได้บรรลุอรหัตเมื่ออรุณขึ้นพอดี" ดังนี้.

มหาฎีกา

ด้วยศัพท์ว่า **ราควเสน อปรามัฏฐ** ท่านอาจารย์กล่าวถึงตัณหาปรามาส (กิเลสเครื่องแปดเปื้อน คือ ตัณหา) คำว่า **ศีลเช่นนั้น** คือศีลที่ไม่ถูกแปดเปื้อนด้วยราคะ

คำว่า **ให้สัญญา** คือ ทำสัญญากัน มุ่งหมายว่า "เพื่อปล่อยเราผู้มีเวลาน้อย"

วิสุทธิมรรค

พระมหาเถระแม้อีกรูปหนึ่ง เป็นคนไข้หนัก กระทั่งไม่อาจบริโภคแม้อาหารด้วยมือของตนเองได้ นอนจมกลิ้งเกลือกอยู่บนปัสสาวะอุจจาระของตน, ภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่ง พบเห็นพระเถระรูปนั้นเข้า จึงกล่าวว่า "โอ ชีวิตสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์" ดังนี้. พระมหาเถระกล่าวกะภิกษุรูปนั้นว่า "นี่แน่ะ ท่าน เราเมื่อตายไปในบัดนี้ ย่อมได้สวรรค์สมบัติ, เราไม่มีความสงสัยในเรื่องนี้, แต่ขึ้นชื่อว่า สมบัติที่ได้เพราะทำลายศีลนี้ เป็นเหมือนได้ความเป็นคฤหัสถ์กลับมาเพราะบอกคืนสิกขา" แล้วยังกล่าวอีกว่า "เราจักตายไปพร้อมกับศีลนี้แหละ" ดังนี้. นอนอยู่อย่างนั้นนั่นเอง พิจารณาโรคนั้นนั่นแหละไป บรรลุพระอรหัตแล้ว จึงพยากรณ์แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ ว่า :

"เมื่อเราถูกพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่งสัมผัสแล้ว เป็นทุกข์หนัก ย่อยยับไปเพราะโรค กเลวระนี้ก็เหี่ยวแห้งไปโดยเร็ว เหมือนกับดอกไม้ที่เขาทิ้งไว้บนกองขี้ฝุ่นกลางแดด ฉะนั้น. กเลวระเป็นของไม่น่าพอใจ ที่คนพาลกลับนับว่าน่าพอใจ ไม่สะอาด แต่กลับเห็นว่าสะอาด เต็มไปด้วยซากศพต่างๆ แต่เป็นรูปน่าพอใจสำหรับผู้ไม่เห็นอยู่. ขอถ่มถุยกายเน่าที่อาดูร มีกลิ่นเหม็นไม่สะอาด มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดานี้ อันเป็นที่หมู่ประชาประมาทแล้วสยบนัก ทำทางเพื่อเข้าถึงสุคติให้เสื่อมหายไป" ดังนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **เราจักตายไปพร้อมกับศีลนี้แหละ** มีอธิบายว่า เราเมื่อไม่ได้ทำศีลให้พินาศไป ก็จักตายไปกับศีลนั้นนั่นแหละ ต่อไปนี้ เราจักไม่ต้องสละศีลแม้ในกาลไหนๆ อีก ด้วยว่า ความพลัดพรากจากศีล จะพึงมีได้ในเมื่อยังมีการถือเอาภพ เราจักไม่ถือเอาภพอีกเลย" ดังนี้

คำว่า **พิจารณาโรค** ความว่า กำหนดเวทนาอันเกิดจากโรค ๑, นามธรรมทั้งหลายที่เหลือโดยมีเวทนาเป็นประธาน ๑, รูปธรรมทั้งหลาย ๑ แล้วเห็นแจ้งอยู่

คำว่า **ที่ย่อยยับ** ได้แก่ สรีระที่โรคทำให้ถึงความพิการอยู่

บทว่า **ปริสุสฺสติ** แปลว่า เหี่ยวแห้งไปโดยเร็ว **ถามว่า** เหี่ยวแห้งไปโดยเร็วเหมือนกับอะไร **ตอบว่า** เหมือนกับดอกไม้ที่ทิ้งไว้บนกองขี้ฝุ่นกลางแดด ฉะนั้น ความว่า เป็นเหมือนดอกไม้ มีดอกทรึก เป็นต้น ที่เขาวางไว้บนกองขี้ฝุ่นที่ร้อนเพราะแสงอาทิตย์ ฉะนั้น

บทว่า **อชญฺญํ** แปลว่า ไม่น่าพอใจ คือน่ารังเกียจ

คำว่า **นับว่าน่าพอใจ** คือที่คนพาลทั้งหลายยกย่องอย่างนี้ว่า "น่าพอใจ"

คำว่า **เป็นรูปน่าพอใจสำหรับผู้ไม่เห็นอยู่** ความว่า เป็นรูปที่ผู้ไม่เห็น คือ ผู้ไม่รู้ตามความเป็นจริง สรรเสริญแล้วว่า "น่าพอใจ"

บทว่า **ธิรตฺถุมํ** ตัดบทเป็น ธิรตฺถุ อิมํ เพราะประกอบเข้ากับ "ธิ" ศัพท์ ในบททั้งปวงจึงเป็น ทุติยาวิภัติ ความว่า "การติเตียนของจงมีแก่กายนี้" ดังนี้

บทว่า **ยตฺถ** ความว่า กายเน่า ตามที่กล่าวแล้ว เป็นที่หมู่ประชาประมาทแล้ว คือถึงความประมาทแล้ว เพราะเหตุแห่งราคะ

คำว่า **หมู่ประชา** ได้แก่ สัตว์

คำว่า **ทำทางเพื่อเข้าถึงสุคติให้เสื่อมหายไป** มีอธิบายว่า ทำกระทั่งศีล อันเป็นทางเพื่อเข้าถึงสุคติให้เสื่อมหายไปเสียได้ ป่วยกล่าวไปไยเล่าว่า จะไม่ทำคุณเบื้องสูง มีฌานเป็นต้น ให้เสื่อมหายไปเล่า ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ส่วน ศีลของท่านผู้สิ้นอาสวะทั้งหลายมีพระอรหันต์ เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล** เพราะความเป็นศีลบริสุทธิ์ โดยการระงับความกระวนกระวายทั้งปวงเสียได้. โดยประการที่กล่าวมาแล้วนี้ ศีลจึงมี ๕ อย่าง คือ ปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นต้น.

มหาฎีกา

พระขีณาสพผู้เป็นสาวกทั้งหลาย ควรจะเรียกว่า พระอรหันต์อย่างเดียว ส่วนท่านผู้สิ้นอาสวะนอกนี้ เพราะเป็นไปกับความพิเศษ จึงควรเรียกว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พระอรหันต์ เป็นต้น** ดังนี้ไว้

คำว่า **โดยการระงับความกระวนกระวายทั้งปวงเสียได้** ได้แก่ โดยการระงับความกระวนกระวาย คือ กิเลสทั้งปวงเสียได้

ศีลหมวด ๕ ที่ ๒

วิสุทธิมรรค

ในศีลหมวด ๕ ที่ ๒ พึงทราบความหมายเกี่ยวกับศีลมีการละซึ่งทุจริตทั้งหลายมีปาณาติปาต เป็นต้น. ข้อนี้ สมจริงตามคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า : “ศีลมี ๕ คือ การละ (ปหานะ) ปาณาติปาตก็เป็นศีล, ความงดเว้น (เวรมณี) ก็เป็นศีล, ความตั้งใจเว้น (เจตนา) ก็เป็นศีล, ความสำรวม (สังวร) ก็เป็นศีล, ความไม่ก้าวล่วง (อวีติกกมะ) ก็เป็นศีล, การละ, ความงดเว้น, ความตั้งใจเว้น, ความสำรวม, ความไม่ก้าวล่วง ซึ่งอทินนาทาน. ซึ่งกาเมสุมิจฉาจาร. ซึ่งมุสาวาท. ซึ่งปิสุณวาจา. ซึ่ง ผรุสวาจา. ซึ่งสัมผัปปลาปะ. ซึ่งอภิชฌา. ซึ่งพยาบาท. ซึ่งมิจฉาทิฏฐิ ก็เป็นศีล.

มหาฎีกา

คำว่า **ศีลมีการละ เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาศีลอีก ๔ มีความงดเว้น (เวรมณี) เป็นต้นไว้ ในบางคัมภีร์จารไว้ว่า “ด้วยอำนาจการละ (ไม่มีคำว่า “เป็นต้น”)” นั่นเป็นการจารไว้คลาดเคลื่อน

คำว่า **ซึ่งทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น** ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาทุจริตทั้งหลาย มีอทินนาทาน เป็นต้น มีกิเลสที่ถูกฆ่าด้วยอรหัตมรรคเป็นที่สุด

คำว่า **การละปาณาติปาตก็เป็นศีล** อธิบายว่า ปาณาติปาตถูกละไปด้วยกุศลจิตตุปบาทใดที่มีเจตสิก คือหิริ โอตตัปปะ กรุณา และอโลภะ เป็นต้น เป็นประธาน การละปาณาติปาตนั้น เป็นศีล โดยความหมายว่า เป็นสีลนะ (เป็นความตั้งมั่น หรือความเข้าไปทรงไว้) ดังนี้ ความงดเว้นจากปาณาติปาต ชื่อว่า **เวรมณี** ก็เป็นศีลได้อย่างนั้นเหมือนกัน

เจตนา อันเป็นปฏิปักษ์ต่อปาณาติปาต ก็เป็นศีล

ความสำรวมปาณาติปาต ได้แก่ การปิดกั้นทวารที่เข้าไป ชื่อว่า **สังวรศีล**

ความไม่ก้าวล่วงปาณาติปาต ชื่อว่า **อวีติกกมะ** ก็เป็นศีล

แม้ในบททั้งหลายที่ว่า **ซึ่งอทินนาทาน** เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ

ส่วนสำหรับธรรมทั้งหลาย มีอภิชฌา เป็นต้น พึงทราบว่า มีการละได้ด้วยสามารถธรรมมีอนภิชฌา เป็นต้น ธรรม (ซึ่งเป็นผู้ละที่เหลือ) ก็คือเวรมณี เจตน ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณีและเจตนานั้น ความไม่ก้าวล่วง และธรรมที่มีสังวรและความไม่ก้าวล่วงนั้น เป็นประธาน

วิสุทธิมรรค

การละกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ. การละความพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท. การละถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา. การละอุทธัจจะด้วยอวิกเขปะ. การละวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม. การละอวิชชาด้วยญาณ. การละอรติด้วยปราโมทย์. การละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน. การละวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน. การละปีติด้วยตติยฌาน. การละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน. การละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ.

การละอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ. การละวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ. การละอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ. การละนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา. การละสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา. การละอัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา. การละนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา. การละราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา. การละสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา. การละความเป็นผู้ไม่ต้องการพ้น ด้วยมุญจิตุกัมยตานุปัสสนา. การละความยึดถือ(อาทาน)ด้วย ปฏินิสสัคคานุปัสสนา. การละความสำคัญว่า เป็นกลุ่มก้อน (ฆนสัญญา) ด้วยขยานุปัสสนา. การละความขวนขวาย (อายูหนะ) ด้วยวยานุปัสสนา. การละความสำคัญว่ามั่นคง (ธุวสัญญา) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา. การละนิมิตด้วยด้วยอนิมิตตานุปัสสนา. การละปณิธิ (ความปรารถนา) ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา. การละความยึดมั่น(อภินิเวสะ)ด้วยสุญญตานุปัสสนา. การละความยึดมั่นด้วยการยึดถือว่าเป็นสาระ (สาราทานาภินิเวสะ) ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา. การละความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง(สัมโมหาภินิเวสะ)ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ. การละความยึดมั่นด้วยอาลัย ด้วยอาทีนวานุปัสสนา. การละความไม่พิจารณา ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา. การละความยึดมั่นด้วยสังโยค ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา.

การละกิเลสทั้งหลาย อันมีที่ตั้งอันเดียวกันกับทิฏฐิ ด้วยโสดาปัตติมรรค. การละกิเลสทั้งหลาย อย่างหยาบ ด้วยสกทาคามิมรรค. การละกิเลสทั้งหลายอย่างละเอียด ด้วยอนาคามิมรรค. การละกิเลสทั้งหลายทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค ก็เป็นศีล, ความงดเว้น (ซึ่งกามฉันท์ เป็นต้น), ความตั้งใจเว้น (ซึ่งกามฉันท์ เป็นต้น), ความสำรวม (ซึ่งกามฉันท์ เป็นต้น), ความไม่ก้าวล่วง (ซึ่งกามฉันท์ เป็นต้น) ก็เป็นศีล.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงศีลทั้งหลาย มีปหานศีลไว้เกี่ยวกับกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงศีลเหล่านั้นไว้เกี่ยวกับสมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุบาย, มหาวิปัสสนา ๑๘ และพระอริยมรรคทั้งหลาย จึงปรารภคำว่า **ด้วยเนกขัมมะ** เป็นต้นไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **ด้วยเนกขัมมะ** ได้แก่ ด้วยกุศลจิตตุปบาทที่มี อโลภะเป็นประธาน, ธรรมทั้งหลายมีกุศล เป็นต้น ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกาม ท่านประสงค์ว่า เป็น

เนกขัมมะในที่นี้ เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า **กามละกามฉันท์** (ด้วยเนกขัมมะ) **ก็เป็นศีล** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำว่า "การละกามฉันท์ก็เป็นศีล" เป็นต้นนั้น พึงทราบถึงศีลทั้งหลาย มีปหานศีล เป็นต้น โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ ข้าพเจ้าจักขอกล่าวที่แปลกไปเท่านั้น

คำว่า **ด้วยความไม่พยาบาท** คือด้วยเมตตา

คำว่า **ด้วยอาโลกสัญญา** คือด้วยความจำหมายในแสงสว่างที่ปรากฏโดยการกระทำให้ชัดเจนไว้ในใจ

คำว่า **ด้วยอวิกเขปะ** คือด้วยสมาธิ

คำว่า **ด้วยการกำหนดธรรม** คือด้วยการวินิจฉัยธรรมทั้งหลาย มีกุศลธรรม เป็นต้น ตามควร อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า "ได้แก่ ด้วยการกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย" ดังนี้ ก็มี

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงศีลทั้งหลาย มีปหานศีล เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งปฏิปทาอันเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นอุบายของการบรรลุปฐมฌานที่ตรัสไว้ (ใน องฺ ทสก. ๒๔/๒๒๑) ด้วยพระดำรัสว่า "ละอภิชฌาในโลกแล้ว" ดังนี้ เป็นต้น โดยการละนิวรณ์ มีกามฉันท์เป็นต้นเสียได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงไว้เกี่ยวกับธรรมทั้งหลายมีสมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุบายเป็นต้น จึงกล่าวคำว่า "ด้วยญาณ" ดังนี้ เป็นต้นไว้

อธิบายว่า เพราะญาณเครื่องกำหนดนามรูป และญาณเครื่องข้ามพ้นความสงสัยกระทำโมหะอันเป็นเครื่องผูกพันให้อยู่ในที่ไกล สัญญาทั้งหลายมีอนิจจสัญญา เป็นต้น จึงสำเร็จแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในญาตปริญญาได้

อนึ่ง เหมือนอย่างนั้น พระโยคาวจรละความไม่ยินดี(อรติ)ได้ ก็ด้วยความปราโมทย์อันเป็นเหตุแห่งความยินดี (อภิรติ) ในฌานสมาบัติทั้งหลาย ความว่าสมาบัติและวิปัสสนามีการบรรเทาความไม่ยินดี(อรติ) และการทำลายอวิชชาเป็นอุบาย เพราะอรรถว่า เมื่อความไม่ยินดีในสมาบัติหล่านั้น ถูกพระโยคีบรรเทาได้ จึงจะมีการบรรลุคุณ คือฌาน เป็นต้น ทั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า **ละอวิชชาด้วยญาณ ละอรติด้วยปราโมทย์** ดังนี้ไว้ แต่ว่าพึงทราบว่า นิเทศ ท่านแสดงไว้ ผิดลำดับ (คือน่าจะเป็นว่า ละอรติด้วยปราโมทย์, ละอวิชชาด้วยญาณ") ก็เพื่อแสดงถึงการสงเคราะห์เอาอวิชชา อันมีสภาพเป็นนิวรณ์เข้าแม้ในนิวรณ์ทั้งหลายที่กล่าวไปก่อนแล้ว

ต่อไปก็เป็นความหมายในคำว่า **ละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน** เป็นต้น

ถามว่า ฌานทั้งหลายมีความเป็นศีลได้อย่างไร หรือว่า วิรติ (ความงดเว้น) มีความเกิดขึ้นในฌานเหล่านั้นได้อย่างไร? ด้วยว่า ฌานทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความตั้งมั่นแห่งจิตของภิกษุผู้มีกายกรรม เป็นต้น หมดจดดีมาแล้ว หาใช่เป็นไปด้วยอำนาจการชำระกายกรรม เป็นต้น ให้หมดจด เหมือนอย่างศีลที่เป็นกามาวจรกุศลทั้งหลายไม่ ทั้งจะเป็นไปด้วยอำนาจตัดขาดและสงบระงับทุจริตและอาชีพทั้งหลาย เหมือนอย่างมรรคและผลธรรมทั้งหลายก็หาไม่ ดังนี้

ตอบว่า คำที่ว่านี้จริง ว่าโดยนิปริยายอรรถว่า เป็นสีลนะ ยังมีในมหัคคตะธรรมทั้งหลายไม่ได้เลย อรรถว่า งดเว้นจักมีได้แต่ไหน แต่พึงทราบว่า คำว่า ละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌานนี้ ท่านกล่าวไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)

ถามว่า ก็ปริยายนั้น คืออะไร?

ตอบว่า ในกาลใด มหัคคตะกุศลธรรมทั้งหลาย ละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายได้ในกาลนั้น ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เหล่านั้น เป็นอันชื่อว่า ถูกพระโยคีงดเว้นได้ด้วยมหัคคตะกุศลธรรมนั้น และเป็นอันชื่อว่า ถูกพระโยคีป้องกันเอาไว้โดยประการที่ก้าวขึ้นสู่จิตไม่ได้ อนึ่ง มหัคคตะธรรม ท่านเรียกว่า “อวีติกกมะ” เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่มีการก้าวล่วงทางมโนทวาร กล่าวคือ กิเลสอันเป็นปริยุฏฐานะ ส่วนความหมายของคำว่า “เจตนา ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนานั้น” นี้นั้น จักมาถึงข้างหน้า แม้คำว่า ละวิตก เป็นต้น ก็เป็นอันสำเร็จด้วยกระทำอธิบายอย่างนี้ อธิบายว่า โดยนิปริยาย จะว่าศีลเป็นผู้ละกุศลธรรมทั้งหลายไม่ควร (ฉะนั้น คำว่า ละวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน จึงเป็นคำกล่าวโดยปริยายเท่านั้น เพราะวิตกในปฐมฌานเป็นกุศล) เพราะว่า ในที่นี้ ท่านมุ่งหมายเอาธรรมทั้งหลาย มีวิตก เป็นต้นที่เป็นอกุศลก็หาไม่

การละทุกข์ มีได้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานทีเดียว และการละสุข ก็มีได้ในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะหมายเอาการละอย่างเหลือเกิน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ละสุขและทุกข์ได้ด้วยจตุตถฌาน** ดังนี้ไว้

คำใดที่ข้าพเจ้าพึงอธิบายในบททั้งหลายที่ว่า **ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ** ดังนี้เป็นต้น คำนั้นจักมาในกถาอันว่าด้วย อรูปกรรมฐาน

การเห็นเนืองๆ ซึ่งธรรมที่ไม่เที่ยง หรือเห็นเนืองๆ ว่า “ไม่เที่ยง” ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา** คำว่า อนิจจานุปัสสนานี้ เป็นชื่อของวิปัสสนาที่เป็นไปจับเอาความเป็นของไม่เที่ยงแห่งธรรมทั้งหลายอันมีในภูมิทั้ง ๓

คำว่า **ละนิจจสัญญา** ได้แก่ การละมิจฉาสัญญาที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สังขตธรรมทั้งหลาย เที่ยง, ยั่งยืน” ดังนี้ พึงทราบถึงการที่ท่านถือเอาทั้งทิฏฐิและจิต ด้วยศัพท์ว่า สัญญา นั่นเอง แม้ในบททั้งหลายอื่นจากนี้ ก็มีนัยนี้

คำว่า **ละนันทิ** ได้แก่ ละตัณหาที่มีปีติ

คำว่า **ด้วยนิพพิทานุปัสสนา** ได้แก่ ด้วยอนุปัสสนาที่เป็นไปโดยอาการเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย

คำว่า **ละราคะ** ได้แก่ ละความกำหนัดยินดีในสังขารทั้งหลาย

คำว่า **ด้วยวิราคานุปัสสนา** ได้แก่ ด้วยอนุปัสสนาที่เป็นไปโดยอาการคลายกำหนัด

คำว่า **ด้วยนิโรธานุปัสสนา** ได้แก่ ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับไปของสังขารทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง การเห็นเนืองๆ โดยประการที่สังขารทั้งหลายจะดับไปท่าเดียว จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจภพใหม่ต่อไปอีกไม่ได้ ชื่อว่า **นิโรธานุปัสสนา** เพราะเหตุนั้นนั่นเอง พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าว (ไว้ใน ขุ. ป. ๓๑/๘๓) ว่า “ย่อมเห็นเนืองๆ ว่า ดับไป ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยนิโรธานุปัสสนา” ดังนี้ ก็นิโรธานุปัสสนานี้ ถึงความมีกำลังก็ด้วยญาณ คือความเป็นผู้ใคร่จะพ้นจากสังขาร

คำว่า **ละความยึดถือ** คือละความยึดถือเกี่ยวกับว่า เป็นของเที่ยง เป็นต้น

อนุปัสสนาที่เป็นไปโดยอาการสละคืนสังขารนั่นเทียว ชื่อว่า **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** ก็ปฏินิสสัคคานุปัสสนานี้ คือความหยุดอยู่ในการพิจารณา

ความยึดถือโดยความเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจความสืบต่อ ความรวมกัน กิจและอารมณ์ ชื่อว่า ฆนสัญญา (ความสำคัญว่า เป็นกลุ่มก้อน) ได้แก่ ละฆนสัญญานั้น

คำว่า **ละความขวนขวาย** ได้แก่ ละการปรุงแต่ง

คำว่า **ละความสำคัญว่ามั่นคง** ได้แก่ ละความยึดถือโดยความเป็นของมั่นคง

การถึงความรู้พิเศษว่า สังขารทั้งหลายไม่มีที่ตั้งลง ชื่อว่า **วิปริณาม**

คำว่า **ละนิมิต** ได้แก่ ละความถือผิดซึ่งสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจเป็นกลุ่มก้อน มีสมูหฆนะ เป็นต้น และด้วยความกำหนดไปตามกิจของตน

คำว่า **ละปณิธิ** ได้แก่ ละความตั้งลงด้วยอำนาจกิเลส มีราคะ เป็นต้น ความว่า ได้แก่ ละความน้อมไปในสังขารทั้งหลายด้วยอำนาจของตัณหา

คำว่า **ละความยึดมั่น** ได้แก่ ละความเห็นผิดว่า เป็นตัวตน

คำว่า **ละความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นสาระ** ได้แก่ ละความเห็นคลาดเคลื่อนด้วยการยึดถือว่าเป็นสาระ ในสังขารทั้งหลายที่ไม่เป็นสาระ

การพิจารณาธรรมประจำภูมิ ๓ ทั้งหมด เกี่ยวกับว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่า **อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา**

ความยึดมั่นว่า โลกเกิดขึ้นพร้อมแล้วด้วยอำนาจแห่งความที่ผู้มีอิสสริยะ (มีความยิ่งใหญ่) สร้างขึ้น ดังนี้ ชื่อว่า **ความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง** (**สัมโมหาภินิเวสะ**) อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง ได้แก่ ความยึดมั่นว่าขาดสูญและยั่งยืน อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การถึงความสงสัยที่เป็นไปโดยนัย เป็นต้น ว่า “ในกาลอันเป็นอดีต เราได้มีแล้วหรือหนอ?” ดังนี้ ชื่อว่า ความยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง

ชื่อว่า **ยถาภูตญาณทัสสนะ** (ความเห็น คือ ความรู้ตามความเป็นจริง) ได้แก่ อนุปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ที่ถึงภาวะมั่นคงแล้วนั่นเอง อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ อุทยัพพยญาณ (ความรู้ว่า สังขารทั้งหลาย มีการเกิดขึ้นและการดับไป) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ได้แก่ การเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย”

การยึดถือว่ามีที่ต้านทานที่เร้นในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **ความยึดมั่นด้วยอาลัย** (อาลยาภินิเวสะ) ตัณหา ชื่อว่า อาลัย จากคำพูด (ใน ม. ม. ๑๓/๔๖๑) ว่า “กำหนัดแล้วเพราะอาลัย เกิดขึ้นแล้วเพราะอาลัย” ดังนี้ อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า “ตัณหานั่นเอง ชื่อว่า **อาลยาภินิเวสะ** เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความยึดมั่นในทวารทั้งหลาย มีจักขุ เป็นต้น และในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น”

ชื่อว่า **ความไม่พิจารณา** (อัปปฏิสังขา) ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณา (ปฏิสังขา) มีโมหะ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

ญาณที่เป็นไปว่า “สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ที่ตั้งอยู่ได้อย่างนี้ ย่อมถูกสละคืนไป” ดังนี้ ชื่อว่า **ปฏิสังขานุปัสสนา**

ชื่อว่า **ความยึดมั่นด้วยสังโยค** (สังโยคาภินิเวสะ) ได้แก่ ความยึดมั่นในสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจเป็นเครื่องประกอบ

พระนิพพาน ชื่อว่า “วิวัฏฏะ” เพราะความไปปราศจากวัฏฏะ ความเป็นไปโดยการเห็นเนืองๆ กล่าวคือ ภาวะที่น้อมไปในพระนิพพานนั้น ชื่อว่า วิวัฏฏานุปัสสนา ได้แก่ สังขา-รุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ

คำว่า **มีที่ตั้งอันเดียวกันกับทิฏฐิ** ได้แก่ มีที่ตั้งอันเดียวกัน เพราะเกิดพร้อมกันกับทิฏฐิ และมีที่ตั้งอันเดียวกันเพราะการละ (คือเมื่อละทิฏฐิได้ ก็ละกิเลสเหล่านี้ได้ด้วย)

คำว่า **กิเลสทั้งหลายอย่างหยาบ** ท่านกล่าวเทียบกับกิเลสทั้งหลายที่มรรคเบื้องบนพึงฆ่า ถ้าถือความโดยประการอื่น แม้กิเลสทั้งหลายที่ทัสสนะ (โสดาปัตติมรรค) ต้องละ ก็จัดว่าหยาบกว่ากิเลสที่ต้องฆ่าด้วยมรรคที่สอง (สกทาคามิมรรค)

คำว่า **อณุสหคตานํ** แปลว่า ที่เป็นอย่างละเอียด คำนี้ท่านกล่าวเทียบกับกิเลสที่มรรคเบื้องต่ำพึงฆ่า

คำว่า **ละกิเลสทั้งหลายทั้งปวง** ได้แก่ ละกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ที่ยังเหลือ เพราะว่ากิเลสทั้งหลายที่มรรค ๓ มีปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็นต้น ละไปแล้ว อรหัตมรรคไม่ต้องละอีก

วิสุทธิมรรค

ศีลทั้งหลายที่เป็นเช่นนี้ ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปราโมทย์, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปีติ, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปัสสัทธิ, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อโสมนัส, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่ออาเสวนะ (เสพคุ้น), ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อภาวนา, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการกระทำให้มาก, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อธรรมเป็นเครื่องประดับ, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อบริขาร, ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อบริวาร, ย่อมเป็นไปพร้อมความบริบูรณ์ เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ (คลายกำหนัด) เพื่อนิโรธ (ความดับ) เพื่อความเข้าไปสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตื่น (จากความหลับคือกิเลส) เพื่อนิพพาน ดังนี้.

มหาฎีกา

ในคำทั้งหลายที่ว่า **ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต** เป็นต้น มีอธิบายว่า สังวรย่อมมีเพื่อประโยชน์ คือ ความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เพราะมีพระดำรัส (ใน อํ. ทสก. ๒๔/๑) ว่า "สังวรเพื่อประโยชน์ คือความไม่เดือดร้อนใจ" และว่า "ดูกร อานนท์ กุศลศีลทั้งหลาย มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นประโยชน์" ดังนี้

ความไม่เดือดร้อนใจ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความปราโมทย์ เพราะมีพระดำรัส (ใน สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๐๘) ว่า "ความไม่เดือดร้อนใจ ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อประโยชน์ คือปราโมทย์. เมื่อมนสิการโดยถูกทาง ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้

ปราโมทย์ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อปีติ ปีติย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีใจบันเทิงแล้ว" ดังนี้

ปีติย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อปัสสัทธิ เพราะมีพระดำรัสว่า "ปีติ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์ คือปัสสัทธิ กายของบุคคลผู้มีใจปีติ ย่อมสงบระงับ" ดังนี้

ปัสสัทธิ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อโสมนัส เพราะมีพระดำรัสว่า "ปัสสัทธิย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์ คือสุข บุคคลผู้มีกายสงบระงับแล้ว ย่อมเสวยสุข" ดังนี้ ก็ในคำว่า "เพื่อประโยชน์ คือสุข ย่อมเสวยสุข" นี้ อธิบายว่า "โสมนัส ชื่อว่า สุข"

คำว่า **เพื่ออาเสวนะ** คือเพื่อความเสพคุ้นแห่งสมาธิ อธิบายว่า เมื่อสุขอันปราศจากอามิสสำเร็จแล้ว สมาธิก็เป็นอันสำเร็จแล้วทีเดียว เพราะมีพระดำรัสว่า "จิตของผู้มีสุข ย่อมตั้งมั่น" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงมีความหมายว่า "ย่อมเป็นไปเพื่ออาเสวนะ คือความคล่องแคล่ว มีกำลังแห่งสมาธิ" ดังนี้

คำว่า **เพื่อภาวนา** คือเพื่อความเจริญแห่งสมาธินั่นเอง

คำว่า **เพื่อการกระทำให้มาก** คือเพื่อการกระทำได้บ่อยๆ

คำว่า **เพื่อธรรมเป็นเครื่องประดับ** ได้แก่ เป็นไปพร้อมเพื่อธรรมเป็นเครื่อง ประดับ คือความบังเกิดขึ้นแห่งคุณ มีศรัทธินทรีย์ เป็นต้น อันเป็นเครื่องประดับแห่งสมาธินั่นเอง

คำว่า **เพื่อบริขาร** ได้แก่ เพื่อความเป็นไปพร้อมแห่งบริขารของสมาธินั้นนั่นเอง คือเพื่อความสำเร็จแห่งสัมภาระของสมาธิ มีความไม่เดือดร้อนใจ เป็นต้น ก็ศัพท์ว่า บริขาร ในที่นี้ มีอรรถว่า สัมภาระ เช่นอย่างในคำทั้งหลายว่า "บริขารแห่งชีวิตที่บรรพชิตพึงแสวงหามาเหล่านี้ อันใด" ดังนี้ เป็นต้น ก็ปัจจัย พึงทราบว่า "ชื่อว่า สัมภาระ" ก็ศัพท์ว่า "บริขาร" ท่าน

กล่าวว่า มีอรรถว่า เครื่องประดับก็ได้ อย่างในคำพูด (ใน สํ. มหาวาร ๑๙/๗) ที่ว่า "รถมีบริขารสีขาว" เป็นต้น มีอรรถว่า บริวารก็ได้ อย่างในคำพูด (ใน อํ. สตฺตก ๒๓/๒๐๗) ที่ว่า "พระนครเป็นเมืองที่เขาแวดล้อมด้วยบริขารแห่งนคร ๗ อย่าง" เป็นต้น ก็จริงอยู่ แต่ในที่นี้ เพราะความที่เครื่องประดับและบริวาร ท่านถือแยกเป็นอย่างหนึ่งแล้ว จึงมีอรรถว่า สัมภาระ (หมายความว่า คำว่า บริขาร แปลว่า เครื่องประดับก็ได้ แปลว่า บริวารก็ได้ แต่คำว่า เครื่องประดับและบริวาร ท่านถือแยกเป็นอีกอย่างต่างหากว่า "เป็นไปพร้อมเพื่อธรรม เป็นเครื่องประดับ, เป็นไปพร้อมเพื่อบริวาร" อยู่แล้ว คำว่า "เป็นไปพร้อมเพื่อบริขาร" จึงหมายถึง "เป็นไปพร้อมเพื่อสัมภาระ" เท่านั้น)

คำว่า **เพื่อบริวาร** คือ เป็นไปพร้อม เพื่อบริวารสมบัติ โดยการยังธรรมพิเศษมีสติและวิริยะ เป็นต้น อันเป็นบริวารของสมาธิให้สำเร็จ, เพราะภาวะที่ศีลเป็นมูลเหตุให้นั่นเอง

คำว่า **เพื่อความบริบูรณ์** คือ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความบริบูรณ์แห่งสมาธิ โดยเป็นเหตุทำความบริบูรณ์ให้สำเร็จ เพราะการยังสมาธิให้บรรลุถึงความคล่องแคล่ว และยังให้ถึงความเป็นเหตุใกล้ของวิปัสสนา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงสมาธิอันมีศีลที่บริสุทธิ์เป็นมูล สมบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงแล้ว บัดนี้ เพื่อจะแสดงประโยชน์ทั้งหลายที่มีศีลเป็นมูล มีสมาธิเป็นเหตุให้เกิด ตามพระดำรัส (ใน อํ. สทก. ๒๔/๓) ที่ว่า "ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ ย่อมเห็น เมื่อรู้ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นได้" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า "**เพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว**" ดังนี้ เป็นต้น ไว้

จริงอยู่ เมื่อท่านแสดงความเบื่อหน่ายแล้ว ความเห็น คือความรู้ตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ) อันเป็นเหตุใกล้แห่งความเบื่อหน่ายนั้น ก็เป็นอันท่านแสดงแล้วเหมือนกัน เพราะความเบื่อหน่ายจะสำเร็จไม่ได้ในเมื่อไม่มีความเห็น คือความรู้ตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ) นั้น เป็นอันว่า ท่านอาจารย์ จำแนกธรรมทั้งหลาย มีความเบื่อหน่าย (นิพพิทา) เป็นต้น ไว้โดยสภาวะนั่นเอง

อนึ่ง คำว่า **ความเห็น คือความรู้ตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ)** ในที่นี้ มุ่งหมายเอาการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย พึงทราบว่า ประโยชน์ของศีล อันมีอมตะมหานิพพาน เป็นที่สุด เป็นอันท่านอาจารย์แสดงแล้วในอธิการนี้ โดยประการอย่างนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ในศีล ๕ อย่าง มีปหานศีลเป็นต้นนี้ ชื่อว่า ธรรมอะไรๆ เรียกว่า ปหานะ (การละ) อื่นไปจากอาการสักว่า ความเกิดขึ้นไม่ได้แห่งทุจริตทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น อันมีประการตามที่กล่าวแล้ว หามีไม่. แต่เพราะเหตุที่การละนั้นๆ เป็นการเข้าไปทรงไว้โดยอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนั้นๆ, และเป็นความตั้งไว้ด้วยดี โดยการกระทำความไม่กระจัดกระจายให้. ฉะนั้น จึงเรียกว่า ศีล โดยอรรถว่า สีลนะ กล่าวคือ การเข้าไปทรงไว้และความตั้งไว้ด้วยดี ที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในตอนต้นนั่นเอง. ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ ท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่มีอยู่แห่งความเป็นไปของใจ โดยเกี่ยวกับเป็นความงดเว้นจากโทษนั้นๆ ๑, โดยเกี่ยวกับเป็นความสำรวมโทษนั้นๆ ๑, โดยเกี่ยวกับเป็นเจตนาที่สัมปยุตกับความงดเว้นและความสำรวมทั้ง ๒ นั้น ๑, โดยเกี่ยวกับเป็นความไม่ก้าวล่วงแห่งบุคคลผู้ไม่ก้าวล่วงโทษนั้นๆ ๑. ส่วนอรรถว่า ศีล ของธรรม ๔ อย่างเหล่านั้น ข้าพเจ้าประกาศไว้แล้วในตอนต้นเหมือนกัน แล. โดยประการฉะนี้ ศีล จึงจัดว่ามี ๕ อย่าง คือปหานศีล เป็นต้น.

ก็ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ เป็นอันจบการวิสัชนาปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรคือศีล, ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่ากระไร, อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของศีลนั้น, ศีลมีอะไรเป็นอานิสงส์, และศีลนี้ มีกี่อย่าง ฉะนี้ แล.

มหาฎีกา

บัดนี้เพื่อแสดงถึง “สีลนะ” ในธรรม ๕ อย่าง มีปหานะ เป็นต้น ท่านอาจารย์จึงปรารภ คำว่า “**อนึ่งในศีล ๕ อย่าง มี ปหานศีล เป็นต้นนี้**” ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในธรรม ๕ อย่างนั้น การละ คือความดับไป เพราะเกิดขึ้นไม่ได้ ชื่อว่า “ปหานะ” เพราะเหตุนั้น ท่านกล่าวคำว่า “ธรรมอะไรๆ ชื่อว่า ปหานะ หามีไม่” ดังนี้ไว้ เพราะหมายเอาภาวะที่ “ปหานะ” นั้น เป็นภาวะสาธนะ (คือต้องแปลว่า การละไม่ใช่ธรรมอะไรๆ เป็นผู้ละ) ก็ภาวะที่การละนั้น เป็นตัวธรรม จะมีได้โดยอาการอย่างไร การละนั้น ข้าพเจ้าก็อธิบายไปโดยอาการอย่างนั้นในตอนก่อนแล้วทีเดียว จริงอยู่ ภาวะที่การละนั้นเป็นศีล จะเหมาะสมดีได้โดยประการที่กล่าวนี้

คำว่า **การละนั้น ๆ** ได้แก่ การละนั้นๆ ที่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า “การละปาณาติปาต การละอทินนาทาน เป็นต้น”

คำว่า **โดยอรรถว่า เป็นที่ตั้ง** คือโดยความเป็นที่ตั้ง เพราะอธิบายว่า “จริงอยู่การละจะมีได้ในเมื่อกุศลนั้นมี เมื่อกุศลไม่มี การละก็มีไม่ได้ จึงได้ซึ่งความเป็นธรรมที่ควรกล่าวว่า “เป็นที่ตั้งมั่น” ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงการละธรรม มีปาณาติปาต เป็นต้น นั้นว่า เป็นความตั้งมั่น โดยไม่กระทำความหวั่นไหวให้ (ในวิสุทธิมรรคเป็น “โดยไม่กระทำความกระจัดกระจายให้”) เพราะอรรถว่า ธรรมทั้งหลาย มีปาณาติปาต เป็นต้น มีในสันดานใด ก็เป็นเหตุหวั่นไหวแห่งสันดานนั้น

คำว่า **แห่งกุศลธรรมนั้น ๆ** ได้แก่ แห่งกุศลธรรมนั้นๆ อย่างนี้ คือการละปาณาติปาตแห่งธรรมที่เป็นกุศล มีเมตตา เป็นต้น การละอทินนาทานแห่งธรรมที่เป็นกุศล มีจาคะ เป็นต้น” เป็นต้น

ชื่อว่า **ความตั้งมั่น** ได้แก่ ความตั้งไว้โดยชอบ หรือความสำรวมระวัง

คำว่า **ธรรม ๔ อย่าง นอกนี้** ได้แก่ ธรรม ๔ อย่าง มีเวรมณี (ความงดเว้น) เป็นต้น อธิบายว่า ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ ไม่ใช่เป็นเพียงโวหาร เหมือนอย่างปหานะ

คำว่า **จากโทษนั้น ๆ** คือ จากโทษ มีปาณาติปาต เป็นต้น นั้นๆ

คำว่า **ความสำรวมโทษนั้น ๆ** ได้แก่ ด้วยอำนาจความสำรวมโทษ มีปาณาติปาต เป็นต้น หรือว่า ด้วยอำนาจความสำรวมโทษนั้นๆ

คำว่า **เจตนาที่สัมปยุตกับความงดเว้น และความสำรวมทั้ง ๒ นั้น** ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งเจตนาที่สัมปยุตกับความงดเว้น และกับสังวรธรรมทั้งหลาย

คำว่า **แห่งบุคคลผู้ไม่ก้าวล่วงโทษนั้น ๆ** ท่านกล่าวหมายเอา ภาวะที่มีอยู่แห่งความเป็นไปของใจ ด้วยอำนาจแห่งบุคคล หรือแห่งประชุมธรรมผู้ไม่ก้าวล่วงโทษ มีปาณา-ติปาต เป็นต้น นั้นๆ เพราะฉะนั้น จึงอธิบายได้ว่า **ธรรม ๔ อย่าง เหล่านั้น** ย่อมได้แม้ในขณะเดียวกัน

ความมัวหมองและความผ่องแผ้วของศีล

วิสุทธิมรรค

ส่วนปัญหากรรมข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า “**ก็อะไรเป็นความมัวหมองของศีลนั้น, อะไรเป็นความผ่องแผ้ว**” ดังนี้ ใด ข้าพเจ้าจะได้กล่าวปัญหากรรมข้อนั้น :

ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น จัดเป็นเหตุมัวหมองของศีล, ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น จัดเป็นเหตุผ่องแผ้ว. ก็ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น สงเคราะห์เข้าด้วยความแตกทำลาย อันมีลาภและยศ เป็นต้น เป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่าง.

จริงอย่างนั้น ในบรรดากองอาบัติ ๗ สิกขาบทของภิกษุรูปใด เป็นอันทำลายแล้วในเบื้องต้นก็ดี ในที่สุดก็ดี, ศีลของภิกษุรูปนั้ชื่อว่า **ขาด** เหมือนผ้าสาฎกที่ขาดชาย ฉะนั้น. ส่วนสิกขาบทของภิกษุรูปใด ทำลายแล้วในท่ามกลาง, ศีลของภิกษุรูปนั้น ชื่อว่า **ทะลุ** เหมือนอย่างผ้าสาฎกทะลุที่ตรงกลางผืน ฉะนั้น สิกขาบทของภิกษุรูปใด ทำลายไป ๒ - ๓ ข้อตามลำดับ, ศีลของภิกษุรูปนั้น ชื่อว่า **ด่าง** เหมือนอย่างแม่โคมีสีตัวดำ หรือแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง ตัดด้วยสีที่ต่างกัน อันผุดขึ้นที่หลังหรือท้อง ฉะนั้น. สิกขาบทของภิกษุรูปใด ทำลายไปในระหว่างๆ, ศีลของภิกษุรูปนั้น ชื่อว่า **พร้อย** เหมือนอย่างแม่โควิจิตรไปด้วยจุดสีที่ต่างกันในระหว่างๆ ฉะนั้น ภาวะที่ศีลขาด เป็นต้น เพราะความแตกทำลาย อันมีลาภเป็นต้น เป็นเหตุ มีโดยประการอย่างนี้ ก่อน.

มหาฎีกา

ชื่อว่า สังกิเลส เพราะอรรถว่า เป็นเหตุมัวหมอง ถามว่า “ก็เหตุมัวหมองนั้นคืออะไร” ท่านอาจารย์กล่าวว่า “ภาวะที่ศีลขาด เป็นต้น จัดเป็นเหตุมัวหมอง” ดังนี้ ชื่อว่า **โวทาน** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุผ่องแผ้ว ได้แก่ ภาวะที่ศีลไม่ขาด เป็นต้น

คำว่า **ลาภและยศ** เป็นต้น ด้วยศัพท์ว่า “เป็นต้น” สงเคราะห์เอาญาติ, อวัยวะ และชีวิตเข้าไว้

ก็คำว่า **ในบรรดากองอาบัติ ๗, สิกขาบทของภิกษุรูปใดเป็นอันทำลายแล้วในเบื้องต้นก็ดี ในที่สุดก็ดี** นี้ ท่านกล่าวเข้าไว้ด้วยอำนาจพระบาลีที่มีการแสดงกองอาบัติ

เหล่านั้น ด้วยว่าลำดับแห่งกองอาบัติทั้งหลายอะไรๆ อื่นหามีอยู่ไม่

คำว่า **เหมือนผ้าสาฎกที่ขาดชาย** อธิบายว่า เหมือนอย่างผ้าขาดที่ชายผ้า หรือที่ริมผ้าเก่า

คำว่า **ขาด** ได้แก่ ศีลที่มีการขาดหรือที่ขาดแล้ว แม้ในบทว่า ทะลุ นี้ ก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า **โดยประการอย่างนี้** คือ โดยอาการที่กล่าวอยู่ในบัดนี้

วิสุทธิมรรค

ภาวะที่ศีลขาด เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗ เป็นอย่างนี้. คือว่า พระผู้มี-พระภาคได้ตรัสไว้ (ในเมถุนสังโยคสูตร นั้น) ว่า :

"ดูกร พราหมณ์ สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตนอยู่โดยชอบว่าเป็นพรหมจารี ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคาม จริงทีเดียว, แต่ทว่ายังยอมรับการที่มาตุคามขัดสีให้ บีบให้ อาบน้ำให้ นวดให้, เขายินดีการกระทำนั้น, ปรารถนาการกระทำนั้น, และย่อมถึงซึ่งความปลาบปลื้มซึ่งการกระทำนั้น, ดูกร พราหมณ์ แม้ข้อนี้แลจักเป็นความขาดก็ได้ ความทะลุก็ได้ ความด่างก็ได้ ความพร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์. ดูกร พราหมณ์ ผู้นี้เรียกว่า ประพฤติพรหมจรรย์อันไม่บริสุทธิ์ ยังประกอบด้วยเมถุนสังโยค, ย่อมไม่พ้นจากชาติ. ย่อมไม่พ้นจากชรา มรณะ ฯลฯ เรา กล่าวได้ว่า เขา ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค** ความว่า ชื่อว่า "เมถุน" เพราะอรรถว่า สิ่งนี้เป็นของคนคู่ โดยประการถึงความเป็นบุคคลเหมือนกัน ด้วยความกลุ้มรุมแห่งราคะ ได้แก่การสมสู่ ความประกอบพร้อมด้วยอำนาจเมถุน ชื่อว่า "เมถุนสังโยค" แต่ในเมถุนสังโยคสูตรนี้ การกระทำดุจเมถุนสังโยค ชื่อว่า **เมถุนสังโยค** ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยคนั้น

คำว่า **สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี** ความว่า บุคคลชื่อว่า สมณะ โดยสักว่าบวชก็ดี ชื่อว่า พราหมณ์ โดยสักว่าชาติกำเนิดก็ดี

คำว่า **ซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒** ความว่า ซึ่งเมถุนที่คน ๒ ต่อ ๒ พึงประจวบร่วมกัน เชื่อมความว่า ย่อมไม่ถึงเลยทีเดียว ฯลฯ

คำว่า **เขายินดีการกระทำนั้น** ได้แก่ ยินดีการกระทำ มีการขัดสี เป็นต้น

ในบทว่า **แม้ข้อนี้แล** นี้ ท่านกล่าวรวมกิริยา มีความยอมรับ เป็นต้น (มียอมรับ ยินดี ปรารถนา ถึงซึ่งความปลาบปลื้ม) ตามที่กล่าวแล้วว่า "ข้อนี้" ให้เป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจ ความขาด เป็นต้นฯลฯ

ข้อนี้ มีอธิบายว่า "แม้เมื่อผู้ปฏิญาณตนว่า เป็นพรหมจารี ไม่มีความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ การยอมรับ เป็นต้น ซึ่งการที่มาตุคามขัดสีให้, อาบน้ำให้, นวดให้นี้อันใด แม้นี้ จัดเป็นความขาดก็ได้ ความทะลุก็ได้ ความด่างก็ได้ ความพร้อยก็ได้ เพราะการทำพรหมจรรย์ นั้น ให้ถึงซึ่งความขาด เป็นต้น ได้โดยแน่นอน" ดังนี้

พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงว่า "ก็เพราะความขาด เป็นต้น อย่างนี้ สมณะหรือ พราหมณ์ผู้นั้น จึงชื่อว่า ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ไม่ใช่บริสุทธิ์ ยังประกอบ ด้วยเมถุน-สังโยค ไม่ใช่ไม่ประกอบ และเพราะเหตุนั้น เขาจะมีความหลุดพ้นจากชาติ เป็นต้น ได้ก็หา ไม่" ดังนี้ จึงตรัสว่า "ผู้นี้เรียกว่า" ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

ดูกร พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณตน อยู่โดยชอบ ว่า เป็นพรหมจารี ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคาม จริง ทีเดียว. ทั้งไม่ยอมรับการที่มาตุคามขัดสีให้ ฯลฯ, แต่ทว่า หัวเราะ ร่วมเล่น เล่นหัวกับ มาตุคาม, เขายินดีการกระทำนั้น ฯลฯ เรากล่าวได้ว่า เขาไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **หัวเราะ** ได้แก่ หัวเราะเสียงดังด้วยอำนาจกิเลส

คำว่า **ร่วมเล่น** ได้แก่ เล่นกันด้วยอำนาจ อาศัยกายคลุกคลีกัน

คำว่า **เล่นหัว** ได้แก่ อยู่เล่นหัวกะมาตุคามทุกอย่าง

วิสุทธิมรรค

ดูกรพราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ถึง

ซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคามจริงทีเดียว. ทั้งไม่ยอมรับ การที่มาตุคามขัดสีให้ ฯลฯ. ทั้งไม่หัวเราะ ร่วมเล่น เล่นหัวกับมาตุคาม. แต่ทว่าใช้ตาจ้องสบตาของมาตุคาม, เขายินดีการกระทำนั้น ฯลฯ เรากล่าวได้ว่า เขาไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ใช้ตา** ได้แก่ ใช้ตาของตน

คำว่า **สบตา** ได้แก่ สบตาของมาตุคาม

คำว่า **จ้อง** คือ เข้าไปเพ่ง ได้แก่ แลดู

วิสุทธิมรรค

ดูกรพราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคามจริงทีเดียว. ทั้งไม่ยอมรับ การที่มาตุคามขัดสีให้ ฯลฯ. ทั้งไม่หัวเราะ ฯลฯ กับมาตุคาม. ทั้งไม่ใช้ตาจ้องสบตาของมาตุคาม. แต่ทว่าฟังเสียงของมาตุคามหัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือนอกกำแพง, เขาย่อมยินดีเสียงนั้น ฯลฯ เรา กล่าวได้ว่า เขาไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ภายนอกฝา** ได้แก่ ฝาด้านนอก ภายนอกกำแพง ก็เหมือนอย่างนั้น (คือกำแพงด้านนอก)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ผนังที่สร้างด้วยดิน ชื่อว่า “ฝา” ที่สร้างด้วยอิฐ ชื่อว่า “กำแพง” อีกอย่างหนึ่ง ผนังอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยประมาณสูงกว่าบุรุษไปศอกครึ่ง ชื่อว่า “ฝา” ที่สูงเกินฝาไป ชื่อว่า “กำแพง”

วิสุทธิมรรค

ดูกร พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคามจริงทีเดียว. ทั้งไม่ยอมรับการที่มาตุคามขัดสี

ให้ ฯลฯ ทั้งไม่หัวเราะ ฯลฯ กับมาตุคาม. ทั้งไม่ใช้ตาจ้องสบตาของมาตุคาม. ทั้งไม่ฟังเสียงของมาตุคาม ฯลฯ ร้องไห้อยู่ก็ดี ฯลฯ แต่ทว่า การเคยหัวเราะ เคยพูดจา เคยเล่นกับมาตุคามในกาลก่อนของเขานั้น เหล่านั้น อันใด, ย่อมระลึกเนืองๆ ถึงการกระทำเหล่านั้น, เขาย่อมยินดีการระลึกเนืองๆ นั้น ฯลฯ เรากล่าวได้ว่า เขาไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ในกาลก่อน** ได้แก่ ในกาลก่อนแต่การสมาทานวัตร

วิสุทธิมรรค

ดูกร พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคาม ฯลฯ ทั้งการเคยหัวเราะ เคยพูดจา เคยเล่นกับมาตุคาม ในกาลก่อนของเขานั้น เหล่านั้น อันใด, ก็ย่อมไม่ระลึกเนืองๆ ถึงการกระทำเหล่านั้น. แต่ทว่า เห็นคฤหบดีก็ตาม บุตรคฤหบดีก็ตาม ผู้อิ่มเอิบ เพียบพร้อม บำรุงบำเรอด้วยกามคุณ ๕, เขาย่อมยินดีการบำรุงบำเรอ แห่งคฤหบดี เป็นต้นนั้น ฯลฯ เรากล่าวได้ว่าเขาไม่พ้นจากทุกข์ไปได้.

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยกามคุณ** ได้แก่ ด้วยส่วนแห่งกามทั้งหลาย

บทว่า **สมปฺปิตํ** คือ อิ่มเอิบเป็นอย่างดี ได้แก่ ถึงพร้อม

คำว่า **เพียบพร้อม** คือ ประกอบพร้อม

บทว่า **ปริจาริยมานํ** แปลว่า ที่เล่นอยู่ หรือที่ถูกบำรุงบำเรออยู่

วิสุทธิมรรค

ดูกร พราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี บางคนในโลกนี้ ฯลฯ ไม่ถึงซึ่งความประจวบร่วมกัน ๒ ต่อ ๒ กับมาตุคามจริงทีเดียว ฯลฯ ทั้งไม่เห็นคฤหบดีก็ตาม บุตรคฤหบดีก็ตาม ฯลฯ บำรุงบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕. แต่ทว่า ย่อมประพฤติพรหมจรรย์

ปรารถนาเทวนิกายอย่างใดอย่างหนึ่ง ว่า “ด้วยศีลนี้ ด้วยวัตรนี้ ด้วยตบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพเจ้า หรือเทวดาตนใดตนหนึ่ง” ดังนี้. เขาย่อมยินดีความเป็นเทวดานั้น ปรารถนาความเป็นเทวดานั้น ย่อมถึงซึ่งความปลาบปลื้มด้วยความเป็นเทวดานั้น. ดูกร พราหมณ์ แม้ข้อนี้ จัดเป็นความขาดก็ได้ ความทะลุก็ได้ ความด่างก็ได้ ความพร้อยก็ได้แห่งพรหมจรรย์” ดังนี้ แล.

ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น พึงทราบว่า สงเคราะห์เข้าด้วย ความแตกทำลาย อันมีลาภเป็นต้น เป็นเหตุ และด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่าง ตามประการดังที่กล่าวมานี้.

มหาฎีกา

บทว่า **ปณิธาย** แปลว่า ปรารถนา

วินิจฉัยในคำว่า **ด้วยศีล** เป็นต้น คือชื่อว่า เป็น **ศีล** ก็เกี่ยวกับการสมาทานเป็นประจำ หรือเป็นครั้งคราว (ตามกาล) เป็นต้น ชื่อว่า เป็น **วัตร** ก็เกี่ยวกับความไม่ก้าวล่วงอนึ่ง แม้ที่ว่าทั้งสองอย่าง ก็ชื่อว่า เป็นศีล ที่ยังให้เป็นไปเกี่ยวกับเป็นความประพฤติที่ทำได้ยาก ชื่อว่า เป็น วัตร

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่มีลักษณะหันกลับจากความประพฤติที่นับกันว่า เป็นกิจไม่ควรทำนั้นๆ ชื่อว่า เป็น **ศีล** การปฏิบัติด้วยการกระทำกิจในการใช้สอยเครื่องนุ่งห่ม เป็นต้นที่แปลกไปของผู้มีการสมาทานวัตรนั้น ชื่อว่า เป็น **วัตร** ความประพฤติที่ทำได้ยาก แม้โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า เป็น **ตบะ** ความงดเว้นจากเมถุน ชื่อว่า **พรหมจรรย์**

วิสุทธิมรรค

ส่วน ภาวะที่ศีลไม่ขาด เป็นต้น สงเคราะห์เข้าด้วยความไม่แตกทำลาย แห่งสิกขาบททั้งหลายโดยประการทั้งปวง ๑ ด้วยการทำคืนซึ่งสิกขาบทที่แตกแล้ว แต่มีการทำคืน (ปลงอาบัติ) ๑ ด้วยไม่มีเมถุนสังโยค ๗ อย่าง ๑ ด้วยความดีอย่างอื่น คือความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปธรรมทั้งหลาย คือ “โกธะ (ความโกรธ) อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) มักขะ (ความลบหลู่) ปลาสะ (ความตีเสมอ) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มายา (ความหลอกลวง) สาไถย (ความเจ้าเล่ห์) ถัมภะ (ความดื้อดึง) สารัมภะ (ความแข่งดี) มานะ

(ความถือตัว) อติมานะ (ความเย่อหยิ่ง) มทะ (ความมัวเมา) ปมาทะ (ความประมาท)" เป็นต้น ๑ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งคุณมีความมักน้อย ความสันโดษ ความประพฤติขูดเกลากิเลส เป็นต้น ๑.

จริงอยู่ ศีลทั้งหลายเหล่าใด ที่ไม่แตกทำลายไป เพื่อประโยชน์แม้แก่ลาภเป็นต้น ก็ดี แม้ที่แตกไปเพราะโทษคือความประมาท (หลงลืมสติ) แต่ภิกษุทำคืนแล้วก็ดี ที่บาปธรรมทั้งหลาย คือเมถุนสังโยคหรือโกธะ อุปนาหะ เป็นต้น เข้าไปทำลายไม่ได้ก็ดี, ศีลทั้งหลายเหล่านั้น เรียกว่า **ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย** โดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง ศีลเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **ภุชิสะ** เพราะกระทำความเป็นไท, ชื่อว่า **วิญญุปสัตถะ** เพราะความเป็นศีลที่ผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ, ชื่อว่า **อปรามัฏฐะ** เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิแปดเปื้อน, และชื่อว่า เป็น **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะอรรถว่า ยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ให้เป็นไปพร้อมได้. เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า "ภาวะที่ศีลไม่ขาด เป็นต้นนี้ ชื่อว่า เป็นเหตุผ่องแผ้ว" ของศีลเหล่านั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยความไม่แตกทำลาย** คือ ด้วยความไม่ก้าวล่วง

คำว่า (แห่งสิกขาบททั้งหลาย) **โดยประการทั้งปวง** ได้แก่ (แห่งสิกขาบททั้งหลาย) โดยไม่มีเหลือ หรือทั้งหมด

ประกอบความได้ว่า "สงเคราะห์ด้วยความเกิดขึ้นไม่ได้แห่งบาปธรรมทั้งหลาย อย่างอื่น ด้วยความเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลาย" ดังนี้

ในบาปธรรมทั้งหลาย โกธะ (ความโกรธ) มีความกำเริบเป็นลักษณะ, อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) มีความเข้าไปผูกไว้เป็นลักษณะ, มักขะ (ความลบหลู่) มีความลบหลู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ, ปลาสะ (ความตีเสมอ) มีการถือเอาโดยคู่เคียงเป็นลักษณะ, อิสสา (ความริษยา) มีความริษยาต่อสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ, มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ, มายา (ความหลอกลวง) มีการปกปิดโทษที่มีอยู่เป็นลักษณะ, สาไถย (ความโอ้อวด) มีการยกย่องคุณที่ไม่มีอยู่เป็นลักษณะ, ถัมภะ (ความดื้อดึง) มีความแข็งกระด้างแห่งจิตเป็นลักษณะ, สารัมภะ (ความแข่งดี) มีความยิ่งขึ้นไปแห่งการกระทำเป็น

ลักษณะ, มานะ (ความถือตัว) มีความพองขึ้นเป็นลักษณะ, อติมานะ (ความเย่อหยิ่ง) มีความพองยิ่งขึ้นเป็นลักษณะ, มทะ (ความมัวเมา) มีความมัวเมาเป็นลักษณะ, ปมาทะ (ความประมาท) มีความปล่อยเลอะไปแห่งจิตเป็นลักษณะ ด้วยอาทิศัพท์ สงเคราะห์เอาบาปธรรมทั้งหลาย มีโลภะ, โมหะ และการกระทำไว้ในใจผิดๆ เป็นต้นไว้

บัดนี้ เพื่อจะทำเนื้อความที่กล่าวแล้วว่า **ส่วนภาวะที่ศีลไม่ขาด เป็นต้น** ดังนี้เป็นต้น นั่นเอง ให้ชัดเจนขึ้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ยานิ หิ” เป็นต้น ไว้

ในบททั้งหลายเหล่านี้ บทว่า **ที่...เข้าไปทำลายไม่ได้** คือเข้าไปทำอันตรายให้ไม่ได้

ชื่อว่า **กระทำความเป็นไท** ก็เพราะความหลุดพ้นจากความเป็นทาสของตัณหา โดยความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่วิวัฏฏะ

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **เพราะความเป็นศีลที่ผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ** ดังนี้ไว้ ก็เพราะหาประมาณไม่ได้สำหรับคนที่ไม่รู้

ศีล ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะอรรถว่า มีความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิเป็นประโยชน์ หรือเพราะอรรถว่า ประกอบในความเป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ความผ่องแผ้วนี้นั้น ย่อมถึงพร้อมด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยการเห็นโทษในศีลวิบัติและด้วยการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติ. ในอาการ ๒ อย่างนั้น พึงทราบถึงโทษแห่งศีลวิบัติโดยนัยแห่งพระสูตร อย่างนี้ ว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายแห่งศีลวิบัติของบุคคลผู้ทุศีลเหล่านี้ มี ๕ อย่าง” ดังนี้ เป็นต้น เถิด.

อนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล เพราะเหตุแห่งความทุศีล จึงเป็นผู้ไม่น่าชอบใจแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ไม่พึงอนุศาสน์, ต้องทุกข์ใจในเพราะการติเตียนถึงความเป็นคนทุศีล, มีความเดือดร้อนใจในเพราะการสรรเสริญถึงท่านผู้มีศีลทั้งหลาย, ก็เพราะความทุศีลนั้นแล เขาจึงจัดว่า เป็นผู้มีวรรณะหยาบดุจผ้าป่านดิบ (ผ้าป่านที่ยังดิบอยู่คือยังไม่ได้ฟอก ย่อมหยาบกว่าที่ฟอกแล้ว). ก็เขา ชื่อว่า มีสัมผัสเป็นทุกข์ เพราะความนำมาซึ่งทุกข์ในอบายแก่เหล่าบุคคลผู้ถึงซึ่งการคล้อยตามความเห็นของเขา (ถือเขาเป็นแบบอย่าง) ตลอดกาลนาน. เขารับเอาไทยธรรมของบุคคลเหล่าใด, เพราะไม่กระทำความมีผล

มากให้แก่บุคคลเหล่านั้น จึงจัดว่า เป็นผู้มีค่าน้อย. ชื่อว่า เป็นผู้ที่ใครๆ ชำระได้ยาก ดุจหลุมคูถที่หมักหมมไว้หลายปี. เป็นผู้ไกลจากประโยชน์ทั้งสอง ดุจดุ้นฟืนเผาศพ. แม้ว่า ยืนยันอยู่ซึ่งความเป็นภิกษุ ก็หาเป็นภิกษุไม่ เสมือนลาที่ติดตามฝูงโค ก็หาเป็นโคไม่ ฉะนั้น. เป็นผู้หวาดหวั่นเป็นนิตย์ เหมือนอย่างบุรุษผู้มีเวรต่อคนทั้งปวง. เป็นผู้ไม่ควรอยู่ร่วม เช่นเดียวกับซากศพ. แม้ว่าประกอบด้วยคุณมีสุตะเป็นต้น ก็จัดว่า เป็นผู้ไม่ควรบูชาสำหรับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เสมือนไฟในป่าช้า เป็นของไม่ควรบูชาสำหรับพวกพราหมณ์ ฉะนั้น. เป็นคนอาภัพในการบรรลุคุณวิเศษ เช่นเดียวกับคนตาบอดอาภัพในการเห็นรูป. ชื่อว่า หมดหวังในพระสัทธรรมเช่นเดียวกับลูกคนจัณฑาลหมดหวังในราชสมบัติ. เขา แม้สำคัญอยู่ว่า เราเป็นสุข ก็เป็นทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอัคคิขันธ-ปริยายสูตร.

มหาฎีกา

ศีลสัมปทา จะมีได้เพราะความปราศจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ เช่นเดียวกับสมบัติแห่งข้าวกล้า จะมีได้เพราะใช้เครื่องตัดหญ้าอันเป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น ก็ศีลสัมปทานั้นจะทำสำเร็จได้ เมื่อมีการเห็นโทษในศีลวิบัตินั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ด้วยการเห็นโทษในศีลวิบัติ** ดังนี้ไว้

สัมมาปฏิบัติ จะมีได้ในเพราะคุณที่เห็นแล้วเท่านั้น เพราะบุคคลผู้มีปกติใคร่ครวญเสียก่อนแล้วจึงกระทำทั้งหลายเป็นผู้หนักแน่นในประโยชน์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **และด้วยการเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติ** ดังนี้ไว้

ในอาการทั้ง ๒ นั้น พึงทราบถึงโทษแห่งศีลวิบัติโดยเป็นธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออานิสงส์แห่งศีลสัมปทา ที่ท่านอาจารย์แสดงแล้วในหนหลัง

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงโดยประการอื่นๆ ไม่ให้พิสดาร เพราะคิดว่า “ข้อนั้นจะพึงรู้กันได้ง่าย” ดังนี้ จึงปรารภคำว่า “**อปิจ (อนึ่ง)**” เป็นต้นไว้

ในประการทั้งหลายเหล่านั้น ศีลสัมปทา เป็นเครื่องกระทำความเป็นผู้น่าพอใจแก่ สัตว์ทั้งหลายได้ฉันใด ศีลวิบัติเป็นเครื่องกระทำความเป็นผู้ไม่น่าพอใจแก่สัตว์ทั้งหลายได้ฉันนั้น

เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บุคคลผู้ทุศีล ฯลฯ แห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงอนุศาสน์** ก็เพราะเป็นบุคคลที่เพื่อนพรหมจารีพึงรังเกียจ

คำว่า **เป็นทุกข์** ได้แก่ มีทุกข์เกิดขึ้นพร้อม

คำว่า **มีความเดือดร้อนใจ** ได้แก่ เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลังเนืองๆ โดยนัยเป็นต้น ว่า "เราไม่ได้ทำกรรมดีไว้หนอ" ดังนี้

คำว่า **มีวรรณะหยาบ** ได้แก่ เป็นผู้เว้นจากวรรณะ คือคุณธรรม และวรรณะ คือผิวกาย

คำว่า **มีสัมผัสเป็นทุกข์** เพราะอรรถว่า บุคคลผู้ทุศีลนี้ มีสัมผัสที่เป็นทุกข์ คือสัมผัสที่นำมาซึ่งทุกข์แก่บุคคลทั้งหลาย ผู้ถูกต้องเขา

ชื่อว่า **มีค่าน้อย** เพราะอรรถว่า มีค่าน้อย เพราะไม่มีคุณานุภาพ (อานุภาพแห่งคุณความดี)

คำว่า **ดุจหลุมคูถที่หมักหมมไว้หลายปี** ความว่า เป็นผู้ที่ใครๆ ชำระได้ยาก คือไม่อาจที่จะชำระได้ เหมือนหลุมบ่อที่มีการหมักหมมในเพราะมีคูถสะสมเอาไว้หลายปี

ชื่อว่า **ดุ้นฟืนเผาศพ** ได้แก่ ดุ้นฟืนที่ไหม้ในเพราะการเผาศพ

คำว่า **ไกลจากประโยชน์ทั้งสอง** ได้แก่ เป็นผู้เสื่อมรอบแล้วจากความเป็นสมณะ (สมณะธรรม ชื่อว่า ความเป็นสมณะ) และจากโภคะแห่งคฤหัสถ์

บุรุษชื่อว่า สพฺพเวรี เพราะอรรถว่า เป็นผู้มีเวรต่อคนทั้งปวง หรือบุคคลทั้งปวงมีเวรต่อบุคคลนี้ สพฺพเวรี นั่นเอง เป็น **สพฺพเวริโก**

ชื่อว่า **เป็นผู้ไม่ควรอยู่ร่วม** เพราะอรรถว่า ใครๆ ไม่ควรอยู่ร่วม

คำว่า **ในพระสัทธรรม** ได้แก่ ในพระปฏิบัติสัทธรรม และในพระปฏิเวธสัทธรรม

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงโดยพิสดาร ซึ่งเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปว่า "เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในอัคคิขันธปริยายสูตร" จึงปรารภคำว่า ทุสฺสีลานญฺหิ" ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นกรรมและวิบากชัด โดยอาการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่ง ที่มีความยินดีในความสุขนั้น เป็นปัจจัย สามารถยังความเดือดร้อนใจให้เกิดขึ้นได้ แม้โดยเพียงแต่หวนระลึกได้เท่านั้น จนถึงกับทำการอาเจียนโลหิตอุ่นๆ ให้เป็นไป แก่ภิกษุผู้ทุศีลทั้งหลายผู้มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในความสุข อันเกิดจากกามคุณ ๕ และการกราบไหว้ การแสดงความนับถือ เป็นต้น จึงตรัสว่า :

> “*ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นกองไฟใหญ่โน้น ที่ร้อน ลุกโพลง มีแสงสว่างหรือไม่*”. ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “*พวกข้าพระองค์เห็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า.*“ จึงตรัสถามต่อไปว่า “*ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่โน้น ที่ร้อน ที่ลุกโพลง มีแสงสว่าง, กับข้อที่พึงเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดนางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี ผู้มีมือและเท้านุ่มเหมือนปุยนุ่น ข้อไหนประเสริฐกว่ากัน*” ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “*ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่พึงเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดนางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี ข้อนี้ แหละ ประเสริฐกว่า ข้อที่เข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่โน้น ที่ร้อน ที่ลุกโพลง มีแสงสว่าง ข้อนี้เป็นทุกข์พระเจ้าข้า*“ ดังนี้.

มหาฎีกา

ภิกษุผู้มีจิตมัวเมาด้วยความยินดีในความสุข อันเกิดจากการบริโภคกามคุณ ๕ และในความสุข อันเกิดจากการกราบไหว้ เป็นต้น ที่ผู้อื่นกระทำอยู่ ชื่อว่า มีจิตมัวเมาด้วยความยินดีในความสุข อันเกิดจากการบริโภคกามคุณ ๕ ฯลฯ ได้แก่ ทรงแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น เชื่อมความว่า ความยินดีในความสุขตามที่กล่าวแล้วนั้น เป็นปัจจัยของทุกข์นี้ เพราะเหตุนั้น ทุกข์นี้ จึงชื่อว่า มีความยินดีในความสุขนั้น เป็นปัจจัย

คำว่า **พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร** อธิบายว่า ทรงถามเพื่อการถือเอาความเห็นคล้อยตามว่า “พวกเธอจะสำคัญความข้อที่เรากล่าวอยู่ในบัดนี้นั้นอย่างไร” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราขอบอกพวกเธอ, ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะให้พวกเธอทราบ, สำหรับภิกษุผู้ทุศีล มีความชั่วช้าเป็นธรรมดา มีความประพฤติไม่สะอาด ที่พึงนึกถึงด้วยความระแวง มีการงานปกปิด ไม่ใช่สมณะ แต่ยืนยันว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ยืนยันว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกแฉะ มีชาติรกเรื้อนั้น ข้อนี้ ภิกษุพึงเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่โน้น ฯลฯ อันใด ข้อนี้แหละ ประเสริฐกว่า. ถามว่า ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปนั้น พึงถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอด กองไฟใหญ่โน้นก็จริงอยู่, แต่ว่า หลังจากตายเพราะกายแตกทำลาย เขาจะพึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะการเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่โน้นก็หาไม่. ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ส่วนการที่ภิกษุผู้ทุศีล มีความชั่วช้าเป็นธรรมดา มีความประพฤติไม่สะอาด ที่พึงระลึกด้วยระแวง มีการงานปกปิด ไม่ใช่สมณะ แต่ยืนยันว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ยืนยันว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกแฉะ มีชาติรกเรื้อ รูปนั้นแล พึงเข้าไปนั่งกอด เข้าไปนอนกอด นางกษัตริย์ ฯลฯ อันใด ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้น ย่อมมีเพื่อสิ่งที่หาประโยชน์มิได้ เพื่อทุกข์ แก่เขาตลอดกาลนาน หลังจากตายเพราะกายแตกทำลาย เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก" ดังนี้.

มหาฎีกา

ในพระสูตรนี้ พระศาสดาทรงนำมาแล้วซึ่งเนื้อความ คือ การกอดกองไฟ และการกอดนางสาวน้อยอันใดไว้ เพื่อจะทรงเปิดเผยถึงเนื้อความนั้น จึงตรัสคำว่า เราจะบอก ดังนี้เป็นต้นไว้

คำว่า **สำหรับภิกษุผู้ทุศีล** ได้แก่ สำหรับภิกษุผู้ไม่มีศีล คือเว้นจากศีล

คำว่า **มีความชั่วช้าเป็นธรรมดา** คือ มีความชั่วช้าเป็นสภาวะ เพราะความเป็นผู้มีอัชฌาสัยเลว เหตุเพราะความเป็นคนทุศีลนั่นเอง

คำว่า **มีความประพฤติไม่สะอาด ที่พึงนึกถึงด้วยความระแวง** คือมีความประพฤติเป็นของไม่สะอาด เพราะมีความประพฤติทางกาย เป็นต้น ไม่บริสุทธิ์ ที่คนอื่นพึงนึกถึงด้วยความระแวง จริงอยู่ บุคคลผู้ทุศีล ย่อมเป็นผู้ที่คนเหล่าอื่นพึงระแวงได้ทีเดียวว่า

"นี้ จักเป็นสิ่งที่ผู้โน้นทำไว้" ดังนี้ เพราะเห็นกรรมที่ไม่เหมาะสมบางอย่างเข้าเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง พอเห็นภิกษุทั้งหลายกำลังปรึกษากันด้วยกรณียกิจบางอย่างเท่านั้น ก็เป็นผู้มีความประพฤติที่ตนเองนั่นแหละ พึงนึกถึงด้วยความระแวงว่า "ภิกษุเหล่านี้ ทราบกรรมที่เราทำไว้ แล้วปรึกษากันอยู่หรือหนอ?" ดังนี้

คำว่า **มีการงานปกปิด** คือมีการงานที่พึงปกปิด เพราะความเป็นการงานที่น่าละอาย

ชื่อว่า **ไม่ใช่สมณะ แต่ยืนยันว่าเป็นสมณะ** ก็คือในกิจสำหรับสมณะทั้งหลาย มีการจับสลากภัต เป็นต้น ยืนยันว่า เป็นสมณะด้วยมิจฉาปฏิญญาว่า "แม้เราก็เป็นสมณะ" ดังนี้

ชื่อว่า **ไม่ใช่พรหมจารี** เพราะความที่ไม่ใช่ผู้ประพฤติประเสริฐ ในกิจสำหรับผู้เป็นพรหมจารีทั้งหลาย มีอุโบสถกรรม เป็นต้น ยืนยันว่า เป็นพรหมจารี ด้วยมิจฉาปฏิญญาว่า "แม้เราก็เป็นพรหมจารี" ดังนี้

ชื่อว่า **เป็นคนเน่าใน** ก็เพราะกรรมเน่า คือศีลวิบัติ ตามเข้าไปภายใน

ชื่อว่า **เปียกแฉะ** เพราะเปียกไปด้วยการไหลตามไปแห่งกิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น ทางทวาร ๖

ชื่อว่า **มีชาติรกเรื้อ** ก็เพราะความเป็นผู้มีหยากเยื่อ คือราคะ เป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมแล้ว และเพราะความเป็นผู้ที่ท่านผู้มีศีลทั้งหลายพึงทอดทิ้ง

วิสุทธิมรรค

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงทุกข์ที่มีการบริโภคกามคุณ ๕ อันเกี่ยวข้องกับสตรีเป็นปัจจัย โดยการอุปมาด้วยกองไฟ อย่างนี้แล้ว โดยอุบายนี้นั่นเอง : ก็ทรงแสดงทุกข์ที่มีการถวายอภิวาท การทำอัญชลี การบริโภคจีวร บิณฑบาต เตียงตั่ง และวิหาร เป็นปัจจัย โดยการอุปมาด้วยเชือกทำด้วยขนหางสัตว์ หอกคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เตียงเหล็ก ตั่งเหล็ก และหม้อเหล็ก เหล่านี้ ว่า

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงใช้เชือกที่ทำด้วยขนหางสัตว์เหนียว พันแข้งทั้งสองข้างแล้วขัดสี (ไปมา),

เชือกนั้นพึงตัดผิว, ตัดผิวแล้วพึงตัดหนัง, ตัดหนังแล้วพึงตัดเนื้อ, ตัดเนื้อแล้วพึงตัดเอ็น, ตัดเอ็นแล้วพึงตัดกระดูก, ตัดกระดูกแล้วพึงตั้งอยู่จดเยื่อในกระดูก, กับข้อที่ภิกษุพึงยินดี การถวายอภิวาทของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล ข้อไหนหนอประเสริฐกว่ากัน". ฯลฯ

มหาฎีกา

เชื่อมความว่า พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงทุกข์ (โดยการอุปมาอย่างหนึ่ง) แล้วก็ทรงแสดงทุกข์ (โดยการอุปมาอีกอย่างหนึ่ง)

บทว่า **วาลรชฺชุยา** แปลว่า ด้วยเชือกทำด้วยขนสัตว์ ก็เชือกนั้นเป็นของหยาบกระด้างยิ่งนัก

คำว่า **พึงขัดสี** คือ พึงขัดสีด้วยอำนาจการชักดึง

วิสุทธิมรรค

"ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงใช้หอกคมชโลมน้ำมัน ประหารเอาตรงหน้าอก, กับข้อที่ภิกษุยินดีอัญชลีกรรม ของกษัตริย์มหาศาล พราหมณ์มหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล ข้อไหนหนอประเสริฐกว่ากัน". ฯลฯ

มหาฎีกา

บทว่า **เตลโธตาย** แปลว่า ชะโลมด้วยน้ำมัน

บทว่า **ปจฺโจรสฺมึ** แก้เป็น ปฏิอุรสฺมึ อธิบายว่า "ที่หน้าอกตรงกลาง"

วิสุทธิมรรค

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงใช้แผ่นเหล็กที่เผาไหม้ ร้อน ลุกโพลง มีแสงโชติช่วง หุ้มกาย, กับข้อที่ภิกษุพึงบริโภคจีวรที่เขาพึงถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ ข้อไหนหนอ ประเสริฐกว่ากัน". ฯลฯ

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงใช้คีมเหล็กที่เผาไฟ ร้อน ลุกโพลง มีแสงโชติช่วง งัดปากให้อ้า แล้วใส่ก้อนเหล็กที่เผาไหม้ร้อน ลุกโพลง มีแสงโชติช่วง เข้าไปในปาก, ก้อนเหล็กนั้นพึงไหม้ริมฝีปากของภิกษุบ้าง, พึงไหม้ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง, พาเอาทั้งไส้ใหญ่ไส้น้อยไหลออกไปทางส่วนเบื้องล่าง, กับข้อที่ภิกษุพึงบริโภคบิณฑบาตที่เขาพึงถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ ข้อไหนหนอ ประเสริฐกว่ากัน". ฯลฯ

*ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงจับที่ศีรษะ หรือที่คอ แล้วให้นั่งหรือนอนทับเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่เผาไหม้ จนร้อน ลุกโพลง มีแสงโชติช่วง, กับข้อที่ภิกษุ พึงใช้สอยเตียงหรือตั่ง ที่เขาพึงถวายด้วยศรัทธาของกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ ข้อไหนหนอ ประเสริฐกว่ากัน".*ฯลฯ

ดูกร ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร, ข้อที่บุรุษผู้มีกำลัง พึงจับสรีระให้เท้าขึ้นข้างบน ให้ศีรษะลงข้างล่าง แล้วใส่ลงในหม้อโลหะที่ถูกเผาไหม้ ร้อนลุกโพลง มีแสงโชติช่วง, เขาถูกต้มเดือดพล่าน เป็นฟองอยู่ในหม้อนั้น บางครั้งก็ลอยขึ้นเบื้องบนบ้าง, บางครั้งก็จมลงเบื้องต่ำบ้าง, บางครั้งก็ลอยขวางบ้าง, กับข้อที่ภิกษุพึงใช้สอยวิหาร ที่เขาพึงถวายด้วยศรัทธา ของพวกกษัตริย์มหาศาล ฯลฯ ข้อไหนหนอ ประเสริฐกว่ากัน ฯลฯ เขาย่อมเข้าถึง ฯลฯ". ดังนี้.

มหาฎีกา

บทว่า **เผณุทฺเทหกํ** ความว่า ได้แก่ ทำฟองให้เดือดพล่าน คือ ทำฟองที่มีอาการเป็นเอนกให้ตั้งขึ้น

วิสุทธิมรรค

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบถึงการเห็นโทษในศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณา อย่างนี้ว่า :

สุขของบุคคลผู้มีศีลทำลายแล้ว ผู้ไม่ละอยู่ซึ่งกามสุข อันมีผลเป็นทุกข์ เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดกองไฟจักมีได้แต่ไหน.

มหาฎีกา

ทุกข์เป็นของเผ็ดร้อน เพราะความเป็นทุกข์มีประมาณยิ่ง แม้กว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ เป็นผลของกามสุขนี้ เพราะเหตุนั้น กามสุขนี้ชื่อว่า มีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ อธิบายว่า สุขของบุคคลผู้มีศีลอันทำลายแล้ว คือผู้ทุศีลผู้ไม่ละอยู่ซึ่งกามสุข จักมีได้แต่ไหน ย่อมไม่มีแก่เขาได้เลย

วิสุทธิมรรค

สำหรับบุคคลผู้มีศีลวิบัติ ผู้มีส่วนแห่งทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์เพราะการเสียดสีด้วยเชือกขนหางสัตว์เหนียว จะมีความสุขในเพราะความยินดีในการถวายอภิวาทได้อย่างไร. สำหรับบุคคลผู้ไม่มีศีล จะมีความสุขในเพราะความยินดี ในการกระทำอัญชลีกรรม แห่งคนผู้มีศรัทธาทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์มีประมาณยิ่งกว่าทุกข์ เพราะการประหารด้วยหอกได้อย่างไร. สำหรับบุคคลผู้ไม่สำรวมผู้จะต้องเสวยสัมผัสแห่งแผ่นเหล็ก ลุกโพลงในนรกตลอดกาลนาน จะมีความสุขในการใช้สอยจีวรได้อย่างไร. บิณฑบาต แม้ว่ามีรสอร่อย ก็เปรียบเหมือนยาพิษแรงกล้าสำหรับผู้ไม่มีศีล ผู้จะต้องกลืนกินก้อนเหล็กร้อนตลอดราตรีนาน. การใช้สอยเตียงและตั่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุข ก็จัดเป็นทุกข์สำหรับคนไม่มีศีล ผู้จะต้องถูกทุกข์ (อันเกิดจากการบริโภค) เตียงและตั่งเหล็กที่ลุกโพลง เบียดเบียนเอาตลอดกาลนาน. ความยินดีในการอยู่อาศัยในวิหาร ที่เขาถวายความสุขอะไรจะมีแก่คนทุศีลผู้จะต้องเข้าไปอยู่ในท่ามกลางหม้อเหล็กที่ลุกโพลง. พระผู้เป็นครูของโลก เมื่อทรงติคนทุศีลใด ตรัสว่า เป็นคนมีความประพฤติที่นึกถึงด้วยความระแวง เป็นคนมีชาติรกเรื้อ เป็นคนเปียกแฉะ เป็นคนลามก เป็นคนเน่าใน เป็นต้น. น่าตำหนิชีวิตของคนทุศีลนั้น ผู้หาปัญญามิได้ ผู้ทรงเพศของสมณชน แต่ไม่ใช่สมณะ ผู้นำตนซึ่งถูกกำจัดแล้ว ถูกขุดแล้ว ไป.

มหาฎีกา

คำว่า **ถูกกำจัด** ได้แก่ ถูกทำให้เป็นอันตราย เพราะความพินาศแห่งศีล

คำว่า **ถูกขุด** ได้แก่ ถูกขุด โดยการขุดเอารากเหง้าแห่งกุศลทั้งหลายไป

วิสุทธิมรรค

สัตบุรุษทั้งหลายผู้มีศีลในโลกนี้ ย่อมหลีกเว้น ชื่อว่า บุคคลผู้ทุศีล ใด เหมือนชนผู้รักการประดับประดา(รักสวยรักงาม) หลีกเว้นก้อนคูถ หลีกเว้นซากศพ ฉะนั้น ชีวิตของคนทุศีลนั้น จะมีประโยชน์อะไร. คนทุศีล ชื่อว่า ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่พ้นจากสุขในอธิคมทั้งปวง ชื่อว่า มีประตูแห่งสวรรค์อันปิดสนิทแล้ว ย่างขึ้นสู่ทางอบาย.

มหาฎีกา

คำว่า **จากภัยทั้งปวง** ความว่า จากภัย มีภัย คือการติเตียนตนเองได้ เป็นต้น

ชื่อว่า **พ้นแล้วจากสุขในอธิคมทั้งปวง** ก็นับตั้งแต่อุปจารฌานไป

วิสุทธิมรรค

คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่ตั้งแห่งความกรุณา (เป็นผู้น่าสงสาร) ของชนผู้มักกรุณา เสมอด้วยคนทุศีล โทษทั้งหลายแห่งความเป็นคนทุศีลมีหลายอย่าง อย่างนี้ ดังนี้เป็นต้น. และพึงทราบ การเห็นอานิสงส์ในศีลสมบัติโดยประการตรงข้ามจากประการที่กล่าวแล้ว.

มหาฎีกา

คำว่า **โดยประการตรงข้ามจากประการที่กล่าวแล้ว** คือโดยอาการอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออาการที่กล่าวแล้วในศีลวิบัติ

วิสุทธิมรรค

อนึ่ง ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินด้วยดี การทรงบาตรและจีวรของภิกษุนั้นเป็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของภิกษุนั้นมีผล

ใจของภิกษุผู้มีศีลหมดจด ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัยมีการติเตียนตนเองได้ เป็นต้น เหมือนพระอาทิตย์ไม่หยั่งลงสู่ความมืด ฉะนั้น.

ภิกษุเมื่อสวยงามในตโปวัน ย่อมสวยงามด้วยสมบัติคือศีล ดุจพระจันทร์เมื่อสวยงามในท้องฟ้าย่อมสวยงามอยู่ด้วยสมบัติ คือรัศมี ฉะนั้น.

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็กระทำความปราโมทย์ แม้แก่เทวดาทั้งหลายได้ จะมีคำอะไรต้องพูดกันในกลิ่นศีลเล่า

มหาฎีกา

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็ย่อมกระทำความปราโมทย์ให้ได้ สมด้วยพระดำรัสที่ว่า "ผู้มีศีลย่อมเป็นที่ชอบใจแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น

ในบทว่า แม้แก่เทวดาทั้งหลาย นี้ พึงขยายพระคาถา (ใน สํ. สคาถก. ๑๕/๓๕๒) ที่ว่า "คนโธ อิสินํ จิรทกฺขิตานํ" ดังนี้เป็นต้น ให้พิสดารเถิด

[**หมายเหตุ** ข้อความเต็มในพระคาถาที่ยกมามีว่า "กลิ่นของพวกฤาษีทั้งหลาย ผู้มีวัตรอันสมาทานมาตลอดกาลนาน เคลื่อนพ้นจากกายแล้วย่อมฟุ้งไปตามลม ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าต้องการซึ่งกลิ่นนั้นอันเป็นเหมือนพวงดอกไม้หอมที่ศีรษะ ฉะนั้น เพราะว่าในกลิ่นนี้พวกเทวดาทั้งหลายไม่สำคัญว่าปฏิกูลเลย" ดังนี้]

วิสุทธิมรรค

กลิ่นศีล ย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติทั้งหลายทั้งปวงได้. ฟุ้งไปได้ไม่ขัดข้องตลอดทิศทั้ง ๑๐.

สักการะแม้เล็กน้อยอันทายกทำแล้ว ในท่านผู้มีศีล ย่อมเป็นสักการะมีผลมาก เพราะฉะนั้น ผู้มีศีลจึงเป็นดุจภาชนะ(รองรับ)เครื่องบูชาและสักการะ

อาสวะทั้งหลายที่มีในปัจจุบัน ย่อมเบียดเบียนท่านผู้มีศีลไม่ได้ ผู้มีศีล ย่อมขุดมูลแห่งทุกข์ อันมีในภพหน้าทั้งหลาย เสียได้.

มหาฎีกา

ความเดือดร้อนเพราะการฆ่า การจองจำ เป็นต้น คือ อันตรายทั้งหลาย ชื่อว่า **อาสวะทั้งหลายที่มีในปัจจุบัน** ความทุศีล ชื่อว่า **มูลแห่งทุกข์ อันมีในภพหน้าทั้งหลาย**

วิสุทธิมรรค

สมบัติในมนุษย์ทั้งหลาย อันใดก็ดี สมบัติในเทวดาทั้งหลาย อันใดก็ดี เมื่อท่านผู้มีศีลอันถึงพร้อมปรารถนาอยู่ สมบัตินั้น ย่อมไม่ใช่สิ่งที่ท่านจะได้โดยยากเลย.

อนึ่ง นิพพานสมบัติอันสงบสุดยอดนี้อันใด ใจของท่านผู้มีศีลอันถึงพร้อมแล้ว ย่อมแล่นไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นแหละ เนืองๆ.

บัณฑิต พึงแสดงอานิสงส์ซึ่งมีอาการต่างๆ มากมายในศีล อันเป็นรากเหง้าแห่งสมบัติทั้งปวงเถิด ฉะนี้ แล.

ด้วยว่า เมื่อแสดงอยู่อย่างนี้ ใจย่อมเป็นอันสะดุ้งกลัวแต่ศีลวิบัติ แล้วน้อมไปในศีลสมบัติ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตเห็นโทษในศีลวิบัตินี้และอานิสงส์ในศีลสมบัตินี้ ตามที่ได้กล่าวแล้ว ก็พึงทำศีลให้ผ่องแผ้ว ด้วยความเอื้อเฟื้อทั้งปวงเถิด ฉะนี้ แล.

ก็ในทางแห่งวิสุทธิที่ทรงแสดงไว้แล้วด้วยศีล สมาธิและปัญญา เป็นมุข แห่งพระคาถาว่า "สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ" เป็นต้นนี้ เป็นอันข้าพเจ้าแสดง **ศีล** ไว้ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้ ก่อน.

มหาฎีกา

มีที่สุดอันล่วงแล้ว ชื่อว่า **อัจจันตะ** แปลว่า สุดยอด

ชื่อว่า **สนฺตา** แปลว่า สงบ คือ สงบทุกเมื่อ เพราะไม่มีความกระวนกระวาย กล่าวคือ ความเร่าร้อนด้วยกิเลส

คำว่า **สะดุ้งกลัว** คือ หวาดหวั่น ด้วยความหวาดหวั่น คือ ญาณ

บทว่า **โวทาเปตพฺพํ** แปลว่า พึงยังให้หมดจด

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า ศีลนิเทศ ในวิสุทธิมรรค

ที่ข้าพเจ้าแต่งไว้เพื่อความบันเทิงใจของสาธุชน เป็นอย่างนี้.

ศีลนิเทศ - จบ

วิสุทธิมรรค
ภาค ๑
ปริจเฉทที่ ๒ ธุตังคนิเทส

วิสุทธิมรรค

ความผ่องแผ้วของศีล อันมีประการที่กล่าวแล้ว จะมีได้ด้วยคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย และความสันโดษ เป็นต้น เหล่าใด, เพราะเหตุที่พระโยคีผู้มีศีลอันสมาทานแล้ว ประสงค์จะทำคุณเหล่านั้นให้ถึงพร้อม ก็ควรทำการสมาทานธุดงค์ (ต่อไป). ด้วยว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ ศีลของเธอที่มีมลทินอันล้างแล้วด้วยน้ำ คือคุณมีความมักน้อย ความสันโดษ ความประพฤติขูดเกลา ความสงัด ความไม่สะสม ความปรารภความเพียร และความเป็นคนเลี้ยงง่าย เป็นต้น จักเป็นอันบริสุทธิ์ดี และวัตรทั้งหลายก็จักถึงพร้อมด้วย. อันว่า ท่านผู้มีสมาจารทั้งหมดบริสุทธิ์ด้วยคุณ คือศีลและพรต อันไม่มีโทษอย่างนี้ จักเป็นผู้ชื่อว่า ตั้งมั่นในอริยวงศ์ ๓ ก่อนเก่าแล้ว ควรต่อการบรรลุอริยวงศ์ที่ ๔ กล่าวคือ ความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี. เพราะฉะนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจักปรารภ **ธุตังคกถา** (กถาว่าด้วย ธุดงค์) เพื่อทำคุณเหล่านั้นให้ถึงพร้อม.

มหาฎีกา

บุคคลผู้ชื่อว่า “ผู้มักน้อย” เพราะอรรถว่า มีความปรารถนาน้อย ได้แก่ ผู้ปราศ จากความติดข้องในปัจจัย ภาวะแห่งบุคคลผู้มักน้อยนั้น ชื่อว่า **ความมักน้อย** หมาย ความว่า ความเป็นผู้มีอัชฌาสัยในความไม่โลภ

ความยินดีเสมอ หรือความยินดีด้วยของของตนที่มีอยู่ ชื่อว่า “สนฺตุฏฺฐิ” สนฺตุฏฺฐิ นั่นเอง เป็น “สนฺตุฏฺฐิตา” แปลว่า **ความสันโดษ** ได้แก่ ความยินดีด้วยปัจจัยทั้งหลายตามที่ได้ คือเท่าที่มี เท่าที่ได้ ไม่ปรารถนาอื่นอีก ฯลฯ

คำว่า **คุณเหล่านั้น** ได้แก่ คุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความผ่องแผ้วของศีล

บทว่า **สมฺปาเทตุ** แปลว่า ประสงค์จะทำให้ถึงพร้อม จริงอยู่ คุณทั้งหลายเหล่านั้นเท่าที่พระโยคีได้มา ด้วยความหมดจดแห่งศีล ย่อมเป็นธรรมชาติที่ถึงพร้อมยิ่งได้ ก็ด้วยอาศัยธุตธรรมทั้งหลาย

คำว่า **การสมาทานธุดงค์** คือ การถือเอาโดยชอบซึ่งองค์แห่งบุคคลผู้กำจัด อันเป็นเหตุแห่งการย่ำยีกิเลสทั้งหลายได้นั่นเอง

คำว่า **เมื่อเป็นอย่างนี้** ความว่า เมื่อกระทำการสมาทานธุดงค์แล้วอย่างนี้

ชื่อว่า **ความประพฤติขูดเกลา** คือ การขูด การตัด การกระทำให้เบาบางซึ่งกิเลสทั้งหลาย นั่นเอง

ชื่อว่า **ความสงัด** คือ ความเป็นผู้มีกายตั้งอยู่ในความสงัด อันเป็นอุบายแห่งความสงัดจิต

ชื่อว่า **ความไม่สะสม** คือ การปฏิบัติโดยประการที่กิเลสทั้งหลายไม่สะสม คือสะสมไว้ไม่ได้ เหตุเพราะมีการปฏิบัติ

ชื่อว่า **ความปรารภความเพียร** คือ ความเป็นผู้ได้ปรารภความเพียรแล้วด้วยอำนาจแห่งการไม่ยังบาปธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น เป็นต้น

ชื่อว่า **ความเป็นคนเลี้ยงง่าย** คือ ความเป็นคนที่อุปัฏฐากทั้งหลายพึงเลี้ยงดูได้โดยง่าย อันสำเร็จจากความเป็นคนมักน้อย เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว

ด้วย **อาทิ** ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านสงเคราะห์เอาคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้มีกิจน้อย ความเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อม เป็นต้น เข้าไว้ ก็ศีลที่สมาทานแล้วนั่นเอง จักเป็นอันบริสุทธิ์ดีได้ และวัตรคือธุตธรรมจักถึงพร้อมได้ คือจักเป็นอันถึงพร้อมแล้วได้ หรือจักสำเร็จได้ก็เพราะความที่พระโยคีเป็นผู้ไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย

ความสันโดษในจีวร บิณฑบาต และเสนาสนะ ตามมีตามได้อันถึงความมั่นคงที่ตั้งอยู่โดยความเป็นประเพณีของพระอริยเจ้าทั้งหลายอันก่อนเก่า มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอันใด ท่านกล่าวว่า **ตั้งมั่นในพระอริยวงศ์ทั้ง ๓ ก่อนเก่า** ดังนี้ไว้ หมายเอาภาวะที่พระโยคีตั้งมั่นในความสันโดษนั้น

บุคคลชื่อว่า **ภาวนารามะ** เพราะอรรถว่า มีภาวนาเป็นอาราม แปลว่า **ความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี** ได้แก่ ความเป็นผู้ประกอบชอบในสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ฯลฯ

ธุดงค์ ๑๓ ข้อ

วิสุทธิมรรค

ก็พระผู้มีพระภาค ทรงอนุญาตธุดงค์ไว้ ๑๓ ข้อ แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้สละโลกามิสได้แล้ว ไม่อาลัยในกายและในชีวิต ใคร่แต่จะทำอนุโลมปฏิปทาให้สำเร็จเท่านั้น

มหาฎีกา

ลาภและสักการะ เป็นต้น ชื่อว่า **โลกามิส** (อามิสในโลก) เพราะพึงถูกตัณหายึดถือได้และเพราะความเป็นของที่นับเนื่องเข้าในโลก

วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่า **อนุโลมปฏิปทา** เพราะเป็นเครื่องอนุโลมต่อการบรรลุพระนิพพาน

วิสุทธิมรรค

ธุดงค์ ๑๓ ข้อนี้ ได้แก่อะไรบ้าง? ได้แก่

๑. ปังสุกูลิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล เป็นปกติ)

๒. เตจีวริกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืน เป็นปกติ)

๓. ปิณฑปาติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตไป เป็นปกติ)

๔. สปทานจาริกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือน เป็นปกติ)

๕. เอกาสนิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ฉัน ณ อาสนะเดียว เป็นปกติ)

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ฉันในบาตร เป็นปกติ)

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ไม่ฉันภัตมาภายหลัง เป็นปกติ)

๘. อารัญญิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่า เป็นปกติ)

๙. รุกขมูลิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้ เป็นปกติ)

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในที่แจ้ง เป็นปกติ)

๑๑. โสสานิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้า เป็นปกติ)

๑๒. ยถาสันถติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้ เป็นปกติ)

๑๓. เนสัชชิกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นปกติ).

ข้อวินิจฉัยธุดงค์

วิสุทธิมรรค

ในธุดงค์ ๑๓ ข้อนั้น พึงทราบข้อวินิจฉัย

- โดยอรรถ
- โดยหมวด ๔ มีลักษณะ เป็นต้น
- โดยการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ)
- โดยประเภท
- โดยความแตกทำลาย
- โดยอานิสงส์แห่งธุดงค์ข้อนั้นๆ
- โดยหมวด ๓ มีกุศล เป็นต้น (โดยกุสลติกะ)
- โดยการจำแนกศัพท์ทั้งหลาย มีธุตศัพท์ เป็นต้น และ
- ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร.

(รวมเป็นข้อวินิจฉัย ๙ ข้อ)

มหาฎีกา

คำว่า **โดยอรรถ** คือ โดยความหมายของคำ

คำว่า **โดยประเภท** คือ โดยการจำแนก

คำว่า **โดยความแตกทำลาย** คือ โดยความพินาศ

คำว่า **ศัพท์ทั้งหลาย มีธุตศัพท์ เป็นต้น** ได้แก่ ศัพท์ทั้งหลาย มีศัพท์ว่า ธุตะ ธุตวาทะ ธุตธรรม และธุตังคะ

บทว่า **สมาสพฺยาสโต** แปลว่า โดยย่อและโดยพิสดาร

วินิจฉัยโดยอรรถ

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยปังสุกูลิกังคะ

ในข้อวินิจฉัยเหล่านั้น จะว่า **โดยอรรถ** ก่อน.

ผ้า ชื่อว่า ปังสุกูล เพราะอรรถว่า เป็นดุจกองฝุ่นในที่นั้นๆ โดยความหมายว่า อยู่ข้างบน เพราะความที่ตั้งอยู่บนกองฝุ่น ณ สถานที่ใดสถานที่หนึ่ง บรรดาตรอก ป่าช้า และกองหยากเยื่อ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปังสุกูล เพราะอรรถว่า ไปสู่ความน่าเกลียด เช่นเดียวกับฝุ่น อธิบายว่า ถึงความน่าเกลียด. การทรงผ้าปังสุกูลที่มีคำไขความอย่างนี้ ก็ชื่อว่า ปังสุกูล

ภิกษุ ชื่อว่า **ปังสุกูลิกะ** เพราะอรรถว่า มีการทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติ ชื่อว่า **ปังสุกูลิกังคะ**. ท่านเรียกเหตุว่า องค์ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า บุคคลผู้นั้นจะเป็นผู้ทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติด้วยการสมาทานใด คำว่า “ปังสุกูลิกังคะ” นี้ เป็นชื่อของการสมาทานนั้น

มหาฎีกา

บทว่า **รถิกา** แปลว่า ตรอก บทว่า **สงฺการกูฏาทีนํ** เป็นฉัฏฐีวิภัติ ในอรรถแห่งนิทธารณะ บทว่า **อพฺภุคฺคตฏฺเฐน** แปลว่า โดยความหมายว่า อยู่ข้างบน

กูล ศัพท์ มีอรรถว่า “สมุสฺสย” (ที่ยกสูง เนิน ฝั่ง กอง) เช่นอย่างในคำว่า “นทิยา กูลํ” (ฝั่งแห่งแม่น้ำ) เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ผ้า ชื่อว่า ปังสุกูล เพราะอรรถว่า **เป็นดุจกองฝุ่น** ดังนี้ไว้ “**กุ**” ศัพท์ในความน่าเกลียด **อุล** ศัพท์ มีอรรถว่า ไป(ถึง) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อธิบายว่า ถึงความน่าเกลียด** ดังนี้ไว้

อีกอย่างหนึ่ง ผ้า ชื่อว่า “ปังสุกูล” เพราะอรรถว่า ย่อมไป คือเป็นไปสู่ความน่าเกลียด เช่น เดียวกับฝุ่น การทรงผ้าปังสุกูล (ปังสุกูลธารณะ) ชื่อว่า “ปังสุกูล” โดยการลบบทหลังเสีย (คือลบคำว่า “ธารณะ” ออกเสีย) การทรงผ้าปังสุกูลนั้น เป็นปกติของภิกษุรูปนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุรูปนั้น ชื่อว่า “ปังสุกูลิกะ” เช่นเดียวกับคำว่า “อาปูปิกะ” เป็นต้น

เหตุชื่อว่า "องค์" เพราะอรรถว่า ไป คืออาศัยผลของตนแล้วก็ถึงความเป็นเหตุ ได้แก่ธรรม กล่าวคือ สมาทานเจตนาอันเป็นเหตุเรียกบุคคลว่า "ปังสุกูลิกะ" ชื่อว่า "ปังสุกูลิกังคะ" เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งบุคคลผู้ทรงผ้าปังสุกูล เป็นปกติ

เจตนา ชื่อว่า **การสมาทาน** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุถือเอาโดยชอบ

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยเตจีวริกังคะ และปิณฑปาติกังคะ

โดยนัยเดียวกันนั่นเอง ภิกษุชื่อว่า **เตจีวริกะ** เพราะอรรถว่า มีการทรงจีวร ๓ ผืน กล่าวคือ สังฆาฏิ อุตตราสงค์ และอันตรวาสก เป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืน เป็นปกติ ชื่อว่า **เตจีวริกังคะ**.

ส่วนที่ชื่อว่า **บิณฑบาต** เพราะอรรถว่าเป็นความตกไปแห่งก้อนอามิส กล่าวคือ ภิกษา ชื่อว่า **บิณฑบาต** เพราะอรรถว่า เป็นความตกไปแห่งก้อนภิกษาที่ชนเหล่าอื่นถวายให้ (เป็นอีกนัยหนึ่ง) อธิบายว่า ได้แก่ การตกลงไปในบาตรแห่งก้อนข้าวที่ชนเหล่าอื่นถวายให้ ภิกษุ ชื่อว่า **ปิณฑปาติกะ** เพราะอรรถว่า ย่อมแสวงหาบิณฑบาตนั้น คือ เข้าไปสู่สกุลนั้นๆ แสวงหาไป.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุชื่อว่า "ปิณฑปาตี" เพราะอรรถว่า มีอันตกไป เพื่อก้อนข้าวเป็นวัตร, คำว่า **มีอันตกไป** ได้แก่ มีอันเที่ยวไป, ปิณฑปาตี นั่นเอง เป็น "ปิณฑปาติกะ" องค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวไปเพื่อก้อนข้าว เป็นปกติ ชื่อว่า **ปิณฑปาติกังคะ**

มหาฎีกา

คำว่า **โดยนัยเดียวกันนั่นเอง** ความว่า การทรงผ้าปังสุกูล ชื่อว่า "ปังสุกูล" ภิกษุผู้มีการทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติ ชื่อว่า "ปังสุกูลิกะ" องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูลนั้น อันได้แก่สมาทานเจตนา ท่านเรียกว่า "ปังสุกูลิกังคะ" ฉันใด โดยนัยแห่งความหมายของคำนี้เอง การทรงจีวร ๓ ผืน ชื่อว่า "ติจีวร" ภิกษุผู้มีการทรงจีวร ๓ ผืนเป็นปกติ ชื่อว่า "เตจีวริกะ" องค์แห่งภิกษุผู้ทรงจีวร ๓ ผืนนั้น อันได้แก่ สมาทานเจตนา พึงทราบว่า เรียกว่า **เตจีวริกังคะ** ฉันนั้น

ในจีวร ๓ ผืน มีสังฆาฏิ เป็นต้น เท่านั้น ที่มีชื่อเฉพาะของตน (สมญา) ว่า “ไตรจีวร” (จีวร ๓ ผืน) ในผ้าปิดฝี ผ้าจำนำพรรษา (ผ้าผลัดอาบน้ำ) เป็นต้น หามีชื่อว่า “ไตรจีวร” ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงจีวร ๓ ผืนเหล่านั้น โดยสรุป จึงกล่าวคำว่า “กล่าวคือ สังฆาฏิ อุตตราสงค์ อันตรวาสก” ดังนี้ไว้

คำว่า **บิณฑบาตนั้น** ความว่า ภิกษุชื่อว่า “ปิณฑปาติกะ” เพราะอรรถว่า แสวงหาบิณฑบาต กล่าวคือ ความตกไปในบาตรแห่งก้อนภิกษาที่ชนเหล่าอื่นถวายให้ เหมือนอย่างคำว่า “พาทริกะ”, “สามากิกะ” เป็นต้น ปิณฑปาตี (ผู้แสวงหาบิณฑบาตเป็นปกติ) นั่นเอง เป็น “ปิณฑปาติกะ” เช่นเดียวกับคำว่า “ภัททะ” นั่นเอง เป็น “ภัททิกะ” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยสปาทานจาริกังคะ

ความขาดตอน ท่านเรียกว่า “ทาน” ความปราศจากความขาดตอน ชื่อว่า “อปทาน” ความว่า ความไม่ขาดตอน, เป็นไปกับความไม่ขาดตอน ชื่อว่า “สปทาน” อธิบายว่า เว้นความขาดตอน ได้แก่ ตามลำดับเรือน ภิกษุชื่อว่า “สปทานจารี” เพราะอรรถว่า มีอันเที่ยวไปพร้อมกับความไม่ขาดตอนนี้ เป็นปกติ สปทานจารี นั่นเองเป็น **สปทานจาริกะ** องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปพร้อมกับความไม่ขาดตอน เป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **สปทานจาริกังคะ**.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ความขาดตอน** คือความขาดสาย ได้แก่ ไม่ใช่ความเป็นไปอย่างมีลำดับ

ชื่อว่า **ความไม่ขาดตอน** ก็โดยปฏิเสธความขาดตอนนั้น คือความไม่ขาดสาย ได้แก่ ความเป็นไปอย่างมีลำดับ

บทว่า **สห อปทาเนน** แปลว่า เป็นไปกับความไม่ขาดตอน เพื่อแสดงความเป็นคำขยายกิริยาแห่งบทว่า “สปทาน” และแสดงสถานที่ซึ่งมีความไม่ขาดตอนนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “อธิบายว่า เว้นความขาดตอน ได้แก่ ตามลำดับเรือน” ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยเอกาสนิกังคะ

การบริโภค ณ อาสนะเดียว ชื่อว่า “เอกาสนะ” ภิกษุ ชื่อว่า **เอกาสนิกะ** เพราะอรรถว่า มีการบริโภค ณ อาสนะเดียวนั้นเป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้บริโภค ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **เอกาสนิกังคะ**.

มหาฎีกา

คำว่า **ณ อาสนะเดียว** คือโดยการนั่งท่าเดียวเท่านั้น ไม่ถูกอิริยาบถอื่นคั่น (คือไม่เปลี่ยนท่าอิริยาบถเลยนั่นเอง)

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยปัตตปิณฑิกังคะ

ก้อนข้าวจำเพาะในบาตรเดียว อย่างเดียวเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะที่ ๒ เสีย ชื่อว่า ”ปัตตปิณฑะ” คราวนี้ ภิกษุ ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิกะ** เพราะอรรถว่า มีการถือเอาซึ่งก้อนข้าวในบาตรเดียวเท่านั้นเป็นปกติ เพราะศัพท์ว่า “ปัตตปิณฑะ” ใช้ในความหมายว่า ถือเอาซึ่งก้อนข้าวในบาตรเดียว องค์แห่งภิกษุผู้มีการถือเอาซึ่งก้อนข้าวในบาตรเดียวเท่านั้นเป็นปกติ ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิกังคะ**.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ในคำว่า “ก้อนข้าวในบาตร” นี้ ในที่นี้หมายเอาความต่างกันด้วยวัตถุ (คือเจาะจงลงไปว่า ใน **บาตร** เท่านั้น) ไม่ใช่เป็นคำสามัญ ก็ “**เอว**” อักษร (ที่แปลว่า “เท่านั้น”) ได้แสดงแล้วลบเสีย (คือ ปตฺเตว ลบ “เอว” เสีย เหลือเป็น “ปตฺเต” แต่ความหมายยังคงเดิม คือ ยังคงแปลว่า “ในบาตรเท่านั้น”) จึงกล่าวว่า **ในบาตรเดียว อย่างเดียวเท่านั้น** ดังนี้ เป็นต้นไว้

เมื่อจะแสดงว่า นี้เป็นนิเทศกระทำการลบบทหลัง (ได้แก่ ลบคำว่า “คหณ” ที่แปลว่าถือเอา ออกเสียจากคำว่า “ปตฺตปิณฺฑคหณ” ที่แปลว่า “ถือเอาก้อนข้าวในบาตร” จึงเหลือ

เป็น "ปตฺตปิณฺฑ" แต่คำแปลยังคงเท่าเดิม คือ "ถือเอาก้อนข้าวในบาตร") จึงกล่าวว่า "เพราะศัพท์ว่า ปัตตปิณฑะ ใช้ในความหมายว่า ถือเอาซึ่งก้อนข้าวในบาตร" ดังนี้ เป็นต้นไว้ แม้ในบทอื่นๆ จากนี้ก็มีนัยนี้แหละ

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยขลุปัจฉาภัตติกังคะ

ศัพท์ว่า **ขลุ** เป็นคำนิบาตในอรรถว่า ปฏิเสธ ภัตที่ภิกษุซึ่งเป็นผู้ปฏิเสธแล้วได้ มาในภายหลัง ชื่อว่า "ปัจฉาภัตตะ" การบริโภคภัตที่ได้มาภายหลังก็ชื่อว่า "ปัจฉาภัตตะ" คือ แสดงไว้ด้วยการลบบทหลัง คือ บทว่า "บริโภค" ออกเสียนั่นเอง) ภิกษุ ชื่อว่า "ปัจฉาภัตติกะ" เพราะอรรถว่า มีการบริโภคภัตที่ได้มาภายหลังนั้นเป็นปกติ เพราะศัพท์ว่า "ปัจฉาภัตตะ" ใช้ในความหมายว่า บริโภคภัตที่ได้มาภายหลัง ภิกษุไม่เป็นผู้มีการฉันภัตที่ได้มาภายหลังเป็นปกติ ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติกะ** คำว่า ปัจฉาภัตตะ (ภัตที่ได้มาภายหลัง) นี้ เป็นชื่อของ อติริตต-โภชนะ (อติริตตโภชนะ คืออาหารเป็นเดน หมายถึงอาหารใหม่ยังไม่บริโภคที่จะได้ต่อไป) ที่ภิกษุปฏิเสธแล้วด้วยอำนาจการสมาทาน แต่มีคำกล่าวไว้ในอรรถกถา ว่า คำว่า "ขลุ" ได้แก่ นกชนิดหนึ่ง นกนั้นใช้ปากคาบผลไม้แล้ว เมื่อผลไม้นั้นตกไป ก็จะไม่จิกกินผลอื่นๆ อีก ภิกษุนี้ก็เป็นเช่นนกนั้น เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า "ขลุปัจฉาภัตติกะ" ดังนี้ องค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า "ขลุปัจฉาภัตติกะ" นั้น ชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคะ**.

มหาฎีกา

ภัตที่ภิกษุได้มาภายหลัง แต่การปวารณาแล้วนั่นเทียว ชื่อว่า "ปัจฉาภัตตะ" เพราะความที่ "ขลุ" ศัพท์เป็นคำบอกปฏิเสธ ท่านอาจารย์จึงถือเอา "น" อักษร เข้ามากล่าวไว้ว่า "น ปจฺฉาภตฺติก" (คือ น ปัจฉาภัตติกะเท่ากับขลุปัจฉาภัตติกะ)

ธรรมที่เป็นวิสัยของสิกขาบท พระผู้มีพระภาคก็ทรงห้ามไว้แล้วด้วยสิกขาบทนั้นเอง ธรรมใดไม่เป็นวิสัยของสิกขาบทนั้น ธรรมนั้นนั่นเอง จัดเป็นวิสัยของการสมาทาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **คำว่า ปัจฉาภัตตะ นี้ เป็นชื่อ ของอติริตตโภชนะ ที่ภิกษุปฏิเสธแล้วด้วยอำนาจการสมาทาน**

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยอารัญญิกังคะ, รุกขมูลิกังคะ, อัพโภกาสิกังคะ, โสสานิกังคะ และยถาสันถติกังคะ

การอยู่อาศัยในป่า ชื่อว่า อรัญญะ. ภิกษุ ชื่อว่า **อารัญญิกะ** เพราะอรรถว่า มีการอยู่อาศัยในป่านั้นเป็นปกติ. องค์แห่งภิกษุผู้อยู่อาศัยในป่าเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **อารัญญิกังคะ.**

การอยู่อาศัยที่โคนไม้ ชื่อว่า "รุกขมูละ" ภิกษุชื่อว่า **รุกขมูลิกะ** เพราะอรรถว่า มีการอยู่อาศัยที่โคนไม้นั้นเป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้อยู่อาศัยที่โคนไม้เป็นปกตินั้น ชื่อว่า **รุกขมูลิกังคะ** แม้ใน **อัพโภกาสิกังคะ** และ **โสสานิกังคะ** ก็มีนัยนี้แหละ.

เสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้นั่นเอง ชื่อว่า "ยถาสันถตะ" คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่เขาอุทิศให้ครั้งแรกอย่างนี้ว่า "เสนาสนะนี้ ย่อมถึงแก่ท่าน" ดังนี้ ภิกษุ ชื่อว่า **ยถาสันถติกะ** เพราะอรรถว่า มีการอยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้นั้น เป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้เป็นปกติ ชื่อว่า **ยถาสันถติกังคะ.**

มหาฎีกา

มีคำที่ควรกล่าวไว้หมดโดยนัยว่า "การเข้าไปอยู่ในที่แจ้ง ชื่อว่า อัพโภกาสะ, การเข้าไปอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า สุสานะ" ดังนี้ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเสียว่า "ก็มีนัยนี้แหละ" ดังนี้ไว้

เสนาสนะเป็นเหมือนเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงไว้ ชื่อว่า "ยถาสันถตะ" ได้แก่ เสนาสนะตามที่เขาอุทิศให้แต่ต้น ก็ภิกษุผู้ถือธุดงค์ข้อนี้ ย่อมรับเอาเสนาสนะนั้น ไม่ปฏิเสธเสียด้วยคำพูดว่า "เสนาสนะนี้มีเรือดมาก ฟุ้งไปด้วยกลิ่นเหม็น" ดังนี้ เป็นต้น โดยเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เสนาสนะนี้ ย่อมถึงแก่ท่าน** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยเนสัชชิกังคะ

ภิกษุ ชื่อว่า **เนสัชชิกะ** เพราะอรรถว่า มีอันปฏิเสธการนอน แล้วอยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันปฏิเสธการนอน แล้วอยู่ด้วยการนั่งเป็นปกติ นั้น ชื่อว่า **เนสัชชิกังคะ.**

ก็ธุดงค์เหล่านี้ ทั้งหมดนั่นเทียว ชื่อว่า **ธุดงค์** เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า "ธุตะ" เหตุเพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลสด้วยการสมาทานนั้นๆ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธุดงค์** เพราะอรรถว่า มีญาณซึ่งได้โวหารว่า ธุตะ เหตุเพราะกำจัดกิเลสเป็นองค์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า "ธุตะ" เพราะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้ด้วย ธุตะเหล่านั้น เป็นองค์ของการปฏิบัติด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ – ธุดงค์**

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ ในคำทั้งหลายเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมานี้ก่อน

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์กล่าวถึงการนอนว่า **สยนะ**

คำว่า **เหตุเพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลส** คือเหตุเพราะความเป็นผู้ย่ำยีกิเลสเสียได้ ความว่า เหตุเพราะความเป็นผู้ละบาปธรรม คือตัณหาและอุปาทาน เป็นต้น ได้ด้วยสามารถตทังคปหาน ในที่นี้ ประสงค์เอาองค์ทั้งหลายที่เป็นเครื่องกำจัดกิเลสว่า "องค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า ธุตะ" ไม่ใช่ประสงค์เอาองค์ทั้งหลายอื่น อย่างใดอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่า "แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า ธุตะ" นี้ เป็นอรรถที่ได้แล้วโดยสภาวะกว่าอรรถอื่น

คำว่า **ด้วยการสมาทานนั้น ๆ** คือด้วยการสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล เป็นต้น นั้นๆ

ด้วยคำว่า **เพราะมีญาณเป็นองค์** นี้ ท่านอาจารย์เปิดเผยถึงความที่การสมาทานธุดงค์ทั้งหลายเหล่านั้น มีญาณเป็นเบื้องต้น (มีญาณออกหน้า)

คำว่า **ของการปฏิบัติ** ได้แก่ ของสัมมาปฏิบัติ มีศีล เป็นต้น

วินิจฉัยโดยหมวด ๔ มีลักษณะ เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ก็ธุดงค์เหล่านี้ทั้งหมดนั่นเทียว **มีสมาทานเจตนา เป็นลักษณะ** แม้ข้อนี้ก็สมจริง ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ผู้สมาทานได้แก่บุคคล ธรรมเครื่องสมาทาน ได้แก่ จิตและเจตสิก สมาทานเจตนาจัดเป็นธุดงค์ สิ่งที่ห้ามได้แก่วัตถุ" ดังนี้.

อนึ่ง ธุดงค์ทุกข้อนั่นเทียว **มีการย่ำยีความละโมบเป็นรส มีความหาความละโมบมิได้เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอริยธรรม คือความมักน้อย เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน**

พึงทราบข้อวินิจฉัย โดยลักษณะ เป็นต้น ในธุดงค์นี้ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้

มหาฎีกา

เจตนาที่เป็นไปด้วยอำนาจการสมาทาน ชื่อว่า สมาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องถือเอาโดยชอบ ธุดงค์ทั้งหลายเหล่านี้ มีเจตนา คือ การสมาทานนั้นเป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **มีสมาทานเจตนา เป็นลักษณะ** อนึ่ง ทั้งในอรรถกถา ก็มีคำนี้กล่าวไว้ว่า "สัมปยุตธรรมทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิก) ปรากฏแล้ว โดยความเป็นกรณะว่า "เยน" (คือเป็นเครื่องทำ ในที่นี้ ได้แก่ เป็นเครื่องสมาทาน) เพราะภาวะที่ยังกิริยา คือการสมาทานให้สำเร็จเป็นที่สุด

การถือเอาแห่งสมาทานเจตนาจัดเป็นธุดงค์ ถึงเจตนาที่บริหารก็จัดเป็นธุดงค์เหมือนกัน เพราะความที่มีสมาทานเจตนานั้นเป็นมูล

ความเป็นไปแห่งตัณหา (ตัณหาจาระ) ชื่อว่า "ความละโมบ" โดยความหมายว่า ปล้นเอานักหนาซึ่งภัณฑะ คือกุศล ด้วยตนเอง และด้วยอาศัยคนอื่นเป็นช่องทาง[๑] เพราะมีกิจย่ำยีความเป็นไปแห่งตัณหานั้น จึงชื่อว่า **มีการย่ำยีความละโมบ เป็นรส**

และเพราะมีการย่ำยีความละโมบเป็นรสนั่นเอง จึงปรากฏขึ้นโดยภาวะที่หาความละโมบมิได้ หรือว่ายังภาวะที่หาความละโมบมิได้นั้น ให้ปรากฏขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **มีความหาความละโมบมิได้ เป็นปัจจุปัฏฐาน**

คำว่า **มีอริยธรรมเป็นปทัฏฐาน** ได้แก่ มีธรรม มีศีล เป็นต้น เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

---

[๑] คำว่า โลลุปฺป ที่แปลว่า ความละโมบในที่นี้ มาจาก ลุป - ธาตุ ที่มีอรรถว่า ปล้น, แย่งชิง ท่านฎีกาจารย์จึงได้ทำวิเคราะห์ไว้อย่างนั้น

วินิจฉัยโดยการสมาทาน เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ส่วน ต่อไปเป็นข้อวินิจฉัยใน ๕ บทมีบทว่า โดยการสมาทาน และวิธี (ปฏิบัติ) เป็นต้น ธุดงค์ทั้งหมดนั่นเทียว เมื่อพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ ภิกษุพึงสมาทาน ในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั่นแหละ เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้ว ก็พึงสมาทานในสำนักของพระมหาสาวก เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีแล้ว ก็พึงสมาทานในสำนักของพระขีณาสพ ของพระอนาคามี ของพระสกทาคามี ของพระโสดาบัน ของท่านผู้ทรง ๓ ปิฎก ของท่านผู้ทรง ๒ ปิฎก ของท่านผู้ทรงปิฎกเดียว ของท่านผู้ทรงสังคีติเดียว ของท่านพระอรรถกถาจารย์ เมื่อพระขีณาสพ เป็นต้น นั้นไม่มี ก็พึงสมาทานในสำนักของท่านผู้ทรงธุดงค์ แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์นั้นไม่มี ก็พึงกวาดลานเจดีย์แล้วนั่งกระหย่ง กล่าวสมาทาน ดุจว่ากล่าวสมาทานอยู่ในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อนึ่ง แม้การที่ภิกษุจะสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้เหมือนกัน ก็ในเรื่องการสมาทานเอง นี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องความเป็นผู้มักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่ใหญ่ แห่งพระเถระทั้ง ๒ พี่น้อง ที่เจติยบรรพตไว้ อันนี้ จัดเป็นคำพูดโดยทั่วๆ ไปก่อน คราวนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาวิธีสมาทาน ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ของธุดงค์แต่ละข้อ

มหาฎีกา

คำว่า **พึงสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาค** เป็นต้น นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อไม่ให้การสมาทาน ขาดสายไปเสียในระหว่าง (คือ ไม่ใช่ว่าพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ก็ไม่ต้องมีการสมาทานธุดงค์กันอีก) เหมือนการไม่ยอมให้ผิดคำพูดโดยส่วนเดียว แห่งบุคคลผู้สมควรต่อคำที่ตนได้กล่าวยืนยันไว้ในสำนักของพระราชา ผู้อาศัยพระราชานั้นเลี้ยงชีพ ฉะนั้น แม้ในการสมาทานในสำนักของบรรดาบุคคลที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ

คำว่า **ของท่านผู้ทรงสังคีติเดียว** ได้แก่ ของท่านผู้ทรงไว้นิกายเดียว ในบรรดานิกาย ๕ มีทีฆนิกาย เป็นต้น

คำว่า **ของพระอรรถกถาจารย์** ได้แก่ ของท่านผู้มีแบบแผนอรรถกถาคล่องแคล่วโดยพิเศษนั่นเอง

คำว่า **เรื่องความเป็นผู้มักน้อยในธุดงค์ของพระเถระผู้พี่ใหญ่** ได้แก่ เรื่องที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “ทราบว่าพระเถระรูปนั้นเป็นเนสัชชิก (ปฏิเสธการนอน ถือการนั่งเป็นปกติ) ใครๆ ไม่รู้ความเป็นเนสัชชิกนั้นของท่าน อยู่มาวันหนึ่ง ในตอนกลางคืน พระเถระผู้น้องนอกนี้เห็นท่านนั่งอยู่บนเตียงนอนด้วยแสงสว่างจากฟ้าแลบ จึงถามขึ้นว่า 'แน่ะ ท่านผู้เจริญ ท่านเป็นเนสัชชิกหรือ?' พระเถระเพราะความที่มักน้อยในธุดงค์ จึงนอนเสียในทันใดนั่นเอง แล้วสมาทานต่อในภายหลัง” ดังนี้

๑. กถาว่าด้วย ปังสุกูลิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ของธุดงค์แต่ละข้อ. ธุดงค์ข้อ **ปังสุกูลิกังคะ** ก่อน จัดเป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำพูด ๒ คำ เหล่านี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธจีวรอันเป็นทานที่คหบดีถวาย (คำหนึ่ง)" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูลเป็นปกติ (คำหนึ่ง)" ดังนี้.

นี้ จัดเป็นการสมาทาน ในธุดงค์ ข้อ ปังสุกูลิกังคะ นี้ก่อน.

มหาฎีกา

ในบทว่า **จีวรอันเป็นทานที่คหบดีถวาย** นี้ พึงทราบว่า สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ แม้พวกสมณะก็เป็นอันจัดเข้าฝ่ายคหบดีได้เหมือนกัน เพราะความเป็นผู้ถวายให้

จีวรที่เขาวางไว้ เพราะคิดว่า "บรรพชิตจักถือเอา" ดังนี้ พึงจัดเป็น คหปติจีวร แต่ไม่เป็นคหปติทานจีวร (แปลว่า จีวรอันเป็นทานที่คหบดีถวาย) เพราะเหตุนั้น การที่ใช้ศัพท์ว่า "ทาน" ก็เพื่อห้ามจีวรที่เป็นเช่นนั้น[๑]

วินิจฉัยในบทว่า **ด้วยคำพูด... คำใดคำหนึ่ง** นี้ **ถามว่า** ธุดงค์ชื่อว่า เป็นอันสมาทานแล้ว ก็ด้วยคำกล่าวสมาทานเท่านั้น จะเป็นอันสมาทานแล้วด้วยคำกล่าวปฏิเสธได้อย่างไร? **ตอบว่า** ชื่อว่า เป็นอันสมาทานแล้วด้วยคำกล่าวปฏิเสธก็ได้ เพราะความที่ถึงกันได้โดยอรรถ เหมือนอย่างว่า เมื่อพูดว่า "พระเทวทัตไม่ฉันในเวลากลางวัน" คำพูดก็เป็นอันถึงกันได้ โดยอรรถว่า "พระเทวทัตฉันในเวลากลางคืน" เพราะว่า เว้นจากอาหารเสีย ร่างกายของพระเทวทัตจะมีความตั้งอยู่ไม่ได้ ดังนี้ มีอุปมาฉันใด แม้ในเรื่องนี้ก็มีอุปมัยฉันนั้น คือเมื่อภิกษุปฏิเสธคหปติทานจีวร ก็ต้องมีการรับเอาจีวรอื่นจากคหปติทานจีวรนั้น ซึ่งเป็นอันถึงกันโดยอรรถแล้วทีเดียว เพราะว่า เว้นจากจีวรเสีย ก็ไม่มีความดำรงอยู่ในพระศาสนาได้ ดังนี้แล

---

[๑] คือ ที่ขอปฏิเสธนั้น ไม่ใช่ คหปติจีวร แต่เป็นคหปติทานจีวรต่างหาก

วิสุทธิมรรค

วิธีปฏิบัติ

ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์แล้วอย่างนี้ พึงถือเอาผ้าผืนใดผืนหนึ่ง ในบรรดาผ้าทั้งหลายเหล่านี้ คือโสสานิกะ (ผ้าตกอยู่ในป่าช้า), ปาปณิกะ (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่ทางเข้าตลาด), รถิยโจฬะ (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ตามตรอก), สังการโจฬะ (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่ ณ ทิ้งหยากเยื่อ), โสตถิยะ (ผ้าเช็ดมลทินครรภ์), นหานโจฬะ (ผ้าผลัดอาบน้ำมนต์แล้วทิ้งไว้), ติตถโจฬะ (ผ้าเก่าที่เขาทิ้งไว้ตามท่าอาบน้ำ), คตปัจจาคตะ (ผ้านุ่งไปป่าช้ากลับมาแล้ว ทิ้ง), อัคคิทัฑฒะ (ผ้าโดนไฟไหม้บางส่วน), โคขายิตะ (ผ้าถูกโคกัด), อุปจิกาขายิตะ (ผ้าถูกปลวกกัด), อุนทูรขายิตะ (ผ้าถูกหนูกัด), อันตัจฉินนะ (ผ้าขาดริม), ทสัจฉินนะ (ผ้าขาดชาย), ธชาหฏะ (ผ้าที่เขาผูกไว้เป็นธง), ถูปจีวร (ผ้าห่มจอมปลวก), สมณจีวร (ผ้าของภิกษุ), อาภิเสกิกะ (ผ้าที่ทิ้งไว้ ณ ที่พระราชาภิเษก), อิทธิมยะ (จีวรที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ของเอหิภิกขุ), ปันถิกะ (ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง), วาตาหฏะ (ผ้าที่ลมพัดตกอยู่ในที่ไกล), เทวทัตติยะ (ผ้าที่เทวดาถวาย), สามุททิยะ (ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นฝั่ง) มาตัดแบ่งแล้วทิ้งส่วนที่เปื่อยเสีย ซักส่วนที่แข็งแรง ทำเป็นจีวร เปลื้องคหปติจีวรอันเป็นของเก่าเสีย แล้วใช้สอยเถิด.

ในบรรดาผ้าทั้งหลายเหล่านั้น ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า **โสสานิกะ**. ผ้าที่ตกอยู่ที่ทางเข้าตลาดชื่อว่า **ปาปณิกะ**. ผ้าที่ชนผู้ต้องการบุญทั้งหลายทิ้งไว้ตามตรอก ทางช่องหน้าต่าง ชื่อว่า **รถิยโจฬะ** ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่ทิ้งหยากเยื่อ ชื่อว่า **สังการโจฬะ** ผ้าที่เขาเช็ดมลทินครรภ์แล้วทิ้งไว้ ชื่อว่า **โสตถิยะ** มีเรื่องเล่าว่า มารดาของอำมาตย์ ชื่อว่า “ติสสะ” ให้เขาใช้ผ้ามีค่าตั้งแสนเช็ดมลทินครรภ์ แล้วให้ทิ้งเสียที่หนทางชื่อ ตาลเวฬิ เพราะคิดว่า ภิกษุที่ทรงผ้าปังสุกูลจักถือเอา ภิกษุทั้งหลาย (พบเข้า) จึงเก็บเอาไปเพื่อใช้ปะชุน (จีวร) ตรงที่ชำรุด

พวกคนทั้งหลายที่พวกหมอเวทมนต์ให้อาบน้ำ พร้อมทั้งชำระเกล้า ทิ้งผ้าอันใดไว้เพราะสำคัญว่า “เป็นผ้ากาลกิณี” ดังนี้ แล้วไปเสีย ผ้านั้นชื่อว่า **นหานโจฬะ** ผ้าเก่าที่เขาทิ้งไว้ ณ ท่าอาบน้ำ ชื่อว่า **ติตถโจฬะ** คนทั้งหลายไปสุสานแล้วกลับมาอาบน้ำทิ้งผ้าใดไว้ ผ้านั้นชื่อว่า **คตปัจจาคตะ** ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปบางส่วน ชื่อว่า **อัคคิทัฑฒะ** ก็คนทั้งหลายย่อมทิ้งผ้านั้น สำหรับ **ผ้าถูกโคกัด** เป็นต้น มีความหมายชัดเจนอยู่แล้วทีเดียว ก็พวกคนทั้งหลายย่อมทิ้งผ้าแม้ที่เป็นเช่นนั้น.

ผ้าที่คนทั้งหลายเมื่อจะขึ้นเรือ ย่อมผูกเป็นธงแล้วขึ้นไป ชื่อว่า **ธชาหฏะ** เมื่อล่วงการเห็น (พ้นสายตา) ของคนเหล่านั้นไป ก็ควรจะถือเอา แม้ผ้าใดที่พวกพลรบผูกเป็นธง ปักไว้ในยุทธภูมิ ในกาลที่พวกพลรบแม้ทั้ง ๒ ฝ่าย กลับไปแล้ว ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นย่อมควร ผ้าที่เขาแขวนรอบจอมปลวก กระทำพลีกรรม ชื่อว่า **ถูปจีวร** ผ้าที่เป็นของภิกษุ ชื่อว่า **สมณจีวร** ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ สถานที่อภิเษกแห่งพระราชา ชื่อว่า **อาภิเสกิกะ** ผ้าจีวรของเอหิภิกขุ ชื่อว่า **อิทธิมยะ** ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ชื่อว่า **ปันถิกะ** ส่วนผ้าใดที่ตกอยู่เพราะความหลงลืมสติของผู้เป็นเจ้าของ ภิกษุควรรักษาผ้านั้นไว้สิ้นกาลหน่อยหนึ่ง แล้วจึงค่อยถือเอา

ผ้าที่ถูกลมพัด ทำให้ตกอยู่ในที่ไกล ชื่อว่า **วาตาหฏะ** เมื่อไม่พบเจ้าของก็ควรที่จะถือเอาผ้านั้นได้ ผ้าใดที่พวกเทวดาถวายให้ เหมือนอย่างที่ถวายให้แก่พระอนุรุทธเถระ ผ้านั้นชื่อว่า **เทวทัตติยะ** ผ้าที่ถูกคลื่นในทะเลซัดขึ้นไปบนฝั่ง ชื่อว่า **สามุททิยะ**

ส่วนผ้าใดที่พวกทายกกล่าวว่า “พวกข้าพเจ้าขอถวายแก่พระสงฆ์” ดังนี้แล้ว ถวายให้ หรือว่าที่พวกภิกษุเที่ยวไปเพื่อภิกษาผ้าได้มา ผ้านั้นไม่จัดเป็น “ผ้าปังสุกูล” แม้ในผ้าที่พวกภิกษุด้วยกันถวายให้ ผ้าใดที่ภิกษุผู้ถวายแจกจ่ายถวายให้ตามลำดับพรรษาก็ดี เป็นเสนาสนะจีวร (จีวรประจำเสนาสนะ) ก็ดี ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าปังสุกูล ที่ไม่แจกจ่ายถวายให้เท่านั้น จัดเป็นผ้าปังสุกูล แม้ในผ้าที่ไม่ได้แจกจ่ายถวายให้นั้น ผ้าใดที่พวกทายกวางถวายไว้แทบเท้าของภิกษุ (รูปหนึ่ง) แล้ว แต่ภิกษุรูปนั้นวางถวายในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล ผ้านั้นชื่อว่า บริสุทธิ์แต่ฝ่ายเดียว (เอกโตสุทธิกะ) ผ้าใดที่พวกทายกวางถวายในมือของภิกษุ (รูปหนึ่ง) แต่ภิกษุรูปนั้นวางไว้แทบเท้า (ของภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล) แม้ผ้านั้น ชื่อว่า บริสุทธิ์แต่ฝ่ายเดียว ผ้าใดที่ทายกวางถวายแทบเท้าแม้ของภิกษุ, แม้ภิกษุรูปนั้นก็วางถวายให้โดยอาการอย่างเดียวกันนั้น คือแทบเท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล) ผ้านั้น ชื่อว่า บริสุทธิ์แต่สองฝ่าย (อุภโตสุทธิกะ) ผ้าใดที่ภิกษุได้มาเพราะทายกวาง(ถวายให้)ในมือ แล้วภิกษุวาง (ถวายให้) ในมือ (ของภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล) ผ้านั้นชื่อว่า “ไม่ใช่จีวรอย่างอุกฤษฏ์” ภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล ครั้นทราบประเภทแห่งผ้าปังสุกูลอย่างนี้แล้ว พึงใช้สอยจีวรเถิด นี้เป็นวิธี(ปฏิบัติ) ในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

ด้วยคำว่า "ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์แล้วอย่างนี้" ดังนี้ เป็นต้น จัดเป็นวิธีการ คือ วิธีปฏิบัติในปังสุกูลิกังคะ

ผ้าที่ภิกษุได้ในป่าช้า ชื่อว่า **โสสานิกะ** ก็ผ้านั้นเป็นอันตกอยู่ก็เพราะถูกบางคนทิ้งไว้ในป่าช้านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า** ดังนี้ไว้ แม้ผ้าที่ชื่อว่า **ปาปณิกะ** (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ ณ ทางเข้าตลาด) ก็พึงทราบอย่างนี้

ชื่อว่า **หนทางชื่อ ตาลเวฬิ** ได้แก่ ทางสายหนึ่งในบ้านใหญ่ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นทางสายหนึ่งในกรุงอนุราธปุระ

ผ้าชื่อว่า **ถูกไฟไหม้ไปบางส่วน** เพราะอรรถว่า ผ้านี้มีบางส่วนถูกไฟไหม้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปบางส่วนที่ตกอยู่ ณ หนทางต้องล่วงเวลาไปหลายวันภิกษุจึงจะพึงถือเอาได้" แต่อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "มีกาลล่วงไปสัก ๒-๓ วัน ก็พึงถือเอาได้"

คำว่า **ควรรักษาไว้สิ้นกาลหน่อยหนึ่ง** คือ ควรรอเวลาไว้สักเล็กน้อย

แม้ผ้าที่ถูกลมพัดตกอยู่ก็เหมือนกับผ้าที่ตกอยู่ เพราะความหลงลืมสติของเจ้าของเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เมื่อไม่พบเจ้าของก็ควรที่จะถือเอาผ้านั้นได้** ดังนี้ไว้ เพราะฉะนั้น ภิกษุควรรอเวลาไว้สักหน่อยหนึ่งแล้วจึงค่อยถือเอา

เพื่อที่จะห้ามความสงสัยว่า ผ้าที่ทายกกล่าวว่า "พวกข้าพเจ้าขอถวายแก่สงฆ์" ดังนี้แล้วถวายให้ ๑ ผืนที่ได้มาด้วยอำนาจการเที่ยวไปเพื่อภิกษาผ้า ๑ จำเดิมแต่กาลที่ได้มาแล้วพึงเป็นสมณจีวรหรือไม่หนอ? ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ผ้านั้นไม่จัดว่า เป็นผ้าปังสุกูล** ดังนี้ไว้ (คือเป็นสมณจีวรไม่ได้นั่นเอง ถ้าเป็นได้ ก็จัดเป็นผ้าปังสุกูล) เพราะว่า ผ้านั้นนับเนื่องเข้าในฐานะอันเป็นที่อุบัติทั้ง ๒๓ ฐานะไม่ได้

โดยประสงค์นี้นั่นเอง คราวนี้ เพื่อจะแสดงถึงผ้าปังสุกูลที่ถึงลักษณะในผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายให้ และแสดงการจำแนกผ้าชนิดนั้นเป็นอย่างอุกฤษฏ์และไม่อุกฤษฏ์ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **แม้ในผ้าที่พวกภิกษุด้วยกันถวายให้** ดังนี้ไว้

ในคำทั้งหลายเหล่านั้น คำว่า **แจกจ่ายถวายให้** ได้แก่ จีวรที่ภิกษุผู้จะถวายแก่สงฆ์หรือคณะ ถวายให้แก่ภิกษุโดยให้ได้รับตามลำดับพรรษา

จีวรที่เขาสร้างเสนาสนะเสร็จแล้วกล่าวถวายให้ว่า "ขอให้พวกบรรพชิตผู้อยู่ในเสนาสนะนี้จงใช้สอยเถิด" ดังนี้ ชื่อว่า **เสนาสนะจีวะ** แม้คำว่า **ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าบังสุกูล** ก็ควรทราบถึงภาวะไม่ใช่ผ้าบังสุกูลก็โดยเหตุที่กล่าวแล้วในตอนต้น (คือนับเข้าใน ๒๓ ฐานะไม่ได้) และเพราะความที่เขาแจกจ่ายถวายให้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ที่ไม่แจกจ่ายถวายให้เท่านั้น จัดเป็นผ้าบังสุกูล**

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า **ผ้าใดที่พวกทายก** ดังนี้ เป็นต้นไว้ เพื่อจะแสดงความหมายนี้ว่า "จีวรที่ภิกษุรูปใดถวายให้, จีวรที่ภิกษุถวายให้ ชื่อว่า **มีความหมดจดแต่ฝ่ายเดียว** ก็เพราะภิกษุรูปนั้นมีความเอื้อเฟื้อความเคารพในการได้มา และในการถวายไปแยกกันเป็นอย่างๆ

ชื่อว่า **มีความหมดจดแต่ ๒ ฝ่าย** ก็เพราะมีความเอื้อเฟื้อความเคารพในการได้มาและในการถวายไป และชื่อว่า **มีความไม่อุกฤษฏ์** ก็เพราะไม่มีทั้งความเอื้อเฟื้อและความเคารพนั้น ดังนี้ ประสงค์ว่า ต้องเป็นผ้าที่สมณะวางถวายให้แทบเท้า

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนต่อไปนี้เป็นประเภท ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกูลเป็นปกติ มี ๓ จำพวก คือผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ๑, ผู้ถืออย่างกลาง ๑, และผู้ถืออย่างอ่อน ๑.

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุผู้ถือเอาผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น จัดเป็น **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** ผู้ถือเอาผ้าที่เขาวางไว้เพราะมุ่งหมายว่า "บรรพชิตย่อมถือเอา" จัดเป็น **ผู้ถืออย่างกลาง** ผู้ถือเอาผ้าที่เขาวางถวายให้แทบเท้าจัดเป็น **ผู้ถืออย่างอ่อน**.

ในบรรดาผู้ถือธุดงค์ทั้ง ๓ จำพวกนั้น ธุดงค์ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งย่อมแตกทำลายได้ในขณะที่เธอยินดีผ้าที่พวกคฤหัสถ์ถวายให้ตามความพอใจ ตามความชอบใจของตน นี้จัดเป็นความแตกทำลาย ในธุดงค์ข้อนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง** ได้แก่ ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในบรรดาภิกษุผู้ถือธุดงค์

๓ จำพวก มีผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เป็นต้น บทว่า **รุจิยา** แปลว่าตามความพอใจ บทว่า **ขนฺติยา** แปลว่า ตามความ ชอบใจ คือความเพ่งจ้อง

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

มีข้อปฏิบัติที่เหมาะสมต่อนิสัย ตามพระดำรัสที่ว่า "บรรพชาอาศัยผ้าปังสุกูล" ดังนี้ ๑

มีความตั้งมั่นอยู่ในอริยวงศ์ข้อแรก ๑

ไม่มีทุกข์เพราะการรักษา ๑

มีความเป็นไปไม่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น ๑

มีความปลอดภัยจากโจรภัย ๑

ไม่มีตัณหาในการบริโภค ๑

มีความเป็นผู้มีบริขารอันควรต่อสมณะ ๑

มีความเป็นผู้มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคสรรเสริญแล้วว่า "เป็นของเล็กน้อยด้วย หาได้ง่ายด้วย และของเหล่านั้นไม่มีโทษด้วย" ดังนี้ ๑

มีความเป็นผู้น่าเลื่อมใส ๑

คุณ คือ ความมักน้อย เป็นต้น มีความสำเร็จผล ๑

มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ ๑

มีการยังชุมชนผู้เกิดภายหลังให้ถึงซึ่งทิฏฐานุคติ (คือ ถือเป็นแบบอย่าง) ๑ ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **มีข้อปฏิบัติที่เหมาะสมต่อนิสัย** คือได้ความมีอยู่แห่งข้อปฏิบัติอันเหมาะสมต่อนิสัยข้อที่ ๒ ตามที่ตนได้ปฏิญญาไว้ ในบรรดานิสัย ๔ (วิธีแสวงหาปัจจัย ๔) อันผู้เป็นอาจารย์บอกกล่าวไว้ในระหว่างอุปสมบท

คำว่า **ไม่มีทุกข์เพราะการรักษา** คือทุกข์เพราะการรักษาจีวรไม่มี เพราะความที่ผ้าปังสุกูลไม่เป็นที่ตั้งแห่งความโลภ

ชื่อว่า **ไม่มีตัณหาในการบริโภค** ก็เพราะผ้าปังสุกูลมีความมัวหมองอย่างพิเศษ

คำว่า **ความเป็นผู้น่าเลื่อมใส** ได้แก่ ความเป็นผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่คนเหล่าอื่น

ชื่อว่า **คุณคือความมักน้อย เป็นต้น มีความสำเร็จผล** ก็เพราะการบริหารธุดงค์ภิกษุพึงทำให้สำเร็จได้ ก็ด้วยอาศัยคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น นั่นเทียว

การสมาทานแล้วยังธุตธรรมทั้งหลาย ให้เป็นไปก็เพียงเพื่อยังสัมมาปฏิบัติชั้นสูง ขึ้นไปให้ถึงพร้อมเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล เป็นผู้สำรวมเพื่อกำจัดมาร และเสนา
ย่อมสวยงามประหนึ่งกษัตริย์ผู้สวมเกราะสวยงามอยู่ในสนามรบ ฉะนั้น
ผ้าปังสุกูลใดที่พระผู้เป็นครูของโลก ก็ยังทรงละผ้าอันประเสริฐทั้งหลาย
มีผ้าที่ทอจากแคว้นกาสี เป็นต้น
แล้วทรงหันมาใช้ ใครจะไม่พึงทรงผ้าปังสุกูลนั้นเล่า
ก็เพราะฉะนั้นแล ภิกษุเมื่อตามระลึกถึงปฏิญญาของตน
พึงเป็นผู้ยินดีในผ้าปังสุกูล อันอนุกูลต่อความประพฤติโยคะเถิด

ฉะนี้ แล.

นี้ เป็นการสังวรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในปังสุกูลิกังคะ ก่อน.

มหาฎีกา

คำว่า **เพื่อกำจัดมาร และเสนา** ได้แก่ เพื่อกำจัด คือเพื่อย่ำยีมารและกองทัพของมาร

ภิกษุชื่อว่า **ผู้สำรวม** เพราะอรรถว่า สำรวม คือสำรวมโดยชอบทางกาย วาจา และใจ

เพราะภาวะที่ "ย" ศัพท์ที่แปลว่า "ใด" และ "ต" ศัพท์ที่แปลว่า "นั้น" มีความสัมพันธ์กันโดยส่วนเดียว จึงมีคำประกอบความว่า ผ้าปังสุกูล **ใด** ที่พระผู้เป็นครูของโลกทรงใช้ ใครจะไม่พึงทรงผ้าปังสุกูลนั้น เล่า

คำว่า **เมื่อตามระลึกถึงปฏิญญา** ความว่า เมื่อตามระลึกถึงปฏิญญาที่ตนให้ไว้ต่อหน้าสงฆ์ อันมีอาจารย์เป็นประมุขในเรือนอุปสมบทว่า "อาม ภนฺเต" (กล่าวรับรองคำของอุปัชฌาย์อาจารย์ว่า "ขอรับกระผม") ดังนี้

๒. กถาว่าด้วย เตจีวริกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ทรงผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

ส่วนว่า ในลำดับถัดไป แต่ปังสุกูลิกังคะนั้น ก็เป็น เตจีวริกังคะ ย่อมเป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำพูดว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธจีวรผืนที่ ๔" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ทรงจีวร ๓ ผืน เป็นปกติ" ดังนี้ เหล่านี้ คำใดคำหนึ่ง

ก็ภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะ นั้น ได้ผ้าสำหรับทำจีวรแล้ว ตราบเท่าที่ยังไม่อาจจะทำได้เพราะความไม่สบายเสียก็ดี ยังไม่ได้วิจารณกรรม (กรรม คือการกะกำหนด) ก็ดี หรือเครื่องมือมีเข็ม เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ยังไม่พร้อมก็ดี ก็พึงเก็บไว้ก่อน โทษเพราะการเก็บไว้เป็นปัจจัยหามีไม่ แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่ย้อมแล้ว ไม่ควรเก็บไว้อีก จะชื่อว่า เป็น "ธุดงคโจร" ไป นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะนั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **จีวรผืนที่ ๔** อธิบายว่า ได้แก่ จีวรผืนที่ ๔ ที่ใช้ประกอบในการนุ่งห่ม เพราะผ้าอังสะไม่ใช่ผ้าที่ภิกษุพึงปฏิเสธ

คำใดที่พึงกล่าวในบทนี้ว่า **ด้วยคำใดคำหนึ่ง** นี้ คำนั้นมีนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล

คำว่า **ตราบเท่าที่ยังไม่อาจทำได้** พึงสัมพันธ์ "ยาว" ศัพท์ (ที่แปลว่า ตราบเท่าที่) เข้ากับแต่ละบทว่า "ตราบเท่าที่ยังไม่ได้ (วิจารณกรรม) ตราบเท่าที่ (เครื่องมือ มีเข็ม เป็นต้น) ยังไม่พร้อม" ดังนี้เถิด

คำว่า **ยังไม่พร้อม** คือ ยังไม่สำเร็จ

คำว่า **โทษเพราะการเก็บไว้ เป็นปัจจัยหามีไม่** คือโทษในเพราะความมัวหมองแห่งธุดงค์ เหตุเพราะการสะสม การเก็บเอาไว้ หามีไม่

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะ แม้นี้ ว่าโดยประเภทก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ จำพวกนั้น ในเวลาที่ย้อม ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** พึงย้อมอันตรวาสก หรืออุตตราสงค์ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) ก่อน นุ่งผ้าผืนที่ย้อมแล้วนั้น แล้วจึงย้อมผ้าผืนที่เหลือนอกนี้. พึงห่มผ้าที่ย้อมแล้วนั้น แล้วย้อมสังฆาฏิ. แต่การจะนุ่งสังฆาฏิไม่ควร นี้ จัดเป็นวัตรในเสนาสนะชายบ้านของภิกษุรูปนั้น

ส่วนภิกษุผู้อยู่ป่า การที่จะซักแล้วย้อมผ้าทั้ง ๒ ผืนพร้อมกันก็ควร แต่ควรนั่งอยู่ ณ ที่ใกล้โดยประการที่เห็นใครๆ มาแล้ว ก็สามารถดึงผ้ากาสาวะมาคลุมข้างบนตัวได้

ส่วน **ผู้ถืออย่างกลาง** ธรรมดาว่า ในโรงย้อมจะมีผ้ากาสาวะสำหรับนุ่งย้อม การที่เธอจะนุ่ง หรือห่มผ้ากาสาวะผืนนั้น ทำการย้อมก็ควร

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** การที่เธอจะนุ่ง หรือห่มจีวรทั้งหลายของภิกษุผู้สภาคกัน (ชอบพอกัน) ทำการย้อมก็ควร แม้ผ้าที่เตรียมไว้ให้ใช้เป็นเครื่องปูลาด ที่มีอยู่ในเสนาสนะนั้น ก็ควรแก่ภิกษุผู้ถืออย่างอ่อนนั้น แต่การที่จะรักษาไว้ย่อมไม่ควร การที่เธอจะใช้สอยจีวรของพวกภิกษุผู้ชอบพอกันบ้างเป็นระยะๆ ไปก็ควร ก็ผ้าที่จะเพิ่มขึ้นเป็นผ้าผืนที่ ๔ สำหรับภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะ จะใช้ได้ก็เฉพาะผ้าอังสะเท่านั้น. แต่ผ้าอังสะนั้นแล ที่กว้าง ๑ คืบ ยาว ๓ ศอก เท่านั้นจึงควร

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอยินดีจีวรผืนที่ ๔ นั่นเอง นี้จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ณ ที่ใกล้** (ในคำว่า ควรนั่งอยู่ ณ ที่ใกล้) คือ ณ ที่ใกล้จีวร ผ้าที่ใช้สอย (คือนุ่ง) ในขณะทำการย้อม ชื่อว่า **ผ้ากาสาวะสำหรับนุ่งย้อม**

ชื่อว่า **ผ้าที่เตรียมไว้ให้ใช้เป็นเครื่องปูลาด ที่มีอยู่ในเสนาสนะ** ได้แก่ ผ้าที่เตรียมไว้ให้ใช้เกี่ยวกับเป็นเครื่องปูลาดในเสนาสนะ อันเป็นของที่มีอยู่ของตนหรือของผู้อื่น

ผ้าอังสะ จัดเป็นผ้าบริขาร (ผ้าที่จำต้องใช้นอกเหนือไปจากไตรจีวร เรียกว่า ผ้าบริขาร เช่น ถุงบาตร ย่าม เป็นต้น) โดยเหตุนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว (อ้าง) กันว่า "มีคำในอรรถกถากล่าวไว้ว่า ผ้าทั้ง ๒ ผืนเหล่านี้ คือ ผ้าปูลาด ๑. ผ้าอังสะ ๑, ทั้งๆ ที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอดิเรกจีวร (ผ้าเกิน) ก็หากระทำความแตกทำลายแห่งธุดงค์ไม่" ดังนี้

คำว่า **แต่การที่จะรักษาไว้ ย่อมไม่ควร** ความว่า ไม่ควรแก่ภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะเกี่ยวกับการใช้สอยเป็นประจำ เพราะท่านอนุญาตให้ใช้เฉพาะในเวลาทำการย้อมเท่านั้น

คำว่า **ผ้าอังสะ** ได้แก่ ผ้าที่ภิกษุพึงใช้พาดบ่า

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้ จัดเป็นอานิสงส์ คือคุณทั้งหลายอย่างนี้ คือ ภิกษุผู้เป็นเตจีวริกะ ย่อมเป็นคนสันโดษด้วยจีวรอันเป็นเครื่องบริหารกาย เพราะเหตุนั้น เธอพอได้สมาทานแล้วนั่นเทียวก็เป็นไปได้ เหมือนอย่างนก ๑

ได้ความเป็นผู้มีสิ่งที่ควรปรารภน้อย ๑

งดเว้นการสะสมผ้าได้ ๑

มีความเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อม ๑

ละความละโมบในอดิเรกจีวรได้ ๑

มีความเป็นผู้ใช้พอประมาณในสิ่งที่เป็นกัปปิยะ (สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้) ๑

มีความประพฤติขูดเกลากิเลส ๑

คุณ คือ ความมักน้อย เป็นต้น มีความสำเร็จผล ๑ ดังนี้ เป็นต้น ย่อมถึงพร้อม

มหาฎีกา

คำว่า **ด้วยจีวรอันเป็นเครื่องบริหารกาย** คือ ด้วยจีวร ซึ่งสักว่า เป็นเครื่องรักษากายไว้จากอันตราย คือ ลมและแดด

คำว่า **สมาทานแล้วนั่นเทียว** คือ ถือเอาแล้วนั่นเทียว

คำว่า **ความเป็นผู้มีสิ่งที่ควรปรารภน้อย** คือ ความเป็นผู้มีกิจน้อย

คำว่า **ความเป็นผู้ใช้พอประมาณในสิ่งที่เป็นกัปปิยะ** ความว่า ในบรรดาผ้าหลายผืน แม้ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้เกี่ยวกับให้ใช้เป็นผ้าปูนั่ง เป็นต้น และเกี่ยวกับให้ใช้เป็นผ้าบริขาร ก็มีความเป็นผู้ตั้งอยู่ในจีวรเพียง ๓ ผืน

วิสุทธิมรรค

พระโยคีผู้เป็นปราชญ์ งดเว้นการสะสม
เพราะละตัณหาในผ้าเกินจำเป็นเสียได้
เป็นผู้สำคัญซึ่งรสของความสุขในความสันโดษ ทรงผ้าเพียง ๓ ผืน
เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ประเสริฐ ผู้ปรารถนาจะเที่ยวไปโดยสะดวก
พึงกระทำความยินดีในธุดงค์ที่มีการกำหนดไว้ด้วยจีวร
มีแต่จีวรเท่านั้นก็เที่ยวไปได้ ดุจนกผู้มีแต่ปีกก็บินเที่ยวไปได้ ฉะนั้นเถิด ฉะนี้แล.

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในเตจีวริกังคะ.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ผู้มีแต่ปีกก็บินเที่ยวไปได้** ก็เพราะอรรถว่า เป็นไปกับการบินไปด้วยปีก

บทว่า **ปกฺขี** ก็เท่ากับคำว่า สปกฺขิโก (แปลว่า ผู้มีปีก คือ นก)

๓. กถาว่าด้วย ปิณฑปาติกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตไปเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้ **ปิณฑปาติกังคะ** ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทาน ด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธอติเรกลาภ" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตไปเป็นปกติ" ดังนี้.

ก็ภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะนั้น ไม่พึงยินดีภัต ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ สังฆภัต (ภัตที่เขาถวายสงฆ์) ๑, อุทเทสภัต (ภัตที่เขาเจาะจงถวายเฉพาะตัว) ๑, นิมันตนภัต (ภัตที่เขานิมนต์) ๑, สลากภัต (ภัตที่ถวายโดยสลาก) ๑, ปักขิกภัต (ภัตถวายประจำปักษ์) ๑, อุโปสถิกภัต (ภัตถวายประจำวันอุโบสถ) ๑, ปาฏิปทิกภัต (ภัตถวายประจำวันปาฏิบท) ๑, อาคันตุกภัต (ภัตสำหรับภิกษุผู้จะมา) ๑, คมิกภัต (ภัตสำหรับภิกษุผู้จะไป) ๑, คิลานภัต (ภัตสำหรับภิกษุไข้) ๑, คิลานุปัฏฐากภัต (ภัตสำหรับภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุไข้) ๑, วิหารภัต (ภัตประจำวิหาร) ๑, ธุรภัต (ภัตประจำบ้านใกล้วัด) ๑, วารภัต (ภัตที่เขาแบ่งเวรกันถวาย) ๑ ดังนี้.

แต่ถ้าหากว่า ทายกไม่ได้กล่าวถวายให้โดยนัย เป็นต้น ว่า "ขอท่านทั้งหลายจงรับสังฆภัต" ดังนี้ (แต่) กล่าวถวายให้ว่า "ขอพระสงฆ์เจ้าจงรับภิกษาในเรือนของพวกข้าพเจ้า แม้พวกท่านทั้งหลาย จงรับภิกษา" ดังนี้. การที่ภิกษุจะยินดีภัตเหล่านั้น ก็ควร ทั้งนิรามิสสลากจากพระสงฆ์ ทั้งภัตที่เขาหุงในวิหารก็ควรเหมือนกัน แล นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุ ผู้เป็นปิณฑปาติกะนั้น

มหาฎีกา

คำว่า **อติเรกลาภ** ได้แก่ ลาภที่เกินจากลาภ คือจากภิกษาหารที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อาศัยโภชนะ คือคำข้าวที่พึงแสวงหาด้วยปลีน่อง" ดังนี้ ความว่า ได้แก่ สังฆภัต เป็นต้น

ภัตที่ทายกพึงถวายแก่สงฆ์ทั้งสิ้น ชื่อว่า **สังฆภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายเจาะจงภิกษุจำนวน ๒ - ๓ รูป ชื่อว่า **อุทเทสภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายให้ในปักษ์หนึ่ง หนึ่งวัน ชื่อว่า **ปักขิกภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายให้ในทุกๆ วันอุโบสถ ชื่อว่า **อุโปสถิกภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายให้ในวันปาฏิบท ชื่อว่า **ปาฏิปทิกภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายให้เจาะจงทั้งวิหาร ชื่อว่า **วิหารภัต**

ภัตที่ทายกพึงถวายให้ในเรือนใกล้เคียง (วิหาร) นั่นเทียว ชื่อว่า **ธุรภัต**

ภัตที่บุคคลทั้งหลายมีพวกชาวบ้าน เป็นต้น พึงถวายให้ตามวาระ ชื่อว่า **วารภัต**

คำว่า **โดยนัยเป็นต้นว่า ขอท่านทั้งหลายจงรับสังฆภัต** ด้วยคำว่า "เป็นต้น" ท่านสงเคราะห์อุทเทสภัต เป็นต้นไว้

คำว่า **การที่ภิกษุจะยินดีภัตเหล่านั้นก็ควร** ความว่า "ควร" ก็เพราะเป็นว่า เป็นภัตที่ถูกกล่าวเข้าไว้โดยปริยายว่า "ภิกษา"

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "สลากที่เกี่ยวกับเภสัช เป็นต้น ชื่อว่า **นิรามิสสลาก**" และว่า "ที่เว้นจากยาวกาลิกะ (สลากที่ใช้ได้ประจำตลอดกาล) ชื่อว่า **นิรามิสสลาก**

คำว่า **ทั้งภัตที่เขาหุงในวิหาร** ความว่า พวกอุบาสกอุบาสิกาหุงภัตในวิหารนี้เอง แล้วยังภัตให้ถึงพร้อม (แก่สงฆ์) ในวิหารนั่นเองว่า "พวกข้าพเจ้าขอถวายแก่ท่านผู้เป็นเจ้าทุกรูป" ดังนี้ ภัตที่เขาหุงในวิหารนั้น ย่อมควร แม้แก่ภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะ

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะแม้นี้ มี ๓ จำพวก.

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** ย่อมถือเอาแม้ภิกษาที่ทายกนำมาถวายข้างหน้าก็ได้ข้างหลังก็ได้ ยืนที่ประตูบ้านหนึ่ง ให้บาตรแก่ทายกผู้มารับเอาไปก็ได้ รับเอาภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ได้ แต่ว่านั่งลงแล้วจะไม่รับภิกษา(อีก)ในวันนั้น. ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** แม้ว่านั่งลงแล้วยังรับได้อีกในวันนั้น แต่ว่าไม่ยอมรับนิมนต์เพื่อการฉันในวันรุ่งขึ้น **ผู้ถืออย่างอ่อน** ย่อมรับภิกษา ทั้งเพื่อการฉันในวันรุ่งขึ้นและในอีกวันหนึ่ง ผู้ถืออย่างกลางและอย่างอ่อนทั้ง ๒ พวกนั้น ย่อมไม่ได้สุขในการอยู่อย่างอิสระ ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เท่านั้น ย่อมได้

มีเรื่องเล่าว่า มี (การเทศนา) อริยวงศ์ ในละแวกบ้านหนึ่ง ภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ กล่าวกะ ๒ รูปนอกนี้ ว่า “นี่แน่ะ ท่านทั้งหลาย พวกเรามาไปฟังธรรมกันเถอะ” ดังนี้. ในภิกษุ ๒ รูปนั้น ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า “ท่าน ผมถูกคนๆ หนึ่งนิมนต์ให้นั่ง(รอ)เสียแล้ว” อีกรูปหนึ่ง กล่าวว่า “แม้ผมก็ยอมรับภิกษา เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้ของคนๆ หนึ่งไว้” ดังนี้ ภิกษุทั้ง ๒ รูปนั้น จึงจัดว่า เสื่อมรอบแล้วโดยประการอย่างนี้ ภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ที่เหลือ เที่ยวไปเพื่อ บิณฑบาตแต่เช้าแล้วได้ไปเสวยธรรมรส

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอยินดีอดิเรกลาภ มี สังฆภัต เป็นต้น นั่นเอง. นี้จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **นำมา** (ในคำว่า รับเอาภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ได้) คือ ทายกรับ บาตรไป (ไปใส่ภิกษา) แล้วนำ (บาตรที่ใส่ภิกษาแล้ว) มาจากเรือน

คำว่า **นั่งลงแล้วในวันนั้น** คือเพราะการรับคำของทายกผู้กล่าวอยู่ว่า “ข้าแต่ท่านผู้ เจริญ ขอท่านทั้งหลาย จงอย่าเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเลย พวกข้าพเจ้าจะนำภิกษามา (ถวาย) ที่วิหารนี้ทีเดียว” ดังนี้ จึงนั่งลงแล้วในวันนั้น

คำว่า **สุขในการอยู่อย่างอิสระ** คือ สุขในความเป็นผู้อยู่ไม่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น

คำว่า **เทศนาอริยวงศ์** ได้แก่ ธรรมกถาที่ประกอบด้วยอริยวังสสูตร

คำว่า **ธรรมรส** ได้แก่ รส คือ ความปราโมทย์ เป็นต้น อันประกอบด้วยธรรม

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือมีข้อปฏิบัติที่เหมาะสมแก่นิสัย ตามพระดำรัสที่ว่า “บรรพชาอาศัยโภชนะ คือคำข้าวที่แสวงหาด้วยกำลังลำแข้ง” ดังนี้ ๑

มีความตั้งมั่นอยู่ในอริยวงศ์ ข้อที่สอง ๑

มีความเป็นไปไม่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น ๑

มีความเป็นผู้มีปัจจัย ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญแล้วว่า “เป็นของเล็กน้อยด้วย เป็นของหาได้ง่ายด้วย และของเหล่านั้นไม่มีโทษด้วย” ดังนี้ ๑

มีการย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้ ๑

มีความเป็นผู้มีอาชีวะที่บริสุทธิ์ ๑

ได้ทำให้เสขิยปฏิบัติให้เต็ม ๑

มีความเป็นผู้ไม่ต้องเลี้ยงดูผู้อื่น ๑

มีการกระทำที่อนุเคราะห์ต่อผู้อื่น ๑

ละมานะได้ ๑

ป้องกันตัณหาในรสได้ ๑

ไม่ต้องอาบัติ เพราะคณะโภชนสิกขาบท, ปรัมปรโภชนสิกขาบท และจาริตสิกขาบท ๑

มีความเป็นผู้ประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑

มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ ๑

มีการอนุเคราะห์ชุมชนผู้เกิดภายหลัง ๑ ดังนี้

มหาฎีกา

ชื่อว่า **มีการย่ำยีความเกียจคร้านเสียได้** ก็เพราะการอาศัยกำลังแข้งแสวง หาบิณฑบาต

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้มีอาชีวะที่บริสุทธิ์** ก็เพราะการแสวงหาอาหารโดยวิธีที่ตรัสไว้ (ใน *ขุ. ธ.* ๒๕/๒๑) ว่า “ยถาปิ ภมโร ปุปฺผํ” เป็นต้น (ความเต็มว่า ยถาปิ ภมโร ปุปฺผํ วณฺณคนฺธํ อเหฐยํ ปเลติ รสมาทาย, เอวํ คาเม มุนี จเร แปลว่า มุนีพึงเที่ยวไปในบ้าน เหมือนแมลงภู่ ไม่ยังดอก สี และกลิ่นให้ชอกช้ำ ถือเอาแต่รสบินไป ฉะนั้น)

ชื่อว่า **ได้ทำเสขิยปฏิบัติให้เต็ม** ก็เพราะอรรถว่า เสขิยธรรมทั้งหลาย มีสุปฏิฉันนคมนะ เป็นต้น (แปลว่า ความเป็นผู้มีกายปกปิดเรียบร้อยดี ก่อนเข้าไปในละแวกบ้าน) จะถึงพร้อมได้ก็สำหรับภิกษุผู้เข้าไปสู่เรือนเป็นลำดับ เป็นนิตย์ เท่านั้น

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้ไม่ต้องเลี้ยงดูผู้อื่น** ก็เพราะความเป็นผู้รู้จักประมาณในการรับ และเพราะไม่มีการอยู่คลุกคลี

ชื่อว่า **มีการกระทำที่อนุเคราะห์ต่อผู้อื่น** ก็เพราะการรับเอาก้อนข้าวจำนวนเล็กๆ น้อยๆ ในแต่ละสกุล

ชื่อว่า **ละมานะได้** ก็เพราะมีฐานะต่ำต้อยด้วยการเลี้ยงชีพวิธีต่ำสุด คำที่ว่านี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ (ใน *ขุ.อิติ. ๒๕/๒๘๙*) ว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นการเลี้ยงชีพวิธีต่ำสุดแห่งบรรดาวิธีเลี้ยงชีพทั้งหลาย นี้คือการเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต” ดังนี้ เป็นต้น

ชื่อว่า **ป้องกันตัณหาในรสได้** ก็เพราะการยังอัตภาพให้ดำเนินไปได้ด้วยภัตที่ปะปนกัน

ชื่อว่า **ไม่ต้องอาบัติด้วยคณโภชนสิกขาบท เป็นต้น** ก็เพราะการไม่รับนิมนต์

วิสุทธิมรรค

ภิกษุผู้สำรวม สันโดษด้วยคำข้าวอันพึงแสวงหาด้วยลำแข้ง
เลี้ยงชีพไม่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น ละความละโมบในอาหารเสียได้
จึงเป็นอยู่ได้ในถิ่นทั้ง ๔ ทิศ
บรรเทาความเกียจคร้านได้ อาชีวะของเธอจึงหมดจด
เพราะฉะนั้นแล ท่านผู้มีปัญญาดี ไม่พึงดูหมิ่นภิกขาจาร

มหาฎีกา

ภิกษุชื่อว่า **จาตุทฺทิโส** โดยความหมายว่า ไปได้ในทิศแม้ทั้ง ๔ เพราะความเป็นผู้ไปได้ไม่ขัดข้อง

วิสุทธิมรรค

จริงอยู่ เทวดาทั้งหลาย ย่อมใฝ่ใจต่อปิณฑปาติกภิกษุผู้เป็นเช่นนี้ ผู้เลี้ยงดูตนเอง ไม่ใช่เลี้ยงดูผู้อื่น ผู้คงที่ ถ้าหากว่า เธอไม่เป็นผู้อาศัยลาภและสรรเสริญแล้วไซ้ร ดังนี้แล

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในปิณฑปาติกังคะ

มหาฎีกา

คำว่า **ผู้เลี้ยงดูตนเอง** ความว่า ภิกษุชื่อว่า เลี้ยงดูตนเอง ก็โดยการเลี้ยงดูตนเอง ด้วยปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นของเล็กน้อย ไม่มีโทษ และหาได้ง่าย

เพราะเลี้ยงดูตนเองนั่นเอง จึงชื่อว่า **ไม่ใช่เลี้ยงดูผู้อื่น** แม้ที่เป็นสัทธิวิหาริก เป็นต้น เหตุเพราะความเป็นผู้อยู่คนเดียว

แม้ด้วยบททั้ง ๒ (เป็นผู้เลี้ยงดูตนเอง ๑ ไม่เป็นผู้เลี้ยงดูผู้อื่น ๑) ท่านอาจารย์แสดงความเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อม ความเป็นคนเลี้ยงง่าย ความเป็นผู้มักน้อยอย่างยิ่ง และความสันโดษ เพราะมีการเที่ยวไปด้วยอาศัยจีวรเป็นเครื่องบริหารกาย ด้วยอาศัยบิณฑบาตเป็นเครื่องบริหารท้อง เข้าไว้

คำว่า **เทวดาทั้งหลายย่อมใฝ่ใจ ฯลฯ ผู้คงที่** ความว่า แม้พวกเทวดาทั้งหลาย มีท้าวสักกะ เป็นต้น ยังใฝ่ใจ คือปรารถนาต่อปิณฑิปาติกภิกษุผู้คงที่ คือสงบแล้ว เพราะความเป็นผู้มีวจีกรรม และมโนกรรมอันสงบเสียยิ่งนัก ผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญา อันชื่อว่า เนปกะอย่างยิ่ง ผู้มีสติตลอดกาลทั้งปวง เมื่อทำความนับถือเป็นอันมากให้เกิดขึ้นในคุณทั้งหลาย มีศีล เป็นต้น ของภิกษุรูปนั้น ก็จะยังความเอื้ออาทรให้เกิดขึ้น ป่วยกล่าวไปไยให้ถึงพวกมนุษย์เล่า

ชื่อว่า **ถ้าหากว่าเธอนั้นไม่เป็นผู้อาศัยลาภสักการะ และสรรเสริญแล้วไซร้** ความว่า ถ้าหากว่าไม่เป็นผู้มุ่งหวังต่อลาภสักการะและสรรเสริญนั้นแล้วไซร้

๔. กถาว่าด้วย สปทานจาริกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้ **สปทานจาริกังคะ** ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า “ข้าพเจ้า ขอปฏิเสธความเที่ยวไปอย่างละโมบ” “ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้เที่ยวไป

ตามลำดับเรือนเป็นปกติ” ดังนี้

ภิกษุผู้เป็นสปทานจาริกะนั้น หยุดที่ทางเข้าประตูบ้านแล้ว พึงกำหนดความปลอดภัยจากอันตราย อันตรายมีอยู่ที่ตรอกหรือบ้านใด การที่ละตรอกหรือบ้านนั้นเสีย แล้วไปในที่อื่นย่อมควร ไม่ได้โภชนะอะไรๆ เลยที่ประตูเรือนก็ดี หรือที่ตรอกก็ดี หรือในบ้านก็ดี พึงทำความสำคัญว่า “ไม่ใช่บ้าน” แล้วไปที่อื่นเสีย พอจะได้โภชนะอะไรๆ บ้างในที่ใด การที่จะละที่นั้นไปย่อมไม่ควร

อนึ่ง ภิกษุผู้เป็นสปทานจาริกะนี้ พึงเข้าไปก่อนเวลา ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เธอจักอาจที่จะละสถานที่อันไม่ผาสุก แล้วไปในที่อื่นเสียก็ได้ ก็ถ้าหากว่าคนทั้งหลายจะถวายทานในวิหาร หรือว่ามาในระหว่างทาง รับเอาบาตรแล้วถวายบิณฑบาตแก่เธอ (การที่เธอจะรับไว้) ย่อมควร ก็ภิกษุนี้ แม้เมื่อจะเดินไป พึงเที่ยวไปไม่ละเลยบ้านที่ตนถึง ในเวลาภิกขาจารทีเดียว ไม่ได้โภชนะในบ้านนั้นหรือได้นิดเดียวก็ตาม พึงเที่ยวไปตามลำดับบ้านเถิด ฉะนี้แล.

นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นสปทานจาริกะนั้น

มหาฎีกา

คำว่า **ก่อนเวลา** คือ ได้เวลานั่นแหละ

คำว่า **สถานที่อันไม่ผาสุก** คือ สถานที่ที่เข้าไปได้ยาก เกี่ยวกับว่า เป็นที่มีอันตรายเป็นต้น

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่า **โดยประเภท** ก็ภิกษุผู้เป็นสปทานจาริกะแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** จะไม่รับทั้งภิกษาที่เขานำมาข้างหน้า ทั้งภิกษาที่เขานำมาข้างหลัง ทั้งที่เขานำมาถวายในเวลากลับ แต่จะปล่อยบาตรที่ประตูบ้านหนึ่ง (ให้เขารับบาตรไปใส่ภิกษานำมาถวาย) จริงอยู่ ชื่อว่าผู้เป็นเช่นกับพระมหากัสสปเถระในธุดงค์ข้อนี้หามีไม่ แม้สถานที่พระมหากัสสปะปล่อยบาตรก็ยังปรากฏอยู่ทีเดียว ภิกษุ

ผู้ถืออย่างกลาง ย่อมรับทั้งภิกษาที่เขานำมาข้างหน้าก็ได้ ข้างหลังก็ได้ ทั้งที่เขานำมาในเวลากลับก็ได้ ปล่อยบาตรไว้ที่หน้าประตูบ้านหนึ่งก็ได้ แต่จะไม่นั่งคอยภิกษา ก็โดยประการที่ไม่นั่งคอยภิกษานี้ ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนั้น จัดว่าคล้อยตามภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะอย่างอุกฤษฏ์ ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** จะนั่งคอยในวันนั้นก็ได้

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายได้ในเพราะสักว่ามีความเที่ยวไปอย่างละโมบเกิดขึ้น. นี้จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ข้างหน้า** ได้แก่ ข้างหน้าแห่งภิกษุผู้กำลังเดินอยู่บนถนน ยังไม่ทันถึงเรือน นั่นเทียว

คำว่า **ที่ปล่อยบาตร** ได้แก่ ที่ปล่อยบาตร ณ ประตูเรือนแห่งท้าวสักกะผู้เนรมิตตนเป็นช่างทอหูก ยืนอยู่ที่เปสการวิถี (ถนนช่างหูก) ภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะอย่างอุกฤษฏ์ ย่อมไม่นั่งคอยภิกษาในวันนั้น เพราะเหตุนั้น (ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนั้น) จึงชื่อว่า **คล้อยตามภิกษุผู้เป็นปิณฑปาติกะ อย่างอุกฤษฏ์** นั้น

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

เป็นผู้ใหม่ในสกุลทั้งหลายเป็นนิตย์ ๑

มีความเป็นผู้เปรียบได้กับพระจันทร์ ๑

ละความตระหนี่ในสกุลเสียได้ ๑

มีความเป็นผู้อนุเคราะห์เหล่าสกุลเสมอกัน ๑

ไม่มีโทษในเพราะเป็นกุลุปกะภิกษุ (ภิกษุผู้เข้าถึงตระกูล คือประจำตระกูล) ๑

หาความยินดีในการเรียกชื่อมิได้ ๑

มีความเป็นผู้ไม่ต้องการด้วยการน้อมนำมาเฉพาะ (ซึ่งอาหารแก่ตน) ๑

มีความเป็นผู้ประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑

ดังนี้แล

มหาฎีกา

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้ใหม่ในสกุลทั้งหลายเป็นนิตย์** ก็เพราะไม่มีความคุ้นเคยกัน โดยไม่มีการเข้าไปเป็นประจำในสกุล ไม่ว่าสกุลไหนๆ

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้เปรียบได้กับพระจันทร์** ก็เพราะไม่มีใจติดข้องในสกุลทั้งปวง และเพราะมีความเยือกเย็น

ชื่อว่า **ละความตระหนี่ในสกุลเหล่านั้นได้** ก็เพราะไม่มีจิตหวงแหนในสกุลทั้งหลาย

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้อนุเคราะห์เหล่าสกุลเสมอกัน** เพราะความที่ภิกษุผู้แสวง หาประโยชน์เกื้อกูล(แก่ตนและบุคคลอื่น) ไม่มีการจำแนก(สกุล)

คำว่า **หาความยินดีในการเรียกชื่อมิได้** คือไม่ต้องคอยรับคำเรียกหา ด้วยอำนาจการนิมนต์

คำว่า **น้อมนำมาเฉพาะ** คือน้อมนำมาเฉพาะซึ่งภิกษา

วิสุทธิมรรค

ภิกษุผู้เป็นสปทานจารีในพระศาสนานี้
มีใจไม่ติดข้อง เหมือนดังดวงจันทร์
เป็นผู้ใหม่ในสกุลทั้งหลายเป็นนิตย์
ไม่มีความตระหนี่ อนุเคราะห์สกุลทั้งปวงได้เสมอกัน
หลุดพ้นจากโทษในเพราะเป็นผู้เข้าถึงสกุล.
เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีเป็นปราชญ์มีปัญญา
พึงเป็นผู้มีจักษุทอดลงแลดูชั่วแอก
เมื่อหวังอยู่ซึ่งการเที่ยวไปอย่างเสรีในแผ่นดิน
พึงละความเที่ยวไปอย่างละโมบ แล้วประพฤติการเที่ยวไปตามลำดับเรือนเถิด

นี้ จัดเป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในสปทานจาริกังคะ.

มหาฎีกา

คำว่า **การเที่ยวไปอย่างเสรี** คือ การเที่ยวไปได้ตามความชอบใจ

๕. กถาว่าด้วย เอกาสนิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้เอกาสนิกังคะก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทาน ด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธการฉัน ณ หลายๆ อาสนะ" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ" ดังนี้

อันภิกษุผู้เป็นเอกาสนิกะนั้น เมื่อจะนั่งในอาสนศาลา (หอฉัน) ไม่ควรนั่งบนอาสนะสำหรับพระเถระ พึงกำหนดดูอาสนะที่สมควรว่า "อาสนะนี้จักถึงแก่เรา" ดังนี้ แล้วจึงนั่งเถิด ถ้าหากว่าเมื่อการฉันของเธอยังค้างอยู่ อาจารย์หรืออุปัชฌาย์มา การที่เธอจะลุกขึ้นทำวัตรย่อมควร. แต่พระติปิฎกจุฬาภัยเถระกล่าวว่า "จะพึงรักษาอาสนะไว้ก็ตาม การฉันไว้ก็ตาม แต่ว่าภิกษุรูปนี้เป็นผู้ฉันค้างอยู่ เพราะเหตุนั้น จงทำวัตรเถิด แต่อย่าฉันโภชนะเลย" ดังนี้. นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นเอกาสนิกะ

มหาฎีกา

บทว่า **นานาสนโภชนํ** แปลว่า การฉัน ณ หลายๆ อาสนะ มีความหมายว่า ได้แก่การไม่ฉันด้วยการนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น แต่ฉันอาหารในเวลาที่นั่งแต่ละครั้ง

คำว่า **ที่สมควร** (ในคำว่าอาสนะที่สมควร) ได้แก่ ที่ถูกต้อง คือที่ควรตั้งไว้ตามลำดับ

คำว่า **การที่เธอจะ (ลุกขึ้น) ทำวัตรย่อมควร** คือการที่เธอจะทำวัตรย่อมถูกต้อง

ชื่อว่า **วัตร** ได้แก่ กิจที่ภิกษุพึงกระทำในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพนั่นเอง ก็เพื่อจะแสดงวิธีปฏิบัติในวัตรนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงวาทะของพระเถระที่ว่า **จะพึงรักษาอาสนะไว้ก็ตาม การฉันไว้ก็ตาม** ดังนี้ เป็นต้นไว้ คำพูดของพระเถระนั้น มีความหมายว่า

ถ้าจะรักษาอาสนะ คือรักษาเอกาสนิกภิกษุผู้ซึ่งกำลังฉันอยู่ไว้จากความแตกทำลายของธุดงค์ ก็มีคำอธิบายว่า “ไม่ควรลุกขึ้นจนกว่าจะสิ้นสุดการฉัน” หรือถ้าจะรักษาการฉัน คือรักษาภิกษุผู้ยังไม่ได้ฉัน ไว้จากความแตกทำลายของธุดงค์ ก็มีความหมายว่า “ตราบเท่าที่ยังไม่ได้ (โอกาส) ที่จะฉัน ก็ควรลุกขึ้น (ทำวัตร)” อธิบายว่า เพราะเหตุที่ข้อปฏิบัติทั้ง ๒ ข้อนี้ มีไม่ได้ในกรณีนี้ (คือในกรณีที่ยังฉันโภชนะค้างอยู่ก็มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มา) เพราะเหตุนั้น จึงต้องกระทำวัตร ไม่ต้องรักษาธุดงค์ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงกล่าวคำว่า “**แต่ว่าภิกษุรูปนี้**” ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เอกาสนิกะแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** โภชนะจะมีมากหรือมีน้อยก็ตาม เธอหย่อนมือลงในโภชนะใด ย่อมไม่ได้เพื่อจะรับเอาโภชนะอื่นจากโภชนะนั้น แม้หากว่าพวกคนทั้งหลายน้อมนำโภชนะ มีเนยใส เป็นต้น มา (ถวาย) เพราะคิดว่า “พระเถระยังไม่ได้ฉันอะไรๆ” ดังนี้ (โภชนะ มีเนยใส เป็นต้น) ย่อมควรเพื่อเป็นเภสัช เท่านั้น ไม่ใช่เพื่อเป็นอาหาร

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** ย่อมได้ เพื่อจะรับเอาโภชนะอื่น ตราบเท่าที่ภัตในบาตรยัง (ฉัน) ไม่หมด ก็ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนี้ เป็นผู้ได้ชื่อว่า “มีโภชนะเป็นที่สุด”

ส่วนภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ย่อมได้เพื่อจะฉัน ตราบเท่าที่ยังไม่ลุกขึ้นจากอาสนะ ก็ภิกษุผู้ถืออย่างอ่อนนั้น ชื่อว่า “มีน้ำเป็นที่สุด” เพราะฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือชื่อว่า “มีอาสนะเป็นที่สุด” ก็ได้ เพราะฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่ลุกขึ้น (จากอาสนะ).

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลาย ในขณะที่เธอบริโภคโภชนะต่างอาสนะ นี้เป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้

มหาฎีกา

ด้วยบทว่า **เพื่อเป็นเภสัชเท่านั้น** นี้ ท่านแสดงว่า “โภชนะทั้งหลาย มีเนยใส เป็นต้น ย่อมควรเกี่ยวกับการใช้เป็นเภสัชเท่านั้น” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ ได้แก่

ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย ๑

ความเป็นผู้มีทุกข์น้อย ๑

มีความคล่องแคล่ว ๑

มีกำลัง ๑

อยู่ผาสุก ๑

ไม่ต้องอาบัติเพราะอนติริตตโภชนะสิกขาบทเป็นปัจจัย ๑

บรรเทาตัณหาในรสได้ ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑ ดังนี้แล.

มหาฎีกา

คำว่า **ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย** คือ ความเป็นผู้ไม่มีโรค

คำว่า **ความเป็นผู้มีทุกข์น้อย** คือ ความเป็นผู้มีชีวิตไม่ลำบาก ได้แก่ ไม่มีทุกข์แห่งสรีระ

คำว่า **มีความคล่องแคล่ว** ได้แก่ มีความพลิกกายได้เร็ว

คำว่า **มีกำลัง** คือ สรีระมีกำลัง

คำว่า **อยู่ผาสุก** คือ อยู่ด้วยความสุข

อานิสงส์แม้ทั้งหมดนี้ จัดว่า เป็นการป้องกันความวิการ (ความผิดปกติ) อันเกิดขึ้นเพราะการฉันโภชนะหลายครั้งเป็นปัจจัย เป็นอย่างยิ่ง

วิสุทธิมรรค

โรคทั้งหลาย อันมีการบริโภคเป็นปัจจัย ย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุ ผู้สำรวม
ยินดีในการฉัน ณ อาสนะเดียว ผู้ไม่มีความละโมบในรส
ไม่ยังกรรม (การงาน) ของตนให้เสื่อมเสียไป

โดยเหตุนี้ ภิกษุผู้มีใจหมดจด ผู้สำรวม พึงยังความยินดีในการฉัน
ณ อาสนะเดียว อันเป็นเหตุแห่งความอยู่ผาสุก ที่ท่านผู้ยินดี
ในความประพฤติขูดเกลาสะอาดเสพแล้ว ให้เกิดขึ้นเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในเอกาสนิกังคะ.

มหาฎีกา

คำว่า **ไม่ยังกรรม (การงาน) ของตน** ได้แก่ ไม่ทำโยคกรรม (การทำความเพียร) ของตนทั้งก่อนอาหาร และหลังอาหารให้เลื่อมเสียไป อธิบายว่า "ไม่ทำให้เสื่อมเสียไปโดยความเป็นผู้ไม่วนเวียน (ซ้ำซาก) อยู่ในการฉันหลายครั้ง และโดยความไม่มีโรค" ดังนี้

๖. กถาว่าด้วย ปัตตปิณฑิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ฉันในบาตรเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้ปัตตปิณฑิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานแล้วด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธภาชนะที่สอง" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ฉันในบาตรเป็นปกติ" เหล่านี้

ภิกษุผู้เป็นปัตตปิณฑิกะนั้น ในเวลาดื่มยาคู เมื่อได้กับข้าววางไว้ในภาชนะแล้ว ควรฉันกับข้าวก่อนหรือดื่มยาคูเสียก่อน แต่ถ้าหากว่า ใส่ (กับข้าว) ลงในยาคู ยาคูจะเป็นของปฏิกูลไปในเพราะกับข้าวมีปลาร้า เป็นต้น ที่ถูกใส่ลงไป ควรที่จะทำไม่ให้เป็นปฏิกูลเลยแล้วบริโภค เพราะฉะนั้น คำนี้ (คำว่า "ควรที่จะทำไม่ให้เป็นปฏิกูลแล้วบริโภค") ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอากับข้าวที่เป็นเช่นนั้น (คือ กับข้าวมีปลาร้า เป็นต้น ที่ปนแล้วยาคูเป็นปฏิกูล). แต่ว่ากับข้าวอย่างใด มีน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด เป็นต้น ใด เป็นของไม่ปฏิกูล กับข้าวอย่างนั้นควรใส่ลงไปได้ ก็ภิกษุผู้จะรับเอา ควรจะรับเอาพอประมาณเท่านั้น การที่จะใช้มือถือผัก หัวมันดิบ

แล้วฉันย่อมควร แต่ถ้าไม่กระทำอย่างนั้นก็ควรใส่ลงไปในบาตรนั่นแหละ ก็เพราะความที่ภิกษุเป็นผู้ห้ามภาชนะที่สอง ภาชนะอื่นแม้ใบไม้ก็ไม่สมควร ดังนี้แล นี้เป็นวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นปัตตปิณฑิกะนั้น

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ควรที่จะทำไม่ให้เป็นปฏิกูลแล้วบริโภค** มีอธิบายว่า "อาหารเป็นปฏิกูลที่บริโภคเข้าไปแล้ว อาจตั้งอยู่ไม่ได้ก็ได้ (จึงควรที่ภิกษุทำให้ไม่เป็นปฏิกูลแล้วบริโภค)

ชื่อว่า **ควรจะรับเอาพอประมาณเท่านั้น** ความว่า ภิกษุคิดว่า "เราจะรับเพียงภาชนะเดียวเท่านั้น" ดังนี้ ไม่ใช่ต้องทิ้งไปเพราะรับมามาก

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นปัตตปิณฑิกะแม้นี้ก็มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** การที่จะทิ้งแม้กากไปย่อมไม่ควร เว้นแต่เวลาเคี้ยวอ้อย การที่จะแบ่งแม้ก้อนข้าวสุก ปลา เนื้อและขนมออกแล้วฉันก็หาควรไม่ สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** การที่จะใช้มือข้างหนึ่งแบ่งฉันก็ใช้ได้ ภิกษุผู้ถืออย่างกลางนี้ชื่อว่า เป็น "หัตถโยคี" สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ชื่อว่า เป็น "ปัตตโยคี" สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอ่อนนั้น สิ่งใดที่ภิกษุอาจใส่ลงในบาตรมีอยู่ การที่ภิกษุจะใช้มือหรือฟัน แยกสิ่งนั้นทั้งหมด แล้วฉันก็ใช้ได้

ก็ธุดงค์ของภิกษุเหล่านี้ทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอยินดีภาชนะที่สอง นี้ จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ ได้ ๑

ละความมักมากได้ ๑

มีความเป็นผู้เห็นเพียงประโยชน์ในอาหาร ๑

ไม่มีความลำบากในการรักษาภาชนะ มีถาด เป็นต้น ๑

มีความเป็นผู้ไม่สอดส่ายบริโภค ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑ ดังนี้

มหาฎีกา

คำว่า **บรรเทาตัณหาในรสต่างๆ ได้** คือ บรรเทาตัณหาในภาชนะ อันมีรสต่างๆ ได้

บุคคลชื่อว่า **ผู้มักมาก** เพราะอรรถว่า มีความต้องการในรสต่างๆ ที่อยู่ในภาชนะต่างๆ ภาชนะนั้น ภาชนะนี้ ภาวะแห่งบุคคลผู้มักมากนั้น ชื่อว่า “อตฺริจฺฉตา” แปลว่า ความมักมาก ได้แก่ **ละความมักมากนั้น** ได้

คำว่า **มีความเป็นผู้เห็นเพียงประโยชน์ในอาหาร** คือ ไม่กระทำความติดข้องในรสต่างๆ ที่ไม่ปะปนกัน เห็นเพียงประโยชน์ที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ ในอาหาร

เพราะภิกษุผู้ถือเอากับข้าว ซึ่งวางอยู่ในภาชนะทั้งหลายแยกกันเป็นอย่างๆ เหล่านั้น มีการคำนึงไปในภาชนะนั้นๆ จึงชื่อว่า มีความเป็นผู้สอดส่ายบริโภค ความเป็นไปได้โดยอาการอย่างนั้น ไม่มีแก่ภิกษุผู้สำคัญอยู่แต่อาหารที่มีอยู่ในบาตรเดียวนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **ไม่มีความเป็นผู้สอดส่ายบริโภค** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ใครอื่นเล่า ที่ละความสอดส่ายในภาชนะต่างๆ มีนัยน์ตาทอดลง
เป็นผู้มีวัตรดี ขุดมูลตัณหาในรสได้ เหมือนขุดรากไม้
มีใจงาม ทรงไว้ซึ่งความสันโดษ เหมือนทรงรูปกายของตน
พึงบริโภคอาหาร (ตอบว่าบุคคลผู้นี้) คือ ปัตตปิณฑิกภิกษุ

ดังนี้แล

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคะ

มหาฎีกา

คำว่า **มีนัยน์ตาทอดลง** คือ มีจักษุทอดลงเบื้องต่ำ เพราะความเป็นผู้สำคัญอยู่แต่ในบาตร

คำว่า **พึงบริโภค** คือ พึงอาจที่จะบริโภค

๗. กถาว่าด้วย ขลุปัจฉาภัตติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ไม่ฉันภัตมาภายหลังไปเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธอติริตตโภชนะ" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ" ดังนี้.

ก็ภิกษุผู้เป็นขลุปัจฉาภัตติกะนั้น ปวารณาแล้วไม่ควรทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะฉันอีก นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นขลุปัจฉาภัตติกะ นั้น.

มหาฎีกา

โภชนะใด ที่เขาน้อมนำเข้าไปถวายแก่ภิกษุผู้กำลังฉันอยู่ เพราะการปฏิเสธแห่งภิกษุรูปนั้น โภชนะนั้น จัดเป็นโภชนะเหลือเดน เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **อติริตตโภชนะ**

ชื่อว่า **ไม่พึงกระทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะฉันอีก** เพราะธุดงค์ข้อนี้มีอติริตตโภชนะนั้น เป็นวิสัย (คือเป็นสิ่งที่ธุดงค์ข้อนี้ห้าม) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า **นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นขลุปัจฉาภัตติกะ นั้น** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ขลุปัจฉาภัตติกะแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** เพราะเหตุที่การปวารณา (การห้าม) ในบิณฑบาตแรกหามีไม่ แต่เมื่อเธอลงมือกลืนกินบิณฑบาตแรก ก็เป็นอันปฏิเสธบิณฑบาตอื่น เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ห้ามแล้วอย่างนี้ กลืนกินบิณฑบาตแรกแล้ว ย่อมไม่ฉันบิณฑบาตที่สองอีก

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** ปวารณาแล้วในโภชนะใด ยังฉันได้ก็แต่โภชนะนั้นเท่านั้น

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ยังฉันได้ตราบเท่าที่ยังไม่ลุกจากอาสนะ

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ อันเป็นผู้ปวารณาแล้ว ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอกระทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะฉัน นี้ เป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ในโภชนะใด** (จากคำว่า ปวารณาแล้วในโภชนะใด) คือในโภชนะที่เธอกำลังกลืนกินอยู่อันใด ยังฉันได้ก็เฉพาะโภชนะนั้นเท่านั้น, ฉันโภชนะอื่นไม่ได้

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

ความเป็นผู้ไกลจากอาบัติ เพราะการฉันอนติริตตโภชนะ ๑

ไม่มีความเป็นผู้ทำท้องให้เต็ม (แน่นท้อง) ๑

ไม่มีการสะสมอามิส ๑

ไม่มีการต้องแสวงหาอีก ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑ ดังนี้ แล

พระโยคีผู้ชื่อว่า ขลุปัจฉาภัตติกะ เป็นปราชญ์
ไม่ดำเนินไปสู่ความลำบากเพราะการแสวงหา
ไม่กระทำการสะสม ละความเป็นผู้ทำให้ท้องแน่นได้
เพราะฉะนั้น พระโยคีผู้ใคร่จะกำจัดโทษทั้งหลาย
พึงเสพธุดงค์ข้อนี้ ที่พระสุคตทรงสรรเสริญ

อันเป็นเหตุยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลาย
มีความสันโดษ เป็นต้น ให้เกิดขึ้นเถิด

ดังนี้แล

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคะ.

มหาฎีกา

อาบัติเพราะอนติริตตโภชนะเป็นปัจจัย ชื่อว่า **อนติริตฺตโภชนาปตฺติ** แปลว่า อาบัติเพราะการฉันอนติริตตโภชนะ

ชื่อว่า **ความเป็นผู้ไกลจากอาบัติ เพราะการฉันอนติริตตโภชนะนั้น** ได้แก่ การที่ไม่ต้อง (อาบัติ)

ภาวะแห่งผู้มึนเมา เพราะความเป็นผู้ทำท้องให้เต็ม ชื่อว่า **ความเป็นผู้ทำท้องให้เต็ม**

ชื่อว่า **ไม่มีความเป็นผู้ทำท้องให้เต็ม** นั้น ก็เพราะการยังอัตภาพให้ดำเนินไปแม้ด้วยบิณฑบาต เดียว

ชื่อว่า **ไม่มีความสะสมอามิส** เพราะไม่มีการใช้สอยสิ่งที่เก็บไว้

ชื่อว่า **ไม่ดำเนินไปสู่ความลำบาก เพราะการแสวงหา** คือไม่ดำเนินไปสู่ความลำบากเกี่ยวกับว่าต้องแสวงหาอีก

เหตุยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลาย มีความสันโดษ เป็นต้น อันเป็นธรรมเครื่องขูดเกลาอย่างยิ่งให้เกิดขึ้น ชื่อว่า **เหตุยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลาย มีความสันโดษ เป็นต้นให้เกิดขึ้น**

นี้เป็นธุดงค์ข้อ ขลุปัจฉาภัตติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้ไม่ฉันปัจฉาภัตเป็นปกติ)

๘. กถาว่าด้วย อารัญญิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้อารัญญิกังคะก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า “ข้าพเจ้าขอปฏิเสธเสนาสนะชายบ้าน” “ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้เข้าไปอยู่ในป่าเป็นปกติ” เหล่านี้ ดังนี้ ก็ภิกษุผู้เป็นอารัญญิกะนั้น พึงละเสนาสนะชายบ้านเสีย แล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าเถิด

ในคำว่า เสนาสนะชายบ้านนั้น บ้านพร้อมกับที่ใกล้บ้านนั่นเอง ชื่อว่า **เสนาสนะชายบ้าน** บ้านมีกระท่อมหลังเดียวก็ตาม มีกระท่อมหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อมก็ตาม ไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่ก็ตาม ไม่มีคนอยู่ก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยที่สุด แม้แต่เกวียนเล่มใดเล่มหนึ่งก็ตาม ที่จอดพักอยู่เกินสี่เดือน ชื่อว่า “บ้าน”

สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม ถ้าหากว่า มีอินทขีล (ธรณีประตู) ๒ ชั้น เหมือนอย่างกรุงอนุราธปุระ สถานที่ก้อนดินตกแห่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ยืนที่อินทขีลชั้นใน (ขว้างไป) ชื่อว่า “**ที่ใกล้บ้าน**” พระวินัยธรทั้งหลาย กล่าวถึงลักษณะแห่งสถานที่ก้อนดินตกนั้นไว้เหมือนกันว่า “ได้แก่ ภายในบริเวณที่ตกไปแห่งก้อนดินที่เขาขว้างไป โดยอาการอย่างคนหนุ่มจะแสดงกำลังของตน ก็เหยียดแขนขว้างก้อนดินไป ฉะนั้น”

ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรทั้งหลาย กล่าวว่า “ได้แก่ ภายในบริเวณที่ตกไปแห่งก้อนดินที่เขาขว้างไปโดยทำนองไล่กา” ดังนี้.

ในบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม มาตุคามที่ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหลังสุดท้ายเขาทั้งหมด ใช้ภาชนะสาดน้ำไป สถานที่ตกไปแห่งน้ำนั้น ชื่อว่า “ที่ใกล้เรือน” ถัดจากที่ใกล้เรือนนั้นไปหนึ่งเลณฑุบาต (ระยะก้อนดินตก) ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ชื่อว่า “บ้าน” เลณฑุบาตที่สอง ชื่อว่า “ที่ใกล้บ้าน”

ส่วน “ป่า” ท่านกล่าวไว้โดยปริยายพระวินัยว่า ที่ทั้งปวงยกเว้นบ้านและที่ใกล้บ้านเสีย นี้ชื่อว่า “ป่า” ดังนี้ โดยปริยายพระอภิธรรม ท่านกล่าวไว้ว่า “ภายนอกอินทขีลออกไป

ที่ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า ป่า”. ส่วนโดยปริยายพระสูตรกล่าวว่า “สถานที่มีระยะไกล ๕๐๐ คันธนูเป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า “เสนาสนะป่า” นี้เป็นลักษณะในคำว่า “ป่า” นี้

เสนาสนะป่านั้น สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม พึงกำหนดวัดเริ่มแต่อินทขีล สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม พึงกำหนดวัดเริ่มแต่เลณฑุบาตแรกไปจนถึงรั้ววิหาร ด้วยคันธนูแห่งอาจารย์ที่วางราบลง (วัด)

ส่วนในอรรถกถาพระวินัย กล่าวไว้ว่า ถ้าหากว่าเป็นวิหารที่ไม่มีรั้วล้อม เสนาสนะ หลังแรก เขาทั้งหมดก็ดี โรงครัวก็ดี สถานที่ประชุมถาวรก็ดี ต้นโพธิ์ก็ดี เจดีย์ก็ดี อันใด แม้หากว่ามีอยู่ในที่ไกลจากเสนาสนะ ก็พึงทำสถานที่นั้นให้เป็นขอบเขตวัดไปเถิด ดังนี้

ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกาย มีคำกล่าวไว้ว่า “ได้แก่ ที่ๆ พึงนับเอาในลำดับแห่ง ๒ เลณฑุบาตจับแต่ที่ใกล้วิหารตรงไป เหมือนอย่างจับแต่ที่ใกล้บ้านตรงไปนั่นแหละ” ดังนี้ คำของอรรถกถามัชฌิมนิกายนี้ เป็นประมาณในการวัดนี้.

แม้หากว่า มีบ้านอยู่ในที่ใกล้ ภิกษุยืนที่วิหารแล้ว ได้ยินเสียงของคนทั้งหลาย แต่ไม่อาจเดินตรงไปได้ เพราะถูกขวางเสียด้วยภูเขา แม่น้ำ เป็นต้น บ้านนั้นมีทางปกติอันใดอยู่ แม้หากว่า จะพึงสัญจรไปได้ทางเรือ ภิกษุพึงถือเอาสถานที่มีระยะ ๕๐๐ คันธนู โดยทางนั้น แต่ภิกษุรูปใด ปิดทางแต่ที่นั้นๆ เสีย เพื่อจะยังองค์แห่งบ้านใกล้วิหารให้สำเร็จ ภิกษุรูปนี้ ชื่อว่า “ธุดงคโจร”

อนึ่ง ถ้าหากว่า อุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นไข้ เธอนั้นไม่ได้สิ่งที่เป็นสัปปายะในป่า ก็พึงนำท่านไปสู่เสนาสนะชายบ้านแล้วอุปัฏฐากเถิด แต่ว่าออก ไปแล้วพึง (กลับมา) ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในฐานะอันประกอบด้วยองค์ ทันต่อเวลาเท่านั้น ถ้าหากว่าอาพาธของท่านเหล่านั้นเพิ่มขึ้นในเวลาที่อรุณตั้งขึ้น ก็ควรทำกิจต่อท่านเหล่านั้นอย่างเดียวเถิด อย่า (มุ่งจะ)เป็นผู้มีธุดงค์หมดจดเลย ดังนี้แล

นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นอารัญญิกะนั้น

มหาฎีกา

ในคำว่า **พึงละเสนาสนะชายบ้านเสีย แล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าเถิด** นี้ ความว่า ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงเสนาสนะชายบ้านและป่าโดยสรุป จึงเริ่มคำว่า **ในคำว่า**

เสนาสนะชายบ้านนั้น บ้านพร้อมกับที่ใกล้บ้านนั่นเอง ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น เพราะความที่เสนาสนะชายบ้าน นับเนื่องเข้าเข้าในบ้าน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **บ้าน (พร้อมกับที่ใกล้บ้าน) นั่นเอง** ชื่อว่า **เสนาสนะชายบ้าน** ดังนี้ไว้ เชื่อมความว่า แม้เกวียนเล่มใดเล่มหนึ่ง ก็ชื่อว่า บ้าน

คำว่า **อินทขีล** แปลว่า ธรณีประตู

ลักษณะของป่าโดยปริยายพระวินัยมาในปาราชิกสิกขาบท ข้ออทินนาทาน จริงอยู่ ในสิกขาบทข้อนั้น ลักษณะป่ามาในข้อกำหนดถึงฐานะแห่งการลักขโมยอย่างไม่มีเหลือว่า “จากบ้านก็ดี จากป่าก็ดี” ดังนี้ เป็นต้น (เนื้อความนี้อยู่ในอนุบัญญัติของสิกขาบทปาราชิก ข้อ ๒ ในปกรณ์มหาวิภังค์ วินัยปิฎก ที่ว่า “ภิกษุรูปใด ถือเอาของที่เขามิได้ให้ จากบ้านก็ดี จากป่าก็ดี อันนับว่า เป็นการขโมย ฯลฯ ภิกษุถือเอาของซึ่งเขามิได้ให้อย่างนั้น แม้นี้จัดเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้” ดังนี้ แล้วท่านก็ได้อธิบายคำว่า “บ้าน” และ “ป่า” เข้าไว้ในที่เดียวกันนี้ว่า “ชื่อว่าบ้าน” ได้แก่ บ้านมีกระท่อมหลังเดียว บ้านมีกระท่อม ๒ หลัง ฯลฯ แม้เกวียนเล่มใดเล่มหนึ่งที่พักอยู่เกิน ๔ เดือน แม้นี้ก็เรียกว่า บ้าน ชื่อว่า “ที่ใกล้บ้าน” ได้แก่ สถานที่ตกไปแห่งก้อนดินแห่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ยืนที่ธรณีประตูบ้านอันไม่มีรั้วล้อมขว้างไป, ชื่อว่า ป่า ยกเว้นบ้านและที่ใกล้บ้านเสีย สถานที่ที่เหลือ ชื่อว่า “ป่า” ดังนี้)

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงถึงบ้านและป่าทั้งสองอย่างไม่ให้ปะปนกัน จึงกล่าวคำว่า **ที่ทั้งปวงยกเว้นบ้าน** ดังนี้ เป็นต้นไว้ อธิบายว่า ในทางโลก ที่ใกล้บ้านก็ย่อมถึงการนับว่า บ้าน นั่นเอง แต่ว่า โดยนิปริยาย สถานที่พ้นไปจากบ้านก็จัดว่า เป็นป่าได้เลย เพราะเหตุนั้น ในอภิธรรมจึงคำกล่าวว่า “ภายนอกอินทขีลออกไป ที่ทั้งปวงนี้ชื่อว่า ป่า” ดังนี้ (*มาใน อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘*)

ท่านหมายเอาภิกษุผู้อยู่ป่า ที่มาในอารัญญิกสิกขาบทโดยปริยายพระสูตรว่า “สถานที่มีระยะไกล ชั่ว ๕๐๐ คันธนู เป็นอย่างต่ำ” เพราะว่า ในสูตร ภิกษุรูปนั้น ท่านไม่เรียกว่า เป็นผู้อยู่ป่า มีเสนาสนะอันสงัด เหตุเพราะการอยู่ในป่าที่มีมาโดยปริยายพระวินัย (ต้องปริยายพระสูตรเท่านั้น)

(ควรทราบว่า ในปกรณ์พระวินัยปิฎกนั้น ไม่ใช่จะมีแต่ตัวสิกขาบทบัญญัติอย่างเดียว แต่มีเรื่อง ราวอันเป็นที่มาของสิกขาบทนั้นด้วย เรื่องราวนั้นๆ แหละ ชื่อว่า “สูตร” เพียงแต่

เป็นสูตรในพระวินัยปิฎก ไม่ใช่สูตรในพระสุตตันตปิฎกเท่านั้น เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อาทิตตปริยายสูตร เป็นต้น การวินิจฉัยบทในเรื่องราวอันเป็นที่มาของสิกขาบท จึงเรียกว่า วินิจฉัยโดยปริยายพระสูตร ความจะเหมือนอย่างที่วินิจฉัยในพระสุตตันตปิฎก การวินิจฉัยบทในตัวสิกขาบท เรียกว่า การวินิจฉัยโดยปริยายพระวินัย คำว่า “ป่า” มีปรากฏอยู่ในตัวสิกขาบท คือ อนุบัญญัติแห่งปาราชิกข้อ ๒ ตามที่ได้ยกข้อความมาแสดงไว้แล้ว การวินิจฉัยคำว่า “ป่า” ในที่นั้น จึงเรียกว่า วินิจฉัยโดยปริยายพระวินัย แต่ยังมีปรากฏในเรื่องราวอันเป็นที่มาของสิกขาบทที่ ๙ แห่งปัตตวรรค ที่ภิกษุพวกอยู่ป่า เอาจีวร ๓ ผืนๆ ใดผืนหนึ่งเก็บไว้ในละแวกบ้านเกิน ๖ คืน ผ้านั้นถูกหนูกัด ไฟไหม้ เป็นต้น ภิกษุเลยต้องเป็นผู้อยู่ปราศจากจีวร เป็นเหตุให้ทรงบัญญัติสิกขาบทให้ภิกษุผู้อยู่ป่าที่รู้กันว่า น่ารังเกียจ มีอันตราย เก็บจีวร ๓ ผืนๆ ใดผืนหนึ่งไว้ในละแวกบ้านได้ แต่ภิกษุจะอยู่ปราศจากจีวรผืนนั้นได้ ๖ คืน เป็นอย่างยิ่ง ถ้ามากกว่านั้น เป็นนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ยกเว้นแต่ภิกษุผู้ได้สมมุติ การวินิจฉัยคำว่า “ป่า” ในเรื่องราวอันเป็นที่มาเช่นนี้ ชื่อว่า วินิจฉัยโดยปริยายพระสูตร ได้แก่ สถานที่อันมีระยะทางไกล ๕๐๐ คันธนู เป็นอย่างต่ำ – ผู้แปล) แต่นี้เป็นการสังวรรณนาพระสูตร เพราะเหตุนั้น สุตตันตกถา เท่านั้น เป็นประมาณในบททั้งปวง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ลักษณะ (ของป่า) ที่มาในพระสูตรนี้เท่านั้น ควรถือเอา จึงกล่าวถึงวิธีนับ (ให้ได้ ๕๐๐ คันธนู) ด้วยคำว่า **ด้วยคันธนูแห่งอาจารย์ที่วางราบลง** ดังนี้ เป็นต้นไว้ ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวถึงนัยแห่งอรรถกถามัชฌิมนิกายไว้ด้วยว่า **คำของอรรถกถามัชฌิมนิกายนี้เป็นประมาณ ในการวัดนี้** ดังนี้

คำว่า **ปิดทางแต่ที่นั้น ๆ** ได้แก่ ปิดทางเล็กทางน้อยในที่นั้นๆ

ภิกษุชื่อว่า (มุ่งจะ) **เป็นผู้มีธุดงค์หมดจด** คือ เป็นผู้ขวนขวายในการชำระธุดงค์ให้หมดจด

วิสุทธิมรรค

ประเภท และความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นอารัญญิกะแม้นี้ ก็มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** พึงยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าตลอดกาลทั้งปวงเถิด ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** ย่อมได้เพื่อจะอยู่ ณ เสนาสนะชายบ้านตลอดฤดูฝน ๔ เดือน ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ย่อมได้เพื่อจะอยู่ (ในเสนาสนะชายบ้าน) แม้ตลอดฤดูเหมันต์ (ฤดูหนาว).

สำหรับภิกษุทั้ง ๓ จำพวกเหล่านี้ ผู้มาจากป่าในเวลาตามที่กำหนด ฟังธรรมอยู่ ณ เสนาสนะชายบ้าน ธุดงค์ก็ไม่แตกทำลายแม้เมื่ออรุณขึ้น ฟังธรรมแล้วกำลังกลับไป(ป่า) แม้เมื่ออรุณขึ้นระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่แตกทำลาย

แต่ถ้าหากว่า แม้เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว เธอคิดว่า "เราขอนอนสักครู่แล้วจักไป" ดังนี้ แล้วก็หลับไปจนอรุณขึ้นก็ดี, ยังอรุณให้ตั้งขึ้นที่เสนาสนะชายบ้านตามความชอบใจของตนก็ดี ธุดงค์ย่อมแตกทำลาย ดังนี้

นี้ จัดเป็นความแตกทำลาย ในธุดงค์ข้อนี้.

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

ภิกษุผู้เป็นอารัญญิกะ เมื่อมนสิการความสำคัญว่า "ป่า" อยู่ ย่อมเป็นผู้ควรที่จะได้สมาธิ อันยังไม่ได้ หรือที่จะรักษาเอาไว้ซึ่งสมาธิที่ได้แล้ว ๑

แม้พระศาสดาก็ทรงเป็นผู้พอพระทัยต่อเธอ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า (ใน *องฺ อฏฺฐก. ๒๓/๓๕๖*) ว่า "ดูกร นาคิตะ เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้พอใจอยู่ด้วยการอยู่ป่าของภิกษุรูปนั้น" ดังนี้ ๑

อนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีรูปที่ไม่เป็นสัปปายะ เป็นต้น ย่อมทำจิตของเธอผู้อยู่เสนาสนะอันสงัดให้ซัดส่ายไม่ได้ ๑

เป็นผู้ปราศจากความสะดุ้งกลัว ๑

ละความเยื่อใยในชีวิตได้ ๑

ยินดีรสของความสุข อันเกิดจากความสงัด ๑

และแม้ความเป็นภิกษุผู้ทรงผ้าปังสุกูล เป็นต้น ย่อมเหมาะสมสำหรับเธอ ๑ ดังนี้แล.

ภิกษุผู้สงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ยินดีในเสนาสนะอันสงัด
ยังพระทัยของพระผู้เป็นนาถะ ให้ยินดีด้วยการอยู่ป่าได้
เป็นคนเดียว เข้าไปอยู่ในป่า สำรวม ย่อมได้ความสุขใด
แม้พวกเทวดาทั้งหลาย พร้อมทั้งพระอินทร์ ก็ยังไม่ได้รสแห่งความสุขนั้น
ก็เธอผู้นี้แหละ เมื่อทรงผ้าปังสุกูล ก็เหมือนสวมเกราะไปสู่สงครามคือป่า
มีธุตธรรมที่เหลือเป็นอาวุธ เป็นผู้สามารถที่จะชนะมาร พร้อมทั้งพลพาหนะ
ได้ ต่อกาลไม่นานเลย
เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงควรกระทำความยินดีในการอยู่ป่าเถิด ดังนี้แล

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ในอารัญญิกังคะ.

มหาฎีกา

คำว่า **(มาจากป่า) ในเวลาตามที่กำหนด** ความว่า สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ทั้ง ๓ ฤดู (คือทั้งปีไม่ยกเว้นเลยที่ต้องยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่า) สำหรับผู้ถืออย่างกลางก็ ๒ ฤดู สำหรับผู้ถืออย่างอ่อนก็ฤดูเดียว ธุดงค์ย่อมไม่แตกทำลาย แม้ในกาลที่กำหนดแล้วนั้น ก็เพราะมีอุตสาหะ

ท่านกล่าวคำว่า **ธุดงค์ย่อมแตกทำลาย** ก็เพราะมีความคิดย่อหย่อนว่า **เราขอนอนสักครู่ แล้วจักไป** ดังนี้

คำว่า **เมื่อมนสิการความสำคัญว่า ป่า อยู่** เป็นต้น ความว่า เพราะมีมนสิการอยู่ว่า “เราจักอยู่วิเวก” หรือว่า “เราควรทำกายวิเวกตามที่ได้แล้วให้เป็นสิ่งที่มีผล” ดังนี้ จึงควรเป็นผู้ที่จะได้ ฯลฯ ที่จะรักษาเอาไว้ซึ่งสมาธิที่ได้แล้ว

ชื่อว่า **ย่อมทำจิตของภิกษุผู้อยู่ป่านั้นให้ซัดส่ายมิได้** ก็เพราะไม่เข้าถึงความตกไป (สู่คลองแห่งทวาร)

ชื่อว่า **เป็นผู้ปราศจากความสะดุ้งกลัว** ก็เพราะมีความคุ้นเคยกับความสงัด

ชื่อว่า **ละความเยื่อใยในชีวิตได้** ก็เพราะการกระทำตนให้เป็นผู้ไกลต่อความกลัวตายด้วยการเข้าไปอยู่ในป่า อันมีอันตรายมากมายนั่นเอง

ชื่อว่า **ยินดี คือ ความเสวยรสของความสุข อันเกิดจากความสงัด** ก็เพราะไม่มีการคลุกคลีด้วยผู้คน อธิบายได้ว่า ธุดงค์ข้ออารัญญิกังคะ เป็นเสมือนพาหนะนำพระโยคีไป (สู่ความวิเวก) เพราะความที่ข้อปฏิบัติตามที่ทรงอนุศาสน์ไว้ เป็นที่ตั้งแห่งวิเวก

บทว่า **อวเสสธุตายุโธ** มีความหมายว่า มีธุตธรรมที่เหลือเป็นอาวุธ

๙. กถาว่าด้วย รุกขมูลิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้รุกขมูลิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า “ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่มุงบัง” “ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกติ” ดังนี้

ภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะนั้น พึงเว้นต้นไม้เหล่านี้ คือ ต้นไม้มีในระหว่างพรมแดน ต้นไม้เป็นเจดีย์ ต้นไม้มียาง ต้นไม้มีผล ต้นไม้มีดอก ต้นไม้มีค้างคาว ต้นไม้มีโพรง ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่ ณ กลางวิหาร ดังนี้แล้ว ถือเอาต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่ ณ ชายสุดวิหารเถิด ดังนี้แล

นี้เป็นการสมาทาน และวิธี (ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะ นั้น.

มหาฎีกา

คำว่า **ที่มุงบัง** ได้แก่ สถานที่ที่เขาใช้เครื่องมุงบัง มีอิฐ เป็นต้น มุงบังไว้ ความว่า เป็นที่อยู่อาศัย

คำว่า **ต้นไม้มีในระหว่างพรมแดน** ได้แก่ ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่ใกล้พรมแดนแห่งพระราชา ๒ ฝ่าย เพราะว่าในสถานที่นั้น กองกำลังของพระราชาเหล่านั้น จะพึงเข้าไปทำการรบกันในระหว่างๆ แม้พวกโจรทั้งหลายที่เป็นนักปล้นในระหว่างทางก็ชุมนุมกันอยู่ จึงไม่ยอมให้ภิกษุจะนั่งอยู่อย่างเป็นสุข

ชื่อว่า **ต้นไม้เป็นเจดีย์** คือต้นไม้ที่พวกคนทั้งหลายเห็นพ้องกันว่า “มีเทวดาสิงสถิต” ดังนี้ จึงเป็นอันไม่สงบสงัดจากพวกคนทั้งหลายที่เข้าไปเพื่อบูชา

ต้นไม้ มีต้นกำยาน เป็นต้น ชื่อว่า **ต้นไม้มียาง**

ต้นไม้ที่ค้างคาวเข้าไปเสพ ชื่อว่า **ต้นไม้มีค้างคาว**

ต้นไม้ที่มีในระหว่างพรมแดน เป็นต้น มีอันตราย และหาความสงัดได้ยาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พึงเว้นต้นไม้เหล่านี้เสีย** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะแม้นี้ ก็มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** ถือเอาต้นไม้ตามที่ชอบใจได้แล้ว ย่อมไม่ได้เพื่อจะให้ใครปัดกวาดให้ ควรใช้เท้ากวาดใบไม้ที่ตกอยู่ แล้วอาศัยอยู่เถิด

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** จะให้คนที่มาถึงที่นั้นปัดกวาดให้ก็ได้

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ควรร้องเรียกคนวัด หรือสมณอุเทศให้ชำระพื้นที่ ตกแต่งให้สม่ำเสมอ เกลี่ยทราย ทำรั้วล้อม ติดตั้งประตู แล้วอาศัยอยู่เถิด แต่ว่าในวันที่มีงานมหกรรม ภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะ อย่านั่งอยู่ในที่นั้น ควรนั่งอยู่ในที่อื่น อันเป็นที่ที่ปิดบังมิดชิดเถิด

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอสำเร็จการอาศัยอยู่ในที่มุงบัง ส่วนอาจารย์ทั้งหลายผู้สอนปกรณ์อังคุตตรนิกาย กล่าวว่า “ย่อมแตกทำลายได้ในเพราะเหตุสักว่า ทราบแล้วก็ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง” ดังนี้

นี้ เป็นความแตกทำลาย ในธุดงค์ข้อนี้

มหาฎีกา

คำว่า **ใบไม้ที่ตกอยู่** ได้แก่ ใบไม้ที่ตกจากต้น

ชื่อว่า **ควรนั่งอยู่ในที่ที่ปิดบัง** ก็เพื่อปกปิดความเป็นภิกษุผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นปกติ

ความสำเร็จการอาศัยอยู่ในที่มุงบัง ย่อมมีแม้เพื่อประโยชน์แก่กิจทั้งหลาย มีการฟังธรรม เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอังคุตตรภาณกาจารย์จึงกล่าวว่า **ในเพราะเหตุสักว่า ทราบแล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง** ดังนี้ไว้ (คือรู้ว่า อรุณกำลังจะขึ้น ก็ยังยั้งอยู่ในที่มุงบัง)

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้ เป็นอานิสงส์ คือ

มีข้อปฏิบัติอันเหมาะสมต่อนิสัย ตามพระดำรัสที่ว่า “บรรพชาอาศัยเสนาสนะโคนไม้” ดังนี้ ๑

ได้ความเป็นผู้มีปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญแล้วว่า “เป็นของเล็กน้อยด้วย หาง่ายด้วย (และ) ของเหล่านั้นไม่มีโทษด้วย” ดังนี้ ๑

มีการยังอนิจจสัญญาให้ตั้งขึ้น เพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งต้นและใบไม้บ่อยๆ ๑

ไม่มีความตระหนี่ในเสนาสนะ และความยินดีในการงาน ๑

มีความเป็นอยู่ร่วมกับพวกเทวดาทั้งหลาย ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑

ที่อยู่ที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดทรงสรรเสริญ และตรัสแล้วว่า
เป็น “นิสัย” ของภิกษุผู้สงัด อันเสมอด้วยโคนไม้ จักมีแต่ที่ไหนเล่า?
ก็ท่านผู้มีพรตดี เมื่ออยู่ ณ โคนไม้อันสงัด
อันนำไปเสียได้ ซึ่งความตระหนี่ในที่อยู่ มีเทวดารักษา
เห็นอยู่ซึ่งต้นและใบไม้ทั้งหลาย ที่มีสีแดงเข้ม เขียว สีเหลืองและที่ตกหล่นอยู่ จึงบรรเทานิจจสัญญาได้
ก็เพราะฉะนั้น ท่านผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์ ไม่พึงดูหมิ่นโคนไม้อันสงัด
อันเป็นที่อยู่ของท่านผู้ยินดีในภาวนา
เป็นมรดกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ดังนี้แล

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ในรุกขมูลิกังคะ.

มหาฎีกา

คำว่า **เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงแห่งต้นและใบบ่อยๆ** คือ เพราะเห็นความ

เปลี่ยนแปลง คือ ความดับไปในขณะ ในต้นหรือในใบแห่งต้นไม้ทั้งหลายบ่อยๆ

คำว่า **ไม่มีความตระหนี่ในเสนาสนะและความยินดีในการงาน** ได้แก่ ไม่มีความตระหนี่ในที่อยู่ (อาวาสมัจฉริยะ) และความยินดีในการก่อสร้าง (นวกรรม)

คำว่า **กับพวกเทวดาทั้งหลาย** ได้แก่ กับพวกรุกขเทวดาทั้งหลาย เพราะว่าแม้เทวดาเหล่านั้น เมื่ออยู่ในวิมาน อันตั้งอยู่ที่ต้นไม้ทั้งหลาย ชื่อว่า อาศัยอยู่ที่ต้นไม้ทั้งหลาย แม้ภิกษุรูปนี้ ชื่อว่า มีความเป็นอยู่ร่วมกัน (กับรุกขเทวดา) ก็ด้วยต้นไม้ทั้งหลาย

คำว่า **ที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดทรงสรรเสริญ** คือ ทรงสรรเสริญแล้วด้วยพระดำรัสว่า "เป็นของเล็กน้อยด้วย" ดังนี้ เป็นต้น และ**ตรัสแล้วว่า "เป็นนิสัย"** อย่างนี้ คือ "บรรพชาอาศัยเสนาสนะโคนไม้" ดังนี้

เมื่อเห็นต้นไม้และใบทั้งหลาย โดยประจักษ์อย่างนี้ว่า "ในเวลาที่ยังอ่อนมีสีแดงเข้ม ในเวลากลางๆ มีสีเขียว และในเวลาแก่มีสีเหลือง เหี่ยวแห้งตกไป" ดังนี้ นั่นเอง จึงบรรเทา คือจึงละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่า เที่ยง) เสียได้ เธอมีแต่อนิจจสัญญาเท่านั้นตั้งมั่นอยู่

เพราะเหตุที่การประสูติ การตรัสรู้ การประกาศพระธรรมจักร และการปรินิพพานของพระผู้มีพระภาคเกิดแล้วที่โคนไม้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **โคนไม้อันเป็นมรดกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย** ดังนี้ไว้

๑๐. กถาว่าด้วย อัพโภกาสิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในที่แจ้งเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้อัพโภกาสิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้า ขอปฏิเสธที่มุงบังและโคนไม้" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในที่แจ้งเป็นปกติ" ดังนี้.

ก็การที่ภิกษุผู้เป็นอัพโภกาสิกะนั้น จะเข้าไปสู่โรงอุโบสถ เพื่อการฟังธรรมก็ดี เพื่อประโยชน์แก่อุโบสถก็ดี ย่อมควร ถ้าหากว่า เมื่อเธอเข้าไปแล้ว ฝนตก อย่าออกไปในเวลา

ฝนตก ควรออกไปในเวลาฝนหยุด การที่ภิกษุจะเข้าไปสู่โรงฉันหรือเรือนไฟ กระทำวัตร ย่อมควร การที่จะเข้าไปสู่แม้ที่มุงบัง เพื่อเชื้อเชิญภิกษุทั้งหลายผู้เป็นพระเถระในโรงฉันด้วยภัตก็ดี จะบอกอุเทศ (สอน) ก็ดี และเพื่อจะเก็บเครื่องเสนาสนะ มีเตียง ตั่ง เป็นต้น อันวางเกลื่อนอยู่ข้างนอก เข้าไปไว้ข้างใน ย่อมควร ถ้าหากว่า ถือบริขารของภิกษุผู้แก่กว่าเดินทางอยู่ เมื่อฝนตก การที่จะเข้าไปสู่ศาลา อันตั้งอยู่ในระหว่างทาง ย่อมควร ถ้าหากว่า ไม่ถืออะไรๆ เลย การที่คิดว่า "เราจะอยู่ในศาลา" ดังนี้ แล้วเดินไปโดยเร็ว ย่อมไม่ควร แต่ว่า ควรเดินเข้าไปตามปกติ รออยู่จนฝนหยุดแล้วจึงไป

นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้เป็นอัพโภกาสิกะนั้น. แม้ภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะ ก็มีนัยเดียวกันนี้แหละ

มหาฎีกา

เมื่อกล่าวคำว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธโคนไม้" ดังนี้ เพียงเท่านี้ ก็เป็นอันปฏิเสธที่มุงบังเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่มุงบังและโคนไม้** ดังนี้ไว้ อธิบายว่า การสมาทานธุดงค์จะสำเร็จได้ก็โดยการปฏิเสธ คืองดเสียโดยประการทั้งปวง (โดยสิ้นเชิง) ไม่ใช่โดยประการอื่น ดังนี้

บทว่า **เพื่อการฟังธรรม** ความว่า เพื่อเป็นการรักษาจิตของคนทั้งหลายผู้ฟังอยู่ในวันทั้งหลาย มีวันอุโบสถ เป็นต้น การที่เธอเองนี้แหละเป็นผู้กล่าวธรรม ถูกเขาขอร้องแล้วจะเข้าไปสู่ที่มุงบัง ย่อมควร แต่กล่าวธรรมเสร็จแล้ว ก็ควรไปสู่ที่แจ้งเท่านั้น แม้ภิกษุผู้เป็นรุกขมูลิกะก็มีนัยเดียวกันนี้แหละ

คำว่า **เพื่อประโยชน์แก่อุโบสถ** คือ เพื่ออุโบสถกรรม

คำว่า **จะบอกอุเทศ** คือ จะให้อุเทศแก่บรรดาภิกษุอื่น (สอน)

คำว่า **ให้บอกอุเทศ** คือ เมื่อจะถือเอาอุเทศเอง (เรียน)

คำว่า **ศาลาอันตั้งอยู่ระหว่างทาง** ได้แก่ ศาลาที่ตรงเข้าไปได้เลย ไม่ต้องก้าวลงจากทางเหมือนอย่างศาลาในสีหลทวีป การที่จะเดินไปโดยเร็ว ย่อมไม่ควร เพราะหาความเป็นสมณสารูปมิได้

อธิบายว่า ตราบเท่าที่ยังหยุดรออยู่ จนกว่าฝนจะหยุดแล้วจึงไป ย่อมหาความแตกทำลายของธุดงค์มิได้

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นอัพโภกาสิกะแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** การที่เธอจะเข้าไปอาศัยต้นไม้ก็ดี ภูเขาก็ดี เรือนก็ดี ย่อมไม่ควร ควรทำกุฏิด้วยจีวรอยู่ในที่แจ้งเท่านั้น

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** การที่เธอจะอยู่อาศัยใกล้ต้นไม้ ภูเขา และเรือน (แต่) ไม่เข้าไปข้างใน ย่อมควร

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** แม้เงื้อมเขาตรงบริเวณที่ไม่ถูกมุงบัง แม้ซุ้มกิ่งไม้ แม้ผ้า แม้กระท่อมที่คนเฝ้านา เป็นต้น ทิ้งไว้ อันตั้งอยู่ในนานั้น ก็ใช้ได้ ดังนี้แล.

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอเข้าสู่ที่มุงบังและโคนไม้ เพื่อประโยชน์แก่การอาศัยอยู่ อาจารย์ผู้สอนอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “ย่อมแตกทำลายในเพราะเหตุสักว่า เธอทราบแล้วก็ยังอรุณให้ตั้งขึ้น ณ ที่มุงบังและโคนไม้นั้น” ดังนี้

นี้ จัดเป็นความแตกทำลาย ในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ข้างในต้นไม้** ได้แก่ รุกขมูล (โคนไม้)

ส่วนที่เป็นเช่นกับเงื้อมเขาแห่งภูเขา ชื่อว่า **ส่วนที่เป็นภูเขา**

คำว่า **บริเวณที่ไม่ถูกมุงบัง** ได้แก่ บริเวณที่เขาไม่ได้สร้างหลังคาอย่างสังเขปไว้เบื้องบนโดยประการที่น้ำฝนจะไหลเข้าไปข้างในไม่ได้ แต่ถ้าหากว่า เป็นเงื้อมเขามีน้ำฝนไหลเข้าข้างในได้ ก็จัดเป็นที่แจ้งอย่างสังเขปได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น การที่เธอจะเข้าไปในเงื้อมเขานั้น ย่อมควร

คำว่า **ซุ้มกิ่งไม้** ได้แก่ ซุ้มที่ใช้กิ่งไม้มุงบังไว้อย่างหยาบๆ

ชื่อว่า **ผ้า** ได้แก่ ผ้าสาฎกที่หยาบกระด้าง

อธิบายว่า “ธุดงค์ย่อมแตกทำลายในขณะที่เธอเข้าไป (สู่ที่มุงบัง และโคนไม้) ยกเว้นสถานที่มีเงื้อมเขา เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว

คำว่า **ทราบแล้ว** คือ ทราบแล้วว่า “เราเข้าไปสู่ที่มุงบัง โคนไม้ นั่งอยู่เพื่อกิจ มีการฟังธรรม เป็นต้น บัดนี้ อรุณกำลังขึ้น” ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้ เป็นอานิสงส์ คือ

ตัดอาวาสปลิโพธได้ขาด ๑

บรรเทาถีนมิทธะได้ ๑

เป็นผู้เที่ยวไปได้ไม่ขัดข้องเหมือนเนื้อทั้งหลาย ๑

มีความเหมาะสมต่อพระดำรัสตรัสสรรเสริญ ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ไม่ติดที่ อยู่” ดังนี้ ๑

ไม่มีความติดข้องในที่อยู่ ๑

มีความเป็นผู้ไปได้ตลอดทิศทั้งสี่ ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑

ดังนี้แล

ก็เพราะเหตุที่ภิกษุเมื่ออยู่ในที่แจ้ง อันเหมาะสมต่อความเป็นผู้ไม่มีเรือน
ซึ่งเป็นที่หาได้ไม่ยาก ที่มีดวงดาวเป็นเพดานแก้ว
มีพระจันทร์เป็นประทีปส่องให้สว่าง.
เธอมีใจเป็นเหมือนเนื้อ บรรเทาถีนมิทธะได้
อาศัยความยินดีในภาวนาแล้ว
ย่อมได้ความชื่นใจ อันเกิดแต่รสแห่งความสงัดต่อกาลไม่นานเลย
เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดีในที่แจ้งเถิด

ดังนี้.

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ในอัพโภกาสิกังคะ.

มหาฎีกา

ท่านกล่าว **การตัดอาวาสปลิโพธได้เด็ดขาด** ว่าเป็นอานิสงส์ก็ในธุดงค์ข้ออัพโภ-กาสิกังคะ นี้เอง

คำว่า **มีความเหมาะสมต่อพระดำรัสตรัสสรรเสริญ** ได้แก่ เพราะความเป็นผู้ไม่มีที่อยู่ จึงมีความเป็นผู้เหมาะสมต่อพระดำรัสที่ตรัสสรรเสริญแล้วว่า**เป็นผู้ไม่ติดที่** ดังนี้

คำว่า **ไม่มีความติดข้อง** คือ เพราะไม่มีความหวงแหนในที่อยู่ จึงไม่มีความติดข้องอยู่ในที่นั้น

ชื่อว่า **เป็นผู้ไปได้ตลอดทิศทั้ง ๔** เพราะไม่มีความปริวิตกว่า “ในทิศโน้นไม่มีที่อยู่ เพราะฉะนั้น เราไม่อาจจะไปในทิศนั้น” ดังนี้ เช่นนี้ได้

คำว่า **(มีใจ) เป็นเหมือนเนื้อ** คือ มีใจที่เป็นเหมือนอย่างใจของเนื้อ เพราะไม่มีความหวงแหน

๑๑. กถาว่าด้วย โสสานิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าช้าเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้โสสานิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า “ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อันมิใช่ป่าช้า” “ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุ ผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ” ดังนี้.

ก็พวกคนทั้งหลาย เมื่อจะตั้งหมู่บ้าน ย่อมกำหนดเอาสถานที่ใดว่า “นี้เป็นป่าช้า” ภิกษุผู้เป็นโสสานิกะนั้น ไม่ควรอยู่ในสถานที่นั้น เพราะว่าเมื่อยังไม่ได้เผาซากของคนตาย สถานที่

นั้นหาชื่อว่าเป็นป่าช้าไม่ แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่เผาแล้ว แม้หากว่าถูกทิ้งไปตลอด ๑๒ ปี ก็ชื่อว่า เป็นป่าช้า นั่นแหละ.

ก็ภิกษุ เมื่อจะอยู่ในป่าช้านั้น ไม่ควรให้เขาแต่งสถานที่ เป็นซุ้มจงกรม เป็นต้น ไม่ควรให้ตั้งเตียง และตั่ง ไม่ควรให้จัดแจงน้ำฉันน้ำใช้ แล้วเป็นผู้บอกกล่าวธรรมอยู่(ในที่นั้น)

ด้วยว่าธุดงค์ข้อนี้หนัก เพราะฉะนั้น เพื่อประโยชน์แก่การป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาท แจ้งกะพระสังฆเถระ หรือเจ้าหน้าที่ของหลวงให้ทราบ แล้วอยู่เถิด

เมื่อจงกรม พึงชำเลืองดูเชิงตะกอนจงกรมไปเถิด แม้เมื่อเดินไปสู่ป่าช้า ควรก้าวลงเสียจากทางใหญ่ ไปตามทางนอกเถิด ควรกำหนดอารมณ์เสียแต่ในเวลากลาง วันทีเดียว ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ อารมณ์นั้นจักไม่เป็นสิ่งที่น่ากลัวสำหรับเธอในเวลากลางคืน พวกอมนุษย์ทั้งหลาย แม้ว่าเที่ยวส่งเสียงร้องไปตลอดคืน เธอไม่ควรใช้วัตถุอะไรๆ ทำร้ายมัน การที่เธอจะไม่ไปสุสานแม้วันเดียวก็ไม่ควร อาจารย์ผู้สอนอังคุตตรนิกายกล่าวว่า “การที่ยังมัชฌิมยามให้สิ้นไปในป่าช้า แล้วกลับเสียในปัจฉิมยาม ก็ใช้ได้” ดังนี้

ไม่ควรเสพของเคี้ยวของฉันที่พวกอมนุษย์ทั้งหลายชอบ มีขนมหน้างา ข้าวคลุกถั่ว ปลา เนื้อ น้ำนม น้ำมัน และน้ำอ้อยงบ เป็นต้น นี้เป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งภิกษุผู้โสสานิกะ นั้น.

มหาฎีกา

บทว่า **นสุสาน** แปลว่า ที่อันไม่ใช่ป่าช้า **น** อักษรมีความหมายว่า “อื่นๆ” (คือ คำว่าไม่ใช่ป่าช้า ก็ได้แก่ ที่อื่นๆ จากป่าช้า) อธิบายว่า ได้แก่ สถานที่เว้นจากลักษณะเป็นป่าช้า

คำว่า **(ไม่ควรอยู่) ในสถานที่นั้น** คือ ไม่ควรอยู่ในสถานที่สักว่า เขากำหนดกันว่าเป็นป่าช้า เพราะว่า ลักษณะที่เป็นป่าช้าจะสำเร็จด้วยเหตุสักว่าชื่อ หาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **น หิ** ดังนี้ เป็นต้นไว้ ชื่อว่า **จำเดิมแต่กาลที่เผาแล้ว ฯลฯ ก็ชื่อว่า เป็น “ป่าช้า” นั่นแหละ** เพราะที่อันซากศพนอนอยู่ก็เรียกว่า “ป่าช้า” ได้ เพราะถึงลักษณะเป็นป่าช้าด้วยเหตุสักว่า มีซากศพนอนอยู่

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า “ชื่อว่า โสสานิกะภิกษุ พึงเป็นผู้มีกิจน้อย มีความประพฤติเบาพร้อม” ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **ก็ภิกษุเมื่อจะอยู่ในป่าช้านั้น** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **(ธุดงค์ข้อนี้) หนัก** คือ บริหารได้ยาก ก็เพื่อจะแสดงความเป็นธุดงค์ที่บริหารได้ยากนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**เพราะฉะนั้น**” ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เพื่อประโยชน์ คือ การป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้น** ความว่า พวกโจรทั้งหลายทั้งที่ไม่ได้กระทำกรรม (มีการปล้น เป็นต้น) ทั้งที่ได้กระทำกรรมแล้ว คิดว่า “ชื่อว่า ป่าช้าเป็นที่นอน ที่ลับตาจากพวกคนทั้งหลาย” ดังนี้แล้ว ก็มาประชุมกันอยู่ เมื่อพวกโจรเจอเจ้าของทรัพย์ (ที่มา) ในที่นั้นเข้า ก็จะทิ้งสิ่งของไว้ในที่ใกล้แห่งภิกษุแล้วหนีไป พวกคนทั้งหลายก็จะจับเอาภิกษุ คิดว่าเป็นโจรแล้วโบยตีเอาได้ เพราะฉะนั้น จึงควรบอกพระสังฆ-เถระในวิหาร หรือเจ้าหน้าที่ของหลวง ที่หลวงให้ประจำอยู่ตามละแวกบ้านให้ทราบ แล้วพึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ โดยประการที่อันตรายที่เป็นเช่นนั้น หรืออันตรายอย่างอื่นจะมีไม่ได้เกิด

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า “ในเวลาใด ไม่มีเชิงตะกอนอยู่ตรงหน้าแห่งภิกษุผู้กำลังจงกรม เพื่อจะยังความสังเวชให้เกิดขึ้น แม้ในเวลานั้น เธอก็ควรปลดเปลื้องอัตตทิฏฐิเสียในที่นั้น” ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **พึงชำเลืองดูเชิงตะกอน** ดังนี้ไว้

ชื่อว่า **พึงไปตามทางนอก** ก็เพื่อความไม่ปรากฏ (ปกปิด) ความเป็นโสสานิกภิกษุของตน

คำว่า **(กำหนด) อารมณ์** ได้แก่ อารมณ์ในป่าช้านั้น เธอควรกำหนดเข้าไว้ในเวลากลางวันเลยทีเดียว โดยนับว่า “นี้คือจอมปลวก นี้คือต้นไม้ นี้คือตอ” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า **(อารมณ์นั้นจักไม่เป็น) สิ่งที่น่ากลัว** ได้แก่ อารมณ์มีจอมปลวก เป็นต้น อันเป็นสิ่งทำความกลัวให้เกิดขึ้น

พวกอมนุษย์ทั้งหลายย่อมเที่ยวไปไปในที่ใกล้ เพราะฉะนั้น เธอ (แม้ว่ามีโอกาส) ก็ไม่ควรใช้วัตถุอะไรๆ มีก้อนดินก้อนหิน เป็นต้น ทำร้ายมัน

ด้วยอาทิศัพท์ในคำว่า **น้ำอ้อยงบ เป็นต้น** ท่านสงเคราะห์เอาขนมที่มีน้ำอ้อยงบปนกับงา เป็นต้น และขนมฆตะปูวะ (ปรุงรวมกัน) เข้าไว้

คำว่า **ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งสกุล** ได้แก่ ไม่ควรเข้าไปภายในเรือนแห่งสกุล เพราะความที่เธออบอวลไปด้วยกลิ่นศพ ควันเผาศพ และเพราะมีปีศาจติดตามไป

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ภิกษุผู้เป็นโสสานิกะแม้นี้มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์**ควรอยู่ในป่าช้าที่มีการเผาศพเป็นประจำ มีซากศพเป็นประจำ และมีเสียงร้องไห้เป็นประจำเท่านั้น

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** ในอาการทั้ง ๓ มีสักอาการเดียวก็ใช้ได้

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ในที่สักว่าถึงลักษณะเป็นป่าช้า โดยนัยที่ได้กล่าวแล้วก็ใช้ได้

ก็ธุดงค์ของภิกษุทั้ง ๓ จำพวก นี้ ย่อมแตกทำลายเพราะสำเร็จการอยู่ในที่อันไม่ใช่ป่าช้า อาจารย์ผู้สอนอังคุตตรนิกาย กล่าวว่า "ย่อมแตกทำลายในวันที่ไม่ไปป่าช้า" ดังนี้ นี้จัดเป็นความแตกทำลาย ในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฏีกา

มีการเผาศพทุกๆ วัน ชื่อว่า **มีการเผาศพเป็นประจำ** พวกญาติของพวกคนตายทั้งหลาย ไปในป่าช้านั้นแล้วมีการร้องไห้อยู่ทุกๆ วัน ชื่อว่า **มีการร้องไห้เป็นประจำ**

คำว่า **โดยนัยที่กล่าวแล้ว** คือ โดยนัยที่กล่าวแล้วว่า "จำเดิมแต่กาลที่เผาแล้ว" ดังนี้ เป็นต้น

เพราะต้องการคำที่กล่าวแล้วว่า "การที่จะกลับเสียในปัจฉิมยามก็ใช้ได้" ดังนี้ ท่านอาจารย์ผู้สอนอังคุตตรนิกาย จึงกล่าวว่า **ย่อมแตกทำลายในวันที่ไม่ไปป่าช้า** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้ เป็นอานิสงส์ คือ

ได้มรณสติ ๑

มีความเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ ๑

ได้บรรลุอสุภนิมิต ๑

บรรเทากามราคะได้ ๑

มีการเห็นสภาพของกายได้บ่อยๆ ๑

มีความเป็นผู้มากด้วยความสังเวช ๑

ละความเมา มีความเมาในความไม่มีโรค เป็นต้น ๑

มีความอดกลั้นต่อความกลัวภัย ๑

มีความเป็นผู้ที่พวกอมนุษย์ควรเคารพยกย่อง ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑ ดังนี้แล

ก็โทษเพราะความประมาททั้งหลาย ย่อมไม่ถูกต้องโสสานิกภิกษุ
ผู้ถึงแม้ความหลับแล้วหาได้ไม่ เหตุเพราะความได้มรณานุสติ
อนึ่ง จิตของเธอผู้เห็นซากศพมากมายนั้น
ย่อมไม่เป็นธรรมชาติไปสู่อำนาจแห่งความกำหนัดในกามเนือง ๆ
เธอย่อมถึงความสังเวชใหญ่ ไม่เข้าถึงความเมา
แต่ทว่า แสวงหาอยู่แต่ความดับทุกข์ ย่อมพยายามอยู่โดยชอบ
เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีใจน้อมไปสู่พระนิพพาน พึงส้องเสพโสสานิกังคะ
เพราะความที่นำมาซึ่งคุณเป็นอเนกเถิด

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลายและอานิสงส์ในโสสานิกังคะ.

มหาฎีกา

ชื่อว่า **ได้มรณสติ** ก็เพราะการเห็นซากศพในป่าช้าตลอดกาลเป็นนิตย์ เพราะได้มรณสตินั่นเอง จึง **มีความเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นปกติ**

ชื่อว่า **ได้บรรลุอสุภนิมิต** ก็เพราะการเห็นซากของคนตายที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้านั้น เพราะบรรลุอสุภนิมิตนั่นเอง จึง **บรรเทากามราคะได้**

ชื่อว่า **มีการเห็นสภาพของกายได้บ่อย ๆ** ก็เพราะการกำหนดถึงความที่สรีระไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น และน่าเกลียดได้เป็นอันมาก

ชื่อว่า **มีความเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช** ก็เพราะการเห็นสภาพของกายบ่อยๆ นั้น และเพราะการได้มรณสติ

ชื่อว่า **ละความเมาในความไม่มีโรค ความเมาในความเป็นหนุ่มเป็นสาว และความเมาในชีวิตได้** ก็เพราะการเห็นพวกคนป่วยและพวกคนที่ทรุดโทรมด้วยความชรา ที่ตายไปแล้วในป่าช้านั้น

ชื่อว่า **มีความอดกลั้นต่อความกลัวภัยได้** ก็เพราะการครอบงำภัยทั้งน้อยและใหญ่เสียได้

สำหรับภิกษุผู้มีใจสังเวช ความเพียรโดยถูกทางย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึง **มีความเป็นผู้ที่พวกอมนุษย์ควรเคารพและยกย่อง**

คำว่า **แม้ถึงความหลับ** คือ แม้หลับแล้ว อธิบายว่า แม้ภายในความฝัน

๑๒. กถาว่าด้วย ยถาสันถติกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้เป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้ยถาสันถติกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธความละโมบในเสนาสนะ" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้เป็นปกติ" ดังนี้

ก็ ยถาสันถติกภิกษุนั้น เสนาสนะใด ที่เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะให้ถือเอาว่า "เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน" ดังนี้ พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้น เท่านั้น ไม่พึงให้ภิกษุอื่นต้องย้ายไป (เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ถ้ามีหน้าที่แจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุถือเอา เรียกเสนาสนะคาหาปกะ ถ้าเป็นผู้แต่งตั้งเสนาสนะ เรียกเสนาสนะปัญญาปกะ แต่อาจกระทำทั้ง ๒ หน้าที่ก็ได้)

นี้จัดเป็นการสมาทาน และวิธี(ปฏิบัติ) แห่งยถาสันถติกภิกษุนั้น

มหาฎีกา

ในการที่เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะให้ถือเอาเสนาสนะ การทำให้ผู้อื่นต้องย้ายไปแล้วจึง

ถือเอา การสอบถามและการตรวจดูว่า “เสนาสนะนี้ดีหรือ, เสนาสนะนี้ไม่ดีหรือ” ดังนี้ ชื่อว่า **ความละโมบในเสนาสนะ**

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่าโดยประเภท ยถาสันถติกภิกษุแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** ย่อมไม่ได้เพื่อจะถามถึงเสนาสนะอันถึงแล้วแก่ตนว่า อยู่ไกลไหม?” หรือว่า “อยู่ใกล้เกินไปไหม?” หรือว่า “มีอันตรายจากอมนุษย์ งูเป็นต้น ไหม?” หรือว่า “ร้อนไหม?” หรือว่า “หนาวไหม?”

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** ย่อมได้เพื่อจะถามถึง แต่ย่อมไม่ได้เพื่อจะไปตรวจดู

ภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ไปตรวจดูแล้ว ถ้าหากว่า เสนาสนะไม่ชอบใจแก่เธอ ย่อมได้เพื่อจะถือเอาเสนาสนะอื่น (แต่ก็ตามที่เขาจัดแจงให้).

ก็ธุดงค์ของภิกษุแม้ทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายในเพราะสักว่า เกิดความละโมบในเสนาสนะขึ้นแล

นี้ จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

ภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ย่อมไม่ได้เพื่อจะถามว่า “อยู่ไกลเพราะมีอยู่ชายสุดวิหารไหม?” หรือว่า “อยู่ใกล้สถานที่ประชุมแห่งคนหมู่มาก เป็นต้น เกินไปไหม?” เพราะธุดงค์ของเธอมีความมัวหมองได้แม้ด้วยคำถาม

คำว่า **เพื่อจะไปตรวจดู** คือ เพื่อจะไปดูด้วยอำนาจความละโมบ

คำว่า **ถ้าหากว่าเสนาสนะนั้นไม่ชอบใจแก่เธอ** ความว่า “ถ้าหากว่า เสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอานั้น ไม่เป็นที่ชอบใจ เพราะไม่มีความผาสุกแก่เธอผู้เป็น ยถาสันถติกภิกษุ”

สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอ่อน เมื่อยังไม่มีโรค การที่เธอละเสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอาเสีย แล้วถือเอาเสนาสนะอื่น จัดเป็นความละโมบ การไปตรวจดูจัดเป็นความละโมบสำหรับภิกษุผู้ถืออย่างกลาง การถามถึง จัดเป็นความละโมบสำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ คำที่

ควรกล่าวในการให้ผู้อื่นต้องย้ายไปแล้วถือเอา แห่งภิกษุแม้ทุกจำพวกไม่มีเลย (คือ จัดเป็นความละโมบสำหรับทุกจำพวกได้เลย ไม่ต้องพูดถึงกันอีก)

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้เป็นอานิสงส์ คือ

ได้กระทำตามโอวาทที่กล่าว (*ไว้ใน ขุ. ชา. เอก. ๒๗/๔๔*) แล้วว่า “ได้สิ่งใดพึงยินดีด้วยสิ่งนั้น” ดังนี้ ๑

มีความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล แก่เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ๑

สละความกำหนดว่าเลว ว่าประณีตเสียได้ ๑

ละความยินดีและความขัดเคืองได้ ๑

ปิดประตูแห่งความมักมากได้ ๑

มีความประพฤติอนุโลมต่อคุณทั้งหลาย มีความมักน้อย เป็นต้น ๑

ดังนี้แล

ยถาสันถติกภิกษุผู้สำรวม ได้เสนาสนะใดก็เป็นผู้ยินดีด้วยเสนาสนะนั้น
ปราศจากความกำหนด (ว่าดีว่าเลว) จึงอยู่ได้เป็นสุข แม้ในเสนาสนะอันลาดด้วยหญ้า
เธอนั้นไม่ชื่นชม(ไม่ติดใจ) ในเสนาสนะดี ได้เสนาสนะเลวก็ไม่ขัดเคือง
อนุเคราะห์ ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ซึ่งเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นนวกะ
เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา พึงตามประกอบความยินดี
ในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้ อันเป็นวัตรที่หมู่พระอริยเจ้าสะสมแล้ว
ที่พระมหามุนีเจ้าผู้สูงสุดทรงสรรเสริญแล้วเถิด

นี้เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในยถาสันถติกังคะ

มหาฎีกา

ชื่อว่า ความประพฤติเกื้อกูลแห่งกรุณาวิหาร (เครื่องอยู่คือกรุณา) มีได้ก็เพราะความที่ภิกษุเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล แก่เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย โดยการไม่ทำให้เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์แม้ที่สั่งให้ย้ายได้ต้องย้ายไป

เพราะไม่กระทำการจำแนกว่าดีว่าไม่ดี จึงชื่อว่า **สละความกำหนดว่าเลว ว่าประณีตเสียได้** เพราะเหตุนั้น จึงมีความประพฤติเหมาะสมต่อลักษณะของผู้คงที่ เพราะมีความประพฤติเหมาะสมต่อลักษณะของผู้คงที่นั่นเอง **จึงละความยินดีความขัดเคืองได้**

ชื่อว่า **ปิดประตู (แห่งความมักมาก) ได้** ก็เพราะการไม่ให้โอกาส (แก่ความมักมาก)

คำว่า **ความยินดีในเสนาสนะตามที่เขาจัดแจงให้** คือ ความยินดีในเสนาสนะตามที่เขาให้ถือเอา คือตามที่เขาแนะให้

๑๓. กถาว่าด้วย เนสัชชิกังคะ
(องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นปกติ)

วิสุทธิมรรค

การสมาทาน และวิธีปฏิบัติ

แม้เนสัชชิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง ว่า “ข้าพเจ้าขอปฏิเสธการนอน” “ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุ ผู้ถือการนั่งเป็นปกติ” ดังนี้

ก็เนสัชชิกภิกษุนั้น ในบรรดายามทั้ง ๓ แห่งราตรี พึงลุกขึ้นจงกรมเสียยามหนึ่ง ด้วยว่า ในบรรดาอิริยาบถทั้งหลาย การที่เธอนอนเสียเท่านั้น ไม่ควร

นี้เป็นการสมาทาน และวิธี (ปฏิบัติ) แห่งเนสัชชิกภิกษุนั้น

มหาฎีกา

บทว่า **เสยฺย** ได้แก่ การนอนอันเป็นลักษณะของอิริยาบถ (เพราะคำว่า เสยฺย แปลว่าที่นอนก็ได้ แต่ที่ปฏิเสธนี้ คือ การนอนอันเป็นลักษณะของอิริยาบถ ไม่ใช่ที่นอน) ก็เพราะ

ปฏิเสธการนอนนั่นเอง ที่นอนซึ่งมีอย่างนี้ คือ “เตียง ฟูก” เป็นต้น ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การนอนนั้น ก็เป็นอันถูกปฏิเสธแล้วเหมือนกัน

อนึ่ง เพราะในที่นี้มุ่งหมายเอาอรรถว่า “ภิกษุผู้มีปกติปฏิเสธการนอน แล้วอยู่ด้วยการนั่งเท่านั้น ชื่อว่า เนสัชชิกะ” ดังนี้ นี้ การนอนเท่านั้น เป็นสิ่งที่ต้องงดในธุดงค์ข้อนี้ ไม่ใช่อิริยาบถอื่นนอกนี้ เพราะอิริยาบถนอกนี้ไม่ได้ต้องการอย่างนั้น และเพราะจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ด้วย

อธิบายว่า อิริยาบถอันตั้งอยู่ในฝ่ายของความเกียจคร้านท่านปรารถนาแล้วโดยความเป็นสิ่งต้องงดในธุดงค์ข้อนี้ ไม่ใช่อิริยาบถนอกนี้ และเว้นอิริยาบถ คือการยืนและการเดินทั้งหลายเสีย บุคคลก็ไม่อาจที่จะให้กายดำเนินไปได้ด้วยการนั่งอย่างเดียว คือไม่อาจที่จะให้เป็นไปอย่างนั้นได้ เพราะเหตุนั้น การนอนเท่านั้น เป็นสิ่งที่ต้องงดในธุดงค์ข้อนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เตน ปน** ดังนี้ เป็นต้นไว้

พึงจงกรมเถิด ไม่พึงคิดว่า “เราเป็นภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นปกติ” ดังนี้แล้วเลยนั่งอยู่ตลอดทั้งคืน

จริงอยู่ กายที่ถูกอิริยาบถอื่นอนุเคราะห์แล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติควรต่อมนสิการ

วิสุทธิมรรค

ประเภทและความแตกทำลาย

ส่วนว่า โดยประเภท เนสัชชิกภิกษุแม้นี้ มี ๓ จำพวก

ใน ๓ จำพวกนั้น สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์** พนักพิงก็ไม่ควร ผ้ารัดเข่าก็ไม่ควร ผ้าตรึงตัวก็ไม่ควร

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างกลาง** อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา ๓ อย่างนี้ ย่อมควร

สำหรับภิกษุ **ผู้ถืออย่างอ่อน** ทั้งพนักพิง ทั้งผ้ารัดเข่า ทั้งผ้าตรึงตัว ทั้งหมอน ทั้งเก้าอี้มีองค์ ๕ ทั้งเก้าอี้มีองค์ ๗ ย่อมควร เก้าอี้ที่เขาทำพร้อมกับพนักหลัง (มีที่พิงหลัง) ชื่อว่า “ปัญจังคะ” (มีองค์ ๕) ที่เขาทำพร้อมกับพนักหลัง และพนักที่ข้างทั้งสอง (มีพนักวางแขน) ชื่อว่า “สัตตังคะ” (มีองค์ ๗) ทราบว่าพวกคนทั้งหลายได้ทำเก้าอี้สัตตังคะนั้น ถวายแก่พระติปิฎกจูฬาภัยเถระ พระเถระเป็นพระอนาคามี (แล้วเป็นพระอรหันต์) ปรินิพพานไปแล้ว

ก็ธุดงค์ของภิกษุแม้ ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกทำลายได้เพราะเหตุสักว่า สำเร็จการนอน แล นี้ จัดเป็นความแตกทำลายในธุดงค์ข้อนี้.

มหาฎีกา

เก้าอี้ชื่อว่า "ปัญจังคะ" ด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ คือขาทั้ง ๔ พนักหลัง ๑, อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "เก้าอี้ที่มีแม่แคร่ ๔ อัน และมีพนักหลัง ชื่อว่า ปัญจังคะ"

ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะห้ามความคิดเห็นว่า "สำหรับเนสัชชิกภิกษุ ผู้อยู่อย่างสะดวกด้วยพนักพิงที่ข้างทั้ง ๒ และข้างหลัง กับภิกษุผู้ไม่ใช่เนสัชชิกะ จะมีความแตกต่างอะไรกัน" ดังนี้ จึงแสดงพระอภัยเถระไว้เป็นนิทัสสนะว่า "**พระเถระเป็นพระอนาคามี (แล้วเป็นพระอรหันต์) ปรินิพพานไปแล้ว**" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

อานิสงส์

ส่วนต่อไปนี้ เป็นอานิสงส์ คือ

มีเครื่องตัดกิเลสเครื่องผูกพัน ที่ตรัสไว้ (ใน ม.มู.๑๒/๒๐๗) ว่า

"ภิกษุเป็นผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งความสุขในการนอน สุขในการเอน สุขในหลับ" ดังนี้ ๑

มีความสะดวกในการประกอบเนืองๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งปวง ๑

ได้ความเป็นผู้มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส ๑

มีความเหมาะสมต่อการปรารภความเพียร ๑

มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติได้ดี ๑

ดังนี้แล

เพราะเหตุที่ท่านผู้สำรวม เมื่อนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายท่อนบนให้ตรงอยู่
ย่อมยังหทัยของมาร ให้หวั่นไหวได้
ภิกษุผู้ละความสุขในการนอน ความสุขในการหลับ
มีความเพียรอันปรารภแล้ว
มีความยินดีในการนั่ง ยังตโปวันให้สวยงามอยู่
ย่อมได้รับปีติและสุข อันปราศจากอามิสโดยชอบ

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นปราชญ์ พึงประกอบเนือง ๆ โดยชอบ ซึ่งเนสัชชิกวัตร เถิด

นี้ เป็นการพรรณนาการสมาทาน วิธี(ปฏิบัติ) ประเภท ความแตกทำลาย และอานิสงส์ในเนสัชชิกังคะ

มหาฎีกา

พึงทราบถึงภาวะที่การเข้าไปตัดกิเลสเครื่องผูกพันใจเป็นกรณสาธนะว่า “กิเลสเครื่องผูกพันใจ อันภิกษุย่อมตัดเสียได้ด้วยธุดงค์ข้อนี้ เพราะเหตุนั้น ธุดงค์ข้อนี้ ชื่อว่า เป็นเครื่องตัด” ดังนี้ เถิด

ชื่อว่า **มีความสะดวกในการตามประกอบเนือง ๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งปวง** ก็ด้วยการนั่ง เพราะเป็นอิริยาบถอันเป็นฝักฝ่ายของความไม่หดหู่ และความไม่ฟุ้งซ่าน เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงได้ **ความเป็นผู้มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส**

ชื่อว่า **มีความเหมาะสมต่อการปรารภความเพียร** ก็เพราะเป็นผู้เหมาะสมต่อการประกอบความเพียรได้สม่ำเสมอ เพราะประกอบความเพียรได้สม่ำเสมอนั่นเอง จึง **มีการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ**

บทว่า **วิกมฺเปติ** แปลว่า ย่อมยังให้หวั่นไหว อธิบายว่า กระทำการหยุดยั้งความต้องการ (ของมาร) เสียได้

คำว่า **วัตร** (ในคำว่า เนสัชชิกวัตร) ได้แก่ ธุดงค์

วินิจฉัยโดยหมวด ๓ มีกุศล เป็นต้น
ปกิณณกกถาเกี่ยวกับธุดงค์

วิสุทธิมรรค

ต่อไปนี้ เป็นการพรรณนา ด้วยอำนาจแห่งคาถา(ส่วนที่เหลือ) นี้ ว่า “พึงทราบข้อวินิจฉัย.......โดยกุสลติกะ (หมวด ๓ มีกุศล เป็นต้น) โดยการจำแนกศัพท์ทั้งหลาย มีธุตศัพท์เป็นต้น และทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร” ดังนี้

วินิจฉัยโดยกุสลติกะ (โดยหมวด ๓ มีกุศล เป็นต้น)

ในข้อวินิจฉัยเหล่านั้น บทว่า **โดยกุสลติกะ** ความว่า ก็ธุดงค์ทั้งหมดนั่นเทียว เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระเสขะและปุถุชนก็เป็นกุศล เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระขีณาสพก็เป็นอัพยากตะ ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี ดังนี้แล

ส่วนผู้ใดพึงกล่าวว่า "ธุดงค์แม้ที่เป็นอกุศลก็มี เพราะมีพระดำรัสไว้ (ใน *องฺ. ปญฺจกฺ ๒๒/๒๔๕*) ว่า "ภิกษุ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ จึงเป็นอารัญญิกะ" ดังนี้ เป็นต้น ขอกล่าวกะเขานั้นว่า "เราไม่กล่าวว่า ภิกษุมีใจเป็นอกุศลอยู่ในป่าไม่ได้" ดังนี้หรอก เพราะว่า ผู้ใดมีการอยู่ในป่า เขานั้นก็ชื่อว่าเป็นอารัญญิกะได้ เขาจะเป็นคนที่มีความปรารถนาชั่วช้าก็ตาม มีความมักน้อยก็ตาม แต่คำที่เรากล่าวแล้ว(ในตอนวินิจฉัยโดยอรรถ) ว่า "ก็ธุดงค์เหล่านี้ ชื่อว่า **ธุดงค์** เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งภิกษุผู้ชื่อว่า ธุตะ เหตุเพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลสด้วยการสมาทานนั้นๆ อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า มีญาณซึ่งได้โวหารว่า ธุตะ เหตุเพราะกำจัดกิเลสได้เป็นองค์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธุตะ เพราะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ด้วย ธุตะเหล่านั้นเป็นองค์ของการปฏิบัติด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ธุดงค์**" ดังนี้ ใครๆ ซึ่งเป็นผู้มีองค์เหล่านี้ จะชื่อว่า เป็นธุตะ (ผู้กำจัดกิเลสได้) ด้วยอกุศลหาไม่ด้วย สำหรับการสมาทานทั้งหลาย พึงเรียกได้ว่า "ธุดงค์" เพราะการกระทำอกุศลนั้นให้เป็นองค์ อกุศลจะละกิเลสอะไรๆได้ก็หาไม่ด้วย ทั้งอกุศลจะกำจัดบาป มีความละโมบในจีวร เป็นต้นก็ไม่ได้ด้วย จะเป็นองค์ของการปฏิบัติก็ไม่ได้ด้วย. เพราะฉะนั้น คำที่ว่า "ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี" ดังนี้ เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวดีแล้ว แม้ภิกษุเหล่าใด มีธุดงค์ที่ชื่อว่า พ้นจากกุสลติกะ ก็คือภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า ไม่มีธุดงค์โดยสภาวะนั่นเอง สิ่งที่ไม่มีอยู่ จักชื่อว่า เป็นธุดงค์ เพราะกำจัดอะไร ? สำหรับภิกษุเหล่านั้น ก็ย่อมถึงแม้ความผิดต่อพระบาลีที่ว่า "ย่อมสมาทานประพฤติธุตคุณทั้งหลาย" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น คำของพวกภิกษุนั้น บัณฑิตไม่ควรถือเอา ดังนี้แล นี้ เป็นการพรรณนาโดยกุสลติกะ ก่อน.

มหาฎีกา

ธุดงค์ทั้งหลาย เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระเสขะและปุถุชนพึงเป็นกุศล เนื่องด้วยผู้สมาทานที่เป็นพระขีณาสพก็เป็นอัพยากตะ

ในบรรดาผู้สมาทานเหล่านั้น พระเสขะและปุถุชนย่อมบริหารธุดงค์เพื่อความเต็มเปี่ยมแห่งข้อปฏิบัติ พระขีณาสพย่อมบริหารธุดงค์เพื่อผาสุกวิหาร

คำว่า **ธุดงค์แม้ที่เป็นอกุศลก็มี** อธิบายว่า "แม้การส้องเสพธุดงค์ก็ย่อมมีได้ แม้ด้วยจิตที่เป็นอกุศล" ดังนี้ คำนั้นไม่ถูกต้อง บรรพชิตมีความเป็นผู้อยู่ป่าได้ด้วยอกุศลจิตใด อกุศลจิตนั้น หาได้ชื่อว่าเป็นธุดงค์ไม่

ถามว่า เพราะเหตุอะไร?

ตอบว่า เพราะไม่มีลักษณะ (แห่งความเป็นธุดงค์)

ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงถึงความหมายนี้ว่า "จริงอยู่ ความเป็นองค์นั้นอันใดแห่งบุคคลก็ดี, แห่งญาณก็ดี, แห่งเจตนาก็ดี ซึ่งชื่อว่า ธุตะ เหตุเพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย ความเป็นองค์นั้นเกิดในอกุศลธรรมทั้งหลายไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุทั้งหลายจะเป็นอารัญญิกะเป็นต้น โดยสักว่าอยู่ในป่าเป็นต้น เท่านั้นได้ก็ตามเถิด แต่ว่าหามีองค์ทั้งหลาย มีอารัญญิกังคะเป็นต้น ไม่" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า **เราไม่กล่าวว่า** ดังนี้เป็นต้นไว้

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อิมานิ** แปลว่า ธุดงค์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นคำที่กล่าวไว้แล้วในการแสดงไข ซึ่งอรรถของคำในหนหลัง อธิบายว่า "ใครๆ อันได้แก่ ภิกษุ ผู้มีการสมาทานเหล่านั้นเป็นองค์ จะชื่อว่า เป็น ธุตะ โดยอรรถว่า กำจัดกิเลสทั้งหลาย ด้วยอกุศลทั้งหลายก็หาไม่ด้วย" ดังนี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า "ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี" ไว้ด้วยอรรถวิกัป (ข้อกำหนดถึงความหมายของธุดงค์) แม้ข้อแรกนี้

คำว่า **อกุศลจะละกิเลสอะไร ๆ ได้ก็หาไม่ด้วย** ความว่า การสมาทานทั้งหลายพึงเรียกได้ว่า "ธุดงค์" เพราะกระทำอกุศลนั้นให้เป็นองค์ ดุจทำญาณให้เป็นองค์ อกุศลจะละธรรมอันเป็นบาปอะไรๆ ไม่ได้เลยด้วย เพราะไม่ใช่ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ท่านแสดงว่า "ธุดงค์ที่เป็นอกุศลไม่มี" เข้าไว้ด้วยอรรถวิกัปแม้ข้อที่ ๒ นี้

ควรมีคำประกอบความเกี่ยวกับอรรถวิกัปที่ ๓ ว่า "ทั้งอกุศล (จะกำจัดบาปอันเป็นปฏิปักษ์ ฯลฯ)" เป็นต้นไว้

คำว่า **เพราะฉะนั้น** เป็นต้น เป็นคำพูดย้ำถึงเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นเอง

คำว่า **ภิกษุเหล่าใด** (ในคำว่า แม้ภิกษุเหล่าใด มีธุดงค์ที่ชื่อว่า พ้นจากกุสลติกะ) ท่านกล่าวหมายเอาภิกษุพวกที่อยู่ในอภัยคีรีวิหาร เพราะว่า ภิกษุเหล่านั้นกล่าวกันว่า "ชื่อว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ" ดังนี้

ท่านอาจารย์ เพื่อที่จะแสดงว่า "เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะความที่ธุดงค์นั้นไม่ได้มีอยู่โดยปรมัตถ์ แม้อรรถว่า กำจัดกิเลสทั้งหลายได้ก็ดี ความเป็นธรรมที่ควรสมาทานก็ดี ก็พึงมีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น คำของภิกษุพวกนั้น จึงผิดกับพระบาลี" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า...**พ้นจากกุสลติกะ** ดังนี้ เป็นต้นไว้

คำว่า **เพราะเหตุนั้น** ความว่า เพราะเหตุที่โทษทั้งหลายเหล่านั้น พระโยคีป้องกันได้ยากด้วยธรรม อันเป็นฝ่ายของบัญญัติ เพราะเหตุนั้น คำของภิกษุพวกนั้น บัณฑิตไม่ควรถือเอา ควรถือเอาธรรม อันเป็นฝักฝ่ายของเจตนา ซึ่งมีนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น ดังนี้

เพราะเหตุที่ท่านสงเคราะห์ธุตคุณเหล่านั้นด้วยปฐมบท และตติยบทในกุสลติกะได้นั่นเอง เพราะ เหตุนั้น บัณฑิตพึงแสดงการสงเคราะห์ซึ่งธุดงค์เหล่านั้น แม้ด้วยบททั้งหลายแห่งติกะและทุกะที่เหลือตามสมควรอย่างนี้ คือ "เป็นธุตคุณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา, เป็นธุตคุณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา, เป็นธรรมให้เกิดวิบากธรรม เป็นธรรมอันไม่ใช่วิบากธรรม และไม่ให้เกิดวิบากธรรม, เป็นธรรมที่กรรมไม่ได้ยึดไว้โดยความเป็นผล แต่อารมณ์ของอุปาทานได้, เป็นธรรมที่กิเลสไม่ได้ทำให้มัวหมอง แต่เป็นที่อาศัยเกิดของกิเลสได้" ดังนี้เป็นต้น

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยโดยการจำแนกศัพท์

บทว่า **โดยการจำแนกศัพท์ทั้งหลายมี ธุตศัพท์ เป็นต้น** พึงทราบ "ธุตะ", พึงทราบ "ธุตวาทะ", พึงทราบ "ธุตธรรม", พึงทราบ "ธุตังคะ", พึงทราบ "การเสพธุดงค์ว่าเป็นสัปปายะสำหรับใคร"

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **ธุตะ** ได้แก่ บุคคลผู้กำจัดกิเลสแล้วก็ได้, ธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดกิเลสก็ได้

มหาฎีกา

พระอรหันต์แม้ทั้งปวง ชื่อว่า ผู้กำจัดกิเลสแล้วก็จริง แต่ว่า ในที่นี้ ท่านประสงค์เอา พระขีณาสพ ผู้กำจัดกิเลสทั้งหลายด้วยการส้องเสพธุดงค์เป็นช่องทาง ดำรงอยู่ว่าเป็น **บุคคลผู้กำจัดกิเลสแล้ว**

พระอริยมรรค แม้ทั้งหมดก็เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **ธรรมเครื่องกำจัดกิเลส** โดยนิปริยาย(โดยตรง) โดยพิเศษ ได้แก่ พระอรหัตมรรค แต่ว่าโดยปริยาย ได้แก่ วิปัสสนาญาณเป็นต้น โดยการกำหนดอย่างต่ำ พึงทราบว่า ได้แก่ ญาณที่สัมปยุตกับเจตนาในธุดงค์

วิสุทธิมรรค

ส่วนในบทว่า **ธุตวาทะ** นี้ บุคคลชื่อว่า “ธุตะ” แต่ไม่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” ก็มี, บุคคลไม่ชื่อว่า “ธุตะ” แต่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” ก็มี, บุคคลไม่ชื่อว่า “ธุตะ” ไม่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” ก็มี, บุคคลชื่อว่า “ธุตะ” ด้วย ชื่อว่า “ธุตวาทะ” ด้วยก็มี

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ แต่ไม่โอวาทพร่ำสอนบุคคลอื่นด้วยธุดงค์ ดุจพระพากุลเถระ บุคคลผู้นี้ชื่อว่า “ธุตะ” แต่ไม่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า “บุคคลผู้ชื่อว่า ธุตะ แต่ไม่ชื่อว่า ธุตวาทะ นี้นั้น คือท่านพากุละ” ดังนี้

ส่วนบุคคลใดไม่กำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ แต่โอวาทพร่ำสอนเหล่าบุคคลอื่นด้วยธุดงค์อย่างเดียว ดุจพระอุปนันทเถระ บุคคลนี้ไม่ชื่อว่า “ธุตะ” แต่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า “บุคคลไม่ชื่อว่า ธุตะ แต่ชื่อว่า ธุตวาทะ นี้นั้น คือท่านอุปนันท-สักยบุตร” ดังนี้

บุคคลใดมีธุตะและธุตวาทะทั้ง ๒ อย่างวิบัติแล้วดุจพระโลฬุทายี บุคคลนี้ ไม่ชื่อว่า “ธุตะ” ไม่ชื่อว่า “ธุตวาทะ” เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า “บุคคลไม่ชื่อว่า ธุตะ ไม่ชื่อว่า ธุตวาทะ นี้นั้น คือท่านโลฬุทายี” ดังนี้

ส่วนบุคคลใดมีธุตะ และธุตวาทะทั้ง ๒ อย่างถึงพร้อมแล้ว ดุจพระธรรมเสนาบดี บุคคลผู้นี้ชื่อว่า “ธุตะ” ด้วย ชื่อว่า “ธุตวาทะ” ด้วย เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า “บุคคลชื่อว่า ธุตะ ด้วย ชื่อว่า ธุตวาทะด้วย นี้นั้น คือท่านพระสารีบุตร” ดังนี้แล

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงศัพท์ว่า "ธุตะ" ไว้อย่างนี้แล้ว เพื่อจะแสดงถึงความหมายในธุตวาทศัพท์ที่ควรแสดง, ว่า "เพราะแม้บุคคลผู้เป็นธุตวาทะก็มี ๒ จำพวก โดยความแตกต่างกันด้วยธุตะ ดุจบุคคลผู้เป็นธุตะ ซึ่งก็มี ๒ จำพวก โดยความต่างกันด้วยธุตวาทะ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ จึงเกิดเป็นหมวด ๔ ขึ้น ด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้เป็น "ธุตะ, ธุตวาทะ" เหล่านั้น และแห่งบุคคลผู้ไม่ใช่บุคคลทั้ง ๒ จำพวกนั้น" ดังนี้นั้น จึงกล่าวคำว่า **บุคคลผู้ชื่อว่า ธุตะ แต่ไม่ชื่อว่า ธุตะวาทะ ก็มี** ดังนี้ เป็นต้นไว้

วิสุทธิมรรค

บทว่า **พึงทราบธุตธรรม** ความว่า ธรรม ๕ อย่างอันเป็นบริวารของเจตนาในธุดงค์ ๕ อย่างเหล่านี้คือ "อัปปิจฉตา (ความมักน้อย) ๑, สันตุฏฐิตา (ความสันโดษ) ๑, สัลเลขตา (ความประพฤติขูดเกลากิเลส) ๑, ปวิเวกตา (ความสงบสงัด) ๑, อิทมัตถิตา (ความเป็นผู้มีประโยชน์ด้วยกุศลธรรมเหล่านี้) ๑ ชื่อว่า "ธุตธรรม" เพราะมีพระบาลี (ใน *ขุ.มหา. ๒๔/๒๘๕*) ว่า "(ความโลภย่อมสงบได้) เพราะอาศัยความมักน้อยนั่นเทียว" ดังนี้ เป็นต้น

ในธรรม ๕ อย่างนั้น อัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตา รวมเข้าใน อโลภะ, สัลเลขตาและปวิเวกตา รวมเข้าในธรรม ๒ อย่างคือ อโลภะและอโมหะ อิทมัตถิตา ได้แก่ ญาณ นั่นเอง

มหาฎีกา

คำว่า **ชื่อว่าธุตธรรม** ความว่า ชื่อว่า "ธุตธรรม" เพราะอธิบายว่า เป็นธรรมที่อุปการะต่อเจตนาในธุดงค์ ซึ่งได้ชื่อแล้วว่า "ธุตะ" เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการกำจัดบาปธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้ง หลายได้ โดยการส้องเสพธุดงค์

ความมักน้อยและความสันโดษ โดยสภาวะก็ได้แก่ อโลภะ เพราะเป็นไปโดยอาการไม่โลภในปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่ถึงพร้อมและที่ถึงพร้อมแล้ว

ความประพฤติขูดเกลากิเลส (สัลเลขตา) และความสงัด (ปวิเวกตา) รวมเข้าในธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ คือ อโลภะและอโมหะ เพราะขูด คือตัดได้ดีทีเดียวซึ่งสังกิเลสทั้งหลาย มีความละโมบ เป็นต้น อันเป็นเหตุแห่งความติดข้องในปัจจัย เป็นต้น เพราะยังจิตให้สงัดจาก

ความคลุกคลี โดยทำลายความคลุกคลี มีความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นต้นได้ จึงเป็นธรรมที่หยั่งในภายในอโลภะและอโมหะนั้น นับเนื่องเข้าในอโลภะและอโมหะนั้น เพราะเป็นความเป็นไปที่พิเศษแห่งอโลภะและอโมหะทั้ง ๒ นั้นนั่นเอง

บุคคลผู้มีประโยชน์ด้วยกุศลธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า "อิทมัตถี" ขึ้นชื่อว่า เป็นบรรพชิตก็ควรเป็นผู้ตั้งมั่นในธุดงค์ทั้งหลาย มีปังสุกูลิกังคะ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น อาศัยญาณใดสมาทานและบริหารธุดงคคุณทั้งหลายตามที่อนุศาสน์ไว้ได้ ญาณนั้น ชื่อว่า **อิทมัตถิตา** (แปลว่า ภาวะแห่งบุคคลผู้มีประโยชน์ด้วยกุศลธรรมเหล่านี้) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว **อิทมัตถิตา ได้แก่ ญาณนั่นเอง** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ในบรรดาอโลภะและอโมหะนั้น ภิกษุผู้สมาทานธุดงค์ ย่อมใช้อโลภะกำจัดโลภะในวัตถุทั้งหลายที่ต้องปฏิเสธ, ย่อมใช้อโมหะกำจัดโมหะ อันปกปิดโทษในวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง

อนึ่ง ย่อมกำจัดกามสุขานุโยค (การประกอบเนืองๆ ซึ่งกามสุข) อันเป็นไปโดยอาศัยการส้องเสพปัจจัยทั้งหลายที่ทรงอนุญาตไว้เป็นช่องทาง ด้วยอโลภะ, ย่อมกำจัด อัตตกิลมัตถานุโยค อันเป็นไปโดยอาศัยความประพฤติขูดเกลายิ่งนักในธุดงค์ทั้งหลายเป็นช่องทาง ด้วยอโมหะ, เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ อย่าง เหล่านี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า "ธุตธรรม"

มหาฎีกา

คำว่า **ในวัตถุที่ต้องปฏิเสธทั้งหลาย** ได้แก่ ในวัตถุทั้งหลาย มีคหปติจีวร เป็นต้น ที่ควรปฏิเสธด้วยธุดงค์นั้นๆ

คำว่า **(ย่อมกำจัด) โลภะ** คือ (ย่อมกำจัด) ตัณหา

คำว่า **อันปกปิดโทษ** คือ ปกปิดโทษมีทุกข์เพราะการรักษา ความประพฤติอาศัยผู้อื่น และโจรภัย เป็นต้น

คำว่า **ในวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง** คือ ในวัตถุที่ต้องปฏิเสธทั้งหลายนั่นเอง

คำว่า **ปัจจัยทั้งหลายที่ทรงอนุญาตไว้** คือ ปัจจัยทั้งหลายมีเครื่องปูลาดขนสัตว์และผ้าห่ม เป็นต้น อันมีสัมผัสเป็นสุข ที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ ด้วยอำนาจการบริโภคอย่างปราศจากฉันทราคะ

บทว่า **ปฏิเสวนมุเขน** แปลว่า โดยอาศัยการส้องเสพเป็นช่องทาง ความว่า “โดยอาศัยการส้องเสพนั้นเลส (เป็นอุบาย)”

บทว่า **อติสลฺเลขมุเขน** ความว่า โดยอาศัยความประพฤติขูดเกลายิ่งนัก เป็นช่องทางเกี่ยวกับการปฏิเสธวัตถุ แม้ที่สมควรแห่งภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ (หมายความว่า สำหรับภิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ การปฏิบัติธุดงค์อาจจะเป็นความประพฤติขูดเกลาจนเกินไป คือ เคร่งครัดจัด เป็นอัตตกิลมัตถานุโยค แต่ถ้ามีอโมหะเป็นเครื่องกำกับ ก็จะไม่ตกไปในฝ่ายของอัตตกิลมัตถานุโยค เพราะจะสามารถพิจารณาถึงความสมควรด้วยอโมหะได้)

วิสุทธิมรรค

บทว่า **พึงทราบธุตังคะ** คือ พึงทราบว่า ธุดงค์มี ๑๓ คือ ปังสุกูลิกังคะ ฯลฯ........ เนสัชชิกังคะ ธุดงค์เหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้โดยอรรถ และโดยอาการมีลักษณะ เป็นต้นแล้วทีเดียว.

บทว่า **พึงทราบว่า การเสพธุดงค์เป็นสัปปายะ สำหรับใคร?** ตอบว่า สำหรับคนราคะจริตและคนโมหะจริต เพราะเหตุไร? เพราะว่า การเสพธุดงค์เป็นทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก) และเป็นสัลเลขวิหาร (เครื่องอยู่ คือความประพฤติขูดเกลา) ก็เพราะอาศัยทุกขาปฏิปทา ราคะจึงสงบได้, สำหรับบุคคลผู้ไม่ประมาท เพราะอาศัยสัลเลขะ โมหะจึงถูกละไป

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาธุดงค์ทั้งหลายเหล่านี้ การส้องเสพอารัญญิกังคะและรุกขมูลิกังคะ จัดว่า เป็นสัปปายะสำหรับคนโทสะจริตได้ เพราะว่าแม้ที่ป่าหรือโคนไม้นั้น เมื่อไม่ถูกใครกระทบกระทั่งอยู่ แม้โทสะก็ย่อมสงบได้ ดังนี้แล

นี้ เป็นการพรรณนาโดยการจำแนกศัพท์ มีธุตศัพท์เป็นต้น.

มหาฎีกา

ราคะ มีการกระทำที่ละเอียดอ่อน เป็นที่อิงอาศัย จึงไม่ได้ความตั้งมั่นในข้อปฏิบัติที่

ลำบาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **ก็เพราะอาศัยทุกขาปฏิปทา ราคะจึงสงบได้** ดังนี้

ธรรมดาว่า สัลเลขะ ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะ เมื่อสัมปชัญญะมีอยู่ โมหะก็เป็นอันตั้งมั่นอยู่ไม่ได้เลย เพราะภาวะที่มีความไม่ประมาทอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า **สำหรับบุคคลผู้ไม่ประมาท เพราะอาศัยสัลเลขะ โมหะจึงถูกละไป** ดังนี้แล

วิสุทธิมรรค

วินิจฉัยโดยย่อ และโดยพิสดาร

บทว่า **โดยย่อและโดยพิสดาร** ความว่า ก็ธุดงค์เหล่านี้ โดยย่อ มี ๘ เท่านั้น คือ องค์ที่เป็นประธาน ๓ องค์ที่ปะปนกันไม่ได้ ๕

ในองค์ ๘ เหล่านั้น องค์ ๓ เหล่านี้คือ สปทานจาริกังคะ เอกาสนิกังคะ และอัพโภ-กาสิกังคะ ชื่อว่า "องค์ที่เป็นประธาน" ด้วยว่า ภิกษุเมื่อรักษาสปทานจาริกังคะ ก็ชื่อว่า จักรักษาปิณฑปาติกังคะด้วย และเมื่อเธอรักษาเอกาสนิกังคะ ทั้งปัตตปิณฑกังคะ และขลุ-ปัจฉาภัตติกังคะ ก็จักเป็นองค์ที่เธอพึงรักษาได้ดี เมื่อเธอรักษาอัพโภกาสิกังคะอยู่ ในบรรดารุกขมูลิกังคะ และยถาสันถติกังคะ ชื่อว่า ยังมีองค์ที่ต้องรักษาอะไรกันอีกเล่า? โดยเหตุนี้ ธุดงค์จึงมี ๘ เท่านั้น คือองค์ที่เป็นประธาน ๓ เหล่านี้ และองค์ที่ปะปนกันไม่ได้ ๕ คือ อารัญญิกังคะ ปังสุกูลิกังคะ เตจีวริกังคะ เนสัชชิกังคะ และโสสานิกังคะ.

ยังย่อได้อีก คือมี ๔ เท่านั้น อย่างนี้คือ ที่เนื่องด้วยจีวรมี ๒ องค์, ที่เนื่องด้วยบิณฑบาตซึ่งมี ๕ องค์, เนื่องด้วยเสนาสนะซึ่งมี ๕ องค์ และที่เนื่องด้วยวิริยะซึ่งมี ๑ องค์ ใน ๔ อย่างนั้น เนสัชชิกังคะ ชื่อว่า องค์เนื่องด้วยวิริยะ นอกนี้ชัดอยู่แล้วทีเดียว

ยังย่อได้อีก คือธุดงค์ทั้งหมดนั่นเทียว จัดว่ามี ๒ เนื่องด้วยที่อาศัย คือที่อาศัยปัจจัยซึ่งมี ๑๒ องค์ และที่อาศัยวิริยะซึ่งมี ๑ องค์ ดังนี้

จัดว่ามี ๒ นั่นแหละ แม้ด้วยอำนาจเป็นธรรมที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ ความว่า เมื่อภิกษุรูปใดเสพธุดงค์ กรรมฐานย่อมเจริญขึ้น ภิกษุรูปนั้นควรเสพ เมื่อภิกษุรูปใดเสพอยู่ กรรมฐานเสื่อมไป ภิกษุรูปนั้นก็ไม่ควรเสพ

ส่วนภิกษุรูปใด ทั้งเสพ ทั้งไม่เสพ กรรมฐานย่อมเจริญแต่อย่างเดียว ไม่เสื่อมไป แม้ภิกษุรูปนั้นเมื่อจะอนุเคราะห์ชุมชนผู้เกิดภายหลัง ก็ควรเสพ

แม้ภิกษุรูปใด ทั้งเสพ ทั้งไม่เสพ กรรมฐานก็ไม่เจริญขึ้น แม้ภิกษุรูปนั้นก็ควรเสพนั่นแหละ เพื่อประโยชน์ คือ เป็นวาสนาต่อไป ดังนี้แล

โดยประการที่กล่าวนี้ ธุดงค์จึงมีทั้ง ๒ อย่าง ด้วยอำนาจเป็นธรรมที่ควรเสพและไม่ควรเสพ

ธุดงค์ทั้งหมดนั่นเทียว มีอย่างเดียวด้วยอำนาจแห่งเจตนา มีคำกล่าวไว้แม้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "ได้แก่ เจตนาในการสมาทานธุดงค์เป็นอันเดียวเท่านั้น" ดังนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวกันว่า "เจตนาอันใด ธุดงค์ก็อันนั้น" ดังนี้แล

มหาฎีกา

บทว่า **สีสงฺคานิ** แปลว่า องค์ที่เป็นประธาน หมายความว่า เป็นองค์สูงสุด เหตุเพราะรวบรวมเอาองค์ทั้งหลาย บางข้อแม้อื่นๆ เข้าด้วยกันได้ โดยภาวะไม่พึงขัดขวางกัน และโดยภาวะที่กระทำได้ง่าย (คือ หมายความว่า ถ้ารักษาองค์ที่ท่านจัดว่าเป็นประธานแล้ว ก็เป็นอันรวมเององค์อื่นๆ บางข้อเข้าด้วย คือองค์อื่นๆ บางข้อก็ถูกรักษาด้วย โดยภาวะที่องค์เหล่านั้นไม่เป็นอุปสรรคขัดขวางกัน และสามารถกระทำการรักษาได้ง่าย เพราะไม่ต้องขวนขวายสมาทานพิเศษเป็นอีกข้อหนึ่ง)

คำว่า **องค์ที่ปะปนกันไม่ได้** คือ องค์ที่เว้นการปะปนกันได้กับองค์ไหนๆ อธิบายว่า "เป็นแต่ละองค์"

ชื่อว่า **กรรมฐานย่อมเจริญขึ้น** มีอธิบายว่า เมื่อคนราคะจริต คนโมหะจริต แม้คนโทสะจริต เสพธุดงค์บางข้อนั้นอยู่ (กรรมฐานย่อมเจริญขึ้น)

ชื่อว่า **ย่อมเสื่อมไป** มีอธิบายว่า สำหรับบุคลผู้ไม่อดทนซึ่งข้อปฏิบัติที่มัวหมองเพราะภาวะที่ตนเป็นคนสุขุมาลชาติ กรรมฐานย่อมเสื่อมไป สำหรับบุคคลที่มีชาติเป็นมหาบุรุษกรรมฐานย่อมเจริญทีเดียว สำหรับบุคคลผู้ปราศจากอุปนิสัย กรรมฐานจะเจริญขึ้นไม่ได้

เหมือนอย่างว่า ธุดงค์ชื่อว่า มีอย่างเดียวเท่านั้นโดยมีความหมายว่า กำจัดกิเลสฉันใด ก็ชื่อว่ามีอย่างเดียวฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมีสภาวะเป็นเจตนา เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถา-จารย์จึงกล่าวว่า **ได้แก่ เจตนาในการสมาทาน** ดังนี้ไว้

วิสุทธิมรรค

ส่วนว่าโดยพิสดาร ธุดงค์ทั้งหลายจัดว่า มี ๔๒ คือ

สำหรับภิกษุทั้งหลาย มี ๑๓ สำหรับภิกษุณีทั้งหลายก็มี ๘ สำหรับพวกสามเณรทั้งหลายก็มี ๑๒ สำหรับนางสิกขมานาและสามเณรีทั้งหลายก็มี ๗ สำหรับพวกอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายก็มี ๒

คือถ้าหากว่า มีสุสานที่ถึงพร้อมด้วยลักษณะแห่งอารัญญิกังคะอยู่ในที่แจ้ง ภิกษุแม้รูปเดียวย่อมสามารถที่จะบริโภค (รักษา) ธุดงค์ทั้งหมดได้ในคราวเดียวกัน

แต่สำหรับภิกษุณีทั้งหลาย ธุดงค์ ๒ ข้อคือ อารัญญิกังคะ และขลุปัจฉาภัตติกังคะ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบททีเดียว ธุดงค์ ๓ ข้อเหล่านี้ คือ อัพโภกาสิกังคะ รุกขมูลิกังคะ และโสสานิกังคะ ก็เป็นองค์ที่ภิกษุณีรักษาได้ยาก เพราะว่า การที่ภิกษุณีจะอยู่เว้นจากคนที่ ๒ (เพื่อน) เสีย ย่อมไม่ควร อนึ่ง ในสถานที่มีลักษณะอย่างนี้ เพื่อนหญิงที่มีฉันทะเสมอกัน ก็เป็นบุคคลที่หาได้ยาก แม้หากว่า หาได้ ก็พึงไม่พ้นไปจากการอยู่มั่วสุมกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอเสพธุดงค์ เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนั้น ไม่พึงสำเร็จแก่เธอได้เลย เพราะความที่ไม่อาจบริโภคได้อย่างนี้ พึงทราบธุดงค์ทั้งหลายว่า สำหรับภิกษุณีก็ลดไป ๕ จึงเหลือ ๘ เท่านั้น ดังนี้.

มหาฎีกา

ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวถึงธุดงค์ทั้ง ๑๓ ว่า มี ๔๒ ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้สมาทานบริหารอยู่ดังนี้แล้ว เพื่อจะแสดงว่า ภิกษุทั้งหลายมีการบริหารธุดงค์ทั้ง ๑๓ ได้พร้อมกัน จึงกล่าวคำว่า **คือถ้าหากว่า** ดังนี้ เป็นต้นไว้

ในบรรดาธุดงค์ทั้ง ๑๓ นั้น ท่านกล่าวคำว่า “(ภิกษุรูปเดียว) ย่อมสามารถที่จะบริโภคธุดงค์ แม้ทั้งหมดได้ในคราวเดียวกัน” ดังนี้ไว้

ถามว่า สำหรับภิกษุผู้อยู่ในที่แจ้ง จะมีข้อรุกขมูลิกังคะอย่างไร ?

ตอบว่า จากคำกล่าวสมาทานที่ว่า "ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่มุงบัง" "ข้าพเจ้าขอสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกติ" ดังนี้ จึงพึงทราบเถิดว่า ธุดงค์ย่อมแตกทำลายได้ในเพราะเหตุสักว่า ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง ไม่ใช่ในที่แจ้ง เพราะเหตุนั้น ถึงรุกขมูลิกังคะนั้นก็หาความขัดข้องมิได้เลย เพราะไม่มีเหตุแห่งความแตกทำลาย ยถาสันถติกังคะก็ไม่ขัดข้องเพราะไม่มีความละโมบในเสนาสนะเท่าที่ได้" ดังนี้

(สำหรับภิกษุณี) อารัญญิกังคะ ทรงห้ามไว้แล้วด้วยสิกขาบทข้อหนึ่งที่ว่า ถึงการอยู่ห่างไกลจากหมู่คณะ ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ย่อมลดลงไปด้วยอนติริตตโภชนสิกขาบท การที่ภิกษุณีจะกระทำโภชนะให้เป็นเดนฉันย่อมไม่ได้ เพราะว่าการสมาทานธุดงค์จะมีได้ด้วยการละความละโมบในวัตถุที่เป็นกัปปิยะ (ถูกต้องตามพุทธอนุญาต) ไม่ใช่ในสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ (ไม่ถูกต้องตามพุทธอนุญาต) ท่านอธิบายว่า "เพราะความที่ถูกห้ามเข้าไว้ด้วยสิกขาบท ธุดงค์จึงมี ๘ เท่านั้น สำหรับภิกษุณี ผ้าทั้ง ๕ ผืน พร้อมสังกัจฉิกจีวร เป็นต้น (ผ้าใช้รัดเอวทำนองเข็มขัด) ก็ถึงซึ่งความนับว่า ติจีวร (จีวร ๓ ผืน) อยู่นั่นเอง" ดังนี้

วิสุทธิมรรค

ก็ในบรรดาธุดงค์ทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบว่า ยกเว้นข้อเตจีวริกังคะเสีย ที่เหลือ ๑๒ ข้อ มีแก่พวกสามเณร, ๗ ข้อมีแก่พวกสิกขมานาและสามเณรี ส่วนสำหรับพวกอุบาสกและอุบาสิกา ธุดงค์เหล่านี้ คือ "เอกาสนิกังคะ ปัตตปิณฑิกังคะ" เท่านั้น ที่เหมาะสมและอาจที่จะบริโภคได้ เพราะฉะนั้น จึงมีได้ ๒ ข้อ ฉะนี้แล

ว่าโดยพิสดารอย่างนี้ ธุดงค์ จึงจัดว่ามี ๔๒ ดังนี้แล

นี้ จัดเป็นการพรรณนาโดยย่อ และโดยพิสดาร

ก็ในวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแสดงไว้โดย ศีล สมาธิและปัญญา เป็นมุข แห่งพระคาถาที่ว่า "**สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ**" เป็นต้น นี้ ความผ่องแผ้วแห่งศีลอันมีประการที่กล่าวแล้ว จะมีได้ด้วยคุณ มีความมักน้อย ความสันโดษ เป็นต้น เหล่าใด กถาว่าด้วยธุดงค์ที่พึงสมาทาน เพื่อการยังคุณเหล่านั้นให้ถึงพร้อม เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ด้วยคำพูดมีประมาณเท่านี้.

มหาฎีกา

คำว่า **ในบรรดาธุดงค์ทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว** คือในบรรดาธุดงค์ทั้ง ๑๓ ที่กล่าวไว้สำหรับภิกษุทั้งหลาย ก็เป็นของสามเณรเสีย ๑๒ ข้อ ยกเว้นข้อเตจีวริกังคะ เพราะไม่มีวินัยกรรมในการอธิษฐานจีวร ๓ ผืน (คือ ไม่มีการรักษาพระวินัยข้ออธิษฐานว่า เราจะไม่ปราศจากจีวร ๓ ผืนเป็นอยู่)

คำว่า **๗ ข้อ** ได้แก่ ในบรรดาธุดงค์ ๘ ข้อ ที่กล่าวไว้สำหรับพวกภิกษุณีก็ลดไป ๑ ข้อ จึงเหลือ ๗ ข้อ คือยกเว้นเตจีวริกังคะเสีย เพราะไม่มีวินัยกรรมในการอธิษฐานจีวร ๓ ผืน

เพราะกระทำธุดงค์ข้อเตจีวริกังคะนี้ ให้เป็นองค์ที่คล้อยตามกันทีเดียว ด้วยบุคคล ๓ จำพวก (ได้แก่ สามเณร สามเณรี และสิกขมานา คือแต่ละพวกก็งดธุดงค์ข้อนี้) ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "๗ ข้อ เป็นของพวกสิกขมานาและสามเณรี" ดังนี้ไว้ (หมายความว่า พวกสิกขมานา และสามเณรี นอกจากจะลดธุดงค์ ๕ ข้ออย่างภิกษุณีแล้ว ยังต้องลดข้อเตจีวริกังคะนี้ด้วย จึงเหลือเพียง ๗)

คำว่า **ที่เหมาะสม** ได้แก่ ที่สมควรต่อความเป็นอุบาสกอุบาสิกานั่นเอง

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า ธุตังคนิเทส
ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่งไว้
เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชนทั้งหลาย
มีโดยประการฉะนี้

ดัชนี